

X 120 757

Huszár Tibor Metszetek
nyolc évtized magántörténelméből

Corvina

SZTE Egyetemi Könyvtár

1000835257

© Huszár Tibor, 2010

Szerkesztette: Bart István

A kötetet Tóth Péter tervezte

A borító a *Tudósportrék a 375 éves Eötvös Loránd Tudományegyetemen: Huszár Tibor* című film képeinek felhasználásával készült az ELTE Rektori Titkárság szíves hozzájárulásával.

Kiadja a Corvina Kiadó Kft.,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

1086 Budapest, Dankó utca 4–8.
e-mail: corvina@lira.hu
www.corvinakiado.hu

Jelen kiadvány a jogtulajdonos írásos engedélye nélkül sem részben, sem egészben nem másolható, sem elektronikus, sem mechanikai eljárással, ideértve a fénymásolást, számítógépes rögzítést vagy adatbankban való felhasználást is!

Felelős kiadó: Kúnos László, a Corvina igazgatója
Felelős szerkesztő: Gspann Veronika
Műszaki vezető: Illyés Éva

ISBN 978 963 13 5929 9

Marikának

X 120757

Tartalom

I. Család, gyermekkor, a grundok világa	13
Hogyan kerültem az újlaki téglagyárba	18
A felszabadulás színe és visszája	21
Új régi helyem a családomban	27
 II. Pártok, vezetők. Miért akartam aranykeretes szemüveget hordani	30
A „fényes szellőkre” vetülő „deres majálisok”	34
Hogyan és miért lettem szovjet ösztöndíjas	38
A tanárok és a diákok „kettős osztatú” világa	44
„Ideológiai ködképek”. A megcenzúrázott Marx és Lenin	47
Klasszikus és szocialista művek, irodalom a moszkvai mindennapokban	47
Moszkva: zárt város, alulfejt metropolis	51
A szabadsághiányról és a szigorúan ellenőrzött nyilvánosságról ..	53
A „gruppa”, a követség, magyarok Moszkvában	56
A rettenet éve: 1937 szelleme kísért. Antiszemita hisztéria kezdetei	57
„Az istenek is meghalnak”	59
Szovjet és magyar vezetők tanácskozása Moszkvában, 1953. június 13–16.	61
Útban hazafelé	62
 III. Valahol utat tévesztettünk	65
A Soós család. Látogatás Tiszakécskén	65

A Huszár család. A Lenin (Erzsébet) körútra új lakók költöznek	68
A Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) központjában (1953–1954)	69
A DISZ Budapesti Bizottságának Titkárságában	71
Üresjáratok az üzemi DISZ-szervezetekben	71
Fiatal értelmiségiek között. Új ismerősök, új barátok	72
Az „Éneklő ifjúság” mozgalom terve. Látogatás Kodály tanár úrnál	74
Lakatos István és a Bessenyei Kör	76
Gyerekes kezdeményezés vagy megtévesztési kísérlet (DISZ-karneval Budapesten)	80
A Petőfi Kör háttértörténete: menekülés előre	82
Újabb beszélgetés Kelen Bélával. Kádár János szabadlábon. Hogyan értesültem az SZKP XX. kongresszusának zárt üléséről	86
A Petőfi Kör a csúcson. Tánczos Gábor, a szervező és az orátor	89
Elmagányosodásom története. Egy elnök, aki elfelejt elsőként szót adni a párt által kijelölt előadónak	94
(Fél)fordulat. Kádár színre lép	99
Darvas Ivánnal és Bánát Péterrel a Vág völgyében. Látogatás a „Tantínál” Prágában	102
IV. Forradalmi erjedés	106
Mi vonzott, mi taszított. Találkozás író barátokkal (1956)	106
Újra Tánczossal. Egyetemi diákgyűlések	107
Márványarcok a PB ülésén. A tömeg előzőnli az utcákat	110
Pajzs úr és a geopolitika	113
Utolsó találkozásom Mező Imrével	114
Névleges és tényleges visszatérés a pluralizmushoz	116
A Mindszenty-beszéd olvasatai	120
V. A megtorlások, a depresszió és a kiútkeresés éve ...	122
Fegyelmi ügyeim	128
Kitérő: Volt főnököm a Kilián laktanyában; a Rottenbiller utcai fiúk, akik kihozták	130

Hollós Ervin, Kelen Béla hozzászólása és indítékaik	132
„A tudomány inasa akarok lenni” – Első kísérlet	133
A József Attila Gimnázium tanára; történelmi stúdiumok; feléledt kamaszkori élmények	135
Újabb beszélgetés Kelen Bélával áthelyezésemről és a „rossz utakra csábító fiatal irodalmárokról”	135
A József Attila Gimnázium; rendhagyó tanítási módszerek. A közösségépítés mámora	137
A megtorlás kemény szakasza	138

VI. Az oktatás és a kutatás vonzásában	143
Filozófia Tanszékcsoport az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. Ki volt Molnár Erik?	143
Marx szülővárosában, Trierben	148
Zágráb, Praxis Kör	149
Római és bécsi kalandom. A Gramsci Intézet. Hogyan találkoztam J.-P. Sartre-ral, Karel Kosikkal	152
Miért csonkán jelent meg „Erkölc és társadalom” című könyvem? Még egyszer Molnár Erikről. Ki volt Molnár René?	158
Aczél elvtárs azt üzenté... Szociológiai tanfolyam a Társadalomtudományi Intézetben	164
Tárgyalások Heller Ágiékkal	167
1968, Berlin. Forradalmárok papucsban	168
1968, Prága, Budapest, Bécs (Raporton Aczél elvtársnál)	169

VII. A szociológia intézményesülése. Pályakorrekció	172
Patrónusok, tanárok, diákok, tanszék	172
Erdei Ferenc, a magyar szociológia (szociográfia) klasszikusa ..	173
Szalai Sándor, az enciklopédista, a szakszociológus, az intézetalapító	175
Rokon vonások. Kortársaim, pályakezdésem	176
A szociológusképzés szakaszos felfejlődése és normalizálódása ..	177
Az előremenekülés ára. A funkciók sokasodása	181
A Szociológiai Társaság megalakulása	182
Szerepek, szereplések a nyilvánosság előtt	183

Könyvsorozatok, folyóirat-szerkesztőségek.

Társadalomtudományi Könyvtár	187
Az Intézetről. „A felsőoktatást... átható porosz szellemnek alig vannak tetten érhető jelei”	190
„Szimat elvtárs” jelentkezik	191

VIII. A Valóság szerkesztőségében	196
Kőrösi József, a <i>Valóság</i> Osvát Ernője	197
Azok a kedd délutánok	198

IX. Művészeti tanácsok, irodalmi alkotóházak, szalonok	203
Filmművészeti Tanács	203
Egy különös vita Lukács György, Jancsó Miklós és Rényi Péter társaságában	204
Irodalmi alkotóházak. Kali major – Teleki-kastély	206
Szigliget. Asztaltársaságaim. Írófejedelmek és ifjú tehetségek között	209

X. Az MTA tagja lettem. Okkal hiányolt utódok	216
--	-----

XI. Hivatalos és magánjellegű külföldi utak, tanulmányutak	219
Németország – Heidelberg, Hamburg, Bielefeld	219
Egy kormányzásra hivatott, száműzött elit nyomában. Riportok Budapesten, Párizsban, Londonban, New Yorkban és Washingtonban	224
A nyugati út: a hangszalagok. Miért engedtek ki?	228
A nyugati út. Hogyan fogadtak?	231

XII. Oroszország újrafelfedezése. Először a Kaukázuson túli területeken, Örményországban, Grúziában	245
Oroszország változó és állandó – számomra ismeretlen – arcai ..	245
A Kaukázuson túli területeken és a Kaukázus két oldalán. Szovjet- Magyar Társadalomtudományi Vegyesbizottság (SZMTV)	246
Kadhafi. Az imám, a nomád lovas, az ezredes	252

XIII. Keresztül-kasul az Egyesült Államokban

(1984. június 3.–1984. július)	256
Palmer úrnál a Külügyminisztériumban	257
A cukornád, a szivar, a rum és az álmok országa. Magyar-kubai hét Havannában	264
Szállodám ablaka a Tienanmen térre nézett. 1989. május- június, Peking	268

XIV. A rendszerváltás után	273
„A dolgok régi rendje szerint élni nem lehet”. Moszkva, 1997 ..	273
Család, barátok	276
Szentantalfa	277
Kitérő	279
Laci házassága, unokák születnek	279
Nyugdíj: új esély a pihenésre, kutatásra	280
Utószó helyett	282

Függelék. A legfontosabb életrajzi adatok kronológiája,

történeti horizontja	283
Köszönetnyilvánítás	301

I. Család, gyermekkor, a grundok világa

„Az emberi emlékezés természetében rejlik, hogy iparkodik minden feleslegestől megszabadulni, és csupán azt megtartani, ami a később bekövetkezett események világánál a legfontosabbnak mutatkozott. De ez egyben memóriánk leggyengébb oldala is. Mert elfogult lévén, akaratlanul is az elmúlt valóságot a jelenlegi szükségletekhez és a jövőre való reménykedéshez igazítja.”

Milovan Gyilas

Visszaemlékezéseimben nem ragaszkodom a szoros időrendhez, inkább tematikusan, egy-egy gondolat köré csoportosítom emlékeimet. Elsőnek a családdal, a gyerekkorommal kapcsolatos emlékeimet idézem fel.

1930-ban születtem, Veregyháza. 34-ben költöztünk Budapestre. Esmélésben, korai gyerekkoromban a sport, főleg a futball világa játszotta a főszerepet. Ennek részben – de csak részben – az volt az oka, hogy a család kenyérkereső tagjai nem sokat tudtak velem foglalkozni. Édesapám az Ingatlanbank tisztviselője volt, a bank azonban a világgazdasági válságban tönkrement. Ő munka nélkül maradt, később a zsidótörvények miatt nem is tudott újra elhelyezkedni. Anyám varrónő volt, s ő tartotta el a családot. Később kiváltotta az iparendélt, s egy segéddel „szalont” nyitott Erzsébet körúti, harmadik emeleti lakásunkban. A varroda a konyhában volt, az előszobában próbált, s a két szobában lakott a család. Aztán anyámnak idővel sikerült egy kis műhelyt nyitnia a földszinten. Én napközben igen keveset voltam otthon, de érdeklődtem a nagyanyámmal, özy. Krausz Dávidné nevelt, aki akkor már 70 év körül járt. Egyébként a nagyszüleim közül csak őt ismertem. Nagyon szerettem, nagyon közel állt hozzám. Úgy él az emlékeimben, hogy én is nagyon-nagyon közel álltam hozzá. Ám e kapcsolatot egy igen összetett, hogy úgy mondjam, konfliktussal teli zóna övezte. Erről azért beszélnék röviden, mert e nélkül a családi légkört, a feszültségeket – tehát azt a közeget, amelyben nevelődtem – nem lehet megérteni.

Anyám – és ez egy 9-10 éves fiú számára mindennél fontosabb – az én szememben nagyon szép asszony volt. A fényképek tanúsága szerint ez nem csak a gyermeki ábránd vagy kötődés: valóban szép volt. A dráma elemei ott jönnek be a történetbe, hogy apám ezzel szemben alacsony, és – a szó megkehlhetetlen – púpos ember volt.

Anyám 1898-ban született Leitmeritzben. Ez a város a szudétánémet vidéken van, később Csehszlovákiához csatolták, s most Litomeřice néven található meg a térképen. A nagyapám halála után nagyanyám a négy lányával és a fiával először egy Jihlava – Iglau – nevű, Prága melletti városba költözött. Gyermekei – a nagynéném és a nagybátyám neve, születésük sorrendjében: Ilona, Frida, Margit, Franciska és János. Frida néni feleségül ment egy Rudolf Drexler nevű tisztviselőhöz. Két gyerekük született, Eugen (Fritz) és Gusztáv. Róluk később majd részletesebben is írok. A többi gyerekével Krausz nagymama leköltözött a Monarchia egy másik régiójába, jelesül Magyarországra, Budapestre. Ilonka zongoratanárnő lett, jól keresett, de 1918-ban meghalt spanyolnáthában. Anyám varrónőnek tanult, Franciska kalaposlány lett, János raktáros a filatorigáti textilgyárban. Nagyanyám soha nem tanult meg igazán jól magyarul. Az anyanyelvemet anyámtól tanultam, aki viszont kristálytisztán, szépen beszélt magyarul.

Apám 1893-ban született Dombóváron, és ő ízes-vidéki magyarssággal beszélt. Az apám eredeti neve Hirsch volt, bár amikor én születtem, már Huszárnak hívták. Hirsch nagyapa asztalos volt; az ő műhelyét és boltját Feri bátyám örökölte. Apám születésébe belehalt az édesanyja. Nagyapám újra nősült, apámat az új asszony nevelte fel. Ő két fiút szült, Oszkárt és Károlyt. Mindkettő fess, magas fiatalember lett, különösen Oszkár, aki Olaszországban tanult énekelni, és sikeres tenorista lett. Ettől apám még inkább mostohagyereknek érezhette magát, jóllehet őt is taníttatták. Apám a Keleti Akadémiára járt, s banktisztviselői pályája is sikeresen indult. Én tehát tulajdonképpen egy Hirsch és egy Krausz „dinasztia” találkozásából jöttem a világra. Egyébként mindkét család neológ zsidó család volt, s apám családja hangsúlyozottan magyar zsidó. Amikor apám jól kereső banktisztviselőként feltűnt a láthatáron mint udvarló, a nagyanyám úgy vélte, hogy a személyében egy olyan megoldást talált, aminek révén a többi gyerekét is segíteni tudja.

Apám addig, amíg az Ingatlanbankban telkek parcellázásával foglalkozott, valóban igen szép egzisztenciát tudott biztosítani. Először Sződligeten, majd Veresegyházán vett házat – így születtem én Veresegyházán. A bank a húszas évek második felében prosperált, s ekkor apám a Krausz család többi tagját is segítette. Veresegyháza egyébként emlékezetemben „meseországgént” él. Ezek természetesen emlékfoszlányok csak – már négyéves koromban elköltöztünk –, de a megmaradt fényképek alapján és szüleim elbeszéléseiből ilyen kép áll össze bennem. Volt hintalovam, de a bakra is felülhettem Ványus bácsi mellé – ő volt a mindenes – és igazi lovakat is hajthattam. Nagy élmény volt, amikor kiscsikó született, s én Ványus bácsi felügyelete mellett meg is simogathattam. Akkor szép, gondozott tava, strandja volt Veresegyházának, napos időben gyakran vittek le fürödni.

De már akkor sem voltam „jó gyerek”. Egyszer villanyszerelők dolgoztak az utcában, s engem figyelmeztettek, hogy semmihez se nyúljak hozzá. Én ennek ellenére lopva megfogtam a földön heverő, s áram alatt lévő vezeték. Azonnal elejtettem – ezért maradtam életben –, de az égések nyoma ma is meglátszik a kezemen. Máskor felkaptam egy tálat – épp vendégek voltak nálunk – aztán elejtettem, de a cserepek felvágták az ereimet. Ennek a nyoma is öröm. Olyasmi előfordult, hogy a bakról beestem a lovak közé, és csak Ványus bácsi loísmertén, ügyességén múlt, hogy a lovak nem tapostak el. Ő mondta apámnak az első ijedelem után: – Az úrfi kicsit nyugtalan...

A világgazdasági válság éveiben a bank tönkrement, apám is állástalan lett, és így az a helyzet állt elő, hogy az én világszép anyám nemcsak társul fogadott egy alacsony, púpos embert, de kénytelen volt eltartani is.

Én úgy éreztem – s így érzem ma is –, hogy anyám valóban szerette apámat, aki kedves, közvetlen, rendkívül melegszívű ember volt, s nem zavarta testi fogyatéka. De a nagyanyám ebbe a helyzetbe soha nem tudott beletörődni. Tulajdonképpen a gyerekkorom – főleg miután Pestre költöztünk, a komfort nélküli, körüti, gangról nyíló lakásba –, egészen a nagyanyám haláláig azzal telt el, hogy miközben az anyám naphosszat dolgozott, és biztosította a megélhetésünket, apám különböző, testi adottságainak egyáltalában nem megfelelő időszakos állásokat vállalt – triciklire ült és szállító volt, majd egy virágkereskedésben dolgozott kifutóként, később borbélyüzletek könyvelését vállalta –, ezalatt a nagyanyám – nem tudok enyhébb kifejezést használni, habár nagyon mély érzelmek fűznek hozzá –, folyvást gyűlölködött, s ez gyűlölködést szült. Egy jellemző kis esetet el is mondok.

Arra mentem haza az iskolából, hogy nagyanyám ott fekszik a konyhakövön. Odamentem hozzá:

– Nagymama, elestél, fölsegítelek. Azt mondja: – Nem kelek föl. – Miért nem kelsz föl? Hideg a kő. – Megvárom, hogy megjöjjön az anyád, hadd lássa, hogy apád ellökött.

Apám természetesen nem lökte el.

A feszült családi légkört közben a fasizálódó Magyarország viszonyai veszik körül – 1938–39-ben ugyebár már zsidótörvények vannak, Ausztriát, majd Csehszlovákiát éppen megszállják a németek. Ez utóbbi különösen fájdalmasan érintette a nagyanyámat és anyámat, mert évekig semmit sem tudtunk Frida nagynénémről és a fiáról. Csak 47-ben tudtuk meg – erről később majd érdemben is szólok –, hogy Fritz életben maradt, de Frida néni és Gusztáv elpusztult Theresienstadtban.

Nagyanyám nem rendelkezett olyan széles látókörrrel, iskolázottsággal, műveltséggel, hogy ezeket a folyamatokat átlátta volna, jóllehet a maga

módján bölcs, okos és ravasz asszony volt. Egyébként a konyhát is ő vezette, mégpedig kitűnően. Ez részben német konyha, részben jiddis konyha, részben cseh konyha volt, de később a magyar konyhát is kitűnően megtanulta. Én a nagyanyám főztjét nagyon szerettem. Érdekes módon nem a csirkecomb, meg más olyan ételek voltak a kedvenceim, mint általában az ilyen korú gyerekeknek, hanem a grenadírmars – magyarul a gránátos kocka –, meg a rakott burgonya, amit mindig tepsiben sütött, és amikor finoman odasült az alja, a megbarnult részt mindig félretette nekem. Egyébként is minden lehetséges módon kényeztetett. Például diós és mákos bejglikkel is, meg a legnagyobb kedvencemmel, a libával, aminek a megvásárlásában a Klauzál téri piacon én is mindig közreműködtem. A hájából készült tepertő és a libamáj volt számomra a legfőbb csemege – természetesen finom fehér házi kenyérrel. A kenyeret a nagymamám dagasztotta, és a péknél süttették ki. A libából a saját részét mindig kiválasztotta és félretette – nehogy a papa „elegye” előle –, de abból a „saját részből”, különösen a libamájából nekem többet juttatott, mint önmagának. Hát ez volt a különleges viszonya a nagyanyámnak hozzám – miközben azért állandóan feszültség volt a családban, a tágabb környezetben pedig ott volt az általam, 8-9 éves gyereként természetesen nem nagyon észlelt általános közép-kelet-európai krízishelyzet, melynek a villámai már a családunk körül csapkodtak...

Az én gyermekkori eszmélésemben a legfontosabbak mégsem ezek a tényezők voltak – természetesen a libamájától eltekintve –, hanem például a gombfoci, amit nagy élvezettel űztem az osztálytársaimmal. Mindig oda jártunk játszani, ahol a legjobb asztal volt. Nálunk a szabászasztal volt gombfocira a legalkalmasabb, de hát az nem mindig volt szabad. Na, de ehhez a játékhoz ugyebár gombok kellettek, aminek következtében anyám gombkészletéből a télikabátokra és átmeneti kabátokra való gombok időnként eltűntek, mivel ezekből csiszoltam le a saját futballcsapatomat. Apám meg az inggombjait kereste néha hiába, mert az szolgált labdával.

Apámnak még tisztviselői korszakából megőrzött szokása volt, hogy a haját hajneccel – legalábbis akkor így nevezték – lekötötte, és így rögzítette a frizuráját. Ebből a neccből viszont kitűnő kapuhálót lehetett készíteni, úgyhogy időnként apám hajnece is eltűnt – a maradványokat pedig természetesen eltüntettem. A kapufákat lombfűrészsel magam állítottam elő. Tehát gyönyörű futballpályám, labdám, és több csapatom is volt: az akkori magyar bajnokságban vezető szerepet játszó Ferencváros, Újpest, Hungária – a mai MTK – teljes összeállításban, különböző gombokból csiszolva. Mindegyiket más dobozban őriztem. Egyébként Újpest-szurkoló voltam, ezért az általam rendezett bajnokságot mindig az Újpest nyerte.

Ugyanakkor a magyar válogatottat a legjobb gombokból állítottam össze. Külön doboza volt az olasz válogatottnak is. A *Nemzeti Sport*ból – vagy talán a *Sportújság*ból – kivágtam az összeállításokat, és az egyes neveket ráragasztottam a gombokra. A gombcsapatok tehát azonosak voltak a Hungária, az Újpest, a Ferencváros összeállításával, illetve a magyar és olasz válogattal – akkor az 1938-as világbajnokságon az olaszok kiválóan szerepeltek, és nekem az volt a kedvenc külföldi csapatom. Televízió természetesen nem volt, de a rádió és az újság révén minden nyomon követhető volt. Akkor is volt egy kiváló sportriporter, akit Pluhár Istvánnak hívtak, és én a kis néprádiókon minden közvetítését meghallgattam.

Csak mellesleg jegyzem meg, hogy amikor 1957-ben, 27 éves koromban, a József Attila Gimnáziumba kerültem (erről még majd később bővebben is írok), az egyik osztályfőnöki órán szóba került a futball. Ezek a gyerekek engem olyan filozofnak tartottak, akit a labdarúgás meg az általuk oly fontosnak tartott kosárlabda nemigen érdekelhet. Ahhoz, hogy én ilyen fiatalon – egyébként történelmet, pszichológiát és logikát tanítottam – valami tekintélyt szerezzek az osztályban, bizonyítanom kellett a sportban való jártasságomat is. Egyszer valahogy a labdarúgás került szóba, én pedig kapásból elmondtam az olasz válogatott összeállítását. Attól fogva másképp néztek rám. A futball egyébként mind a mai napig nagy szerelmem, csak épp most televízió nézem az olasz, a spanyol, és az angol bajnokságot. A magyart kevésbé, Újpestre is már rég nem járok ki, pedig hosszú éveken át minden héten ott voltam a Megyeri úton.

No de vissza a gyermekkorhoz, a sötétebb napokhoz. 1938–39-nél tartunk, és én ahelyett, hogy a tanulmányaimmal foglalkoztam volna, a grundokra jártam. A grund, amit a *Pál utcai fiúk*ből ismerünk, az ugyebár nem más, mint a lebontott épületek helyén keletkező szabad térség, ahol – legalábbis, amíg az új építkezés meg nem kezdődött –, le lehetett tenni a földre kétszer két kabátot (vagy követ) kapufának, és aztán focizni. Emellett volt még a városligeti Fáskör, meg az Almássy tér, a Klauzál tér, ahová szintén gyakran kijártam. Az igazi, nagy meccsekről csak annyit, hogy akkoriban nem tellett a családnak villamosjegyre, és mivel a Megyeri úti pálya messze volt, én bizony az úgynevezett tuján, a villamos *hátulján* – az ütközőn – utaztam ki Újpestre, s mivel belépőjegyre sem volt pénzem, jól ismertem a kerítés hézagait, és így jutottam be a stadionba. Ezek már a 41–43-as évek, tehát 11–13 éves voltam. A tanulmányaim nem nagyon érdekelték, s miközben a nővérem, aki hat évvel volt idősebb nálam, a Zrínyi Ilona Reál-gimnázium egyik mintadiákja volt, én az elemiben is csak bukdácsoltam. Ezért a szüleim úgy döntöttek, hogy – egyébként is nehéz anyagi helyze-

tüinkre való tekintettel –, engem polgáriba íratnak. Így kerültem 1940-ben a Kertész utcai polgári iskolába, ahol én egyébként jól éreztem magam, mert az osztálytársaim érdeklődése körülbelül hasonló volt, mint az enyém. Mondhatnám úgy is: nem hemzsegett mintadiákoktól ez a polgári iskola. A történelem volt talán az egyetlen tárgy, amely valamennyire lekötötte a figyelmemet, de egyébként csak bukdácsoltam, és nemigen foglalkoztam a tanulmányaimmal. A könyvek világa azért nem volt idegen a számomra, és be is iratkoztam a Fővárosi Könyvtár – a háború után Szabó Ervin Könyvtár – Almássy téri fiókjába. De hát csak May Károlyt, Coopert, ritkán Vernét, még ritkábban Jókait olvastam, a *Winnetou* azonban legalább tízszer vagy tizenötször, és minden szereplőjével azonosultam. Gyerekkori szórakozásaim egyike volt, hogy úgy mentem ki a városligeti Fáskörbe – villamosra nem volt pénz –, hogy képzeletben lovagoltam, és ilyenkor kicsit gyorsabban mentem, magamban mondogatva, hogy „hejhó Silver” – mert ugyebár Silvernek hívták Winnetou lovát. Álomvilágban éltem, amit közben egy borzasztó drasztikus, embertelen valóság vett körül.

Hogyan kerültem az újlaki téglagyárba

Az, hogy tulajdonképpen hol élek és mint, csak 1944. március 19-e után vált a számomra fizikai értelemben is érzékelhetővé. Mert bármilyen tragédia volt is prágai rokonaink sorsa, őket én személyesen nem ismertem, náluk sosem jártam. A nővérem még háromszor-négyszer is nyaralt Frida néni szüni idei táborában, akinek ez volt az egyik kereseti forrása. Én is mentem volna, talán 39-ben, de addigra már a németek megszállták Csehszlovákiát.

A Híradó moziba is eljártam időnként, mivel oda egy kis ügyeskedéssel be lehetett szökni. A mai Tinódi moziba – akkor Tivolinak hívták – olykor elvittek a szüleim, s volt egy-két kedvenc színészem, továbbá szerelmes voltam a Szörényi Évába – ez amolyan diákszerelmem volt, butuska dolog. Szerettem Kabos Gyula filmjeit is, ő volt a másik kedvenc színészem. Érdekes módon, ugyanakkor az Operaházba szívesen eljártam. (Apám erre adott is pénzt.) Kedveltem Puccini és Verdi operáit, különösen a *Bobéméletet*, a *Trubadúrt*, a *Traviátát*. Énekescentrikus voltam. Ha Székely Mihály, Rösler Endre, Orosz Júlia, s különösen ha – vendégként – Pataki Kálmán vagy Svéd Sándor neve szerepelt a plakátokon, én már vasárnap hajnalban sorban álltam a Lázár utcai pénztárnál, hogy egy harmadik emeleti, olcsó jegyhez hozzájussak. A Nemzeti Színházba először 45 után jutottam el. Körülbelül ez volt a kultúrával való kapcsolatom. De egyébként – még egyszer hangsúlyozom –, a labdarúgás

és a gombfoci töltötte be a világomat, meg minden, ami ezzel kapcsolatos: a barátságok és a különböző kalandok.

Talán még valami megemlíteném: a Wesselényi utcai Jókai Mór cserkészcsapatban voltam farkaskölyök – 6 és 10 éves korom között –, 10 éves koromban lettem cserkész, már a Vörösmarty cserkészcsapatban. Ez a világ is érdekelt, különösen a táborozásokat szerettem nagyon. A kirándulások a budai hegyekbe, a Börzsönybe és a pilisi hegyekbe. A sáttortáborok, ahol megtanultunk táborhelyet építeni, sátrat verni, körülárkolni. És a nyári táborok: Révfülpön, Tihanyban töltöttem két-három hetet. Kuktáskodni is kellett, tehát mindent önmagunk csináltunk. Ez is olyan világ volt, amelyben jól éreztem magam.

1944-ben jött el a kijózanodás ideje – a német megszállás, majd a sárga csillag. Néhány szót a vallásról. A szüleim nem voltak vallásos emberek. Apám egy évben egyszer, bocsánat, talán kétszer ment el a templomba. A zsidóságnak két nagy ünnepe van: az újév, aminek tán még a héber nevét is tudom – rós ha-sána –, és az azt követő nagyböjt, a jom kippur, a halottakra való emlékezés. Ezeket az ünnepeket tartotta meg apám – ilyenkor a templomba jegyet kellett váltani –, és a böjtöt is megtartottuk. Ebben magam azért leltem örömet, mert a böjt előtti vacsora mindig libacomb volt zellerszósszal, és hozzá sok finom gombóccal, meg barchesz (mákkal megszórt fonott kalács) is volt, és én azt is nagyon szerettem, és sokat ehettem belőle. A többiek egész nap böjtöltek, én csak 10 óráig. Ilyenkor egy kicsit azon mértem, hogy hogyan leszek fokozatosan felnőtt vagy felnőttebb, hogy hány óráig bírom a koplalást. De hát ez gyerekjáték volt.

Viszonyom a valláshoz nagyon felületes volt; érdemben nem is volt szerepe az eszmélésben, és a baráti köröm sem e szerint szelektálódott. Tulajdonképpen nem is voltak zsidó barátaim, legfeljebb egy-kettő, a többség semmiképpen sem volt zsidó. 1944. március 19. – mondom újra –, az eszmélés, a döbbenet pillanata volt. Azután néhány hónappal később el kellett költöznünk egy kijelölt házba, majd fölvarrni a sárga csillagot.

Október 15-én, a nyilasok hatalomra kerülése után néhány nappal útnak indították a családunkat – a nagymamám is – Ausztria felé. Így kerültünk néhány éjszakára az újlaki téglagyárba. Időközben azonban a szovjet csapatok Budapestet bekerítették, ezért bennünket visszahoztak Pest VII. kerületének a körüttől a Duna felé eső háztömbjeibe – a várostól magas deszkakerítéssel elzárt „gettóba”. Engem a nővéremmel – ma sem tudom milyen megfontolásból – az Akácfa utca 13-ba vittek; nyolcan kerültünk egy szobába, míg anyámékat a Holló utca 16-ba, egy kis földszintes házba. Január 18-áig, Pest felszabadulásáig itt voltunk bezárva. Ott teljes egyértelműséggel – ha választottam, ha nem, ha akartam, ha nem – zsidónak minősültem, anélkül,

hogy ez az érzület mélyebben élt volna bennem. Pontosabban, volt egy szál, amelynek kötése erősebb kellett volna, hogy legyen, de mélyebb nyomot ez sem hagyott bennem, mégis elmondom, mert jellemző az egész rokonságra, a családi miliőre.

A Krausz családról elmondtam már, hogy alapvetően szegény emberek-ből állt, míg apám családjában Feri bátyám jó módú ember volt. Feri bácsi, aki egyébként 3-4 hetenként fölött Budapestre, s ilyenkor – jóllehet zsidó paraszt megjelenése volt –, mindig kicsinosította magát. A vagyona részben a felesége hozományából származott, de a házasság nem nagyon sikerült, és Feri bácsi Pestre elsősorban azért jött, hogy a revükben megnézzék a szép lábú táncosnőket. Volt egy titkos viszonya, ami szintén Budapesten zajlott. Na mármost, nekem ebben az volt a szerepem, hogy én vásároltam a színházjegyeket, meg a vasútállomásra előre kimentem neki helyet foglalni. Ezért tíz pengőt kaptam, ami nekem akkor nagy pénz volt.

Az a bizonyos szál, amelynek révén erősebb kötődésnek kellett volna kialakulnia bennem a zsidóság iránt, a következő volt. Feri bátyám, aki egyébként a mi családunkkal nemigen tartotta a kapcsolatot, nagy ügyet csinált abból, hogy amikor 13 éves lettem, megfelelő módon legyen megtartva az úgynevezett avatásom, amit a zsidóknál bar micvónak hívnak, mivel én voltam az egyetlen fiú gyerek a Hirsch családban (még ha a Huszár nevet viseltem is), és ezért nekem kell tovább vinnem a nevet. Ez abból állt, hogy egy hosszabb imát kellett elmondanom a templomban, ami után szertartásszerűen felnőt-té avattak. Én nem ismertem a zsidó ábécét, nem tudtam az imakönyvet olvasni, hittanórákra nem jártam el. De azért a jegyet egy Schwartz Benjámint nevezte kedves hittantanár beírta nekem. A sok hármasközött elfért a hittanból is egy elégséges. Amikor azonban a szertartásra sor került, meg kellett tanulni egy hosszabb szöveget. Ő tanította be nekem úgy, hogy kívülről fel tudtam mondani, hiszen olvasni héberül nem tudtam. A Dohány utcai templom volt a legszebb zsinagóga Budapesten, ezért elég sokba került, hogy ott legyen a szertartás, Feri bátyám fizette. Felnőtté avatásom alkalmából felvont az egész rokonság. Én hangosan végigkántáltam a megtanult imát, habár egy-két helyen biztosan eltévesztettem. Nagybátyám nagy meglepetésére azonban az aktus mégis megtörtént. Jutalmul pedig – nekem addig nem volt óráim – egy svájci Doxa órát kaptam tőle. Semmilyen világnézeti oka nem volt annak, hogy ez a szertartás mélyebb nyomot nem hagyott bennem. Nekem akkor még fogalmam sem volt arról, hogy mi az ateizmus, és semmiféle marxista olvasottságom, műveltségem sem volt. Tartózkodásom nem világnézeti állásfoglalás volt tehát, csak a gyerekes butaságaim vagy felszínességeim egyike – a család számára mégis nagy esemény volt. Anyám is eljött a templom-

ba, egyébként soha nem járt templomba, ahogy a nagyanyám sem – ő teljesen vallástalan volt –, és végigsírta az avatásomat. Az egész történetből számomra anyám könnyei a legértékesebbek. Hát ennyit a Krausz családról és a Hirsch családról, felnőtté válásom első időszakáról.

A felszabadulás színe és visszája

Akkor valóban új világ kezdődött: letéphettem a megbélyegző sárga csilagot, újra egyenrangú állampolgár lettem. Jóllehet számomra a történet nem úgy kezdődött, ahogy ezt jobb-rosszabb tankönyvekben leírják, de nem is úgy, ahogyan ma olykor tendenciózusan, a visszájára fordítva előadják. Mindenesetre tény, hogy amikor a Wesselényi utca 46-nál lévő deszkakaput szétverték, és kiléphetünk a rabságból a szabadság világába, akkor ott állt egy orosz kiskatona, én odamentem hozzá, és megcsókoltam. Ő meg leköpött, és azt mondta, hogy *jevrej* – ami magyarul annyit jelent, hogy zsidó. Tehát nem volt szeplőtelen ez a fogantatás. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy nekem ez akkor mégis a felszabadulás volt.

Egyébként Pest 1945. január 18-án szabadul fel, majd február 13-án Buda, de a háború befejezésétől akkor még messze vagyunk: a Dunántúlon súlyos harcok folynak, német ellentámadás bontakozik ki, s az ágyúdörgést a hajnali órákban Budapesten is jól hallani. Ez bizonyos félelmeket ébresztett bennem: talán újrakezdődik minden, a sokféle szenvedés és megaláztatás. Ettől a félelemtől tulajdonképpen majd csak április végén, májusban szabadulok meg véglegesen – amikor a háború május 9-én hivatalosan is befejeződik. Ez nem azt jelenti, hogy 1945 tavasza a szorongás jegyében telt el, ez a mozzanat csak összeköti a tegnaptól és a mártól, és azt mutatja, hogy a fájdalmak és a szorongások bizony elég tartósak, a tegnaptól átnyúlnak a mába, s a görcsök nem könnyen oldódnak.

1944 őszén én már nem iratkozhattam be az iskolába. Akkor már ugyebár német megszállás volt, október 15-étől pedig nyilas uralom, iskolába járásról tehát szó sem lehetett. Ámde 1945 tavaszán sem tudtam folytatni tanulmányaimat.

A lényeg, ami miatt ezt most megemlítem, hogy 45 tavaszán volt egy szabad fél évem. A polgárit befejeztem, gimnáziumi tanítástól pedig a szüleim hallani sem akartak – különbözeti vizsgát kellett volna tenni, s volt még sokféle más nehézség is. Ezért úgy döntöttek, hogy majd ősztől kereskedelmi középiskolába fogok járni. S valóban, még a tavasz folyamán be is iratkoztam az Izabella utcai, akkor még Bárány Wesselényi Miklós Kereskedelmi Iskolába.

De hát ez a tavasz tulajdonképpen még ennyi év távlatából is eseményekben nagyon gazdagnak tűnik nekem. Először is lássuk, mit folytattam a régi életemből? Megpróbáltuk ugye a cserkészéletet. 45 tavaszán néhány cserkész barátommal alakítottam egy öreg cserkészőrsöt: kirándultunk, újra nyári táborokat terveztünk. Sokat tébláboltunk, gyalogoltunk, csellengtünk a városban, jártunk gyűlésekre, mindenfélével foglalkoztunk. De ez a társaság – és ez ennek a történelmi időszaknak nagyon jellemző tünete – öt-hat hónap alatt elfogyott. Egyikük útra kelt – egy Kürti nevű barátom – az amerikai rokonaihoz, és útlevel meg minden formaság nélkül átlépte a határt, aztán valamikor a hatvanas években kaptam tőle egy levelet, hogy él. Egy másik, egy Spitzer nevű, akinek cipőfelsőrész-készítő volt az édesanyja az Almássy téren, ahol volt is egy műhelyük és üzletük, családotul – a nővére, a nővére férje, az anyja és ő maga – Izraelbe indult. Volt egy Baron nevű barátom, aki az Akácfa utcában lakott. Ő volt az, akivel a legtöbbet gomboztunk, és akivel sokat jártunk a városligeti Fáskörbe. Az édesapja címfestő volt, és a Wesselényi utcában volt a műhelyük. Édesapja meghalt, és a bátyja vette át az üzletet. De a család úgy döntött, hogy kimennek külföldre. Ő először Izraelbe jutott el, majd a hatvanas évek elején, amikor újra találkoztam vele Budapesten, kiderült, hogy a bátyja meghalt, ő megnősült, és áttelepült Kanadába, ahol építkezési vállalkozóként meg is gazdagodott.

A kapcsolatok 5-10 évig még fennmaradtak, aztán egy idő múlva megszakadtak. Nem történt semmi, ami a szakításra okot adhatott volna, egyszerűen elfogyott a mondanivalónk, átalakult az értékrendünk, másképp gondolkodtunk a világról. Vagyis ez az öreg cserkészcsapat szinte törvényszerűen semmivé foszlott, mert valami olyasminak a folytatására próbáltunk vállalkozni, ami folytathatatlan volt. Nem találtunk új, közös értékeket, közös elveket, ebből következően új barátságok szövődtek, és ezek az új barátságok és kapcsolatok már az új értékek, az új vállalt elkötelezettségek vagy világnézeti, politikai megfontolások jegyében születtek.

45 tavaszán, ahogy az élet kezdett újrászerveződni, sokat kóboroltam a városban. Láttam a fölrobbantott hidakat, a rengeteg romos házat az általam annyira szeretett budapesti utcákon. Villamos nem járt, az emberek – ezek híradókból jól ismert képek – szedik össze a cókmojkukat, költöznek a lebombázott házaikból rokonokhoz, ismerősökhöz. Fájdalmas, szegény világ volt ez, ugyanakkor tenyésztett már a spekuláció. Emlékszem, a Dohány utca sarkán tűzkövet árultak, mert gyufa nem volt, a Hungária kávéházban aranyspekulánsok Napóleon-aranyat. Erről én úgy szereztem tudomást, hogy apámék egy idő után azt mondták, hogy valami keresetre addig is szükség volna, amíg iskolába nem kerülök. Apám egyetlen szokása mellett évtizede-

ken át kitartott: vasárnap reggelenként elment otthonról, beült a kávéházba, megitta a feketéjét és kiolvasta az újságokat. A New York (később Hungária) kávéházban törzsvendégnek számított, hiszen a feketekávéját mindig ott fogyasztotta el, és egy főpincér segítségével elintézte, hogy odakerüljek újságosfiúnak – ez ma már ismeretlen foglalkozás. Nos, amikor a törzsvendégek, akik kisfogyasztók voltak, 12-kor elhagyták a kávéházat, akkor megterítették az asztalokat és jöttek a komolyabb vendégek, akik ebédeltek, és nem egy szimpla meg egy pohár szódavíz mellett olvasták végig az összes megjelenő lapot, sőt a külföldi lapokat is. (Közbevetőleg: ma se tudom, hogy kerülhetett Magyarországra akkor egy-két külföldi újság.) Az újságosfiúnak az volt a dolga, hogy ha a vendég szólt, odavigye neki a főlsszabaduló *Kis Újságot* vagy *Szabad Népet* – az egyik a Magyar Kommunista Párt, a másik a Kisgazdapárt lapja volt –, bár a New Yorkban a legkeresettebb lap a *Népszava* volt, a Szociáldemokrata Párt lapja, aminek apám a harmincas években már előfizetője volt. Apám egyébként a Magánalkalmazottak Szakszervezetének volt a tagja. Ennek nagyon sok előnye volt, mert a Péterfy Sándor utcai, úgynevezett MABI Kórház (Magánalkalmazottak Biztosító Intézetének a rövidítése ez a szó), az egyik legjobban felszerelt és legszebb budapesti kórház volt, melynek volt ambuláns részlege is.

Ez az ambulancia nekem kedvenc tartózkodási helyem volt. Nem mint-ha az ember szeretne kórházba vagy ambulanciára járni, de én nagyon rosszul álltam a polgáriban kézimunkából, rajzból, és ha kézimunka- vagy rajzóra volt, akkor egy folyamatosan elvakart kis keléssel – kamasz gyerek nyakán, arcán könnyen jönnek létre kelések – eljárógattam a Péterfy Sándor utcába, ahol kaptam igazolást arról, hogy kezelésen voltam. Ily módon gyakorlatilag az egész évben nem látogattam a kézimunka- és a rajzórát, aztán valahogy mégiscsak kaptam valamilyen jegyet. Egyébként kiváló rajztanárunk volt, Kántor Lajos, ismert festő. Ha nem is a legnagyobbak közé tartozó, de megbecsült mester volt, jó tanár is. A baj az én kezemmel volt, és főleg azzal, hogy rendetlen is voltam. A rajzon mindig elmázolódtak a ceruzabélyomok. Ezt Kántor tanár úr nem szerette, a MABI egyszerűbb megoldásnak tűnt, és ha az a sok hármas, amivel tele volt az én polgári iskolai bizonyítványom, egy kettessel is kiegészült, azt mindig rajzból kaptam.

Visszatérve 1945 tavaszára, megállapíthatom, hogy a Hungária kávéházban jól éreztem magam. Kis zsebpénzt is kerestem, de nem elégitett ki. Másra, többre vágytam, és így került sor arra, hogy elkezdtem különböző előadásokat látogatni. Itt egybefolyik a 45-ös és a 46-os év, nem tudom ma már elhatárolni, hogy mi mikor volt. Mindenesetre akkoriban volt, amikor az első ilyen Nékosz-akadémiák megszerveződtek – a népi kollégiumi mozgalom először

a Györfly-kollégiumból nőtt ki, s így jött létre a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége. Ez országos hálózat volt, középiskolai, de legfőképpen egyetemi tagozattal. Ezeknek a fiataloknak a képzését, továbbképzését szolgálta ez az akadémia, ahol a legkülönbözőbb előadások hangzottak el: Zsiray Miklós az őstörténetről beszélt, Lukács György a filozófiáról, Révai József a népi írókról. Eljártam az MKP akadémijára is – a Kossuth Moziban tartották. Az MKP-nál – és ez különösen érdekes volt – az előadások mellett korreferátumok is elhangzottak. Rákosi Mátyás például a magyar demokráciáról tartott előadást, és Nagy Ferenc és Kéthly Anna voltak a hozzászólók, Rákosi válaszolt. Lukács *A népi írók mérlegen* című előadásának – ha jól emlékszem a címre – két hozzászólója volt: Horváth Zoltán és Erdei Ferenc, akivel e hozzászólását követően nagyon rokonszenveztem. Megszereztem a műveit, elkezdtem olvasni az írásait, és az előadásaira is, ha csak lehetett, eljártam.

Tehát fokozatosan kezdett kialakulni az érdeklődési köröm, és amikor már a kereskedelmi iskolába jártam, akár ambícióim is lehettek volna, ám változatlanul nem tartoztam az éltanulók közé. A történelmi érdeklődésem azonban megmaradt, és szerencsémre volt egy kiváló történelemtanárom, Kovács Endre. Újító szellemű, a diákokkal baráti kapcsolatot tartó ember volt, aki egy tanár barátjával közösen kosárlabdacsapatot szervezett. Kovácsot nagyon szerettem, sok könyvet kaptam tőle. A kedvenc tanára az egyetemen Hajnal István volt, de Szekfűt is igen becsülte, talán a *Valahol utat tévesztettünk* című cikksorozatát tőle kaptam meg. A *Demokrácia és a köznevelés* című kötetet, amelyben Hajnal is szerepelt, ő adta kölcsön nekem. Tehát állandóan ellátott olvasmányokkal. Egyszerre próbálta irányítani ezt a társaságot – nemcsak engem – arra, hogy sportoljon, és ugyanakkor, hogy másfajta dolgok iránt is érdeklődjön. Én szerettem a kosárlabdát, próbálkoztam is vele, de hát amikor tanártársa, a kiváló edző, Szabó János segítségével már a MÁVAG-ba jártunk le, hamar kiderült, hogy én ezt tehetséggel nem bírom. Az osztálytársak közül a legjobb barátom, egy Papp Péter nevű aranyos, a sportban egészen kiemelkedően tehetséges fiú viszont a válogatottság szintjéig is eljutott. A későbbi Európa-bajnokságot nyert csapatban Greminger mellett ő volt a másik irányító játékos. Tragikus körülmények között halt meg, egész fiatalon. (Ez már egy későbbi történet, ám mert erre nem térek vissza, most mondanám el. Gyereke született, boldogan ment a kórházba meglátogatni, és a népligeti trolimegállónál átszaladt az úttesten, mert nem akart lekésni egy kórház felé induló buszt. Egy mentőautó elcsapta, és szétloccsant a homloklebenye. Kéthárom napig élt még. Nyolcnapos volt a gyereke, amikor eltemettük.)

Kovács Endre tehát nagyon nagy hatással volt rám. Sokat köszönhetek neki abban az értelemben, hogy e történelem iránti érdeklődésem, ami már

a polgári iskolában is jelentkezett, tőle olyan irányt kapott, mely a legjobb magyarországi tanárok felé orientált. Az ő ösztönzésére kezdtem el bejárni az egyetemre Hajnal István óráira is, aki egészen különleges egyéniség volt. Nagy tudós, de nem jó előadó. Az egyetemi órákra a legkülönbözőbb szerszámokkal jött be, és a szerszámok történetén keresztül mutatta be, hogy a technikatörténet fejlődése és a társadalomtörténet között milyen összefüggés van. A legmélyebb hatást azonban rám az az előadássorozata tette – itt ugyancsak elmondhatom azt, amit majd később Lukácsról és másokról is el fogok mondani: a felét sem értettem, de amit értettem, az nagyon érdekelt –, melyben arról beszélt, hogy a kelet-közép-európai fejlődés és a nyugat-európai fejlődés között erőteljes fáziskülönbség van, és ezért Magyarországon sem a rendiség, sem a hűbériség, sem a feudalizmus nem akkor jön létre, s veszi föl azt a teljes alakot, amelyet a nyugat-európai országokban felvett, s hogy ez a megkésettység évszázadokon keresztül kísérté a magyar történelmet. Hajnal nem is fogadta el azt a marxista sablont, amely *A társadalmi formák fejlődése* című brosúrában összegződött, s amelyet 46–47-ben szemináriumi formában én is megismertem. Az volt a véleménye, hogy a feudalizmus, minél jobban haladunk kelet felé, annál csenevészebb és kifejetlenebb alakzatokat ölt. Oroszország történetében például klasszikus értelemben nincsenek is meg azok az átmenetek a barokk és a gótika között, amelyek oly jelentősek az európai kultúra történetében. Hajnalnak ebből aztán sok baja lett. Szovjetellenes pamfletként értelmezték a műveit, jöllehet azokban nem volt semmi politikai sandaság. Mindenesetre 45–46-ban még dékán volt a Pázmány bölcsészkarán, de 47-ben leváltották, és 49-ben azt hiszem az akadémiai tagságától is megfosztották. Erdei Ferencsel ez a történet úgy függ össze, hogy Erdei Hajnal tanítványának vallotta magát, és az ő szociográfiái, de különösen a 43-ban megjelent *A magyar paraszttársadalom története* arra való kísérlet, hogy Hajnal elméletét a magyar parasztság fejlődésére alkalmazza.

A sodrás engem elsősorban a Magyar Kommunista Párt irányába vitt, de nem szabályos formában. A Magyar Kommunista Pártnak 45 tavaszán megalakult ifjúsági szervezetét – a MADISZ-t – fedőszervnek használták, mert ez érdemben a párt ifjúsági szervezete volt. Azt remélték, hogy az úgynevezett népfrontpolitika jegyében minden párt lemond a saját ifjúsági szervezetről, és a MADISZ majd közös ifjúsági szervezatként működik. Ez nem így történt. A Független Kisgazdapárt is létrehozta a maga ifjúsági szervezetét, a FISZ-t, a Szociáldemokrata Párt a Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalmat, a SZIM-et, és a Parasztpártnak is lett ifjúsági szervezete. Én a MADISZ-nak 45-ben lettem tagja, de előtte az MKP-nak egy VII. kerületi körzeti szervezetébe kezdtem járni, s a sors iróniája, hogy ez a körzeti szervezet a Lenin kör-

út 49-ben volt, épp szemben azzal a sárga csillagos házzal, ahol 45-ben a gettó előtt laktam, és ahova október 25-e után egy razzia során engem be is vittek, s ahol akkor már a Nyilaskeresztes Párt kerületi központja volt.

Ily módon a történet picit visszaul az előzményekre – a ház felidézte bennem azoknak az időknek a légkörét –, ezért egy-két mondat erejéig erre is kitérek. Tulajdonképpen először a házunkkal szemben lévő Royal Szállóban lévő német parancsnokságra vittek bennünket a nővéremmel együtt, aki akkor 20 éves volt. Egy hatalmas pofont kent le neki az egyik német tiszt, orrán-száján jött a vér, de egy másik német azt mondta, hogy ne foglalkozzunk magyarokkal, adjuk oda a nyilasoknak őket. És ahogy vittek át a nyilasházhoz, a kapualjból kijött anyám, aki anyanyelvi szinten beszélt németül, és letérdelt ez elé a német, valószínűleg osztrák tiszt elé – egyébként nem ő volt, aki pofozott –, s azt mondta:

– Magának is van édesanyja, én vagyok az ő édesanyjuk, engedje el őket, itt a szemben lévő házban lakunk. *Los* – mondta a tiszt, és elengedett bennünket.

Talán ennek köszönhetjük, hogy életben maradtunk. E kitérő után viszontátérek 1945-re.

Tehát én a 49-es számú házba, a körzeti pártszervezetbe jártam föl, de ugyanitt volt a kerületi központ is, s egy idő után fölfigyeltek arra, hogy a szemináriumokon jól szerepelek, meg állítólag kitűnő előadói képességem van. A kerületi titkár, Lakatos Éva egyszer felhívott magához, és azt kérdezte, hogy nem volna-e kedvem a párt Végrehajtó Bizottsága mellett ifjúsági titkárként tevékenykedni, természetesen társadalmi munkában. E titkár feladata volt összefogni a különböző ifjúsági szervezetekben dolgozó kommunistákat. Mert hát volt Diákszövetség, volt Úttörőszövetség, volt a MADISZ, majd később a MINSZ (Magyar Ifjúság Népi Szövetsége), ami újabb kísérlet volt a különböző szervezetek egyesítésére. És én erre igent mondtam, jóllehet iskolai kötelezettségeim mellett nemigen lett volna szabad igenlő választ adnom. De hát az igazság az, hogy én a kereskedelmiben egyre kevesebbet fordultam elő. Ha a polgári iskolában nem szerettem a rajzot és a kézimunkát, akkor itt a matematikával meg a könyveléssel voltak gondjaim. S ha matematikából az ember négyszer-ötször hiányzik, akkor már nem is igen tudja felvenni a fonalat. Meg aztán algebrát is tanítottak, és az egyenletek világa is teljesen idegen volt tőlem.

Volt egy Mayer nevű matematikatanárom, aki nagyon kedvelt engem, osztályfőnököm is volt, és próbált segíteni, de reménytelen eset voltam. A végeredmény az lett, hogy egyre ritkábban fordultam elő az iskolában. Anyámat ez rettenetesen elkésérítette, mert azt remélte, hogy végre normalizálódni fog

az életem, szépen le fogok érettségizni, ha nem is olyan sikerrel, mint a nővérem. Tehát normális polgári életet fogok élni. Ehelyett az történt, hogy 47-ben már „kivettek” az iskolából, függetlenített lettem. A MADISZ utódjának, a Magyar Ifjúság Népi Szövetségének lettem – már függetlenítettként – a budapesti titkára. Akkor 17 éves voltam, s a világból körülbelül ennyit érthettem meg. De hát a hit – mondanám, vakhit – abban az értelemben is elvakította az embert, hogy nem tudtam fölmérni a saját tényleges érdekeimet, azt, hogy a műveltségi alapok nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy az ember valamilyen módon tovább építkezzen. És erre annál is inkább szükségem lett volna, mert az elemi és a polgári iskolában a korabeli gimnazistákhoz viszonyítva műveltségem nagyon lyukacsos volt. Mert az, hogy közben Hajnalt olvastam, néha-néha az egyetemre belopakodva elkezdtem Lukács Györgyöt is hallgatni-olvasni, az törekvésnek szép, de hogy mit értettem meg belőle, az már más kérdés.

Elkezdtem Marx Károlyt is olvasni, például a Szikra Kiadónál megjelent egyszerűbb, ismeretterjesztő céllal írt – de számomra nagyon nehéz – *Bérmunka és tőké*t. Eljártam Nagy Tamás előadásaira, az MKP Politikai Akadémiájára, ha jól emlékszem, a Hajós utcába. Kiváló előadó volt. Ott hallottam először, 46-ban, a *Tőké*ről. Abból sem értettem sokat, de az belém ivódott, ahogy elmagyarázta, mi a különbség az ár és az érték között, hogy mi a konkrét munka, az absztrakt munka, és hogy hogyan keletkezik az értéktöbblet. Ma már tudom, hogy sok mindent fordítva értettem, de valami örvényszerűen megragadott ebben az egészben. Próbáltam egyre tágítani, gazdagítani ezt az ismeretanyagot. Ezek az ismerethalmazok azonban nem voltak szervesek, nem volt szilárd alapzat, amelyre ráépülhettek volna. Sok volt benne a meg nem értett csevely, s talán a fontoskodás. Így anyám aggodalma nem volt alaptalan. De hát a sodrás visszafordíthatatlanul magával ragadott.

Új régi helyem a családomban

A családom volt az életem kerete, és az is maradt. Bár anyám egyre szomorúbban érezte – erről röviden szóltam –, hogy keveset, egyre kevesebbet vagyok otthon, ugyanakkor örömeire szolgált, hogy apám el tudott helyezkedni. Ma már kihalt szakma a szekérfuvarozás – akkor még fontos színfoltjai voltak a városnak a szállításra használt lovas kocsik, a stráfkocsik; szerepüket átvették a teherautók. Ezek gazdája volt a fővárosban egy szekérfuvarozási vállalat, a FŐSZEFU, és ennek gondnoka lett apám. Szerették a munkahe-lyén. Elsősorban bútorszállítással foglalkoztak; jól ment a cégnek, Révfülöpön üdülőt is építettek.

Tehát Révfülöpön fölépült a FŐSZEFU üdülője. Apám pályáját azt hiszem ezzel koronázta meg. Valóban tiszteletre méltó teljesítmény volt. Amikor mint gondnok megnyitotta az üdülőt, ezek a 100–110 kilós óriások – a korabeli nyelv szerint trógerék (Gelléri Andor Endre is így nevezte őket) – ezt a törekeny kis embert szinte a tenyerükön hordták; nagyon szerették. Őneki ez akkor minden kitüntetésnél többet ért, és az is elégtételül szolgált a számára, hogy a keresetéből anyámnak is lehetővé tudta tenni, hogy abbahagyhassa a varrást.

Ugyanakkor a lakáskörülményeink is változtak. Az Erzsébet körút 38-ban maradtunk, de a kis udvari lakás helyett egy hámszobás utcai lakást sikerült apámnak kiáltatni – ahogy ezt akkor mondták. Itt édesanyám az egyre öregedő és egyre nehezebben mozgó nagyanyámtól átvette a háztartás vezetését; csak az én életvezetésem nem változott. Az ebéd mindig pontosan 12-re kész volt, de én 3 és 4 óra előtt soha nem értem haza. Akkor újra elrohantam. Anyám nyugtalanul figyelmeztetett, meggondolatlan vagyok, hogy ebből gyomorbad lesz, és ez a gyomorbad még ma is kísért. Sok tanácsát nem fogadtam meg, amit utólag is nagyon sajnállok, és különösen azt, hogy ezzel szomorúságot okoztam neki. De hát az ember megy a maga útján, néha megfontolatlanul, különösen, hogyha kamasz, aki hamarabb kap felnőttre méretezett feladatot, mint arra megérett.

A nővérem sorsa akkor tragikusabban alakult. Amikor 1944 októberében a Royal Szállóban oly módon megaláztatott, ahogy idéztem, és német katonák véresre pofozták, akkor ő már asszony volt. Ennek előtörténete a következő: a 1940-es évek elején Tihanyban nyaraltunk. Egy parasztházat béreltünk ki. Nagyon egyszerű, szegény kis falu volt akkor Tihany, nem hasonlított a Balaton ékességének számító mai településre, gyakorlatilag a tihanyi apátság uradalma volt. Ezek az apátok nagyon humánus emberek voltak. Nővérem későbbi férje – Papp Andor – ott volt pék. Az apátságot kenyérrel a későbbi sógorom látta el. Özvegy édesanyjáé volt a csemegeüzlet, amely az élelmiszert szállította. Az első világháborúban az édesapja a fronton szolgált – magas kiüntetést kapott. Nagyon megbecsülték őt a tihanyiak, különösen az apátok. Meg is próbálták a deportálás idején menteni őket, de nem sikerült.

A tihanyi ismeretség házassággal végződött. Bandi föladata a pékséget, amelyet a zsidótörvények következtében egyébként is elvettek volna tőle, fölköltözött Budapestre, ott pékként állást vállalt. 1942-ben behívták munkaszolgálatra, kikerült a Don-kanyarba. Hihetetlen erős fizikumával – ő maga sütötte a kenyeret, ott állt a kemence mellett, olyan erős, izmos, inas ember volt, – végigcsinálta a visszavonulást. Én akkor ismertem meg közelebbről, miután hozzánk költöztek; nemcsak rokonszenves, de igen intelligens, olvasott ember

is volt. 1944 elején újra behívták, akkor Kiskunhalasra. Október 15-én hazajött, amikor azonban elhangzott a Beregfy nevű nyilas honvédelmi miniszter parancsa, hogy mindenki térjen vissza az egységeihez, apám azt mondta neki, ne menjen, bújjon el, az oroszok előbb-utóbb csak ideérnek, majd lesz valahogy. Ő azonban nem akarta vállalni ezt az illegális életmódot. Jóllehet, abban a Dob utcai pékségben, ahol munkát vállalt, följánlották neki – mert kiváló pék volt –, hogy dolgozzon közöttük, ők fedezni fogják; mégis visszament. Az oroszok száz méterre voltak Kiskunhalason attól a vagontól, ahova a menekülő keretlegények bevagonírozták őket. Tulajdonképpen a magyar egységek visszavonulása már be is fejeződött, de ez a vagon ottmaradt magányosan, amikor – szemtanúk elbeszélése szerint – két nyilas suhanc benézett, és miután látott ott 25–30 zsidó munkaszolgálatost, néhány sorozatot beléjük engedett. Egyetlen ember sem maradt életben. Ezt másfél-két hónappal később tudta meg a család. A két suhancot letartóztatták, és ismereteim szerint valamikor 45 kora tavaszán ki is végezték őket.

II. Pártok, vezetők. Miért akartam aranykeretes szemüveget hordani

Hogy 45 tavasza milyen sok szempontból jelentett számomra megújulást, talán ezek a szomorú történetek is érzékeltetik. Igen, valami alapvetően más kezdődött. Csakhogy ez az alapvetően más – mint említettem – nem egy normális polgári élethez vezetett el engem, hanem egy lázadó, rebellis életformába, amelyben az a hamis tudat alakult ki bennem, hogy egy világforradalom katonája vagyok, amelynek a sikere nem kis részben az én munkálkodásomtól függ. Igaz – mint említettem –, ez az időszak a tudásgyarapítás, tanulás vagy olvasás időszaka is volt, amely valami irányt adott, még ha elrendezetlenül is. A sokféle érdeklődés, aminek számomra sok hasznót hozó eleme is volt, nem korlátozódott egy világnézeti irányra, és a legfőképpen nem annak a legdogmatikusabb válfajára. Na most, hogy minden félreértést elkerüljünk, megval-lom, Sztálin nekem akkor „isten” volt: a dialektikus és történelmi materializmus sztálini összefoglalását mint a bibliát, úgy olvastam. De olvastam mást is. És jóllehet, mert az egyik a másikat akkor még nem ütötte, nem bírálta felül, mindenképpen tárgult a látóhatárom.

Szólnom kell arról is, hogy az útkeresésben a személyes benyomások sok vonatkozásban meghatározóak voltak. A politikai pártokról már tettem említést. A vezetők közül, minden későbbi, ma már sokoldalúan bizonyított tévedése, bűne ellenére – az én megítélésem szerint – Rákosi Mátyás volt a legképessebb ember. Két személyes emlékemet idézném fel. Valami-kor 47-ben lehetett – a dátumot nem tudom pontosan megmondani –, hogy mint budapesti MADISZ-funkcionárius, meghívót kaptam az Akadémia utca 17-be, ahol a választások után Rákosi sajtótájékoztatót tartott külföldi újságírók részére. Ide meghívták az apparátus tagjait is. Ő az ott megjelent, világlapokat tudósító újságírók kérdéseire az olasznak olaszul, az angolnak angolul, a németnek németül, a franciának franciául válaszolt, és ez engem lenyűgözött.

Egy kicsit előreszaladva az időben, felidézek egy másik esetet is. Az öt-venes évek vége felé, amikor már túl voltunk a Nagy Imre-programon, és Rá-kosi félig bukott ember volt, újbóli visszatérése alkalmából – 1955 márciusa után – találkozott az egyetemi DISZ-titkárokkal. Én akkor Balatonfüreden nyaraltam, és a DISZ-üdülőbe bejött a DISZ KB egyik titkára, Gosztonyi Já-nos, és azt kérdezte:

– Tibor, nem akarsz meghallgatni Rákosit?

Mondom – igen. S a feleségemmel együtt elmentünk a Révfülöpi Hul-lám Szállóba – már nem szállodaként működik, de az épület megvan –, és ott ültek a budapesti és talán vidéki egyetemi titkárok, mégpedig erős ellenérzé-sekkel Rákosival szemben. Ilyen hangulatban tartotta Rákosi ezt a tájékozta-tót. Utána felállt egy DISZ-titkár – már nem emlékszem a nevére, és arra se, hogy melyik egyetemről jött –, és azt kérdezte: – Rákosi elvtárs, 45–48 között annyi kérdésben volt vitájuk a különböző koalíciós pártokkal. Hogy volt az, hogy bármiről vitakoztak, mindig maguknak volt igazuk? A válasza jellemző:

– Nézzék, én nem tudok erre a kérdésre most érdemben válaszolni, mert az nagyon sok időt venne igénybe. Ehelyett engedjék meg, hogy elmondjak maguknak egy anekdotát. Bismarck kancellár fogadta a svájci követet abból az alkalomból, hogy Svájjal államszerződést készültek aláírni, amit ez a követ ellenzett. Bismarck győzködte. Másnap délelőtt kellett volna aláírni ezt az ok-mányt, s miután a követ folyamatosan nemet mondott, arra hivatkozva, hogy nincs felhatalmazása, Bismarck elengedte. De amikor az ajtót kitérte, a kilincs a kezében maradt. S a kilincssel a kezében, mintegy megfenyegetve a köve-tet, azt mondta: – Utoljára figyelmeztetem, hogy írja alá, mert ha nem teszi, borzasztó dolog fog történni. A követ megijedt, és aláírta. Amikor másnap délelőtt ünnepi fogadás volt, a követ odament a kancellárhoz, és azt mondta: – Kancellár úr, most már mindenem túl vagyunk, mondja meg, mi lett volna az a szörnyű dolog, ami akkor történik, ha én nem írom alá? Mire Bismarck: – Az, hogy nem nekem lett volna igazam.

A történet leegyszerűsítő, de az, hogy Rákosi egy anekdotával – egyéb-ként anekdoták, közmondások tömegét tudta – hogyan pacifikálta, ha csak *idő-legesen is*, az ellene *joggal* berzenkedő egyetemi titkárokat, talán sikerült érzé-keltetnem. Ebből is látszik, hogy ez a jelentéktelen megjelenésű ember hogyan tudta a környezetét befolyásolni, hogyan tudta hosszú időn keresztül, a szovje-tek jelenlétét is kihasználva, s túl az agitációs-propaganda gépezet manipulatív hatásán, egy meghatározott környezetben elfogadtatni vezérszerepét.

A kommunista párt vezetői közül azonban a legvonzóbbnak Révai Józsefet tartottam. Azóta az ő *vétkeire* is fény derült, de én most arról beszélek, hogy 48-ban milyennek láttam. Az persze mindenki számára világos volt, hogy a ha-

talom Rákosi kezében összpontosul, továbbá, hogy Gerő Ernő és Farkas Mihály is előtte van a sorban, de egyikük sem volt olyan szuggesztív egyéniség, mint ő. Briliáns előadó volt. Révai képes volt arra, hogy éppen a 47-es választások előtt, amikor a Zeneművészeti Főiskola nagytermében a magyar egyetemi tanárok, akademikusok igencsak erősen antikommunista képviselőivel találkozott, még az ő érdeklődésüket is felkeltse. Előadói képességeit egyetlen példával szemléltetném. Fölállt, és előadását azzal kezdte, hogy – Kérem szépen, ez egy választási nagygyűlés, mi önöket azért hívtuk meg, hogy meggyőzzük, érdemes a kommunista pártra szavazniuk, és énnekem itt ilyen értelmű előadást kell tartanom. De mivel meg vagyok győződve arról, hogy önök szuverén, önálló emberek, és egy előadással ilyesmiről nem győzhetők meg, engedjék meg, hogy egy számomra kedvesebb témáról beszéljek. Arról, hogy hogyan alakult bennem ki a magyar irodalom iránti szerelem. És Petőfiről, Aranyról, Adyról – mindenekelőtt Adyról – beszélt, s az előadás végén az Ady-képet lekerekítve azt mondta: – József Attiláról most nem szóltam, pedig kellett volna. De hát mégiscsak azzal búcsúzó, hogy ha szavaznak, szavazzanak a kommunista pártra.

Előadói fogás volt, és vélelmezhetően senkit nem befolyásolt érdemben abban, hogy a voksát hova adja. De talán ez az előadás jól példázza, mit tudott egy teremnyi emberrel kezdeni az a csillogó szempár, az a rendkívül intelligens arc. Egyébként kegyetlenül szigorú is tudott lenni – dogmatizmusát az ötvenes évekből ismerjük –, lásd a Déry-vitát. A *Szabad Nép* főszerkesztőjeként sokszor goromba volt a munkatársaival, de az ott dolgozó, tehetségesnél tehetségesebb fiatal újságírók – ezek közül később olyan jelentős politikusok kerülnek ki, mint Vásárhelyi Miklós, vagy Kende Péter, vagy Gimes Miklós – mégis rajongtak érte. Volt, aki a haját is „révaisan” vágatta. Magam még azon is gondolkodtam, hogy szemüveget fogok hordani, és olyan aranykeretes szemüveget veszek magamnak, mint a Révaié, hogy hasonlítsak rá. (Hát ez gyerekes butaság volt, gondolom, nem kell hangsúlyoznom.)

Nagyon rokonszenveztem Losonczy Gézával is. Ő egy más típusát jelenítette meg a kommunista vezetőknek. A trojka, Rákosi–Gerő–Farkas, továbbá Révai – s ebben az értelemben Nagy Imre is, bár az ő útja mindenben eltér az előbbiektől, Moszkvából jött haza. Losonczy Géza, a hazai kommunista mozgalom szülöttje volt, méghozzá annak egyetlen igazán átütő erejű korszakában, 1937–38-ban, a Márciusi Front időszakában. Decemberben létrejött egy erős csoport, amelyhez ő, Zöld Sándor, Újhelyi Szilárd, Tarsika István, s – ha jól emlékszem –, Kállai Gyula tartozott. Az egyetemről kizárták őket, Budapesten a *Népszavához* kerültek – már a negyvenes évek elején – újságíróként. Amikor 43-ban megalakult a Békepárt, a programját ők írták, ami 45 után a *Csillag* című folyóiratban, meg is jelent. Aztán 1948-ban mindez kitö-

röltetett, mert a Tájékoztató Iroda határozatával valami egész más kezdődött, de erről később.

Most csak azt akarom mondani, hogy Losonczy Géza annak a fajta organikus értelmiséginek volt a típusa, akit a magyar társadalom belső ellentmondásai termeltek ki, jó terepismerete volt, mely kiterjedt értelmiségi kapcsolatrendszerrel társult. Sokan elfogadták és szerették. Tehát nem a rang, nem a tekintély, nem az ideológia, vagy esetleg a háttérben működő belbiztonság adta meg a tekintélyét, hanem valóban a személyes kvalitásai. Ugyanilyen értékes, érdekes figura volt Újhelyi Szilárd is. Nem véletlen, hogy 1951-ben ő is, mint a többi nemzeti kommunista, törvénytelenység áldozata lett, később pedig a Nagy Imre-ügy érintettje.

Ami a többi párt vezetőit illeti, a már említett parasztpárti Erdei Ferenccen kívül a szociáldemokrata Justus Pál volt az, akinek az előadásaira szívesen jártam el. Érdekes, nagy tudású és eredeti ember volt, s tragikus sorsú, hiszen a Rajk-per egyik vádlottjaként őt is több évi börtönre ítélték. (De ez is egy későbbi történet.)

A kommunista pártban való jelenlétem természetesen mozgalmi tevékenységgel, személyes kapcsolatokkal is társult. Két olyan embert szeretnék megemlíteni, akivel a mozgalmi munkám során személyes kapcsolatba kerültem.

Az 1947-es választások idején már a párt VII. kerületi Végrehajtó Bizottságának a tagja voltam mint ifjúsági titkár. Akkor nem úgy folyt a pártmunka, hogy mindenki függetlenül volt, és reggel nyolckor bement a hivatalba, aztán ötig ott ült. Este öt-hat órakor, munkaidő után kezdődtek az ülések; a tagok – kivéve tán Lakatos Évát, a bizottság titkárát – társadalmi munkások voltak. A vita belenyúlt az éjszakába. Egy ízben 9, fél 10 körül egyszer csak belépett Kádár János, aki akkor a budapesti bizottság titkára volt. Bemutatkozott, leült, és elkezdett beszélgetni. Tőlem azt kérdezte, hogy milyen a kapcsolatom a szociáldemokrata fiatalokkal. Akkor néhány volt SZIM-es *Szocialista* címen lapot indított. Ennek szerkesztője Hámori Ottó lett. Azt kérdezte, hogy kapcsolatban vagyok-e vele, ismerem-e.

– Ápoljuk vele a kapcsolatot, de legyünk bizalommal a szociáldemokrata párt törzstagsága iránt is, folytassuk a dialógust.

Énrám ennek az embernek az egyszerűsége, a közvetlensége rendkívül erősen hatott. Nem is elsősorban az, *amit* mondott, hanem *ahogy* mondta. Visszafogottsága, keresetlensége ragadott meg, ami megkülönböztette a kommunista párt akkori, nála esetleg tehetségesebb, és mindenképpen műveltebb vezetőitől.

A másik ember, akivel személyes kapcsolatba kerültem, Rajk László volt. Az 1949-es választás előtt nem nagygyűlést, hanem majálist szerveztünk. Csillebérc, mely abban az időben még nem úttörőváros, nagyon alkalmas hely-

szín volt erre. Minden kerületnek volt egy táborhelye. Valamennyien hoztak valami enni-innivalót, s azt nem külön fogyasztották el, hanem – a tojásokat, a kenyereket, a rántott szeleteket – rátették egy pokrócra. *Kolkaja*, ez volt a mozgalmi neve e formának, amely mögött a közösségi nevelés igénye vagy eszménye húzódott meg. Valószínűleg a harmincas évek munkásmozgalmából örököltük ezt a táborozási-étkezési formát. A *kolkaja* elnevezés is ezt sejteti, jóllehet volt ilyen hagyomány a cserkészmozgalomban is.

Na most, a választási agitációt úgy próbáltuk megoldani, hogy a vezetők körbejárták ezeket a táborhelyeket. Nekem jutott az a feladat, hogy Rajk Lászlót kísérem. A feleségével, és akkor talán négy hónapos kisfiával a karján jelent meg, és két, két és fél órán keresztül látogattuk a kerületeket. Ezek nem számszerű sorrendben voltak; ki hol talált szélvédett, csendes rétet, ahol labdázni, focizni is lehetett, ott táborozott le. Rajk közéjük ült, akárcsak a felesége a kis Rajk Lacival. Hamar megtalálta a közös nyelvet. Lenyűgözött. Más volt, mint Kádár – annál intellektuálisabb típus volt –, de más volt, mint Rákosi, más volt, mint Révai. Náluk kevésbé volt ideologikus, teoretizáló – még azt is mondanám, hogy kevésbé volt agitatív –, de hihetetlenül szuggesztív volt. Két hét múlva letartóztatták, és talán három hét múlva nyilvánosságra került a letartóztatás ténye. És mi sem jellemzőbb arra a vakhitre, ami engem akkor jellemzett, hogy még a személyes találkozást követően sem merült fel bennem a kétely, hogy igaz-e, amit a közlemény tartalmaz. Elfogadtam, hogy Rajk aljas ellenség, jóllehet Rajk életútjáról egyébként sokat tudtam. *Tudtam*, hogy spányolos volt, s egyike a legbátrabbaknak a polgárháborúban; *tudtam*, hogy milyen hősiesen viselkedett, amikor 43-ban lebukott, hogy akkor hiába vallatták, egyetlen szót nem tudtak kiszedni belőle a Horthy-nyomozók. Nem glorifikáltam ezt a valóságos történetekből összeálló arcképet, de mindenképpen hősnek láttam. Mégis, akkor föl sem merült bennem: nem tévedés történt-e. Ehelyett azon töprengtem, hogyan lehettem olyan vak, hogy ebben az emberben nem éreztem meg az ellenséget? Ez a vakság védhetetlen, s az sem adhat felmentést, hogy a 37-es pereket csak az SZKP Sztálin által írt „rövid” történetéből ismerem. Mert voltak hazai előzmények, figyelmeztető jelzések is.

A „fényes szellőkre” vetülő „deres majálisok”

Az 1948-as centenáriumi évre való készülődés a baloldali ifjúsági mozgalomban, kerületünkben is, a reménykedés időszaka volt. Ugyanis úgy tetszett, hogy a centenárium lehetőséget kínál a különböző típusú ifjúsági szervezetek közötti közeledésre, esetleg együttműködésre. A VII. kerületben, a Rottenbil-

ler utcában működött az Actio Catholica ifjúságkísérlet otthona. Felvettük velük a kapcsolatot, azt is remélve, hogy velük közösen fogjuk megünnepelni a centenáriumot. Egyidejűleg a Rózsák terén található katolikus templom plébánosával is fölvettem a kapcsolatot, hogy a kerületben lévő más katolikus ifjúsági csoportosulásokkal is segítse az együttműködés megteremtését.

Nekem az volt az elgondolásom – amit a kerületi pártvezetőkkel is megbeszéltem –, hogy a MADISZ székházában rendezzük meg az első összejövetelt, hogy ott barátkozva jól érezzük magunkat ezekkel a fiatalokkal. Az országban akkor már erősen érzékelhető volt a 47-es választásokat követően erősödő konfrontáció, feszült hangulat, de én *naivul* azt reméltem, hogy az együttműködés és a barátkozás oldhatja ezt a hangulatot. Azonban hamar jött az előjelnek tekinthető figyelmeztetés. Ugyanis, amikor én találkozót kértem az MKP ifjúsági titkársága egyik munkatársától, Dósai Istvántól, aki később a Hungarofilm vezérigazgatója lett, és elmondtam neki tervünket, azt a választ kaptam, hogy az elképzelés nem rossz, de a részleteket ő még megbeszéli az ifjúsági titkárság vezetőjével, Hollós Ervinnel. Két hét múlva megkeresett, és azt mondta, hogy csináljuk máshogyan; ne a MADISZ legyen a vendéglátó, hanem mi menjünk el az Actio Catholica tulajdonában lévő otthonba, s ott rendezzük ezt az összejövetelt. Én értetlenkedtem. Azt mondta, hogy megvan az ezzel kapcsolatos elképzelés, hajtsam végre az utasítást – vagy fogadjam meg a tanácsot, a megfogalmazásra nem emlékszem.

Én az új elképzelésről a plébános úrral is meg az otthon igazgatójával is beszéltem. Ők tulajdonképpen nem elleneztek a tervet, és a találkozóra valóban a Rottenbiller utcai ifjúságkísérlet otthonában került sor. Ez a katolikus egyház tulajdona volt. A tervek szerint a katolikus előadó az *Új Ember* akkori főszerkesztője lett volna, mi pedig Losonczy Gézáat kívántuk meghívni a *Szabad Néptől*. Végül katolikus részről valóban a megnevezett személy vett részt ezen a találkozón, Losonczy Géza azonban megbetegedett, Mód Aladár helyettesítette, aki ugyan ismert személyiség volt – az MKP elméleti lapja, a *Társadalmi Szemle* felelős szerkesztője –, de nagyon rossz előadó, ellentétben az *Új Ember* szerkesztőjével. Úgyhogy tervünk ebben az értelemben csúfos kudarccal végződött.

Azonban a történet nem erről szól. Amikor én vasárnap délután (ez a vita délelőtt zajlott) a barátaimmal sétálni mentem az Erzsébet körútra – abban az időben már vasárnap este árusították a *Hétféi Hírek* című lapot, talán a mai *Vasárnapi Hírek* elődjét – az utcán a rikkancs azt kiabálta: – Katolikus fiatalok Mindszenty-ellenes hozzászólása az Actio Catholica székházában. Ott valóban elhangzottak ilyen hangütésű hozzászólások, de nekem fogalmam sem volt arról, hogy a hozzászólók a Dósai István által szervezett „katolikus fiatalok” voltak, akik illegális párttagsági könyvvvel rendelkeztek. Ezzel az esettel összefüggésben

találkoztam először azzal, amit a „piszkos kezek” gyakorlatának nevezhetnék. Mai történeti ismereteim szerint ezek a különböző cselszövések, mesterkedések 45-ig nyúlnak vissza, de én – mint már említettem – alvajáróként egy idilli világban éltem. Nem láttam át e machinációkon, s be sem avattak azokba. Szentül meg voltam győződve arról, hogy ebben az esetben is egy jó ügyet: 48 méltó megünneplését szolgáltam. Ezért, amikor fény derült a cselszövésre, mélységesen szégyelltem magamat a plébános úr és a katolikus legényegylet igazgatója előtt, hogy ily módon becsaptam mindkettőjüket. Mert nyilván ők is tudomást szereztek arról, hogy a hozzászólók nem az ő embereik voltak, s mi csak a helyiséget használtuk föl, és az egész rendezvény tulajdonképpen nem szolgált más célt, mint hogy autentikus katolikus helyiségben Mindszenty hercegprímás-elenes hozzászólások hangozzanak el, mintegy azt sejtetve, hogy nemcsak a kommunisták akarják Mindszentyt megbuktatni, hanem saját egyházához tartozó, úgynevezett „haladó” ifjúsági személyiségek is rossz főpásztornak tartják őt.

Ez a felismerés tulajdonképpen az első volt azoknak a sorában, amiket az általam hitnek vagy vakhitnek nevezett elkötelezettségben valamiféle zavartottságot, hasadást, vagy legalábbis kételyt idéztek elő. Hosszú történet ez, lassan fejlődött ki, de ma, sokkal később talán még azt is mondhatnám, hogy dominánssá vált. De a kezdetek legalább két évvel megelőzték Rajk László perét.

A másik, ugyancsak 1948-cal, aztán majd 49-cel kapcsolatos esemény, amely bennem kételyt szült, március 15-e megünneplésével kapcsolatos. Ugyebár az egész centenárium arról szólt, hogy mi március 15-ét „az új forradalom” előzményének tartjuk. Ma már ismerjük azokat a dokumentumokat, amelyek arról tanúskodnak, hogy Révai József vezetésével egy egész bizottság dolgozott azon, hogy az MKP-t – amelynek elődjét a Kommunisták Magyarországi Pártjának hívták, s amely a III. Internacionálé tagozataként működött – *magyar nemzeti pártként* fogadtassák el. Tehát *nem* magyarországi, hanem *magyar pártként*, amelynek *saját* gyökerei vannak, saját hagyományaiból táplálkozik. E hagyományok közül Dózsa kultuszát azzal is szolgálták, hogy Derkovits rézkarcai az MKP minden alapszervezetében, kerületi központjában láthatóak voltak. Hasonló kultuszt csináltak Dési-Huber néhány képéből is, és kialakult a magyar kultúrában, történelemben vállalt előzményeknek egy bizonyos sora. Mindenekelőtt Petőfihez, Kossuthoz, Adyhoz kapcsolódtak ezek a kísérletek, amelyek elméleti megalapozását Lukács György és Révai József már a két világháború között megkezdte.

Tehát volt ilyen öskeresés, a kommunista párt újfajta identitását, nemzeti párt jellegét erősítő kísérlet, és a centenárium ebbe a sorba illeszkedett. Na mármost, az 1848. március 15-i ünnepséget a Múzeumkertben tartottuk. Ez volt az első nagyobb rendezvény, amelynek a szervezésében akkor már

a budapesti MINSZ titkáráként részt vettem. Nekünk az ilyen nagy tömeget mozgósító rendezvények szervezésében nem volt gyakorlatunk. Hozzáteszem, hogy jóllehet már az ún. fordulat éve után vagyunk, még nem létezett egységes ifjúsági szervezet; tehát a MINSZ-nek tagja volt a Diákszövetség, a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Szövetsége, az Ipari Tanulók Országos Szövetsége és a Szakszervezeti Ifjúsági Tanács is, de ez a rendezvény valamennyit érintette volna, és ezeknek volt közös ünnepsége. A háttérben természetesen az MKP ifjúsági titkársága állt.

Mint később kiderült, azt a szervezési hibát követtük el, hogy nagyjából egy időben indítottuk el a szervezeteket a székházaitól a Múzeumkert felé. Ezek nem voltak nagyon nagy tömegek, de mindenesetre tízezres nagyságú tömeg mozgott. És az történt, hogy a VII. és VIII. kerületből már 10 óra körül mindenki ott volt, miközben a Pesterzsébetről, meg Csepelről mozgósított szervezetek nagyjából a gyűlés végére érkeztek oda. Hát ebből botrány lett, nem politikai, hanem szervezési botrány, mert rossz szándékot nem feltételeztünk, csak ügyetlenséget, de azt joggal. Ezért 1949-ben a március 15-i ünnepség megrendezésére már a Hősök terén került sor. A szervezésre a párt KB Titkárságának az utasítására – az már csak egy ilyen világ volt – bizottságot hoztak létre, amelyhez kirendeltek a HM-ből (a Honvédelmi Minisztériumból) egy szakértőt, aki nem volt más, mint Király Béla ezredes – később az 56-os forradalom egyik fontos szereplője. A rendkívül jó megjelenésű, kitűnő modorú egykori ludovikás tiszt nagyon jó szakember volt. Birtokában volt egy olyan tudásnak, amelynek segítségével kiszámolták, hogy honnan indulva, meghatározott lépésszélesség mellett, milyen lesz a tömeg kiszámítható, várható mozgása, és hogy megfelelő mozgatása esetén honnan, mikor kell a kerületekből elindulni, hogy nagyjából egyidejűleg teljen meg a tér, és a gyűlés úgy kezdődjön, hogy mindenki jelen van. A Hősök terét is szemrevételezték, hogy melyik kerület hol helyezkedjen el, lehetőleg úgy, hogy akik előbb érkeznek, azoknak elől legyen a soruk, akik később, azoknak hátrébb. Tehát ilyen értelemben is elősegítsük az egyidejűségnek, s valamilyen harmóniának a biztosítását.

Király Béla kiváló tervet készített, s ezt a szervező bizottság ülésén elő is adta, majd következett a helyszíni szemle Farkas Mihály honvédelmi miniszterrel, aki a Politikai Bizottság tagjaként minden ilyen tömegrendezvényt felügyelt. Ő nem tartozott azok közé, akikért én kitüntetett módon rajongtam volna, de hát az apparátusban nagyon nagy tekintélye volt. Az volt a híre, hogy kitűnő szervező, hogy a tömegpolitikában hasonló jártassággal senki sem rendelkezik – ő is Moszkvából tért haza.

Na most, megjelent a téren trencskó kabátban, de hanghordozása, fellépése civilben is a vezető katona benyomását keltette. Király Béla jelentette

neki, hogy hol tartunk az előkészületekben, hol fogjuk elhelyezni az emelvényt, hol, milyen sorrendben kívánjuk elhelyezni a vezetők fényképeit. Farkas Mihálynak az volt az első kérdése, hogy nem kicsi-e ez a tér annak a tömegnek, amit mozgatni akarunk? Király jelentette, hogy ha megfelelően elő van készítve, akkor a felvonulásuk biztosítható. Igen – mondja Farkas –, de gyűlést is kellene tartani, nem csak integetni kéne Rákosi elvtársnak.

Farkas Mihály szétnézett a téren – és ez megint olyasmi volt, ami mélyebb nyomot hagyott bennem – és azt mondta:

– Ettől a Múcsarnoktól kicsi ez a tér. Nem lehetne ezt lebontatni vagy elmozdítani?

Az „elmozdítás” szót akkor nem is értettem, később kiderült, hogy Moszkvában megfelelő technikával egy székházat száz méterrel valóban odébb görgettek. De a kíséretében lévő Vas Zoltán végül is a múzeumról azt mondta, ez olyan érték, hogy nem szerencsés hozzányúlni. S akkor Farkas hátralépett, és lehetett látni, hogy a Múcsarnok mögött van egy katolikus templom, az egyik legbefolyásosabb magyar katolikus tömörülésnek, a Regnum Marianumnak a temploma. Mária volt az a jelkép, akinek Magyarországot a katolikus egyház rituális aktusként följajánlotta. A Regnum Marianum – „Mária országa” – ezt fejezte ki.

Tudta-e ezt Farkas vagy nem, a történet szempontjából másodlagos. Mindenesetre akkor azt mondta: hát tulajdonképpen erre a templomra itt nincs szükség. Maradjon a Múcsarnok, de bontsák el a templomot, és akkor itt egy nagy felvonulási tér fog létrejönni. A társaságában lévő titkárok vagy katonatisztek följegyezték az utasítását, s mire én néhány évvel később (majd erről részletesebben) a Szovjetunióból visszatértem Magyarországra, a Dózsa György úton már elbontották a templomot, és a helyén létrejött az a felvonulási tér, ahol fölállították Sztálin szobrát, amelyet 56-ban ismert körülmények között a tömegek mintegy jelképesen ledöntöttek, darabjaira vagdaltak.

Ez a jelenet Farkas Mihállyal a kor jellemzéséhez is hozzátartozik, ugyanakkor egyike azon történeteknek, amelyek megerősítették bennem a megdöbbenés, értetlenség már említett folyamatát.

Hogyan és miért lettem szovjet ösztöndíjas

1949-ben már túl vagyunk a kommunista és a szociáldemokrata párt egyesülésén, és az egységes ifjúsági szövetség ekkor már a Dolgozók Ifjúsági Szövetsége (DISZ) nevet viselte – én ennek az apparátusában dolgoztam, a nevelési osztályon, mint beosztott. Tehát 49-ben vagyunk, 19 éves,

de – s ez nagyon fontos körülmény –, az iskoláimat még nem fejeztem be. Az év tavaszán azonban pártfelülvizsgálat zajlott, amelyet az ifjúsági szövetség központjában, az akkor már a pártközpontban dolgozó Lakatos Éva – az én első patrónusom –, a volt VII. kerületi titkár vezetett.

Na mármost Lakatos Éva éveket töltött a Szovjetunióban. Soha nem mesélt nekünk ottani életéről, a nehézségeiről, annak ellenére, hogy engem kitüntetetten szeretett, támogatott. Mai ismereteim alapján tudom, hogy Gulagban is volt, hogy ott betegedett meg olyan súlyosan, hogy sánta lett, és csak botalal tudott járni. Egyes meg nem erősített – nem tudom igazolni –, de interjúkból ismert állítások szerint még a gyerekét is elvesztette a Gulag ideje alatt. Minderről soha egy szót nem szólt, de annak pontosan tudatában volt, hogy egy olyan fiatalember, aki nem rendelkezik iskolai végzettséggel, sokkal könnyebben elsodródik, mint az, akinek szakmája, diplomája van. Az általa vezetett bizottság azt a határozatot hozta, hogy a nyári munkák befejezését követően menjek a Szovjetunióba tanulni, és szerezzek diplomát.

Azok számára, akiket 49-ben kijelöltek, orosz előkészítő nyelvtanfolyamot tartottak. Az említett okból én a tanfolyamra nem jártam el, ennek következtében szinte semmilyen nyelvismerettel nem rendelkezttem, mert bár a középiskolában jól-rosszul már tanították az orosz nyelvet, de hát, mint említettem, én „elmozgalmárkodtam” ezeket az éveket, így orosz nyelvismertem szinte a nullával volt egyenlő. Ezzel a hátránnyal kerültem az előkészítő táborba, ahol a többiek már több hete tanulták az orosz nyelvet. E hátrányt ott nem is nagyon tudtam bepótolni.

Először Esztergomban, egy államosított rendházban, később Kecskeméten, egy internátusban töltöttünk hónapokat, várva a szovjet vízumot. Itt már intenzíven éreztük a kölcsönös féltékenység, a bizalmatlanság légkörét. Az *éberség*, a vélt ellenség figyelése valahogy a közgondolkodás részévé kezdett válni. Fokozta a versengés légkörét, hogy tudtuk; a társaság fele nem fog kijutni, de nem tudtuk, hogy melyik fele.

Tulajdonképpen a nyelvtanuláson kívül semmi érdemit nem csináltunk, önmagunk megnyugtatóra és szórakoztatására. Ifjúsági előadásokat rendeztünk, meg lábteniszeztünk. Közben a feszültség egyre nőtt, mert már Esztergomból hazaküldték számos társunkat, de Kecskeméten sem vált még bizonyossá, hogy utazunk-e egyáltalán, hogy ki utazik, és mikor, és miért tolódik az utazás.

Végül októberben tudtuk meg a végleges névsort. Akkor elvittek bennünket egy szabóhoz. Mindenki kapott egy barna öltönyt, egy kék, nagyon finom juhbőrrel bélelt ballonkabátot és bélelt, magas szárú, meleg cipőt, parasztok által is hordott barna kucsmát. Bármelyik orosz városban, ahol a magyar ösz-

töndíjasok föltűntek, úgy néztünk ki, mint egy népi együttes, amikor fölvonul az utcán. De hát miután akkor egyikünknek sem volt meleg ruhája, hálásak lehettünk azért, hogy egyáltalán föltöltöztettek bennünket. Ugyanakkor uniformizáltak is bennünket, s az egyenöltözet – mint említettem – komikus elemektől sem volt mentes.

Summa summarum, eljött az indulás napja, amely nagyon ünnepélyesre kerekedett: Nyugati pályaudvar, anyám, apám, a nagybátyáim, az egész rokonság felvonult, forgatott a filmhíradó stábja, Himnusz, Internacionálé, de a vonat csak nem akart elindulni. Már ötödször is elbúcsúznak, amikor végre kigördült a vonatunk.

Az ünnepélyesség, az emelkedettség ellenére, amit akkor éreztünk, ez az út és az utazás az illúzióim felfeslésének vagy megroppanásának fontos stációja lett. Ugyanis amikor a határra érkeztünk, Csopnál leszállítottak minket a vonatról, és mindenkinek átvizsgálták a csomagját. De nem egyszerűen átvizsgálták, hanem darabonként kirakatták, minden egyes darabot szétnyitattak, jobbról-balról megnézték, szinte röntgenezték, aztán bedobták a kofferba, és mindenkinek magának kellett újra összeraknia a csomagját. Majd több órás várakozás után felszállhattunk egy Csop és Lvov között közlekedő helyi vonatra, amelynek már minden fülkéje színültig tele volt, a csomagtartókban is feküdtek emberek, s orrfacsaró láb- és testszag töltötte meg a levegőt. Gorkij *Éjjeli menedékhelye* ahhoz képest, amilyen állapotok ezekben a vagonokban uralkodtak, mondhatom, paradicsomi hely lehetett. Lvovig utaztunk így. Lvov (Lemberg) régen az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozott. A város házain – mert ott kiszálltunk – még érződött az egykori monarchia jellegzetes architektúrája. Az egyetemre is elvittek bennünket, ahol nagyon szép fogadtatásban volt részünk. Visszatért a remény, hogy megfelelő feltételek között fogunk élni és tanulni. Az ünnepségnek vége volt, kivittek a pályaudvarra és fölszálltunk a Lvov–Kijev között közlekedő vonatra, amely egy fokkal talán jobb volt, mint az előző, de nem sokkal.

Kijevben újra átszálltunk, de a városba már nem vittek be bennünket. A Kijev–Moszkva között közlekedő vonat már egész más jellegű, felszereltségű kupékból állt. Négyszemélyes kis fülkék voltak, a felső ágyak fölfüggeszthetők. Tehát nappal ülni lehetett, kényelmesen beszélgetni, csomagokat elhelyezni – mert az első évben mindenki nagy csomagokkal indult, ami nem kis nehézséget okozott –, és jóllehet nem volt külön hálókocsi, ezek kényelmes éjszakai szállásként is használható, hosszú távú vonatok voltak. A Budapest–Moszkva távolság, amit 1952-ben már másfél nap alatt tettünk meg, ebben az időszakban még három és fél napot vett igénybe. Tehát ahhoz, hogy milyen feltételek között utaztunk, azt is hozzá kell még számítani, hogy ezek nem rövid kis túrák voltak.

Amikor megérkeztünk Moszkvába, elvittek bennünket egy épületbe, amelyet a harmincas években Le Corbusier, a 20. század egyik legjelentősebb modern építésze tervezett. Ezt úgy hívták, hogy Dom Kommuna, közösségi ház. Amikor épült, nagyon szép, modern épület lehetett, de mire mi odakerültünk, eléggé lepusztult állapotban volt, ráadásul egy olyan teremben helyeztek el – körülbelül 200 embert –, ahol normális körülmények között 40 találhatott magának kényelmes tartózkodási helyet. Ott is heteket töltöttünk el, mert az, hogy melyikünk kerül Moszkvába, Szverdlovszkba vagy Kazanyba, nem volt előre eldöntve – sőt, a megjelölt szakokat is módosíthatta a kijelölt bizottság. Én filozófiát szerettem volna tanulni, abban az évben azonban nem fogadott a moszkvai egyetem filozófia szakon külföldi hallgatókat, ezért is teljes volt a bizonytalanság, közben pedig teltek-múltak a napok.

A második vagy harmadik napon felderítő útra indultam, mert furcsa szagokat éreztem. Kiderült, hogy néhány száz méterre ettől az épülettől egy krematórium működik, és annak van ilyen különös illata. Másnap újra sétálni indultam: nagyon ápolatlannak éreztem a hajamat, ezért úgy gondoltam, levágatom, mert a szomszédos épületben ki volt írva egy üzletre, hogy „parikmaherszkaja”. Gondoltam, hogy ez fodrászat lesz, és valóban, férfi- és női frizurák készítésével foglalkoztak. Ám az általam Budapesten megismert jellegzetes fodrástípusra az ott dolgozók nemigen hasonlítottak. Szinte kivétel nélkül mind nők voltak. Magasra föltornyozott, higiéniai célokat szolgáló fehér turbánszerűségben, hosszú fehér köpenyben vágták a haját. Miután nem külön volt férfi- és női fodrászat, leültem egy szabad székre, s mutatam a fodrászsnőnek, hogy vágja le a hajamat. Fogalmam sem volt arról, hogy ez ott úgy történik, hogy vesznek egy nullásgépet, és az esetek többségében kopaszra vágják a kliens fejét. Ezt sikerült megakadályoznom, mert leállítottam, s mondtam, hogy stop. Hát ez egy nemzetközi szó, de az eredmény mégis az volt, hogy amikor visszamentem, a társaim nevetőgörcsöt kaptak. A hajvágásból tonzúra kerekedett: szinte a fejem búbjáig föl volt nyírva nullásgéppel a hajam, ugyanakkor a hosszához már nem engedtem hozzányúltni. Tehát igencsak furcsa külsőt kölcsönzött nekem a parókamester hölgy.

De ezzel a kezdeti kalandjaimnak még nem volt vége. A Dom Kommunában vártuk tehát az elhelyezésünket. Annyit már tudtunk, hogy a Pedagógiai Intézetbe, pedagógia–pszichológia–logika szakra fogunk kerülni, de még intézték a diákszállót, még várakozni kellett. Mindenesetre aki Rosztovba ment, az már tudta, hogy Rosztovba megy, aki Szverdlovszkba, az tudta, hogy Szverdlovszkba. Azok jártak a legrosszabbul, akik Moszkvától távolabbi városokba kerültek, mert újabb hosszú út várt rájuk, s főleg északibb régiókban; a legjobban pedig azok, akik Moszkvába vagy Leningrádba kerültek.

De mert gyomorpanaszaim nem múltak, s folyamatosan hasmenésem volt, elmentem egy közelben lévő ambulanciára, ahol valahogy szótár segítségével megmagyaráztam, hogy a gyomrom fáj, s hasmenésem van. Segítő-készségből, vagy attól való félelmükben, hogy valamilyen baklövést követnek el egy külföldivel, azonnal mentőt hívtak, akik elvittek az I. számú moszkvai Sebészeti Klinikára, amely a moszkvai orvosegyetem mellett működő, európai módon felszerelt kórház volt.

Betettek egy külön szobába, és jöllehet külföldiként mindenki velem akart foglalkozni, minden kívánságomat teljesíteni akarták, de mert oroszul nem tudtam, érdemben nem tudtam kommunikálni. Napok óta nem ettem, így próbáltam védekezni a hasmenés ellen. Aztán egyszer csak bejött egy hölgy, és azt kérdezte, kell-e nekem „utka”, én pedig a kis kéziszótáramban megnéztem, mit jelent e szó – és a szótár szerint kacsát jelentett. Boldogan feküdtem az ágyamban, és már éreztem a sült kacsza szagát, ahogyan azt nagyanyám egykoron zseniálisan megsütötte. Azonban 10 perc múlva az ápolónő egy olyan kacsával jelent meg, amit vizeléshez adnak a járni nem tudó betegnek. Ilyen tragikomikus jelenetek egész sorozata adódott abból, hogy valamit kérdeztek, és én nem tudtam megfelelően válaszolni.

Majdnem másfél hónapot voltam a kórházban. A vizsgálatokat korrektül végezték el, ám semmi olyat nem tudtak megállapítani, ami műtéti beavatkozást igényelt volna. De hogy valami mégis történjen, óvatosságból a vakbelemet kivették. Hogy volt-e valóban vakbélgyulladásom vagy nem, azt ma sem tudom, de egy életre megjegyeztem ennek az orosz-latin nevét – appendikulárnüj infiltrát – attól féltek, hogy perforálódni fog.

Tehát ott feküdtem mindenesetre a klinikán, s a társaim semmit nem tudtak rólam. Ők már ott éltek a diákszállóban, kerestek is, de nyomom nem lelték. A kémkedés elleni általános harc jegyében, hogy ily módon is megnehezítsék a kémek tájékozódását Moszkvában, térképet, telefonkönyvet kapni nem lehetett. Volt egy tájékozási iroda, de miután én még nem voltam regisztrálva, kérdésekre választ nem kaptak. Ezért leendő egyetemi társaim a követségen bejelentették, hogy eltűntem.

Mikor a sebem begyógyult, kaptam egy elbocsátó papírt. Nagyon humanusan bántak velem, még valami pénzt is adtak. Megkérdezték, hogy tudom-e a címet. Csak reméltem, hogy igen, mert a diákszállónk címe nem volt végleges, mikor elindultam a poliklinikára. Mindenesetre ezt megtanultam kívülről; ulica Uszacsova csetire, sesztygyeszjáty csetire. Azt is tudtam, hogy a Lenin nevét viselő Moszkvai Pedagógiai Intézet diákja vagyok, továbbá, hogy milyen fakultásnak leszek a hallgatója. Ez volt az én személyazonosságomat igazoló „bizonylatom” – mert az útlevelemet még a Dom Kommunában elvették abból

a célból, hogy a bejelentő lapomat elkészíttessék. Tehát mindenféle papír nélkül voltam, a gyatra kis szókincsemre támaszkodtam, és csak az orosz ápolónők és orvosok jóindulatán múlott, hogy valamennyire boldogultam.

A kapott pénzzel villamosra szálltam, és bementem, ahogy utasítottak, a centrumba, s ha ott keresek egy taxit, azt mondták, ez a pénz arra elég, hogy elmenjek az Uszacsova utcába, a 64-es számba. Reméltem, hogy ott a társaim addigra már az útlevél alapján nyilván elintézték a regisztrációt – megkapom az ösztöndíjat, és el tudok helyezkedni.

Beértem a „centrumba”. Kevés szálló volt, nagyon kevés külföldi volt akkor Moszkvában. A Szovjetunió belülről nem lehetett szabadon utazni, s különösen ebbe a zárt városba nagyon nehéz volt bejutni. A kevés külföldi, aki mégis ott volt Moszkvában, különböző kongresszusokra meg pártmeghívásokra érkezett, s többszörös biztosítással figyelték őket. Minderről nekem fogalmam nem volt, mert lényegileg – a csalódások ellenére is – az illúziók világában éltem. Odamentem egy taxishoz, és mondtam, mutogattam, hogy az Uszacsova utcába akarok eljutni. Azt kérdi tőlem a sofőr, hogy:

– Iz gága?

Miután valahol korábban olvastam, hogy a török–magyar nyelvrokonság következtében az orosz szókincsben is vannak a magyarral rokon kifejezések, azt gondoltam, hogy ez az *izgága* szó is ezek sorába tartozik, s hogy a taxis látja, izgága vagyok. Mert kétségtelen, hogy ideges, nyugtalan voltam, tehát a megjelölés az én állapotomra nagyon is megfelelő volt. De a sofőr egyre tanácstalanabban nézett rám, végül mégis azt mondta, hogy üljek be. Megtetünk néhány kilométert, már nem tudom mennyit, mert Moszkva már akkor is viszonylag nagy város volt – bár a mai metropolishoz képest még kisváros –, és a taxis egyre bizalmatlanabban újra és újra megkérdezte, hogy iz Gága? Majd egy idő után megállt és kirakott. Mint utólag rekonstruálom – mivel az ’iz Gága’ azt jelenti, hogy ’ön Hágából van?’ –, a sofőr bizonyára NKVD-tiszt is volt, és az lehetett a feladata, hogy Hágából érkezett békedelegátusokat fvarozzon különböző címekre, és az Uszacsova utca nyilván nem volt a címlistáján. Az, hogy külföldinek, „hágainak” mondtam magam, kezdetben arra indította, hogy beültessen a taxiba, de miután a cím nem egyezett, egyre inkább elbizonytalanodott, ezért kirakott, és gondolom rohant vissza oda a szállóhoz, ha esetleg a holland vendége keresi, akkor megtalálja.

Ha ilyen torokszorítóan mulatságos körülmények között is, de végül eljutottam a diákszállóba, ami ugyancsak különös építmény volt. Az intézet orosz diákjai Moszkvától hat-nyolc kilométerre laktak. Ebben az Uszacsova 64. szám alatti házban, amely nem volt messze az intézet két épületétől, 70 százalékban orosz katonatisztek laktak, és körülbelül 30 százalék volt a len-

gyel, a magyar, a csehszlovák, később kínai intézeti diákok aránya. És hát az ember, ahogy elnézte ezeket a családjukkal egy szobában lakó szovjet ezredeseket, alezredeseket, nagyon meghökkent. Minden folyosó végén volt egy mosdókkal társított WC-sor – ajtók és csészek nélkül: a „műveletet” gugolva, s a „nagy nyilvánosság” előtt kellett elvégezni. Igaz, egy héten egyszer igénybe lehetett venni egy fürdőtermet, s az utcában volt egy olcsó tisztasági fürdő is.

Még a létviszonyokhoz annyit hozzátennék, hogy a diákszállónkban általában szobánként 3–5 diák lakott együtt. A többség lengyel és magyar volt. Aki orosz volt, az mind 'frontovik' volt, tehát olyan leszerelt katona, aki évet töltött a fronton, s magas kitüntetés volt. A mi szobánkban is volt egy nagyon rokonszenves orosz fiú, Vászja, aki a háborúban megsebesült, és a Vörös Zászló-rendjel birtokosa volt. De néhány hét alatt megtudtuk, hogy míg mi két forrásból kaptuk az ösztöndíjunkat: az egyetemen kaptunk havonta – akkori pénznemben – 300 rubelt, a magyar követségtől 800-at, és így 1100 rubelből éltünk (amiből fényesen meg lehetett élni), addig az orosz diákok 200 rubel ösztöndíjat kaptak, s ebből lakbért is kellett fizetniük, öltözködniük kellett, s így az élelemre nagyon kevés pénzük maradt. Vászja ebből a pénzből csak úgy tudta magát fönntartani, hogy mindennap főtt krumplit evett. A diákszállóban volt egy konyha, ahol ő azt magának megfőzte. A vasárnapi ebédje abban különbözött a hétköznapiétól, hogy egy kis hagymát zsírban megpirított és ráöntötte a krumplira.

Énbennem és a társaimban is nagyon rossz érzést szült, hogy itt van ez a három vagy négy évet a fronton eltöltött, megsebesült, érdemes fiatalember, és így él, ilyen kevés pénzből, míg mi a körülményeinkhez képest mindezzel el vagyunk látva, és tele vagyunk pénzzel. Az emberi méltányosság kategóriáiban gondolkodva ez abszurd állapot volt. De hát azzal nem változtattunk volna a helyzeten, ha mi is csak főtt krumplit eszünk. Ezt a helyzetet az ember tudomásul vette, de visszatekintve már tudom, hogy azért voltunk kivételezettek, mert elvhu pártkatonát akartak nevelni belőlünk. De hát akkor ezt én nem így éltem meg.

A tanárok és a diákok „kettős osztatú” világa

Néhány szót az intézetünkről. Az egykori Moszkvai 2. számú Egyetem két épülete a Malaja Pirogovszkaján volt található, mindkettő megvan ma is. A főépületnek nagyon szép oszlopcsarnoka van. Az előadói termek mellett kiváló kabinetrendszer működik. Minden egyes tanszéknek van külön kabinetje,

saját szakkönyvtára. A Lenin Könyvtárban kiválóan tudtunk tanulni. Ezenkívül a rendelkezésünkre álltak a kabinetek is.

Szeretnék szólni néhány tanáregyéniségről is. Egyikük a pedagógiatörténész, Amerikát is megjárta Szvadkovszkij professzor. Neki sokat köszönhetünk. Érdekes és izgalmas egyéniség volt Gukaszova professzor asszony is, aki nagyon megkönnyítette az orosz klasszikus irodalommal való ismerkedést. Alacsony, kövérkés teremtes volt, aki a külsínre nem sokat adott. Bejött a terembe – az előadásai mindig a nagyteremben voltak –, rádőlt a katedrára, s mielőtt elkezdte a féléves kurzusát, a következő bejelentést tette:

– Kérem, kinyomtatva megkapják a kötelező irodalom jegyzékét. Aki a vizsgára úgy jön el, hogy az abban felsorolt műveket nem olvasta, azt megbuktatom. Aki elolvasta, az még nem biztos, hogy jó jegyet kap. Ez a belépő. Én éppen ezért ezekről a művekről külön-külön nem fogok beszélni. Feladtuk abban áll, hogy miután elolvasták, képesek legyenek elemezni a vizsgán „kihúzott” művet, megosztva velem olvasói élményüket. Én csak egy műről, Puskin: *Bronzlovas* című költeményéről kívánok érdemben beszélni.

Versszakról versszakra haladva jelenítette meg a költeményt, annak gondolati, képi világát, Puskin költői nyelvének sajátosságait. A Nagy Pétert ábrázoló szobor Leningrád egyik ékessége. A mellékelt fénykép tanúsága szerint e egyszerű szoborhoz társaimmal később eljutottunk.

Az egyik főszak, a pszichológia előadója Konsztantin Nyikolajevics Kornilov volt. Szinte láttatóan adta elő tárgyát. Ő már a húszas évek vitáinak is fontos szereplője volt – 1924-ben lett a moszkvai egyetem Pszichológia Intézetének vezetője – több tankönyvet is írt. Bajusza Bugyonnij marsalléra emlékeztetett. Lehet, hogy kozákos külseje is segítette a túlélésben, mert egyébként a Sztálin által gerjesztett vitákban számos jeles pszichológust ilyen-olyan módon eltüntettek. L. Sz. Vigotszkij nevével is találkoztunk, akinek a *Magasabb pszichikus funkciók* című művét már a harmincas években magasan jegyezték.

A tisztogatásoknak a negyvenes évek elején újabb áldozatai voltak. Ezek voltak a kozmopolitizmus elleni harc évei. Az akciók intézetünk tanári karát is meggyengítették. Helyükre „vonalas”, a pártosságot, az orosz kultúra felsőbbrendűségét meghatározó elvként hirdető – vagy színlelő – tanárok kerültek. Így volt ez főtárgyunk – a pedagógia – esetében is, amelyet egy Ogorodnyikov nevű professzor tanított, egyébként hüen tükrözve a sztálini évek iskolai gyakorlatának túlközpontosított, bürokratikus szellemiségét.

A mi szakunkon a hallgatók több mint 90 százaléka lány volt. Csupa nagyon jószívű, velünk végtelenül szolidáris, mindenben segítséget nyújtó nagyon kedves lány. Moszkvai összesen kettő vagy három volt közöttük, a többségük Oroszország legtávolabbi pontjairól került ide. Szorgalmuk mintaszerű

volt, de a legtöbbjük tudásfedezete és életismerete legfeljebb egy magyar gimnázium első négy osztályának felelt meg. A segítőkészségükre, jóindulatukra azonban ma is jó érzéssel gondolok vissza.

Tehát egyrészt ilyen kontraszelektált volt a tanári kar, másrészt az évfolyam szintén, mert számosan – általunk akkor nem ismert okokból, olyanok, akiknek az apja üldözött vagy félreállított ember volt – be se kerülhettek az intézetbe. Ismereteim szerint a Lomonoszov Egyetemen jóval magasabb színvonalú oktatás folyt egyetemi tanulmányaink során, de 1949-ben az általunk megjelölt szakokon – én egyébként, mint említettem, a filozófiát jelöltem meg első helyen – a Lomonoszov külföldi, vagy legalábbis magyar hallgatókat nem fogadott.

Miután – tisztelet az említett kivételeknek – előadásokra nemigen jártam, s mert az „elmozgalmárkodott évek” következményeként nagy volt a deficitem, időm javát az akkor már Leninről elnevezett, méltán világhírű Rumjancev Könyvtárban töltöttem. Útleveleim alapján az aspiránsokat fogadó galérián mi is külön íróasztalt kaptunk, ahol félrerakták számunkra a könyveket, és így folyamatosan dolgozhattunk. Néhány magyar barátommal úgy jártunk a könyvtárba, mintha munkába járnánk. Ha lehetett, nyitástól zárásig ott tartózkodtunk, ebédelni sem jártunk el, mert a könyvtárban kiváló – és olcsó – büfé is volt.

E csodálatos könyvtárban is működött azonban az ideológiai retesz. A kortárs nyugati szakkönyveket, akárcsak az elhajlónak minősített orosz tudósok, irodalmárok könyveit – hiába adtuk be a rendelécédulát – nem hozták ki. A valódi okot nem nevezték meg; a rendelőlaphra ráírták: „jelenleg kikölcsonözve”, „kötészetben van”, „nem található”. Ennek ellenére a négy év alatt sokat tanultam, sok hiányt pótoltam e nagyszerű légkörű könyvtárban.

De ha egyszer a könyvtárban „vertem el” az időt, felmerülhet a kérdés, hogyan tudtam levizsgázni?

Az első évben különösen nehezen. A pszichológia szakon kötelező tárgy volt az anatómia. Miután – mint korábban említettem – másfél hónapot kórházban töltöttem, s egyébként is késéssel kezdtük a tanévet, én se az órákra, se a gyakorlati foglalkozásra nem jutottam el. Márpedig ott kötelezőn – igaz, e célra preparált testrészeken – „élesben” kellett gyakorolni, s én a boncolásokon nem vehettem részt: hullát nem láttam, inat az izomtól ugyanúgy nem tudtam megkülönböztetni, mint a csontok kitüremkedéseit. A tanárnő – a háborúban fél lábát elvesztő, szép, és főleg nagyon jószívű teremtes – a körülmények ismeretében beírta a jegyet.

Fiziológia stúdiumaim hasonlóan alakultak. E tárgyból ugyan volt tankönyv, de nemhogy az orosz szakkifejezéseket nem ismertem, de még a magyar megfelelőjüket sem. „Észlelet”, „érzéklet”, kérgi hallómező” olyan szak kifejezések, amelyek ismerete híján e tárgyból ötről a hatra eljutni nem lehet,

s olyan szakszótáram sem volt, amelynek segítségével legalább a magyar kifejezéseket kiszótárazhattam volna.

Később nyelvismeretem gazdagodása okán is, de mert a további tárgyak – főleg a szaktárgyak – esetében „túltanultam” magam, a vizsgák egyre kisebb gondot okoztak. E vonatkozásban a legkedvezőbb a helyzetem az igencsak alacsony színvonalon tanított ideológiai tárgyaknál volt.

„Ideológiai ködképek”. A megcenzúrázott Marx és Lenin

Mindez elválaszthatatlan Sztálin személyi kultuszától. Az említett ideológiai tárgyak vonatkozásában ez úgy jelentkezett, hogy az irodalomjegyzékben az ő írásai szerepeltek hangsúlyosan. Mellesleg – miközben istenítettem – híres „tömörségét”, „egyszerűségét” már akkor is leegyszerűsítőnek éreztem. Lenin műveit ugyan folyamatosan megjelentették – ezekre elő is lehetett fizetni –, de a könyvtárakban fellelhető összes műveivel összevetve, az új kiadás során számos írását „kiszerezgették”, s ezek természetesen az irodalomjegyzékben sem szerepeltek. Még rosszabbul járt Marx, s különösen Engels.

Marx–Engels műveinek újrakiadása egyébként késett, s egy 1964-ben kiadott Filozófiai Enciklopédia ’Marx’ címszava szerint: „művei és levelei orosz nyelven való megjelentetése változatlanul nem teljes”, jöllehet a német eredetiket éppen a moszkvai Marx–Engels Intézetben őrizték. A harmincas években megjelent Marx–Engels művek antikváriumokban – ha ritkán is –, de fellelhetők voltak.

A Sztálin-kultusz más megnyilvánulásaira és mély hatására később visszatérek.

Klasszikus és szocialista művek, irodalom a moszkvai mindennapokban

Kezdjük a fénylő emlékekkel; a moszkvai Zeneművészeti Főiskola koncerttermében, a Csajkovszkij-teremben Szvjatoszlav Richter, Lev Oborin zongoraestjeivel; David Ojsztrah és Igor Ojsztrah hegedűkoncertjeivel, Rosztropovics gordonkakoncertjeivel.

Talán Richterről beszélnék részletesebben, mert – legalábbis számomra – az ő koncertjei voltak a legfelkavaróbbak, leggyönyörködtetőbbek. Mágikus figura volt. Balti német származék, ezért hosszú ideig nem engedték

szerepelni. Talán 1948–49-ben kapott először nyilvánosságot, de attól kezdve a koncertjei a moszkvai értelmiség szertartásszerű ünnepi eseményei voltak. Jegyet koncertjeire valóban nagyon nehezen lehetett szerezni. Ezek részben zenekari kísérettel előadott estek voltak, talán a legkiemelkedőbbek a Beethoven-zongoraversenyek és a Csajkovszkij-zongoraversenyek – mindenekelőtt a B-moll –, de a szólóestjei is hasonló sikerűek voltak. Sokszor három órával a koncert befejezése után is még mindig a helyén maradt, ismétléseket követelt – nem tudok más kifejezést használni – az extatikus állapotba került közönség, akárcsak jómagam. Magyarországon őt egyébként – mert korábban külföldre nem engedték – 54-ig nem ismerték. Az első koncertjére néhány főiskolai hallgató ment el, de a koncert második részére – igen gyorsan tudták egymást értesíteni –, már zsúfolásig volt a terem. A későbbi Richter-koncertekre pedig Magyarországon szinte már alig lehetett jegyet kapni. A plakátok megjelenésekor már elfogyott minden jegy. És amikor Nyugat-Európába eljutott, sikere hasonló volt. Egyébként Moszkvából vagy egyáltalán, a Szovjetunióból külföldre művész nagyon nehezen jutott el. Azt, hogy a szovjet művészet él és virágzik, Sztálin ezeknek a kiváló művészeknek biztosított útleveleblakokkal kívánta bizonyítani; Richter fáziskülönbséggel, Ojsztrah vagy Rosztropovics viszonylag szabadon utazhatott.

A tehetségek ilyen rajzását – túl a politikai vonatkozáson – az magyarázza, hogy magas színvonalú képzés volt mind a moszkvai, mind a leningrádi konzervatóriumban. Moszkvában a zongora tanszagnak egy Neuhaus nevű professzor volt a vezetője. Az említett zongoraművészek szinte kivétel nélkül az ő tanítványai voltak. Amikor Odesszában föltűnt a még mellőzött Richter, Neuhaus harcolta ki, hogy Richter Moszkvába kerülhessen, majd miután több nemzetközi zongoraversenyt is megnyert, a pályája nyílegyenesen ívelt fölfelé. De hát a szovjet valósághoz és művészeti élethez hozzátartozik a zártságnak és a reprezentációnak, a politikai megfontolásból támogatott giccsnek, illetve a valódi művészeti értéknek, műhelymunkának ez a sajátos kombinációja.

Felejthetetlenek számomra a Nagy Színház (a moszkvai operaház) előadásai, mindenekelőtt Muszorgszkij *Borisz Godunovja*, a *Hovanscsina* és Csajkovszkij *Anyeginje*. Muszorgszkij operáiból őserő áradt, külön élményt jelentettek a kóruszámok és a főszerepet játszó zseniális basszisták, mindenekelőtt Mark Rejzen.

Ugyanakkor a zenei életet is beárnyékolták a szovjet-orosz zeneszerzők elleni visszatérő támadások, melyek nem sokkal kiérkezésünk előtt, 1948 telén-tavaszán tetőztek. A célkeresztben a külföldön – főleg az Egyesült Államokban – is nagy elismertségnek örvendő Sosztakovics és Prokofjev volt. A Zsdanov által megfogalmazott tézisekről már Budapesten hallottam.

Moszkvában azután megtapasztalhattam a következményeket: műveik nem szerepel(het)tek a nagy zenekarok repertoárján.

A tisztoztatások a kortárs szovjet irodalmat is érintették. A zseniális költő, az „indokolás nélkül” letartóztatott, majd likvidált Mandelstam nevét azokban az években mi nem is hallottuk. Ma már tudjuk, az „*Óda Sztálinhoz*” című pamfletje volt az ok, amelyet nem is gondolt megjelentetni, de egy barátnak vélt besúgó feljelentette. A harmincas évek pereivel összefüggésben eltűntették a Nyikolaj Buharin által kedvelt Iszak Babelt is. Egyébként az irodalomban a zsdanovi tisztoztatások megelőzték a zenei élet purifikálását: az 1946. január 14-én közölt párthatározat az általam akkor még nem ismert zseniális költőnőt, Anna Ahmatovát „a népünk számára idegen, üres, eszmeietlen költészet tipikus képviselőjének”, Zoscenkót, a szatíra mesterét „az irodalom útszéli csavargójának és söpredékének” nevezte. S a pártorgánumban ez a hang ott-tartózkodásunk alatt nem módosult: a „pártosság”, „népiség” követelésével társuló goromba támadások bénítóan hatottak az irodalmi életre.

A könyvtárban gyakran kezembe vettem az irodalmi folyóiratokat, s érzektem szürkeségüket. Majdnem minden számban egyszerre közöltek Sztálinról szóló himnikus verseket, nem is akármilyen költőktől. Ugyanakkor jeles írók csak gyermekeknek szánt könyveket, meséket írtak, vagy korábbi sikereik ellenére az ötvenes években csak dramaturgként jelenhettek meg a nyilvánosság előtt, mint például Bulgakov. Akkor csak Gogol *Holt lelkek* című, a Művész Színház számára adaptált művének dramaturgjaként szerepelt a színház címlapján.

Kiváló költők csak fordításaikkal szerepeltek (vagy szerepelhettek), például Borisz Paszternák. Fordításai között – Hidas Antalék közreműködésével – számos magyar vers is szerepelt. Különösen jó érzés volt *A hétszáz év magyar irodalma* című kötetben, az ő tolmácsolásában olvasni Petőfi Sándor *János vitézét*. Paszternák varázslatosan teremtette újra Petőfi világát, gazdag nyelvezetét.

A könyvnek, s különösen a szépirodalmi műveknek egyébként nagy kultusza volt. Jóllehet az orosz klasszikusok életművét igen nagy példányszámban adták ki, ezekhez mégis csak előjegyzés útján lehetett hozzájutni, és abban a Moszkva belvárosában található kis utcában – a nevére nem emlékszem –, ahol ezekre a könyvekre elő lehetett fizetni, százas sorok álltak. Dosztojevskijt ugyanakkor mellőzték. Nyugati írók közül – emlékeim szerint – csak 19. századiakat jelentettek meg. Bizonyosan csak Balzac nevére emlékszem – pontos számot nem tudok mondani –, de mindenképpen több tízezres példányszámban. Ezekért is sorban álltak. Tehát a kép itt is igen ellentmondásos. Mindenesetre ez a tény kulturális éhséget fejez ki, valami olyan vágyakozást, hogy jelen legyenek a világban – amire egyébként nem volt módjuk.

Az orosz népművészetben nemigen voltam járatos. Moszkvában azonban nagy volt a múzeumi kultusz. Társaimmal mi is felkerestük a legismertebbeket. A szovjet képzőművészetet bemutató termekben a giccs dominált. A Tretyakov Képtárban mindenekelőtt ezek voltak kiállítva. Ugyanakkor a Tretyakov és az Ermitázs pincéi a húszas évek elején még Oroszországban élő és alkotó művészek alkotásait fantasztikus gazdagságban őrizték (pontosabban rejtették) – mert az avantgárdhoz sorolták őket – például Kandinszkij vagy Chagall műveit. Hasonló sors jutott az otthon maradt Tatlinnak és El Liszickijnek.

A Puskin Múzeumban és a leningrádi Ermitázsban páratlanul gazdag francia impresszionista gyűjtemény volt. Az orosz klasszikusok mellett – Siskin, Levitán, Verescsagin képeire emlékszem, egyébként ez a hagyomány nem volt olyan gazdag, mint az irodalmi vagy a zenei – ugyanakkor a dekadensnek minősített impresszionisták, a csodálatos Renoir és Monet csak a hatvanas évektől kezdve kerültek föl a pincéből a kiállítótermekbe. Paradox, de a kommunista Picasso képeit sem állították ki, még korai korszakának figuratív képeit sem, miközben a szovjetek által ösztönzött s fedőszervnek használt békemozgalomnak az általa rajzolt galamb volt a jelképe. Egyébként mindig sorok állnak ezek előtt a múzeumok előtt: az orosz közönség nagyon szereti a képzőművészetet.

Az egyetemi életnek szeretnék még néhány megnyilvánulási formájáról beszélni, ezek a szabadidő eltöltésének különböző lehetséges változatai. Említettem, hogy a színházakba, koncertekre nehéz volt jegyet szerezni. Ugyanakkor minden hét végén az egyetemen programok voltak, és ezeket a programokat a diákok szívesen látogatták. Na most, ami mondandóm lesz, ahhoz hozzátartozik, hogy – mint korábban említettem – intézetünk hallgatóságának meghatározó többsége lány volt. A 49-ben kiérkezettek között a mi magyar csoportunkban csak ketten voltunk fiúk, Pataki Ferenc és én.

Ebből a női dominanciából adódtak igen komikus helyzetek is. A szombat esti vécsereken (esteken) – ha nem is gyakran – a magyar, a román, a lengyel, az albán csoportok önálló műsorral is fölléptek. Ezek nemzetközi vécserek voltak. A követségről szereztünk magyar ruhákat, meg csizmákat. A lányok kiválóan táncoltak, de mi ketten Feri barátommal nem tudtunk táncolni, s különösebben jó hallásunk sem volt. Hogy a magyar műsorba valamilyen módon mégis fellépjünk, nekem azt a szerepet osztották ki, hogy tanuljam meg oroszul Petőfi Sándor: „Egy gondolat bánt engemet” című versét, Paszternák fordításában. Meg is tanultam oroszul az egész verset kívülről. Kimentem a színpadra, bemondtam a vers címét: „Menja trevozsit tolko lis odno”, s hogy Petőfi Sándor a 19. század legnagyobb magyar költője volt, majd elkezdtem mondani a verset. Utána az orosz társaim és kolléganőim melegen gratuláltak és hozzátették, hogy jó volt, hogy bemondtam a vers címét, s hogy

Petőfi Sándor írta, hozzátették, milyen érdekes, hogy a magyar nyelv mennyire hasonlít az oroszra. Azt hitték, magyarul „szavaltam”.

Még egy szó a vecserekről. Ezeket az Intézet e célból átalakított legnagyobb előadótermében tartották. Tulajdonképpen nem történt más, mint hogy a katedrát félretolták, s a helyére behozták a dobogóra a zongorát. Ahogy ez a moszkvai, úgynevezett esztrádkoncerteken szokás, kijött két hivatásos – frakkba, illetve hosszú estélyi ruhába öltözött – műsorközlő, s például bejelentette: következik Pixi és Mixi duettje Szirmai Albert *Mágnás Miska* című operettjéből. (A légkör felidézése céljából oroszul is idézem: „Duett Pixi-Mixi, iz operetta Alberta Szirmai: Miska Arisztokrat.”) Előadják: – a nevek-re nem emlékszem – a Vörös Zászlórenddel kitüntetett Moszkvai Operett-színház szólistái, „az Orosz Föderatív Köztársaság érdemes művészei”. Már a szám bejelentését is dörgő taps fogadta: a két Latabár előadásában e számot a folyamatosan műsoron lévő filmből jól ismerték.

Egyetemünk e legnagyobb előadótermében gyakran rendeztek irodalmi találkozókat is. A kor hangulatát idézi fel bennem az Ilja Ehrenburggal való találkozás. *Vihar* című kétkötetes könyvének megjelenése esemény volt az eseménytelenségben. Én megvallom, a könyvet nem olvastam, de Ehrenburg publicisztikai írásait jól ismertem, s kíváncsi voltam: hogyan beszél, milyen ember a „békemozgalom” reprezentatív szovjet személyisége. Ehrenburg bevezető előadását, s különösen könyvét szovjet diáktársaim, főleg az irodalom szakosok, túlságosan leegyszerűsítőnek tartották, s fenntartásaiknak szokatlan nyíltsággal hangot is adtak. Az ez alkalommal fáradtnak tűnő, egyébként kitűnő vitatkozó hírében álló Ehrenburg, végighallgatva a filippikákat, csak annyit mondott: én ismerek más olvasói véleményeket is, majd szivarzsebéből elővett egy kis cédulát, s felolvasta: „Vasa knyiga harosaja stuka. I. V. Sztálin”. (A ön könyve jó kis darab. Sztálin.) Emlékezetemben ez az egyszerre flegma és valóságos tiszteletet sugalló válasz a magát – nem alap nélkül – Aragon és Eluard barátjának nevező írótól kijózanító pillanatként rögzült.

Moszkva: zárt város, alulfejlett metropolis

Említettem, hogy milyen reményekkel érkezünk Moszkvába. A város művészeti élete sok vonatkozásban igazolta is azokat. De magáról Moszkváról, a velem történetek kereteiről még nem szóltam, jöllehet ezek – remélem – jobban érzékeltetik, hogy miben volt csalóka, s miben megalapozott a remény.

Korábban nemigen jártam külföldön: a megkülönböztető törvények, a világháború, majd a szovjet birodalom zónájában fokozatosan bezáruló ha-

tárok ellehetetlenítették a Nyugat-Európába való utazást. Ily módon nekem ezen országok fővárosairól, civilizációjuk szintjéről nem volt képem, így összehasonlítási alappal sem rendelkeztem.

Moszkva történelmi magja patinás negyedekből áll. Impozáns a Kreml, a Vörös tér, az Ohotnij Rjad, a háború után újjáépített, e térbe torkolló Gorkij utca, akárcsak a negyed kisebb utcái: a Konzervatóriumnak otthont adó Herzen utca, a Vorovszkij utca, amelyben a magyar követség kapott otthont; a régi Arbat, és a sort folytathatnám. A közlekedés is fejlett volt: a metró, amely még tovább épült, de már akkor is szinte a külvárosig gyorsan és kulturáltan juttatta el utasait; úgy vélem, valóban világszínvonalú volt. Ez még akkor is igaz, ha az egyes állomások alsó terei, freskói – nem tematikájukban – barokk templomok díszítésére emlékeztettek. És a példák szaporíthatók.

Moszkva egészét azonban nem ez jellemezte. A Bolsaja Pirogovszkaja amerikai közlekedésre méretezett sugárút volt, kevés állami autóval, autóbusszal; magánkézben akkor nem voltak – nem lehettek – személygépkocsik. Ugyanakkor a vele párhuzamos Malaja Pirogovszkaja – mint említettem, itt található intézményünk két épülete is – kockaköves kis utca volt, zötyögő, s ritkán járó, ódon villamossal.

Ezt a városrészt akkor Moszkva egyik leghíresebb temploma zárta: a Novogyevicsi Monasztir. A templomot és nyugalmat adó kertjét kevesen látogetták, kivétel talán a húsvét volt csak. Itt koronázták meg egyébként Borisz Godunovot, és e jelenet Puskin színművében, akárcsak Muszorgszkij operájában is szerepel. Számomra személyes emlék a templom kertje – ha az időjárás engedte, gyakran jártunk ide tanulni.

Híres a templom nevét viselő temető is, ahová már akkor is csak nevezetes embereket temettek. Ide szívesen jártunk úgynevezett felfedezőútra: itt van többek között eltemetve legkedvesebb orosz író: Anton Csehov, s Sztálin rejtélyesen elhunyt felesége, Allilujeva. E történelmi helyek is Moszkva patinás részéhez tartoztak.

A város periferikusabb részein ugyanakkor rengeteg félbehagyott, elhanyagolt épületet látunk. Kevés volt e kerületekben az üzlet, az étterem, de annál több a sorára váró ember: egy asztalra sokszor tíz-húsz ember várt. Az ételek minősége nem emlékeztetett a Művész Színház kávézójában kapható erőlevesre vagy húsos tésztára. Az étlapokon ugyan hangzatos nevű ételek szerepeltek: bifsztek, kotlet, de a különös lében úszó, félig átsütött húsdarabok nemigen hasonlítottak bélszínre vagy rántott húsrá.

A szállodákban jobb volt az ételek minősége, de a városközpontba legfeljebb ünnepnapokon jutottunk el, ezért vagy közösen otthon főztünk – a szállásunktól nem messze volt egy kolhozpiac –, vagy magyar katonatiszt ismer-

rőseink segítségével bekéredzkedtünk a Frunze Katonai Akadémia szállóépületében működő szerény külsejű, de jobb minőségű ételeket felszolgáló büfébe.

A moszkvai munkások életéről keveset tudtunk, de a szállónktól nem messze volt a Kaluzsnyi-gyár, amelynek étkezdéjébe mi is bejuthattunk. Sokféle étel volt kapható; a munkások többsége azonban a sós ecetben hagymával eltett heringet, s a kedvelt fekete kenyeret fogyasztotta, s mellé 200 gramm vodkát, meg több üveg sört. Engem 50 gramm is levert a lábamról; a Kaluzsnyi-gyáriakban ennyi még meg se látszott. Hozzátenném: ez az étel-ital koktél az általunk fogyasztott ebédnek a többszörösébe került.

Egyébként a kolhozpiacon sem lehetett friss gyümölcsöt kapni, ellenben gyümölcslebből nagyon jó volt az ellátás: utcai elárúsító pultokon, téliesített büfékben sokféle tiszta gyümölcslel lehetett kapni olcsón és kíváncsan kiszerve-

A szabadsághiányról és a szigorúan ellenőrzött nyilvánosságról

A bennem élő illúziók megkopása, szertefoszlata szempontjából nem az ellátás színvonala, egyenetlensége volt a legfájdalmasabb, hanem a *szabadsághiány*.

Korlátozódok személyes emlékeimre. Először arra figyeltünk fel, hogy moszkvai diáktársaink szinte konspiratív módon hívtak meg lakásukra, jöllerhet szüleik vagy apósuk, akiknél laktak, magas rangú funkcionáriusok voltak. Egyébként azt a magyar diákot, aki szovjet lánnyal bizalmasabb kapcsolatot épített ki, hazaküldték. Ezt a drákói intézkedést az magyarázza, hogy 1953-ig *törvény tiltotta* (!) a külföldiekkel való házasságkötést.

Később az is kiderült, hogy Moszkva tulajdonképpen *zárt város*: szovjet állampolgárok is csak a hatóságok által kiállított úti levél (putyovka) felmutatása esetén kaptak moszkvai vasút- vagy buszjegyet. Oroszországból – nem szólva más szovjet köztársaságokról – ezért csak azt láthattuk, ahova Intézetünk vagy a szovjet Felsőoktatási Minisztérium hozzájárulásával a követség kirándulást szervezett. Négy év alatt mindössze három ilyen alkalom volt: az egyetem, illetve követség szervezésében meglátogattuk Lenin Moszkva környéki, múzeummá átalakított üdülőjét, voltunk egy hétvégi hajókiránduláson a Moszkva csatornán, s egy szép napot tölthettünk egy folyóparti tisztáson, illetve megszervezték egy városlátogatást Leningrádba, ami fontos epizód lett az életemben, de erről később majd részletesebben.

Néhány szót a szovjet „nyilvánossággal” kapcsolatos emlékeimről. A televízió adása csak valamikor 1952 végén vált hozzáférhetővé, és csak egy zárt

kör számára. Én mindössze egy adást láttam az egyik követségi titkár – a magyar ösztöndíjasok ügyeit intéző Petrák Ferenc – lakásán: korábbi mozgalmi kapcsolataink okán meghívott a lakásukra. A felesége – más karon – a mi Intézetünk hallgatója volt. A később népszerű Szokol táskarádió akkor még nem létezett. A diákszállóban hozzáférhettünk a vezetékes rádióhoz, melyen – legalábbis a reggeli és esti órákban – meghallgathattuk a moszkvai rádió hírműsorait, illetve zenei adásait. Egyébként legalább egy héten egyszer magyar dalest volt.

Újságpavilonok a városban sokféle voltak. Érdekes módon, amíg a napilapok – a *Pravda*, az *Izvesztijja*, a *Komszomolszkaja Pravda*, a *Vecsernaja Moszkva* – el nem fogytak, az újságosbódék előtt mindig hosszú sor állt. Pedig ezek az újságok kevés újdonságot tartalmaztak. Valamennyi újságban az első oldalon a Sztálinhoz intézett levelek voltak olvashatók. Rendszerint termelési eredményeikről számoltak be; érdemi közlést vagy kérést nem tartalmaztak. Miután belpolitika a szó európai értelmében nem létezett, a hírovtat elsősorban a párt-, az állami, illetve az ún. tömegszervezetek bürokratikus eseményeivel kapcsolatos „hírcsokorból” állt. Szenzációszámba ment, ha valamelyik helyi tudósító például a pártélet normáinak megsértésével kapcsolatos kritikai cikket közölt. Az ilyen írásoknak rendszerint adminisztratív következményei is voltak, és az olvasók „híréhségét” is kielégítették.

A moszkvaiak – s nemcsak az értelmiségiek – megtanultak a sorok között olvasni. Különösen figyeltek a Politikai Bizottságon belüli mozgásokra. Mivel kongresszus 1939 és 1952 között nem volt, és a Központi Vezetőség sokszor évekig sem ülésezett, az emberek az ilyen jellegű közleményekből kísérelték meg levonni a következtetést, hogy módosultak-e a PB-n belüli erőviszonyok. Az ünnepi ülésekről kiadott közleményekben a neveket nem ábécésorrendben közölték, s úgy feltételezték (feltételeztem), hogy a Sztálint követő nevek egymásutánja a pozícionáltságot tükrözi. Persze ez gyerekes játék volt, az információhiány s a bizantinusz viszonyok törvényszerű következménye. De ezt akkor – úgy vélem, sokakhoz hasonlóan – nem láttam át.

Ami tény: 70. születésnapját követően Sztálin nem mondott több beszédet; a Legfelsőbb Tanács ülészakán mindig megjelent, és a PB-tagok számára fenntartott padosorokban, bizonyára a „szerénységét” hangsúlyozva, mindig a második sorban foglalt helyet. Egyébként a 70. születésnap ünnepségsorozatának mérete és kiterjedtsége minden képzeletet felülmúlt. Jóllehet születése napja december 21. volt, már október végén, amikor először beléptem Intézetünk főépületébe, a falak szinte ki voltak tapétázva a születésnap tiszteletére rendezett előadások meghívóival. Jóllehet, mint említettem, Sztálin iránt benem feltétlen, szinte szakrális tisztelet élt, néhány cím mégis meghökkentett.

Csak példaként említve: „Sztálin az iskola-egészségügyről”, „Sztálin és a szovjet fizika”. Már a címek is aránytalanságot tükröztek, de a deformáltságot akkor éreztem igazán, amikor meghallgattam a „Sztálin az iskola-egészségügyről” című előadást.

Ünneplésben tehát nem volt hiány, de Sztálin visszavonultságát mégsem értettük. Magam azonban – s ez joggal tekinthető a bennem már nem töretlenül, de még élő kultusz jelének –, nagyon szerettem volna közelebről látni Sztálint. A közölt fényképekből tudtuk, hogy a május 1-jei felvonulások alatt alkalmanként csatlakozik a Lenin Mauzóleum mellvédjén integető PB-tagokhoz, illetve marsallokhoz.

Jelentkezni lehetett a felvonuló sportolók tömbjébe. Ők a katonákat követően, egy tömbben vonultak, sportmezben. Úgy véltem, őket még bizonyosan megtekinti Sztálin, regisztráltattam tehát magam. Tíz alkalommal gyakorlaton kellett részt venni. A Dinamó-pályával szemben volt egy régi – már részben használaton kívüli – katonai repülőtér. Ennek betonján kellett másfél-, két órán keresztül az egyenes sorokban való menetelést s a lépéstartást gyakorolni. Már ez sem volt öröm, mert márciusban Moszkvában még komoly fagyok voltak, ráadásul a mez alá csak kevés holmit tudtunk alávenni. Mégis vállaltam, mert erőt adott a Sztálinnal való „találkozás” esélye. Mikor elhaladtunk a Történelmi Múzeum mellett, s felértünk a Vörös térre, erősebben kezdett dobogni a szívem: Sztálin azonban nem volt ott az emelvényen...

Talán 1951 novemberében a *Pravda*, ez a mindig határozottan politikai, ideológiai arculatú napilap három-négy, lepedőnyi nagyságú oldalon folyamatosan írásokat közölt a nyelvtudomány kérdéseiről. E cikkeket – nem lévén szakmabeli – érdemben megítélni nem tudtam, arra azonban felfigyeltem, hogy azokat akadémikusok, a nyelvtudományok doktorai írták. Szokatlan és érthetetlen volt e lapban az ilyen demonstráció. Ám az ötödik vagy hatodik közleményt követően értelmezhetővé vált: a lap Sztálinnak a nyelvtudományok kérdéseiről írt útmutató igényű írását közölte.

Ma már tudjuk, hogy a tanulmányt nem ő írta, hanem Vinogradov akadémikus, s személyes hozzájárulása az íráshoz néhány vitaindítónak szánt kérdés volt: „alap vagy felépítmény-e a nyelv”; „hogyan viszonyul a nyelv a beszédhez, illetve a gondolkodáshoz”. Ezt követően volt még néhány hozzászólás, majd közölték Sztálin válaszát.

A vita anyagát *A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései* címmel külön brosrákban is megjelentették, s ezt követően páratlan méretű propagandakampány kezdődött. Ennek egyértelmű üzenete: a „bölcs vezér”, „népünk atyja” köztünk él és dolgozik, újra bizonyítva lángelméjét.

Megvallom, akkor sem értettem, ma sem értem, mi a jelentősége annak, hogy a nyelv „alap” vagy „felépítmény”, s ebben az sem segített, hogy a tanulmány a következő félévben szemináriumi anyag lett.

A „gruppa”, a követség, magyarok Moszkvában

1949-ben, megérkezésünk után, heten kerültünk a mi intézetünkbe, lényegében valamennyien egy évjáratból valók, jöllehet különböző mozgalmi múlttal és családi háttérrel: Pataki Ferenc, Sós Mária, Pikler Anna, Soós Mária, Huszár Tibor, Juhász Éva és Berek Ilona.

Pataki Feri rendelkezett a leggazdagabb mozgalmi előélettel, de tudása, elemzőkészsége és munkabírása alapján is mindenki őt tekintette „rangelsőnek”. Angyalföldi munkáscsaládból származott. Egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán kezdte, tagja lett a Györffy István Kollégiumnak, majd igazgatója a Petőfi Sándor történezs szakkollégiumnak. 1947-ben, mint az egyetemi és főiskolai mozgalom (Mefesz) egyik vezetője, a népi kollégiumok országos szövetségének (Nékosz) főtitkára lett. Nyaranta hazajár(hat)tunk Budapestre, itt kötöttek házasságot csoportunk tagjával, Sós Marikával. Ennek köszönhetően a diákszállóban külön szobát kaptak. 1952-ben született meg első gyerekük, Jancsi. Azon a nyáron a csecsemővel Moszkvában maradtak, majd a tanévkezdést követően csecsemőotthonba adták. 1953-ban a kis Pataki Jancsi szüleivel repülőgépen érkezett Budapestre.

Pikler (Péter) Anna neves szülők gyermeke volt. Apja még a húszas évek végén bekapcsolódott a munkásmozgalomba; közel egy évtizedet töltött politikai fogolyként börtönben. 1945 után az OTI (Országos Társadalombiztosító Intézet), majd a Statisztikai Hivatal elnöke lett; anyja az ismert pedagógus, az ötvenes években a pártvezetők gyermekei számára létesített Lóczi utcai óvoda igazgatója volt. Itt dolgozott másik kolléganőnk, Juhász Éva. Jómódú családból származott, s talán épp annak köszönhetette Moszkvába kerülését, hogy évekig a Lóczi utcai óvodában dolgozott. Berek Ilona a mélyszegénységből érkezett. Rövid ideig volt csoportunk tagja; férjhez ment, s Leningrádban folytatta tanulmányait.

Soós Marika családjáról később részletesen írok. Röviden itt csak annyit: évekig lakott apja munkahelyén, a Hazai Fésűsfonógyár telepén. Itt lett a gyári kórus és a tánccsoport tagja, a néptánc lelkes rajongója, művelője. Újkészen született, s a háború előtt költöztek Budapestre. Apja a Fegyvergyárban, majd a Hazai Fésűsfonógyárban dolgozott. A Mester utcai Teleki Blanka ke-

reskedelmi középiskolában érettségizett, majd a Cukor utcai Pedagógiai Főiskolán folytatta tanulmányait. Ismeretségük Sós Marikával innen datálódott. Ösztöndíjasnak a Főiskola vezetői javasolták.

Az esztergomi táborban ismertük meg egymást, de személyesebb jellegűvé ismeretségünk a kecskeméti táborban vált, igaz, akkor még véletlenszerűen: szeptember 23-án, születésnapját ünneplendő, a Beretvás cukrászdába Pataki Feriék engem is meghívtak. E találkozásnak akkor nem lett folytatása.

Majd Moszkvában egy gruppába (csoportba) kerültünk, s Marika a Pedagógia Tanszék olvasójába járt rendszeresen tanulni. Azt vettem észre, hogy egyre gyakrabban leszek „hűtlen” a Lenin Könyvtárhoz, s olvasás közben sokasodnak a „szünetek”. Egy szép kőkorlát fonta körbe a tágas oszlopos csarnokot, s a beszélgetések egyre személyesebbek lettek. Majd a harmadik tanév téli szünetében sor került a már említett leningrádi útra. Nem messze volt egymástól a lányok és a fiúk diákszállása, s akkor már nem véletlenszerűen indultunk közös sétákra.

Leningrádban – négy évvel a hosszan elhúzódó ostromot követően – még mindig sok volt a rom, a sérült ház. De a Puskin és Gogol írásaiból ismert utcák és terek: a Nyevszkij Prospekt, a sok kis csatorna, még így is regényesen szépek voltak. Ráadásul jó félméteres hó lepte a tereket, s ettől minden még varázslatosabb lett. Egyetlen kis letaposott utcácska vezetett csak az Iszakovszkij Szoborhoz (Izsák-székesegyházhoz). Az akkor még romos, bazilika jellegű épület talán ezért volt teljesen elhagyatott este. Ketten voltunk. Életünk új szakasza kezdődött e helyen.

Lassan hat évtizedes együvé tartozásunk állomásai átszövik egész további életpályámat. A korszakra oly jellemző esküvőnkre 1953 júliusában került sor.

A rettenet éve: 1937 szelleme kísért.

Antiszemita hisztéria kezdetei

1952 októberében – hosszú évtizedes szünet után, s mégis váratlanul – megtartották az SZKP XIX. kongresszusát. A bevezető előadást Malenkov tartotta. A lapok, akárcsak Berijának a nemzetiségi kérdéstről, Bulganyinnak a katonapolitikáról elmondott hosszabb terjedelmű hozzászólását teljes terjedelmében közölték.

Sztálin, hosszú évek hallgatását megtörve, a kongresszus végén utolsónak szólalt fel, röviden. Arról, hogy már hosszabb ideje betegeskedik, s dácsájában teljesen visszavonultan él, akkor nem volt tudomásunk. Hruscsov emlékirataiban így idézi fel a történet: „... ezt követően a szűkebb vezetői körhöz

fordult, és azt mondta: 'Látjátok, bírom még'. Az órákra néztünk: hat-hét percet beszélt. Hát így bírja. Ebből aztán levontuk a következtetést, mennyire gyenge fizikailag."

Sztálin akkor már az általa kiválasztott legközelebbi munkatársaiban sem bízott. Másnap – a nyilvánosság kizárásával és az érintettek számára is meglepően – összehívta a KB plénumát. Én csak a bizalmatlanság és a félelem erősödését éreztem. Mindez fél évvel előzte meg a halálát, s mert az „össznépi gyászt”, amelynek szemtanúja voltam, részletesebben is felidézem, ugyanúgy, mint személyi kultuszának gyors leleplezését, most csak „az elfüggönyözött terekben lejátszódott történeteket” idézem fel, Szimonov regénye alapján – ő résztvevője volt e plénumnak – rövidítve.

„1952. október 16. Kreml. Szverdlov Terem. Sztálin a hátsó ajtón jött be az elnökség többi tagjával együtt. Arca hivatalos, zord. Kitört az ováció, de ő egy kézmozdulatával leállította. Malenkov elnökölt és mindjárt megadta a szót Sztálinnak... A beszéd fő mondanivalója az volt, hogy ő már öreg, közeledik az idő, amikor másnak kell folytatnia munkáját. 'De egyelőre én vagyok megbízva!' mondja élesen, csaknem vadul. Rettenthetetlenséget és keménységet követelt, amilyenre Lenin idejében, tizenkilencben volt szükség... Leninről beszélt, és közben célzott 'egyes elvtársak' viselkedésére." Aztán hamarosan elhangzott az egyes elvtársak neve is. Nekiesett Molotovnak, közel négy évtizeden keresztül legközelebbi munkatársának [H. T.] – „... Ezután rátért Mikojanra. Beszéde, ha lehet, még dühöttebbé és megvetőbbé vált. A teremben rettenetes csend támadt. A Politikai Bizottság valamennyi tagjának arca kővé dermedt... [Majd] ismét rátért öregségére, és arról beszélt, hogy nem képes tovább vinni a rábízott ügyet. Ezért kérte, hogy a miniszterelnöki funkció megtartása mellett mentsék fel főtitkári beosztása alól. Miközben ezt mondta, merőn nézte a hallgatóságot.

Malenkov arcán valamilyen iszonyatos kifejezést pillantottam meg. Olyan volt, mint aki felismeri, hogy halálos veszélyben van. Malenkov arca, kézmozdulata, kifejezően égnek emelt keze egymaga valósággal könyörgött a jelenlévőknek: utasítsák el Sztálin elvtárs kérését... És a hallgatóság felzúgott: 'Kérjük, kérjük maradjon!'" (Soproni András fordítása.)

Hangsúlyozom: erről az eseményről természetesen nem tudtam, de a félelem szokatlan szétsugárzását én is éreztem. S ebben a légkörben jelent meg – nyilvánvalóan a bűnbak „megjelölése” céljából, valamennyi újságban a TASZSZ jelentése „egy méregkeverő orvoscsoporthoz leleplezéséről”. A letartóztatott orvosok nevei – Etinger, Kogan, Grinstein, Vovszki Feldman – egyértelműsítették zsidó származásukat. A Kreml-kórház ily módon „beazonosított” orvosait Gorkij, Dimitrov, Zsdanov gyilkosának nevezték, s azt sugallták: Sztálin

életére törtek. Az *Ogonyok* című hetilap pogromhangulatot gerjesztő, nyílt antiszemita tárcát jelentetett meg. Az orvosokat – köztük Vinogradov akademikust, Sztálin kezelőorvosát – letartóztatták, megkezdődött a per(ek) előkészítése.

Ezek a közlemények, amelyek – legalábbis az én számomra – hihetetlennek tűntek, mélységesen felkavartak. Antiszemita jelenségeket korábban is tapasztaltam, de ezeket akkor nem emelték a hivatalos propaganda rangjára. Oroszországban a zsidóság hivatalosan etnikum volt, engem magyarnak tekintettek, s nyíltan beszéltek előttem e kérdésről. Egyetemi társaim között ilyen megnyilvánulást nem tapasztaltam, egy orosz zsidó kislány volt csoportunkban, szerették, befogadták.

„Az istenek is meghalnak”

Március 2-án a sajtóban megjelent – s a rádió által is sugárzott – kormányközlemény váratlanul megszakította ezt a folyamatot. A közlemény tartalma: „Március 2-ára virradó éjszaka Sztálin elvtárs moszkvai lakásán (ma már köztudott: nyaralójában tartózkodott – H. T.) agyvérzést kapott, amely érintette az agy az életműködés szempontjából lényeges területeit. Sztálin elvtárs elvesztette eszméletét. Jobb keze és mindkét lába megbénult. Szív működésében és légzésében is zavarok léptek fel... Sztálin elvtárs gyógykezelése a Központi Bizottság és a szovjet kormány állandó felügyelete alatt történik... Sztálin elvtárs súlyos betegsége miatt hosszabb-rövidebb (!) ideig nem tud visszatérni a vezetésbe.”

A közlemény a szó szoros értelmében megbénította az országot. Bármennyi fenntartás halmozódott fel bennem, Sztálin lehetséges halálának híre – mert a közleményből erre lehetett következtetni – mélységesen felkavart, aggodalom uralkodott el rajtam, és úgy éreztem, társaimon is. Állandóan a rádió mellett ültünk, amely szinte óránként tudósított Sztálin állapotáról. Március 5-én aztán visszafordíthatatlan bizonyossággá vált, amivel tulajdonképpen mindenki számolt: Sztálin meghalt.

Hívás nélkül az Intézet központi épületébe mentünk: a nagy előadótermet zsúfolásig megtöltötték társnőink: csak görcsösen zokogó gyevuskákat láttunk a padsorokban. Majd több terem is megtelt; a sírás ránk és többi társunkra szinte epidemikusan áterjedt.

Emlékeimben úgy él, hogy csak éjszaka mentünk haza a diákszállásra, de éjszaka semmit nem aludtam.

Talán másnap közlemény jelent meg valamennyi moszkvai lapban: Sztálint a Szakszervezetek Székházában ravatalozzák fel, és a „dolgozók, diákok”

szervezett csoportokban elvonulhatnak a ravatal előtt. Intézetünk hirdetőtábláin is megjelent a közlemény: a párt- és Komszomol-tagok a délutáni órákban – a pontos időpontra nem emlékszem – szakok és évfolyamok szerint gyülekezzenek a végső tiszteletadáshoz. A gyülekezőhelyre az egész magyar csoport elment. A további események kuszán, mégis kitörölhetetlenül élnek az emlékezetemben.

Ami bizonyos: Moszkvában azokban a napokban a szokottnál is hidegebb volt. Intézetünk a Moszkvát övező körgyűrűre (Szadovoe Kolco) lett besorolva, amely több kilométer – ha nem tíz kilométer – hosszú, s mi állítólag már a második sorban voltunk, amelynek ezt a kört kétszer kellett volna megtennie. Hajnalig kitartottunk – nekem ez már a második éjszaka volt, amikor nem aludtam. A körgyűrűt végig szegélyező, hol gyászzenét, hol közleményeket közvetítő mikrofonokban felolvasták, kis szünetekkel folyamatosan, az SZKP Központi Bizottsága, a Minisztertanács és a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa közös közleményét. A sokszoros ismétlésnek köszönhetően, ha a pontos szövegre nem is, de a vezetők nevére s új sorrendjére ma is jól emlékszem.

Sztálin egy személyben volt miniszterelnök és a párt főtitkára. A miniszterelnöki poszton Malenkov váltotta, s ez nem is volt meglepetés, a XIX. kongresszus történései sejtették, hogy ő az első számú utódjelölt. Az első helyettesek neve sem okozott meglepetést: Beriját, Molotovot, Kaganovicsot is e tisztre jelölték. A Legfelsőbb Tanács elnöke Vorosilov lett, ami viszont meglepetés volt.

Változások történtek a párthierarchiában is. A XIX. kongresszuson megválasztott elnökség létszámát jelentősen csökkentették: a „régí gárda” itt is megőrizte pozícióit. A pártfőtitkári posztot nem töltötték be, csak azt közölték homályos megfogalmazásban, hogy szükségesnek tartják, hogy „Hruscsov elvtárs – a pontos megfogalmazásra nem emlékszem, de a lényegét úgy vélem, hűen adom vissza – munkáját elsősorban az SZKP Központi Bizottságában végezze.” 1953-ban ő moszkvai titkár volt, ez alól a funkciója alól felmentették.

Nem tudnám megindokolni, hogy mire alapozva, de a közlemény folyamatos ismétlése közben bennem az a feltételezés erősödött meg, hogy ez a fajta munkamegosztás magában rejtje a hatalmi harcok kezdetét.

A menet ezalatt hol megrekedt, hol felgyorsult, s olyankor futólépésben haladtunk – csak több évvel később hallottam, hogy a rohanó tömeg több embert eltaposott. A hideg is egyre elviselhetetlenebbé vált, s reménytelennek látszott, hogy e körkörös menetelésből valaha is eljutunk a Szakszervezetek Székházához, ezért csoportunk – hogy kinek a kezdeményezésére, már nem emlékszem – úgy döntött, hogy a követség segítségével megpróbálunk valahogy „soron kívül” bejutni. Felhívtuk Petrák Ferencet, aki azt mondta, jöj-

jünk el másnap 10 órára a Dom Szovjetov nevű metróállomásra, ahol a követség munkatársaihoz csatlakozhatunk. Ez az állomás pár percnnyire volt csak a Szakszervezetek Székházától, s valóban kisebb várakozást követően becsatlakozhattunk a „soron kívüliek” sorába. A székházban is folyamatosan szólt a zene: folyvást Csajkovszkij VI. szimfóniájának gyászmotívuma, s talán Beethoven III. Eroica szimfóniájának néhány motívuma szólt a hangszórókból.

Amikor beléptünk a terembe, amelyben Sztálint felravatalozták, az őrséget álló Elnökség éppen váltotta egymást, lépést lassítani nem lehetett. Talán egy-két percig láttam Sztálint, s csak arra emlékszem, meghökkenett termete alacsonyága és aszott, sárga, sebhelyesnek tűnő arca. A mély gyász mintha elillant volna, inkább kijózanító volt számomra a szertartás „üzemszerűsége”, pedig a sorban zokogó emberek vonultak. De lehet, hogy csak utólag éltem át ezt az érzelmi űrt.

Ám, bárhogyan éltem is meg ezt a pillanatot, egy bizonyos: egy korszak véget ért, és új fejezet kezdődött a Szovjetunió, a nemzetközi munkásmozgalom történetében, s ha részlegesen is, talán a világpolitikában is.

Szovjet és magyar vezetők tanácskozása Moszkvában, 1953. június 13–16.

1953 késő tavaszán már a tanulmányaink lezárását jelentő államvizsgákra készültünk, amikor – talán Pataki Feri társaságában – Petrák Ferenc a követségre hívott. Azonnal a tárgyra tért:

– 1953 júniusában titokban szovjet és magyar pártvezetők háromnapos tanácskozást tartottak. Rákosi elvtárs nagyon kikapott, s jöllehet maradt pártfőtitkár, Nagy Imre lett a miniszterelnök. A magyar KB-ülés előkészítése már folyik, amelyen majd elhangzik Rákosi önkritikája. Nagy Imre – a szovjetek tanácsára – jelképesen a parlamentben fogja ismertetni az új politikát.

Hosszabb és érdekibb volt, amit mondott, de a részleteket felidézni nem tudom. Egy bizonyos: megfagyott ereimben a vér. Rákosi az én szememben nem csak a tizenhat fegyházban eltöltött évnek köszönhetően, élő legenda volt, és bölcs, tévedhetetlennek vélt vezető is. Mintha mindaz, ami a vakhit erodálását eredményezte, tőle függetleníthető lett volna. Gondolkodásom felszínességét, politikai alvajárásomat tanúsítja az is, hogy a nyaranta otthon tapasztaltak, és a halmozódó kételyek ellenére milyen váratlanul ért mindaz, ami 1953 tavaszán Sztálin személyi kultuszából – akkor használta a *Pravda* először ezt a terminust – a „legjobb tanítványának” tartott Rákosi Mátyásra is vonatkozott.

Magyarul egyébként a „személyi kultusz” fogalma ismereteim szerint nem volt használatos. A kultusz – latin szó – az értelmező szótárakból kitetszően „vallási gyakorlatot”, „a vallási szertartások összességét” jelentette. Ez magyarázhatja, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot a közbeszédben röviden kultuszminisztériumnak nevezték. Más szótárak szerint a fogalom ’fokozott tiszteletként, imádatként’ is értelmezhető, amely kijárhatott császároknak, királyoknak, politikai vezéreknek is.

A személyi kultuszt azonban 1953 tavaszán – először a Szovjetunióban, majd Magyarországon is – már akkori olvasatom szerint is a politikai rendszer eltorzulásaként értelmezték, a túlközpontosítás tüneteként, olyan járulékos mozzanatként, amely a felületen érzékelhető jelenségeket (a vezető képeinek minden nyilvános helyen való kifüggesztése, az ütemes taps a vezető nevének említésekor stb.) kísérte. Nem véletlen, hogy e rituálék fokozatosan elhaltak, s a korábban annyi feszültséget okozó, a korszak külső képére oly jellemző gyakorlat utóbb tragikomikussá vált.

Útban hazafelé

Az államvizsgák után évfolyamunk búcsúestet tartott. Tánc, jókedy, pezsgődurrogatás az ilyen búcsúestek kedvelt kísérő tünetei. De nemkülönben a sírás: az örömkönnyek és a bánat könnyei egyaránt. Születő és szétfoszló barátságok, a megvallott és ki nem mondott szerelmek könnyei.

A csomagolást kicsit másnaposan folytattuk. Nem volt könnyű az elválás a társaktól, barátoktól – ifjúságunk egy darabjától búcsúztunk. Ugyanakkor – ha nem is feszültségek nélkül – nagyon vártuk a hazatérést: a honvágy valamennyiünkben erős volt, végig hiányzott a családi fészek melegsége, az anyák, nagynanyák főztje, s leírom, még ha fellengzősnek hat is: a hazánk.

Ami a feszültségek okait illeti, a politika változásáról szóló hírek, illetve ismertté vált okai mindenkit nyugtalanítottak; személy szerint engem nyári hazalátogatásunk során szerzett benyomásaim különösen aggasztottak.

52 nyarat már Marika társaságában töltöttem. E jó hangulatú hetekről később. 50–51-et azonban – DISZ-es kapcsolataimat is kihasználva – országjárással töltöttem. Az első nyáron Hódmezővásárhelyt és környékét jártuk be a Békés megyei instruktorral és a megyei DISZ-titkárral – a kép lehangoló volt. Elhanyagolt házak, elhagyott tanyák, parlagon hagyott, elgazosodott földek szinte mindenütt. S talán ennél is nyugtalanítóbb volt – különösen a „nadrágos emberek”, a „hatóság” megjelenésekor – a szemekben megjelenő félelem.

A második nyáron közel egy hónapot Tolna megyében töltöttem. Szekszárd főterén állt egy jellegzetesen 19. század végi, igencsak lepusztult szálloda: instruktor kíséremmel, sofőrünkkel itt laktam egy háromágyas szobában. Az épület előtt volt a távolsági buszok végállomása: farmotoros, csehszlovák gyártmányú buszokkal volt tele a tér. Az állomáson sok kialvatlan, gyűrött ruhájú, borostás arcú ember, s egy Rákosi-kép, amelyen búzakalászban gyönyörködik. A DISZ-től kapott gépkocsink is csehszlovák volt: farmotoros – egyébként jól formatervezett – Tatra gépkocsi, csak hogy már közel százezer kilométert „tettek bele”. Korábban a pártközpontban szolgált, a nagyjavítás elmaradt, s sofőrünk valamelyik fődarab meghibásodásától félt. Pedig hosszú utak álltak előttünk.

Cecét és környékét, az Illyés Gyulától, a *Puszták népéből* ismert településeket, tájakat is be akartuk járni. Az Illyés által oly megjelenítő erővel ábrázolt látványhoz viszonyítva is nyomasztó volt a kép. A hajdan az író kezét is megfogó vezető réteg megsüllyedt, szétszóródott; az egykori – legalább idenyomunkat biztosító – Ullmann-birtokot elrekvirálták, széthordták; a helyén állami gazdaság még nem szerveződött; a szétszórt tanyákon élők helyzetét a mélyszegénység jellemezte. Egyébként valahol Simontornya után nincs már aszfaltút, a földutat behordta a homok; kilométereken keresztül utazhat az ember, míg egy kisboltra lel, és az is üres.

Sofőrünk annak reményében, hogy valahol a környéken csak találunk benzinkutat, nem tele tankkal indult, de kút nem volt: utunk végén a kocsit már féldoldalasan, az árokba döntve vezette, hogy a maradék benzin egy helyre gyűljön, s valahogy Szekszárdig elvigyen a gépkocsink.

Ezt az izgalmat önmagunknak köszönhattuk, de a vidék képe nyomasztó emlékként maradt bennünk: ilyen szegénységgel, reménytelenséggel, kietlenséggel életem során nem találkoztam még.

Ennek az évnek a nyaráról még egy nyomasztó emlék rögzült bennem, mely szintén oka volt a hazautazás során érzett nyugtalanságnak. Még 1951 tavaszán történt, hogy a követség épületében egy pártnapon – az előadó személyére nem emlékszem – az előadó bejelentette: vélhetően a kigyó fejét sikerült elkapnunk, egy, a párt vezetésébe mélyen beépült ellenséges csoportot letartóztattunk. E csoport feje Kádár János volt: a párt II. kongresszusáig a PB tagja, a KV főtitkárhelyettese. E bejelentés, amelyről később a követségre rendszertelenül és nagy késéssel érkező *Szabad Nép*ben is olvashattam, megrendített. Mint korábban említettem, Kádár volt számomra a leghitelesebb vezető. Ha őbenne is alaptalanul bíztam, akkor a továbbiakban kibem-miben bízhatok? A Vorovszkij utcai követségről útban hazafelé legközelebbi barátommal, Pataki Ferencsel megosztottam ezt az érzésemet. Mint kiderült, őt

is hasonló gondolatok foglalkoztatták. Ő Kádárt nálam közelebből ismerte: az általa igazgatott Petőfi Kollégiumnak Kádár volt a patrónusa.

Nyári szünidőnk alatt felkerestem Kelen Bélát, aki szinte kölyökkutya korom óta a mentorom volt, s akinél egyébként az előző nyáron is megfordultam. Abban az évben az akkor talán még Weiss Manfréd nevet viselő üzem-óriás kerületi jogú pártbizottságának volt a titkára. Amikor a következő évben e munkahelyén kerestem, azt mondták, már nem dolgozik itt; a Magyar-Szovjet Társaság főtíkára lett. A Társaság az egykori Úri Kaszinó épületében, a később a Független Kisgazdapárt székházául szolgáló impozáns, tekintélyt sugárzó Semmelweis utcai palotában rendezkedett be. Kelen a dolgozószobáját Bethlen Istvántól, Nagy Ferencről „örökölte”. A környezet őt azonban nem változtatta meg: ugyanaz a jókedvű, szabad szájú, angyalföldi vagány maradt, miközben rendelkezett a funkció betöltéséhez szükséges szerepkészlettel. Öltözköztetés is illett a helyhez és a szerephez. De engem a tőle megszokott hangon, régi barátként üdvözölt. A családdal, egészséggel kapcsolatos konvencionális csevelés közben azonban feltettem a kérdést, amelyről a hangütés azonnal megváltozott: mi történt Kádár Jánossal? A szintén Angyalföldről induló, s változatlanul ott lakó Kelent régi baráti kapcsolat fűzte Kádárhoz, aki az illegálisban egy időben felső kapcsolata volt. A mindig nyílt – megismétlem a szót – szabad szájú Kelen arca elkomorult. Odalépett a rádióhoz, felhangosította a zenét, s ezt követően a következőket mondta:

– Többet, mint amit az újságokban olvashattál, nem tudok neked mondani, én is a körön kívül kerültem. Csepelről nem véletlenül helyeztek ide; itt úgy érzem magam, mint egy partra dobott hal. De egyet mondhatok, ha van ember, akinek én ma is tövig k...nám a s...t, akkor az a János.

A vonat 1953 júniusában – gyorsabban és kényelmesebben, mint 1949-ben – robogott a magyar határ felé. A vágányátállítás miatt Csopon egy időre ki kellett szállnunk, s közben hallottam, hogy a hangszórók az SZKP KB következő közleményét ismétlik:

– A moszkvai pártaktíva egyhangúan elítélte a hazaárulóként, imperialista ügynökként leleplezett, a pártból kizárt volt belügyminisztert, Lavrentyij Pavlovics Beriját.

Ez jelképesnek is volt tekinthető, s számomra azt sugallta, hogy bár megkezdődött az új korszak, folytatódik a régi is.

III. Valahol utat tévesztettünk

A Soós család. Látogatás Tiszakécskén

Jóllehet bemutatkozó látogatáson 52-ben jártunk már mindkettőnk szüleinél, amikor a hazatérésünket követő napon elmentem Marika szüleihez, hogy egybekelésünkhöz a hozzájárulásukat kérjem, lámpalázzal rokon izgalom uralkodott el rajtam. A Hűvösvölgyben laktak, a Nagyerdőhöz közel, a Határ utcában. Ez a vidék akkor még nem volt belakott, kis családi házuk sem volt teljesen befejezve. A hely azonban csodálatos volt: az utca túlsó oldalán hársfaliget; épülő teraszuk – a korlát építése még nem volt befejezve – a Hármashatár-hegyre nézett. Apósom az ingatlant apai örökségéből, még 1946-ban vette, érdemben a házat is az építési engedélyt kijáró mester közreműködésével maga építette. Az alap – egyben pince – elsősorban műhely volt, a lakatosmunkához szükséges minden szerszámmal felszerelve. Két szoba, konyha és egy az átlagosnál nagyobb éléskamra volt a lakótér.

A lakás egyszerűen, de igényesen volt berendezve. Édesanyja – régi megfogalmazás szerint – háztartásbeli volt. Az apósom a munkabérért mindig hazaadta, s ő egy füzetbe vezette a kiadásokat, főzött, s a lakás csinosítása is rá hárult. Példás volt a tisztaság, az éléskamrában „katonás rendben” sorakoztak a saját kezűen elrakott befőttek. A kertben az apósom által elültetett fák már termést adtak, melyet akkor még a piacon vett gyümölccsel, paradicsommal kiegészítettek. Egyébként két diófa, s néhány különböző fajtájú alma-, cseresznye- és meggyfa volt a kertben.

Vasárnap volt, rendkívül kedvesen, ebéddel fogadtak. Hogy milyen jó konyhát vezetett Marika édesanyja, már akkor megtapasztaltam. Feketekávé nem ittak, finom aranygaluska zárta az ebédet, nagyanyám konyhájától eltérően, aki borsodót kevert ki, vaníliakrémmel leöntve. De mivel ezután már nem lehetett „hova hátrálni”, rátértem jövetelem céljára: hozzájárulásukat kértem a házasságunkhoz. Apósom nem szerette a szertartásokat, anyósom azonban más-képp képzelte el a lánya férjhezmenetelét. Nem volt eljegyzésünk, nem vettem

karikagyűrűt, nem mutattam be a szüleimet. S ha egyházi esküvőt nem is képzelt, a lakodalmat biztosan másképp álmodta meg. Később sokszor beszélgettünk Marikával, hogy milyen bumfordiak voltunk, amikor e családi ünnepségtől megfosztottuk, s még az esküvőnket is egy tanácsi bejegyzéssel helyettesítettük, amelyre – nekünk akkor magától értetődően – őket nem hívtuk meg.

Apósom gyakorlatias ember lévén megkérdezte: miből fogunk élni, hol fogunk dolgozni, s legfőképpen lakni. Mondtam, visszatérek korábbi munkahelyemre, az ifjúsági szövetségbe, Marika pedig a Rádió Ifjúsági és Gyermekosztályán fog dolgozni szerkesztőként. Önálló lakásra egyelőre nem gondoltunk, de a szüleim – akiket előző nap tájékoztattunk tervezett házasságunkról – felajánlották az egyik külön bejáratú szobájukat, amíg nem jutunk önálló lakáshoz.

Apósom a válaszat tudomásul vette. Arról, hogy mennyi fenntartással, csak jó fél évtizeddel később – akkor már megnyugvással – beszélt. Előre kell bocsánatom, hogy apósom baloldali ember volt, de az „új világot” nem így képzelte. Még 1946-ban belépett az MKP-ba, de párttagsági könyvét 1952-ben visszaadta (!).

A Váci úti Kalibergyárban dolgozott idomszerésként. A kaliber magyarul a méret és alak ellenőrzésére szolgáló mérőműszer, amelynek ezredmilli-méter pontosságú mérést kellett biztosítani. Az egyik nap a hirdetőtáblán azt olvasta, hogy Kismuki Károly, a gyár egyik munkása a normát 200 százalék fölött teljesítette, ami, tekintve e munka idő- és pontosságigényét, fizikai lehetetlenségnek tűnt. Apósom, aki átlátta a nyilvánvaló csúsztatást, úgy ítélte meg ezt aényt, mint a számára finom és pontos munka megszeztelenítését. Következtetése az volt:

– Ha kicsiben így megy a hazudozás, az egész sem lehet igaz. Számomra ma is érthetetlen, hogy lépése „érzékelhető” következmények nélkül maradt.

– Mindenesetre magáról készitünk egy fényképet – mondta a szakszervezeti titkár. Egy példányát apósom óvatosságból elkérte. A feszültség, a túl-hajszoltság dokumentuma e kép, amelyet megőriztünk. A másolat a mellékelt fényképek között könnyen felismerhető, s számomra egy korszakot jelképez.

Apósom magatartásának meghatározó elve – jóllehet nem volt vallásos – a protestáns etika volt. Ezért semmilyen ügyben nem szívesen vette a maszatolást, a mellébeszélést, s különös ellenszenvvel viseltetett a látszatomunka iránt. Édesapjával is ezért került összeütközésbe. Az öreg Soós jobban szeretett a ház előtt iszogatni, míg a szőlő gondozását – egyébként sánta – feleségére hagyta. Apósom az anyjáról mindig rajongással beszélt, jóllehet már tizenöt éves korában elköltözött otthonról, mert szakmát akart tanulni, s Kecskeméten talált egy mestert, aki, ha a ház körüli munkát elvégzi, kosztot-kvartélyt is ad, s a szakmára is kitanítja.

Anyósom családja – a Cser család – Veszprémből Kecskére költözött katolikus iparoscsalád volt. Amikor apósom megismerte Cser Máriát, s a szép fiatal polgárlányba beleszeretett, akkortájt áthághatatlanak tűnő kemény társadalmi tényekből és előítéletekből ötvöződő ellentétekbe ütköztek. A mai Tiszakécske két falurészből állt: Ókecskéből, ahol gazdag református parasztok éltek, és Újkecskéből, amely katolikus volt, és zömmel szegény családokból állt. A két falurész szociális megosztottsága nem volt olyan erőteljes, mint a vallási, amelynek „gyakorlati vetületeként” érzelmeiket felkavaró vitakérdéssé vált, melyik egyház templomában legyen az esküvő, milyen vallású legyen a születendő gyerek.

Amikor házasságkötésünk után – Marika egyébként református volt – ezen feszültségek ismeretében bemutatkozó látogatásra Kecskére utaztunk, én nem is sejtettem, milyen fogadtatásban lesz részünk. Marika nagyszülei közül csak a Cser nagymama élt, ő és családja volt a vendégfogadó. 1953-at írtunk: Ókecskét korábban kulákfalunak minősítették, gazdaságilag megroppantották. A fényképész nagymamát és családját – nagyobbik lánya és Éva unokája is kitanulta a szakmát – fényképész-szövetkezetbe kényszerítették. A már említett feszült állapotok új ellentétekkel terhelődtek. Hogyan fognak ilyen kiélezett helyzetben fogadni, aki zsidó is voltam, kommunista is, és ráadásul a Szovjetunióból érkeztem.

Tiszakécske nem vasúti főútvonal mellett fekszik: Szolnokon kellett átszállni egy keskeny nyomtávú kisvasútra. Talán egy fél órát is késtünk. Az állomáson Marika unokatestvére várt bennünket, fogadtatásunk azonban a Cserportán minden reményemet felülmultha. Nagymama puszival várt, magához ölelt, Marikát pedig szinte elhalmozta a csókjaival. Gyors kézmosás következett, mert a déli harangszónál mindig az asztalnál kellett ülni. Hatfogásos ebéd következett: csodálatos húsleves, csirkepörkölt galuskával, rántott csirke sült krumplival, kísérőnek kovászos uborka, káposzta, cékla. Ezt követte a diós és csokoládés torta, gyümölcstál, s kívánság szerint feketekávé. Tulajdonképpen ez volt az esküvői ebédünk.

Mivel éjszakára is ott maradtunk, rendelkezésünkre bocsátották az egyébként a nagymama által használt nagyszobát, benne a kétszemélyes családi ágygal. Az ágy felett falióra ketyegett, amely a negyed, a fél és az egész órákat is elütötte. Éber alvó vagyok, s így keveset aludtam. Mire hajnal körül elszenderedtem, hallom Cser nagymama hangját:

– Hat óra van. Vilike – így hívta nagyobbik lányát –, ideje felkelni. Mosakodás után mindenki jöjjön a konyhába: el kell menni a tejért, vajért, fel kell forralni a tejet, már sül a friss kalács, fél nyolcra terítés, kész legyen a konyha...

Amikor hazaindultunk, nagymama egy kosár krumplival, egy cipóval bocsátott utunkra. Később – úgy gondolom – engem is megszeretett, de ez a fo-

gadtatás mindenekelőtt a kedvenc unokájának szólt, s a „nagy családban” érkezésünk előtt észlelt ellenérzést is ez a szeretet írta felül: akit az én Marikám szeret, azt én is szeretettel fogadom.

A Huszár család. A Lenin (Erzsébet) körútra új lakók költöznek

Mint említettem, a szüleim a Lenin (korábban és most újra: Erzsébet) körút 38-ban, egy háromszobás, összkomfortos lakásban laktak.

A millennium éveiben épült ház utcai frontján külsőre, belsőre szép lakások épültek. A ház akkor még jól karbantartott volt, a körúton a forgalom is csendesebb, elhelyezésünk mégsem volt egyszerű. Anyáméké a kisebbik – utcára néző – szoba volt, középen volt az ebédlő, a nagyszobában pedig a nővérem lakott második férjével, Balázs Andorral. Az udvari szoba (régén cseléd-szoba) az ő fiuk, az 1951-ben született István számára volt rezerválva; ahogy felcseperedett, ezt szépen be is rendezték számára.

Amikor összeházasodtunk, szüleim nagyvonalúan a saját különbejáratú szobájukat engedték át nekünk, s ők a többfunkciójú közepső szobába költöztek.

A helyzet azonban nem csak ezért nem volt egyszerű. Sógorom, Andor tisztviselő volt, ám színészi ambíciói voltak, s állását otthagyva, elszerződött a vidéki vendégházak céljából létrehozott Déryné Színházhoz, ezért gyakran járt vidékre. Egyébként csupa jóindulat ember volt, de álmodozó. Ennél is nagyobb baj volt, hogy – amint mondták – nem volt meggyőzően tehetséges. Nővérem az orvosi egyetem elvégzését követően a Balassa utcai pszichiátriai klinikán volt tanársegéd. Amikor mi odaköltöztünk a körútra, házasságuk már nem volt mentes a feszültségektől. Ebben – úgy vélem – szerepet játszott a két ember eltérő habitusa, s talán „fajsúly” is. De a feszültségek akkor még „szobán” belül maradtak.

A családba való beilleszkedésünk – szerencsénkre – súrlódásmentes volt. Pedig az általam ismert zsidó családokban – különösen az anyák – nemigen örültek, ha egyetlen fiúgyermekük keresztény lányt (jiddisül: sikszét) vett feleségül. Jellemző, hogy a közbeszédben a szó másik jelentése: cseléd. Az én szüleim számára ez szerencsére semmilyen problémát nem okozott. Közel hét évig laktunk ott, s ezen évek során egyetlen érdes mondat nem hangzott el, ellenkezőleg, anyám Marikának többször adott igazat, mint nekem. Ezek nem veszekedések voltak (hat évtized során sem került ilyenre sor), hanem csak kisebb viták, melyekben kikértük a véleményét: hogyan rendezzük be a szobát, mennyivel járulunk hozzá a közös költségekhez. Amikor például Marika

megemlítette, hogy hétvégeken főzni szeretne, anyám az éléskamrában külön polcot szabadított föl edényei számára.

Apám, aki szeretett gavallérként viselkedni, Marikát tapintatosan szerette. Ő is mindenben igyekezett a segítségünkre lenni. Például amikor tudomást szerzett arról, hogy kis könyvszekrényt akarunk venni, felkereste az összes Baross utcai, Üllői úti bútorüzletet, és teljes cím- és árjegyzékkel érkezett haza.

Vasárnaponként rendszerint családi ebéd volt, s ha nem mentünk ki Hűvösvölgybe, hét személyre terítettek. Anyám több csirkéből finom levest főzött, rántott csirkecomb, reszelt burgonya volt rendszerint a második fogás; a süteményeket pedig a szomszéd házban lévő Pálma cukrászdában rendeltük.

Nyaranta anyámék részben a FŐSZEFU révfülöpi üdülőjében, részben valamelyik ott bérelt szomszéd házban nyaraltak akkor négy-ötéves unokáikkal, Pistával. Apám – akkor már nyugdíjasként – az üdülő gondnoka volt. A hatalmas testű és izomzatú szállítómunkások, akik egyébként a tó partján is végigfröccsözték, végigkártyázták a napot, apámat, ezt a kis törekeny embert nagyon szerették, képletesen szólva a tenyerükön hordozták: apámnak főműve volt ez az üdülő; boldog, nyugodt napokat töltöttek Révfülöpön.

Mi csak látogatóban jártunk náluk, a kevés szabadságunkat néhányszor a DISZ egy államosított villában berendezett kis balatonfüredi üdülőjében töltöttük. De ezek a nyarak már nem voltak feszültségmentesek...

A Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) központjában (1953–1954)

Hazaérkezésemre követően – saját kérésre is – a DISZ KV központjába kerültem. Az ifjúsági szövetség ekkor még a Múzeum utcában székel, de már két épület volt a tulajdonában. A kisebbikben kapott helyet az agitprop részleg, talán akkor nevelési osztály elnevezéssel. Ennek az oktatási alosztályára helyeztek beosztottnak, az osztály vezetője – megérdemelten – Pataki Ferenc barátom lett.

Jóllehet e munkahelyre magam jelentkeztem, nem éreztem jól magam. Hamar érzékelhetővé vált: a központ munkatársai – tisztelet a kivételnek – nem lelkesednek a Nagy Imre meghirdette politikáért. Így volt ez közvetlen főnökeim, Nagy Tibor oktatási alosztályvezető és Tóth Cecília osztályvezető-helyettes esetében is. Ráadásul egyikük sem volt alkalmas a „rákosista” szemléletmódon való túllépésre; dogmatizmusuk alkati volt.

A félreértéseket elkerülendő, megjegyzem, hogy én is Rákosi igézetében nőttem fel, s az ifjúsági szövetségben korábban uralkodó szemléletmód

nyilván az én munkastílusomat is befolyásolta. De már Moszkvában kialakult az a meggyőződés, hogy a túlközpontosított, bürokratikus mozgalmi stílus, különösen fiatalok között, nem lehet eredményes. Nyári vidéki látogatásaim ezt a rádöbbenést csak megerősítették. Amikor azonban első hazai tapasztalataim alapján e felismerést a közvetlen feletteseimmel megosztottam, ők idegenkedve fogadták megjegyzéseimet.

Pataki Feri egymaga nyilván nem fordíthatta meg a „széljárást” s panaszaimmal – éppen barátságunk okán – nem akartam terhelni.

Az osztályt felügyelő KV-titkártól, Várhegyi Györgytől kértem kihallgatást. Régről ismertük egymást: a negyvenes években a Diákszövetség főtitkára volt. Ő megértéssel hallgatta megfigyeléseimet, de arra kért, ne legyen türelmetlen. A DISZ új vezetése is formálódóban van, több poszton is változások lesznek, később térjünk vissza az elmondottakra.

A helyzet az oktatási részlegen azonban nem változott, vagy ha igen, rossz irányba: a konfliktus kiéleződött. Nem perszonális jellegű vita volt, bár biztos szerepet játszottak személyi indulatok, érzelmek is. Példaként említem: a DISZ-szemináriumok számára a tananyag reménytelenül avított volt, mind tartalmában, mind stílusában. Radikális átdolgozásukat javasoltam. Előterjesztésem szerint a tananyagokat a marxista mozgalomban járatos írókkal – az egykori Györffy-kollégista Sipos Gyula nevét említettem – kell megírni, az ideológiai téziseket gazdag magyar történelmi példatárral kiegészítve. A merev szemináriumi formák helyett ugyanakkor olyan tanulóköröket ajánlottam, amelyek lehetőséget adtak volna a beszélgetésre, véleménycserére, hozzátéve: a Petőfi-tanulókörnek elnevezett új tanulási formát más-képp célszerű megvalósítani az üzemi, falusi és iskolai DISZ-szervezetekben. A szemináriumvezetők személyét illetően azt javasoltuk; az üzemben marxista képzettségű mérnököket, üzemvezetőket kell e munkára felkérni, míg a falvakban és iskolákban lehetőleg arra hajlandó és alkalmas tanárok közreműködését kell kérni.

A javaslatot Várhegyi György és Pataki Ferenc támogatásának köszönhetően elfogadták: az első tankönyvek el is készültek. A program azonban a gyakorlatban kivihetetlennek bizonyult. Ebben a romló politikai légkör is szerepet játszhatott, de a DISZ apparátusa sem fogadta jó szívvel a Petőfi-tankörök bevezetését.

Javaslatom bukásából azt a következtetést vontam le, hogy az ún. elméleti munka helyett, a DISZ-szervezetekkel közvetlenebb kapcsolatban lévő valamelyik területi bizottságba való áthelyezésemet kérjem. Tekintettel az alosztályon kialakult konfliktushelyzetre – a DISZ vezető testületei kérelmemet támogatólag fogadták. Így lettem 1954-ben a DISZ budapesti nevelési titkára.

A DISZ Budapesti Bizottságának Titkárságában

A DISZ Budapesti Bizottság (DBB) kezdetben a Benczúr utcában székel, majd átköltözött a Köztársaság térre: a budapesti pártszékház mellett kapott önálló épületet.

A munkahelyi feltételek kiválóak voltak: az ablakom a térre nézett; az általam felügyelt osztályok, munkatársaim, ugyanazon emeleten kaptak szobát; volt titkárnőm, önálló tanácskozásszobánk; a pártbizottság étterme a földszinten volt; olcsó és kiváló konyhája volt.

A munkatársi gárda „hadra fogható” volt; a vezetői csapat egyenetlen. Az első titkár funkciójában Kovács Antal vegetált. Harmincas éveinek derekán járt, korábban zuglói párttitkár volt. Amikor ebbe a szerepkörbe helyezték, úgy érezte, lefokozták. A fiatalok közötti munka által megkövetelt stílusváltásra se kedve, se hajlama nem volt. Apósa, Györe József 1952–53-ban belügmíniszter volt, korábban Szabolcs megyei párttitkár. Konzervatív beállítottságát azonban – úgy vélem – nem csak a családi miliő befolyásolta: alkataból következtetett. Kőművesként kezdte a pályáját, de műveltségbeli hiányait nem pótolta, marxista kézikönyvek sem igen fordultak meg a kezében. Ám imponált neki a személyi használatú gépkocsi, a budapesti párt VB-tagság. Javára kell írni, hogy nem volt féltékeny, s ha az nem járt „botránnyal”, hagyott bennünket dolgozni.

Három titkár volt: egy a szervezési osztályért felelt, Fülöpné – a keresztnévére nem emlékszem. Jóindulatú, de koravén asszony volt; a férje államvédelmi tiszt. Tömören azt mondhatom: Kovács Antal női mutációja. Tőle is sejtidegen volt az ifjúsági munkaterület. A középiskolai és egyetemi ügyekért Gönyei Antal felelt. Okos, művelt, jó humorú fiú volt; jól dolgoztunk együtt, sőt, családirag is gyakran összejártunk. Feleségét még az esztergomi ösztöndíjas táborból ismertük.

Munkatársaimat – nem kompromisszumok nélkül – magam válogattam; csapatszellemet próbáltam kialakítani, de ez csak részben sikerült.

Üresjáratok az üzemi DISZ-szervezetekben

Ami saját munkámat illeti: keveset ültem az íróasztal mellett; ha csak lehetett, kinn voltam a „terepen”. Mindenekelőtt a tizenkilenc (!) „kiemelt” budapesti nagyüzem DISZ-szervezeteivel ismerkedtem. Sokat jártam ki Csepelre, a „Rákosi Művekbe”, amely városrésznyi nagyságú területet foglalt el. Több gyáregységének önálló párt-, illetve DISZ-alapszervezete volt. Lehan-

goló munkakörülmények, feszített normák, rossz hangulatú fiatalok, formálisan létező DISZ-szervezetek; a kialakult helyzet általánosan így jellemezhető.

A Csepel Vas- és Fémművek vezérigazgatója Bíró Ferenc, Rákosi testvére; a kerületi jogkörű DISZ Bizottság titkára pedig Borbély Sándor volt. Temperamentumos, szorgalmas, ám fontoskodó ember, aki szerette rózsaszínűnek látni azt, ami szürke volt. Amikor a benyomásaimról beszámoltam neki, a véleményemet felszínesnek ítélte, mondván: „beszagoltam” egy-két üzembe, ennek alapján azonban egy gyáróriást nem lehet megítélni. Egyébként is, ő a pártbizottság tagjaként nagyobb áttekintéssel rendelkezik. Ebben még igaz is lehetett. Ám én – akárcsak a Ganz-MÁVAG-ba, a Kiszepi Traktorgyárba, vagy az újpesti Egyesült Izzóba – kéthetenként visszatértem, s Csepelen lassan minden gyáregységben megfordultam.

A kép ily módon finomodott; mind a munkafeltételeket, mind a politikai munka színvonalát illetően eltérés volt az egyes gyáregységek között: a Szerszámgépgyárban például érzékelhetően jobb volt, mint az Öntödében. De a nyomott hangulat, a munkanormákkal kapcsolatos elégedetlenség minden gyáregységben, üzemrészben jól érzékelhető volt; a taggyűlések látogatottságában sem volt érdemi eltérés.

Ami a többi nagyüzemet illeti: az átlagosnál kedvezőbb volt a kép az Egyesült Izzóban. Mindenekelőtt kulturáltabbak voltak a munkacsarnokok, jól szervezett a munkafolyamat. A zömmel fiatal asszonyokból, lányokból verbuvált munkásság mindennapi gondjait is jól kezelték. Színvonalas, jól felszerelt és karbantartott volt a bölcsőde, óvoda, a Tűngsram-gyártól megörökölt uszoda, s a többi sportlétesítmény. Voltak táncestélyek, kórus, színjátszó csoport. Ami azonban a DISZ Bizottságot illeti, érdemi politikai munka itt sem folyt. Sürgésforgásomat, három év tapasztalatát így összegezhetem: nem sok fogantatja volt. A termelési viszonyok – az országos folyamatoktól természetesen nem függetlenül – romlottak, erősödött a DISZ-szervezeteket jellemző politikai apátia.

Fiatal értelmiségiek között. Új ismerősök, új barátok

Teljesen szűz területe volt a budapesti DISZ tevékenységének – talán nem csak a fővárosban – a fiatal értelmiség. Elkezdtem felderíteni ezt a teret is. Igaz, egy-két színházban létezett DISZ-szervezet. Megalakulásuk eredendő oka az volt, hogy a fiatal kollégák ifjúsági fesztiválokra való kijutását segítsék. De voltak kivételek: például a Nemzeti Színházban – legalábbis, amíg Kazimir Károly volt a DISZ-titkár –, a vezetőség érdekképviseleti szerv-

ként is jól működött. Elhívtak teadélutánjaikra, ezek agilis, ötletekben gazdag szervezője Bánát Péter volt. Főiskolát végzett, németül, angolul kiválóan beszélő, egyedülálló humorral megáldott „fickó” volt Péter, jó volt a társaságában lenni. E teadélutánokon ismerkedtem meg a fiatal Sinkovits Imrével, Kohut Magdával, Ferrari Violetával, Csernus Mariannal. Barátja volt Darvas Iván, vele is az ő révén ismerkedtem meg.

Az Ifjúsági Színház igazgatója, a régi mozgalmár Szendrő Ferenc maga kereste velünk a kapcsolatot. Azt remélte, hogy segíteni tudunk a közönségszervezésben. A plakátjaikat a DISZ Bizottságok címére ki is postáztuk, de csak ennyi tellett az erőnkől. Néhány tehetséges színésszel, érdekes emberrel azonban az ő révén ismerkedtem meg. Ezek persze nem Sinkovits vagy Darvas formátumú színészek voltak. Igaz, a színház vezető színésznője Bánki Zsuzsa volt, azokban az években itt játszott Somogyvári Rudolf is, de a színház DISZ-szervezetében főleg Petrik Ferenc és Lengyel Erzsike volt aktív.

Sokszor megfordultam a Színház- és Filmművészeti Főiskolán – akkor még így hívták –, a leggyakrabban a dramaturg szakon. Itt tanult Moldova György, Csurka István, Galgóczi Erzsébet, Deme Gábor. Valamennyien sokat ígérő tehetségek voltak. Saját sokszorosítású periodikát is megjelentettek, az abban közölt érdekes hangú, de valós problémákat megjelenítő egyfelvonásosok, novellák, szociográfiák felborzolták a kedélyeket a főiskolán. Egy számot a pártbizottság a mi címünkre is kipostázott. Ezt követően mentem ki Gönyei Antallal együtt – az egyetemi, főiskolai „területnek” elsősorban ő volt a gondozója. Látogatásunk során kiderült, hogy a főiskola finoman szólva szektás párttitkáranak szemében szálla volt ez az évfolyam, mert – szavai szerint – „nemcsak zavarosak, de tiszteletlenek is, ugyanakkor az ideológiai tárgyakat tüntetően negligálják”. Beszéltünk Kéri Elemérrel, a filozófiatanárral, aki ezt a véleményt nem erősítette meg: a valóságról – mondta – vitára mindig készek, az „ideológiai rizsát” azonban nem szeretik. Neki köszönhetően is az ügyet sikerült „lekamillázni”.

Érdekes módon az Írószövetségben is élt, működött a DISZ-szervezet. Vitaüléseikre meghívtak nemegyszer. Különösen az első őrződött meg márkánsan az emlékezetemben. A vitapartnerek Ungvári Tamás és Csoóri Sándor voltak: tűz és víz. Ungvári volt az „iránytartóbb”, Csoóri az ellenzéki. A legindulatosabb Eörsi István volt:

– Aki egy kanalat ellop, évekre leültetik – mondotta –, aki, mint Gerő, egy ország gazdaságát zilálja szét, büntetlen marad. Valami alapvetően nincs rendjén az országban.

A megfogalmazás éles volt, szavai megdöbbeneteket, de a tudatom legmélyén éreztem, hogy igaza van. Jóllehet magam is érzékeltem számos nyugtala-

nító jelenséget, a következtetések ilyen kendőzetlen megfogalmazásától messze voltam. Szavai – kin keresztül, hogyan, nem tudom – eljutottak a csúcsokig: igazoló jelentést kellett írni. Az ügynek azonban nem lettek következményei.

Ami bizonyos: Ungvárral később sem rokonszenveztem, Csoóri Sándorral, Eörsi Pistával viszont a kapcsolatunk baráti lett, s a velük folytatott disputa is folyamatos maradt. A további találkozások során Tóth (Kamondy) Lászlóhoz, Sánta Ferenchez is közel kerültem. E kapcsolatok alakulásáról az 1956 októbere előtt és után közvetlenül kialakult helyzettel összefüggésben majd részletesebben is írok még.

Sem a Zeneművészeti Főiskola (ma Egyetem) hallgatóival, sem a Szövetséggel ilyen jellegű kapcsolatomban nem alakult ki, zenész ismerősöknek, barátoknak mégsem voltam híján: rendszeresen hívtunk meg ünnepségeinkre fiatal szólistákat. Így kerültem kapcsolatba Szendrey-Karper László gitárossal, a hegedűs Kovács Dénessel, Simon Alberttel, Kovács Alberttel, s a csodálatos hangú tenoristával, Réti Józseffel. Másrészt a Katolikus Tanoncotthon Rottenbiller utcai épületében működő DISZ Ének- és Táncegyüttessel, mely saját zenekart is működtetett. Az együttes „felügyeleti szerve” a DISZ Budapesti Bizottsága volt, személy szerint én. Az igazgató egy Szigeti Ferenc nevű bürokrata volt, a vezető karnagy viszont a szakmája egyik legjobbjaként számon tartott karmester, Darázs Árpád.

Az „Éneklő ifjúság” mozgalom terve. Látogatás Kodály tanár úrnál

Az együtteshez számos érdekes emlék fűz. Az egyik ezek közül különösen jellemző a korra és – ettől nem függetlenül – életem e korszakára. Az együttes sikerén is felbuzdulva, fel kívántuk eleveníteni az „Éneklő ifjúság” mozgalmat. Tudatában voltunk annak, hogy a zenei élet tekintélyesebb vezetői – mindenekelőtt Kodály – támogatása nélkül e kezdeményezésünk nem lehet eredményes.

Elsőként Kodály Zoltánt kerestük meg. Darázs Árpád segítségével elértek, hogy a Köröndön lévő lakásán fogadjon bennünket. Mindez 1954–55 télfordulóján történt. Darázs karnagy és Majoros nevű munkatársam – ő a kulturális munkáért felelt – kíséretében indultam el Kodály lakására, nem kis lámpalázzal. Az előszobában fogadott. Bemutatkoztam és társaimat is megneveztem. Mindenkiel kezdet fogott, majd beinvitált a szobájába. Tágas, társalgó jellegű szoba, az asztaltól nem távol, karosszékben ült felesége: Emma néni. Neki is bemutatkoztunk.

Kodály karosszékébe ült, bennünket közvetlen közelében, egy ovális asztal köré ültetett. Kérte, hogy ismertessem látogatásunk célját. Tömören – Darázs Árpád figyelmeztetett, hogy a tanár úr nem szereti a terjengős beszédet – ismertettem elképzeléseinket a mozgalom felelevenítéséről. Türelmesen végighallgatott, majd két kérdést tett fel: kik vesznek részt a tervezett mozgalom irányításában; kikre tervezzük a megyékben rábízni a mozgalom irányítását? Válaszom rövid volt: a mozgalom irányítására létrehoztunk egy zömmel karnagyokból álló testületet, amelynek tagja lesz a Művelődési Minisztérium egyik munkatársa és a Zeneművészeti Főiskola képviselője.

Kodály kijelentő mondatokban, tömören összegezte az álláspontját. A mozgalmat a jelen feltételek mellett nem támogatja. Indokai a következők voltak. Először: Darázs és társainak részvétele szükséges, de gyakran utaznak, mindegyiknek több kórusa van, szervezőmunkára nincs idejük. Másodszor: neveket nem mondtam, csak intézményeket. Írásban nevezzük meg a fővárosban székelő intézmények delegáltjait. Harmadszor: a megyei művelődési osztályok képviselőit ismeri. Ők – s felsorolta mind a tizenkilenc megyei osztályvezető nevét –, jóllehet tanárok, mára bürokratákká váltak, mozgalom szervezésére alkalmatlanok. Más az „álladalom” és más a „mozgadalom”. Negyedszer: a DISZ művészeti együttes érdemeit elismeri, de miért hazudnak? Darázs meginvitált egy koncertjükre, de a kórus előtt, az első hegedűs székén, az ipari tanulók egyenruhájába öltöztetve tehetséges tanítványunkat, Kroó Györgyöt láttam, s a többiek is mind tanítványaim, főiskolások voltak. Tudom, hogy az ösztöndíj kevés, a tisztességes munkavállalást sem ellenzem, de a „kis” családok minden formáját ellenzem. Végül: amíg a fővárosban Bartók Béláról csak egy piszkos kis kultúrterem van elnevezve – az azóta felújított Nagymező utcai épületben jelenleg a Radnóti Színház működik – én a nevem ilyen vállalkozáshoz nem adom. Gondoljuk át újra a tervezetet, változtassunk azon, amin változtatni lehet, s hat hét múlva keressük fel újra.

Természetesen osztályvezetőket leváltani nem állt módunkban, de kihasználásával új szervezeti formát javasoltunk, nevesítettük az intézmények képviselőit. Kodály újra az előszobában fogadott, mindenkiel kezdet fogott, majd megkérdezte:

– Hol van Majoros?

– Az új tervezetet biztatónak nevezte, különösen helyeselte Ádám Jenő és Forrai Miklós bevonását az irányító, tanácsadó szereppel felruházott testületbe.

Miután tervezetünket a DISZ vezető testületei jóváhagyták, nagy buzgalommal kezdtünk hozzá a szervezőmunkához. Mivel e területen járatlanok voltunk, a Zeneművészeti Főiskolát végzett, s évtizedes mozgalmi tapasza-

lattal rendelkező Bánki Lászlót is bevontuk a gyakorlati munka irányításába. Lendületünk azonban 1955, a Nagy Imre leváltását követő baloldali fordulat után megtorpant. Ez azonban már egy másik történet, amelyre később kívánok visszatérni.

Lakatos István és a Bessenyei Kör

Ez a história még 1954-ben kezdődött, mondhatnánk a bizakodás korának jellegzetes képződménye volt. Egy különböző művészeti ágakat átfogó, klubszerűen működő kör szerveződésének kezdeteiről – emlékeim szerint – egy jelentésből értesültem. A szerzője a nevelési osztály egyik munkatársa volt – a nevét nem tudom felidézni. Őt Éri István muzeológus hívta meg egy ankétra, amelynek a Nemzeti Múzeum egyik irodája adott otthont. A feljegyzés szerint az ankét résztvevői, bízva a Nagy Imre által meghirdetett politikában, egy klub esetleges létrehozását tervezik, szigorúan legális kezdeményezésként. Ezért hívták el mások mellett – ahogy ők mondták – a budapesti DISZ képviselőjét is.

Rövidesen telefonon megkeresett Lakatos István, költőként mutatkozva be. Jellemző akkori műveletlenségemre, hogy Lakatos István neve nem jelentett a számomra semmit, nem tudtam, hogy költő, hogy fiatalon Baumgarten-díjat kapott, nem tudtam érdemben semmit az *Újhold* című folyóiratról sem, amelynek akkor – 1949 előtt – ő volt a benjáminja. Amit tudtam, azt az említett feljegyzésből tudtam, tudniillik, hogy ő egyike azoknak, akik egy klub vagy kör megszervezésében gondolkodnak.

A pontos dátumra nem emlékszem, de az bizonyos, hogy a kapcsolatfelvétel a Hazafias Népfront 1954. októberi alakuló kongresszusát követően történt. Lakatos kérésének, hogy személyesen találkozzunk, azért tettem örömmel eleget, mert ilyen jellegű kör vagy klub megalakítását mi is terveztük, és úgy gondoltam, célszerűbb egy spontán kezdeményezést felkarolni, mint egy újat létrehozni. A találkozó időpontjára és helyére vonatkozóan a türelmét kértem, s feljegyezve telefonszámát, megígértem: hét-tíz napon belül a válaszzal én keresem őt.

A javaslatot érdemben két emberrel beszéltem meg: Mező Imrével, a budapesti PB titkárával és Pataki Ferencel. Mező egyértelműen támogatta a tervünket, csak arra kért, arról Kovács Antalt is tájékoztassam. Pataki Ferenc már tudott a kezdeményezésről, és megemlítette, hogy a jelentést Hollós Ervin is megkapta, és nagyon érdeklődik. Nem sokkal később Hollós fel is hívott, s jelezte, hogy beszélni akar velem, mielőtt megadjuk a választ. Mivel neki gépkocsi is a rendelkezésére állt, felajánlotta, ő jön át a Köztársaság térre.

Minden részletre természetesen nem emlékszem, de pártolva elképzelésünket, egyben óvatosságra intett: úgy kellene politizálnunk, hogy ne ők használják saját céljaikra a DISZ-t, hanem mi integráljuk fokozatosan ezt a kezdeményezést. (Természetesen nem szó szerint ezt mondta, de a lényege ez volt.)

Mielőtt tovább mondanám a történetet, két – kitérőnek tetsző – megjegyzést tartok szükségesnek. A Bessenyei, illetve a Petőfi Kör történetéről több publikáció is megjelent. A visszaemlékezés műfajából következően nem citálok ezeket az írásokat, csak egy rövid megjegyzést kívánok tenni: a szerzők hosszú idézetet közölnek tőlem, Lakatos Istvántól, illetve Tanczos Gábertól, s jöllehet lábjegyzetben megemlítik, hogy „zömmel vizsgálati fogságban tett vallomások szövegeit tartalmazzák”, azokra a későbbiekben – mellőzve minden forráskritikát –, mégis hiteles beszámolóként hivatkoznak. Így történik ez az én szövegeim esetében is, jöllehet én tanúként voltam megidézve. Nyilvánvaló, hogy a szövegek mindhármuk esetében tartalmazznak taktikai megfontolásokat. Példaként említem, hogy Tanczos és Lakatos vizsgálati fogsága idején, akárcsak a per előkészítésének valamennyi szakaszában, Hollós Ervin már a Belügyminisztérium III/III-as osztályának főtisztje volt, s ezért a Kör(ök) alakulásával, működésével kapcsolatos kérdésekre válaszolva célszerűnek tűnt az ő jelenlétére vagy jóváhagyására hivatkozni. A gyors észjárású, de frakcióharcokban felnevelkedett, még a bizalmát nyilvánítva is bizalmatlan Hollós Ervinnek azt hiszem, ez volt a legtesthezállobb munkaterülete.

E kitérő után – folytatva a történetet – felhívtam Lakatost, s javasoltam a személyes találkozást. Emlékezetem szerint e találkozásra Lakatos István lakásán került sor. Valahol a Hold utca környékén lakott, s jöllehet pontos címére nem emlékszem, a lakásra igen. A két egybenyló szoba alaphangulatát a faltól falig beépített könyvespolcok adták meg. Az egyik szobában íróasztal, régi Remington írógép, s egy hintaszék, a másikban kényelmes fotelek és székek. Itt vártak már a barátai, a feljegyzésből ismert muzeológus, Éri István és Pálfi Csaba. Mint a beszélgetés során kiderült, ő az Állami Népi Együttes tagja volt, tehát hivatása volt a néptánc.

A lakás miliője mély benyomást tett rám. Különösen a könyvtára. Megkértem: hadd nézzem meg közelebbről. Ez kedvére volt: szinte tárlatvezetőként vezetett egyik polcsortól a másikig; a könyvek zöme szépirodalmi volt, görög, latin, angol, német, francia nyelven. Magyar irodalmi, irodalomtörténeti gyűjteménye – amennyire meg tudtam becsülni – teljes volt. Kevesebb volt az új kiadású könyv; az antikváriumokban vásárolt könyvek domináltak. Gazdag szótárgyűjteménye volt, s számos verstannal foglalkozó könyvet is láttam.

A beszélgetés is igen kedvezően hatott rám. Jöllehet – erről korábban szólottam már – „hivatásos forradalmár” énem leépülőben volt, de egy ilyen

folyamat nem egyirányú. A spontán kezdeményezések számomra szokatlan légköre, Pálfi Csaba mélyről fakadó, taktikusan elmondott, de jól érzékelhető szovjet- és románellenessége a felszínre hozta a bennem még megőrződött gyanakvást, azaz „ellenséget szimatoltam” benne, de Lakatos keresetlen szavai arról, hogy ha Nagy Imrét támogatjuk a rákosistákkal szemben, s a desztalinizációval rokonszenvezünk, akkor együttműködésre vagyunk ítélve, feloldották a feszültséget, sőt a beszélgetés hangvétele egyre barátságosabb lett. Én „új isteneimről”: Adyról és József Attiláról beszéltem, s arról, hogy egyre inkább kezdem megérteni, megszeretni Bartókot. Lakatos arról beszélt, hogy ő Babitsot tekinti a meghatározó nagy elődnek, Pálfi Csaba Kodályra esküdött.

Lakatossal ezt követően akkor találkoztam legközelebb, amikor átadta – hogy hol, arra nem emlékszem – a megalakítandó kör tervezetét, javaslatot téve annak névadójára, illetve a leendő Kör vagy klub DISZ-szel való kapcsolatának formájára. A tervezetet természetesen továbbítottam feletteseimnek, de mielőtt megkísérlem felidézni „hivatalos” fogadtatását, megemlítem, hogy Bessenyei György nevén én is fönnakadtam. Bizalmatlanságom oka elsődlegesen a magyar felvilágosodás irodalmában való járatlanságom volt: nem ismertem Bessenyei életművét. Amikor e hiányt pótlándó a könyvtárban megkerestem fellelhető műveit, kiderült, hogy válogatott írásait 1953-ban, Szaunder József professzor szerkesztésében a Szépirodalmi Kiadó megjelentette, s kapható is. E kötet igazolta Lakatos választását: Bessenyei a magyar felvilágosodás jelentős alakja, progresszív irányultsága egyértelműnek tetszett. Ám egy társaság névadójának megválasztása programértékű, s kétségeim voltak afelől, hogy neve és életműve kellően ismert-e a fiatal értelmiségiek körében. E gondomat Lakatossal is megosztottam. Lakatos azt válaszolta, hogy Petőfi, Ady neve „foglalt”, ilyen társaságok korábban léteztek, ugyanakkor a magyar felvilágosodás öröksége a múltban is mellőzött volt.

A DISZ vezetése – nemcsak Hollós – ódzkodott Bessenyei nevétől. Eredemben ők sem ismerték munkásságát, de az ő ellenkezésük fő oka nem ez volt: munkásmozgalmi figura, de legalábbis marxista irányultságú értelmiségi „névadó” felkutatását tartották célszerűbbnek. Amikor a titkársági ülésen szót kaptam – utólag visszagondolva: a neofitákra jellemző nagyzó hangleütéssel – azzal érveltem, hogy ha a célunk szélesíteni befolyási „övezeteinket”, akkor meg kell tanulnunk mások fejével is gondolkodni, s a haladó mozgalmak szűkkeblűségéből eddig mellőzött gondolkodóit is elfogadni. Bessenyei nevét végül Pataki Ferenc, s talán Gosztonyi János, a DISZ KB titkára támogató véleményét figyelembe véve elfogadták. A DISZ nevének felhasználását sem utasították el, de – s ez egyhangú vélemény volt – a cél csak az lehet,

hogy fokozatosan integráljuk a Kört, nem alapszervezetként, hanem kialakítva a felügyelet és irányítás lazább formáit.

Az MDP budapesti titkársága nem tárgyalta a tervezetről; Mező Imre felügyelő titkárként a DISZ állásfoglalását ismerve azt kérte: nevezzük meg azokat a fiatal kommunista értelmiségieket, akiket be kívánunk vonni a leendő vezetőség munkájába. Egyidejűleg felajánlotta: segítenek azok felkérésében.

Az első toborzó jellegű gyűlés összehívása ily módon lehetségessé vált. A Magyar–Szovjet Társaság a Thököly úton rendelkezett egy szép klubbal, ezt a rendelkezésünkre bocsátották. Botor módon, de emlékeim szerint nem szándékosan, december 23-a estéjét jelöltük meg időpontként. Lakatossal egyébként abban állapodtunk meg, hogy Pataki Ferenc tartja a megnyitót, s ő lesz az első hozzászóló. Nem tudom, hogy hány meghívót küldtünk szét, s azt sem, hogy végül hányan jöttek el. Az összejövetel hangulatára azonban, s számos barátunk, vendégünk arcára jól emlékszem. Segít a történetek felidőzésében az a körülmény, hogy az értelmiségi DISZ-szervezetek számos korábban már említett tagja is eljött az összejövetelre, s őket régi barátként üdvözölhettük. Emlékeim szerint ott volt Kovács András és Bacsó Péter filmrendező, Berek Kati, Vass Éva, Kálmán György, a Nemzeti Színház művészei, Mészáros István irodalomtörténész, Fekete Ferenc közgazdász, Csatári Dániel és Hanák Péter történész. Elfogadta meghívásunkat Gobbi Hilda és a Sinkovits házaspár is.

A borozgatás, a szendvicsek elfogyasztása közben időnként felszikkasztak a társadalmi feszültségek generálta indulatok. Egyre nagyobb társaság vette körül Gobbi Hildát, aki Kálmán Györgynek mondta el emelt hangon: ő e társadalom becsapottjának érzi magát.

– Máshonnan jöttem, de hittem a megváltó eszmékben. Titeket is igyekeztünk megnyerni egy vélt igazságnak, amiről kiderült, hogy véres hazugság volt.

Fájdalmas, egyre forrósodó, önmagával szemben is kíméletlen monológját nem tudom elfelejteni. Egy másik sarokban – előbb vagy később, nem emlékszem – Sinkovits Imrénél „csapott ki a biztosíték”. Talán az elfogyasztott bor is szerepet játszott felgerjedésében, de súlyos igazságokat fogalmazott meg. Akkor úgy éreztem, hogy egyéni sérelmei is motiválták a szavait; Majorral szemben – csak így mondta: „Tamás” – talán túlzó is volt. Felesége, Gombos Kati is érezte, hogy Imre „túlszalad” és csitította, de ő csak nem akart csendesülni.

Azt hiszem, ezeknek a megnyilvánulásoknak köszönhetően lett hiteles az összejövetel. A jelentés megfogalmazását azonban ez cseppet sem könnyítette meg. Az a feltételezés mindazonáltal megalapozatlan, hogy tulajdonképpen ez volt nemcsak az első, de utolsó összejövetele is a Lakatos által megálmodott, s a DISZ-ben is sokunk által elképzelt népfront jellegű értelmiségi

tömörülésnek. Természetesen valószínűsíthető, hogy az első találkozón elhangzottak erősítették azok pozícióját, akik Lakatost nem támogatandó, ellenzéki figurának minősítették. De nem ezek a megszólalások, hanem a történelmi idő magyarázza, hogy a kezdeményezés elhalasztódott.

1954–55 télfordulója Nagy Imre pozícióvesztésének az időszaka volt. Rákosi céltudatosan nyomult és fokozatosan leválasztotta Nagy Imréről kevés számú pártvezetésen belüli támogatóját. Aztán Malenkov, Nagy legfontosabb szovjet patrónusának februári lemondása a minisztertanács elnöki tisztségéből, már általam is jól észlelt jele volt az erőviszonyok átrendeződésének.

A baloldali fordulatot szentesítő, Nagy Imrét elítélő 1955. márciusi, majd a Nagy Imrét minden funkciójából felmentő, s a pártból is kizáró áprilisi KV-határozatok így módon nem voltak előzmény nélküliek. Ezek voltak azok az események, amelyek Lakatos István kezdeményezését és a DISZ szolid reformkísérleteit is ellehetetlenítették.

Gyerekes kezdeményezés vagy megtévesztési kísérlet (DISZ-karnevál Budapesten)

A pangás időszakát a DISZ fővárosi szervezetében s az apparátusában is feladatvesztésként élték meg. Nekem a politikai háttértem is meggyengült (Mezőt – mint szerencsére később kiderült, csak időlegesen – a Szaktanácsba irányították át), de egyébként sem kedvezett az idő – a fent említett okokból – semmiféle politikai kezdeményezésnek. Mindazonáltal születtek különböző elképzelések – a legtöbbre nem is emlékszem, de a jellegüket talán érzékelteti az a néhány is, melyet megőrzött az emlékezetem: divatbemutatók rendezése fiatal lányok részére a Divat Intézettel – ha így hívták – közösen; falujárás a kukoricatáblakon kint maradt kukoricacsövek begyűjtését segítő, szavalóverseny. Volt olyan a kísérletek között, amely eleve hamvába holt; például a falujárás, ami jóllehet nem volt teljesen sikertelen, csak nagyon kevés fiatalot mozgató meg. A töprengések közepette született meg a semmilyen mozgalmi előzményekkel nem rendelkező karnevál terve. Az ötlettől budapesti titkár kollégáim is idegenkedtek. Talán Kovács Antal volt aki azt mondta: bohócsapkát nem teszünk a munkatársaink fejére! Kiderült továbbá, hogy az elképzelt felvonuláshoz mindenféle rendőrségi, tanácsi engedélyek kellenek, hogy egyeztetni kell a BKV-val – ha akkor így hívták –, mert „járatkimaradásokkal” jár egy ilyen akció. Lehet, hogy más hatósági engedélyek, egyeztetések is kellett volna még, de ennyi is elég volt, hogy megmászhatatlan hegynek tűnjön az elképzelés. De a pártállami rendszernek – akkor e fogalmat sem ismertem –

előnyei is voltak. A Budapesti Pártbizottság szervezési osztályának az én VII. kerületi elődömnek a férje, Kovács Endre volt a vezetője. Amikor megkerestem, hogy a segítségét kérjem, nem zárkózott el, csak azt kérdezte, hogyan segíthet. Azt javasoltam, hívja meg osztályára az érintett fővárosi hatóságok, vállalatok vezetőit, s én ott előadnám az elképzeléseinket s „politikai indokainkat”. A válasza az volt, hogy ez ilyen formában lehetséges, de ehhez neki is titkári hozzájárulásra van szüksége. Kértem, együtt keressük fel Csikesz Józsefnét, a budapesti PB titkárát, mert ő már több ügyben segített nekünk. Hát, a karnevállal kapcsolatos elképzeléseink őt is meghökkentették, de méltányolta az indokaimat, s azt mondta, kíséreljük meg.

Külső szakemberek közreműködésével – Bánát Péter és a kiváló díszlettervező, Vogel Erik nevére emlékszem – elkészült a részletes terv. Lényege: valamennyi területi, üzemi bizottság a kerülettel összhangban maga válogatja meg, milyen báli, népi vagy másfajta jelmezt választ. A terveket a kerületek koordinálják, s a felvonulások is kerületi egységekben bonyolódnak. Tanulva a korábbi március 15-e tanulságaiból, katonák segítségét is igénybe vettük a gyülekezés és a menetidő tervezésében, tekintettel a felvonulás bemutató jellegére, lassúbb ütemezésben. A jelmezeket – az említett bontásban – zsűri pontozza; a nyertesek okleveleket, serlegeket kapnak. A jelmezekhez szükséges pénzt, anyagokat a kerületekben lévő üzemektől kérjük, mert központi költségvetésünk nincs, habár a Fővárosi Tanácstól kaptunk egy szerény összeget a saját kiadásaink fedezésére.

A kezdeti ódzkodást követően a kerületi jogú üzemi DISZ Bizottságok kedvezően fogadták az elképzelést: a jelmeztervek önálló elkészítése, a verseny, a siker reális esélye ösztönzően hatott. Még inkább elnyerte tetszésüket a karneváli menettel kapcsolatos elképzelésünk. E szerint: a menet a Rákóczi úttól a Hősök teréig vonul – itt helyezkedett volna el a neves művészekből álló, s a jelmezeket pontozó zsűri. A menet élén az Állatkertből kölcsönkért elefánt – az Aida – halad, melyet jelmezbe öltöztetett utcaseprők kísérnek. Ezt követi hintóban a karnevál hercege. Erre a szerepre Kabos László színművészt kérjük fel, s ő szívesen vállalta.

A rendelkezésre álló négy hét alatt a szervezetek, a szerepet vállaló fiúk, lányok lelkesen készültek a felvonulásra és a jelmezversenyre. S a siker sem maradt el. Végig a körutakon, az Andrássy úton nagyszámú néző tapsolt, a Hősök terén koncert várta az odaérkezőket; úgy tűnt, életet pumpáltunk a haladó szervezetekbe.

A megoldás azonban – ezt hamar észleltük – álmegoldás volt: a DISZ-szervezetek belső élete semmit sem változott, sőt, a karnevál sikeréért sok többletmunkát vállaló apparátus, látva annak illékonyágát, apatikusabb lett.

A Petőfi Kör háttértörténete: menekülés előre

A Petőfi Kör történetét többen felidéztek, az 56-os Intézet valamennyi vitailés anyagát közreadta. Ezért emlékeimet a háttérben történetekre korlátozom, elsősorban a saját szerepemet felidézve, vállalva ez esetben is a szubjektivitás kockázatát. De hát mély igazság van abban a mondásban hogy az „emlékezetre mindenki panaszkodik, az ítélőképességére senki”.

Elsőként néhány szó a Bessenyei Kör és a Petőfi Kör kapcsolatáról. Egyes vélekedések szerint e két kör története összefonódik, amit az is bizonyít, hogy Lakatos is szerepet vállalt az utóbbi tevékenységében. Pozitív emlékeimet Lakatos Istvánról részleteztem már, nem látom indokát, hogy újólág megerősítsem: az érintkezési pontok ellenére egyértelmű volt a választóvonal. Lakatos Istvánék köre önszerveződés eredményeképpen jött létre, s független, deklaráltan antimarxista jelleggel kívánt működni, míg a Petőfi Kör – párt-határozatokra alapozva – kezdetben ún. transzmissziós feladatokat is ellátva működött, világosan kinyilvánítva marxista elkötelezettségét.

Említettem, hogy a Bessenyei Kör ellehetetlenülését – emlékeim szerint – mindenekelőtt Rákosi újbóli színrelépése, Nagy Imre leváltása magyarázza; a DISZ vezetősége – ki önként, dalolva, ki „pártszerűségből” – e folyamatokhoz igazodott, igaz, a két pólus között számos átmeneti fokozat volt. Az árnyalás azonban nem változtat azon a tényen, hogy a Moszkvával egyeztetett, 1955. márciusi, illetve áprilisi párt KV-határozat Nagy Imre bukását, a népfrempolitika „visszavételét” eredményezte, ellehetetlenítve az e politika jégyében színre lépő tömörüléseket, szervezeteket.

Ha ez az állítás igaz, joggal vetődik fel a kérdés, miért kezdeményeztük már 1955 végén Petőfi Kör néven egy újabb kör megalakulását. Emlékeimet felidézve, magam is érzékelem a tény paradox jellegét, de utólág sem tudok mást mondani, mint hogy megpróbáltunk előremenekülni.

Gönyi Antallal közösen készített javaslatunkat a DISZ Budapesti Bizottsága tárgyalta meg, s miután elfogadta, a továbbiakban a testület nevében terjesztettük elő a felsőbb párt-, illetve DISZ-fórumokon a javaslatunkat. Ebben körvonalazódott a leendő vezetőség névsora, illetve egy alapszabály-tervezet, amely tartalmazta a Kör marxista irányultságát kinyilvánító preambulum tervezét.

Gönyi Antallal közösen elkezdtek az előkészítő megbeszéléseket. A részleteket nem tudom felidézni, de a kielezett vitahelyzetekre remélem, jól emlékszem. Előre kiszámítható volt, hogy ha a párt Budapesti Bizottságában megrendezendő megbeszélésen részt vesz Kovács István, akkor tervezetünk elfogadtatása nem lesz egyszerű. Kovácsot, aki Borsod megyéből került

a fővárosi PB élére, Rákosiék egy időre félreállították, de – e kitérő ellenére, aminek okait nem ismertük – mindig a keményvonalasok közé sorolták. Én egyébként korábban személyesen nem találkoztam vele.

A megbeszélésre az ő szobájában került sor. Íróasztala mellett volt egy kisebb tárgyalóasztal. Rajtunk kívül emlékezetem szerint csak Mező Imre volt jelen. Ő már Kovács szobájában tartózkodott, amikor a titkárnő bejelentett, majd bekísért bennünket. Kovács és Mező állva vártak, mindketten szívélýesen üdvözöltek. Kovács a tárgyalóasztalhoz invitált bennünket, maga visszaült íróasztalához, Mező velünk szemben foglalt helyet. Az „ülésrend” egyértelműsítette a hierarchiát. Közölte, hogy a tervezetünket megkapták, áttanulmányozták, s azt kérte, szóban röviden indokoljuk az előterjesztést. Nevezzük meg azon lépéseket, amelyek garantálják – e kifejezésre máig jól emlékszem –, hogy ez a Kör, eltérően elődjétől, kommunista bázisú és orientáltságú lesz, s nem ellenzéki fórum.

Bár a Bessenyei Kör megítélését sommásnak éreztem, miután a kérdést egyértelműen nekem címezte, csak röviden válaszoltam. Újabb kérdés következett. Miért ilyen összetételű vezetőséget javasolunk, mi indokolja Lakatos szerepeltetését e névsorban.

Válaszomra ma is rossz szájjázzal emlékszem vissza, mert bizonytalan voltam, s különösen Lakatos újrjelölését illetően túlságosan védekező. Egy bizonyos folytonosság szükségességét hangsúlyoztam, s azt, hogy még a látszatát is kerülni akarjuk, hogy elorozzuk Lakatosék szellemi termékét.

Most, hogy újrafogalmaztam, amit emlékeim szerint mondtam, úgy gondolom, válaszom nemcsak bizonytalan volt, hanem naiv is, mert olyan normákra hivatkoztam, amelyek a doktriner Kovács számára az opportunizmusunkat bizonyították.

Kovács hangja meg is keményedett. Tárgyalják újra a javaslatukat, mondta megfellebbezhetetlenül. Mindenekelőtt a vezetőség összetétele elfogadhatatlan. Mező Imrének nem is adott szót, s ő nem is kért, nyilván jelen formájában nem tartotta védhetőnek az előterjesztésünket.

Az alapszabály-tervezet újr-fogalmazásával, s a vezetőség összetételének átgondolásával megváltuk a DISZ KV Titkárságának állásfoglalását. A Kör elnevezése itt már nem képezte vita tárgyát, a Hollós Ervinnel egyeztetett alapszabály-tervezetet, s annak bevezető részét érdemben elfogadták, a vezetőség névsorát részben megváltoztatták. A legérdekesebb változtatásokra jól emlékszem. Mindenekelőtt javasolták a párt KV két munkatársának, Wirth Ádámnak és Hardy Gyulának a bevonását. Rögtön hozzátennem, hogy miután mindkettőjüket jól ismertem, tudtam, hogy tőlük a pártvonal képviselését várják. Hardy is elvhű ember volt, s mind-

ketten szovjet ösztöndíjasok voltak, de a kettejük habitusa, szellemisége eltért egymástól. Wirth Ádám filozófus, már akkor keményvonalas volt, míg a kémikus Hardy, aki Györffy-kollégista volt, széles látókörű, vitára mindig kész személyiség. Új névként szerepelt a javaslatok sorában Hámori Ottó, aki akkor talán a *Magyar Nemzet* kultúrrovatának a vezetője volt, de azelőtt a Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom balszárnyának markáns képviselője. Egyike volt a legelsőknek, akik felvételüket kérték az MKP-ba. A DISZ megalakulását követően a nevelési osztályra került. 1951-ben más, volt szociáldemokratákkal „kispolgárinak” minősített „elemmel” együtt exkommunikáltak; betanított munkásként dolgozott talán a kipesti Traktorgyárban. Jelölése a rehabilitációjának volt az egyik állomása. Felfigyeltem arra is, hogy Csoóri Sándor helyett az akkor a *Szabad Népnél* pozicionált Simon Istvánt – ahogy akkortájt mondták –, szintén parasztköltőt nevezték meg. Simon István – amennyire meg tudtam ítélni – szintén tehetséges költő volt, de gondolom, puhábbnak, s ezért könnyebben kezelhetőnek vélték. Figyelmet érdemlő gesztus volt, hogy Lakatos és Éri jelölését – jöllehet márciusban egy aktívaülés kapcsán újra felizzottak a szenvedélyek – megerősítették. Pataki Ferenc javaslatára Tanczos Gábor – akkor a DISZ KV iskolájának tanára – szintén tagja lett a vezetőségnek, de a szervezőmunkába akkor még aktívan nem kapcsolódott be.

A DISZ KV jóváhagyó lépését követően még tavasszal – a Kossuth Klubban – sor került a Petőfi Kör előkészítő bizottság összehívására. A megbeszélésen bizonyosan részt vett Mező Imre; erre azért emlékszem ilyen határozottan, mert ő és Pesta László társaságában mentem a Kossuth Klubba. (Pesta akkor a Fővárosi Tanács elnökhelyettese volt.) A Petőfi Kör létrehozását először kinyilvánító ülésnek, amelyen a leendő vezetőség tagjai is részt vettek, nehéz pontosan meghatározni a jellegét. Ugyanis a DISZ-nek a Petőfi Kör megalakítására nem volt mandátuma, ily módon a vezetőség megválasztása sem lehetett feladata. Utólag rekonstruálva a történeteket, a demokratikus megújulás jelszavával létrehozandó tömörülés összehívása, majd a vezetőség megjelölése egyértelműen antidemokratikus módszerek révén valósult meg: a párt- és a DISZ-apparátus testületei jelölték ki kezdetben mind az alakuló ülésre meghívandók, mind a vezetőség névsorát. És közvetlenül 1955 márciusát követően ezen nem is lehet csodálkozni. Az már elsősorban Mező Imre és Pataki Ferenc érdeme, hogy a meghatározó többséget – a leendő vezetőségben is – a párttag és pártunkívüli értelmiségi fiatalok java alkotta.

Az érdemi munka mégis lassan indult. Hiába próbáltunk előremenedni: az ellenszél 1955 áprilisát követően tovább erősödött. A DISZ Bu-

dapesti Bizottsága helyzetét különösen nehezítette, hogy ugyanezen az ülésen Kovács Istvánt a Politikai Bizottság tagjává választották, így pozíciója megerősödött. Kovács az antirevizionista kampány egyik vezérembere lett, a budapesti pártapparátus pedig – amelyben az erre való hajlam korábban is erős volt – e szellemiség közvetítője. A közeg a kerületi DISZ Bizottságra is hatott, több egyetemi és értelmiségi szervezet „nagyimristának” bélyegzett titkárának a leváltását kezdeményezték, sőt, a Nagy híveként megnyilvánuló párt- vagy (és) DISZ-tagok egyetemről való kizárását is kezdeményezték. Néhány ilyen ülésen én is részt vettem. A Közgazdasági Egyetemen fegyelmi indult az egyik legrokonszenvesebb és -tehetségesebb DISZ-titkár, Ferge Sándor (Ferge Zsuzsa férje) ellen, azon a címen, hogy burzsoá, revizionista elemeket támogat. Néhány erős pártbefolyással rendelkező egyetemi tanárnak – Pach Zsigmond Pálra, Markos Györgyre emlékszem – e vádat sikerült tisztázni.

Ferge maradt. De az ügyek többsége nem így végződött. A Bölcsészkar egyik pártalapszervezetének taggyűlésén, ahol több DISZ-vezetőségi tag pártból való kizárása volt napirenden, rokon jellegű vádakra emlékszem, de a megvádoltak közül személy szerint csak Fehér Ferenc ügyét tudom felidézni. A VII. kerületi MINSZ titkáráként, még a Barsay utcai gimnáziumban találkoztam vele. Taggyűlési szereplése azért vált emlékezetessé, mert a professzora, Lukács irodalomtörténeti eszméit bíráló – aktuálisan éppen miniszterhelyettes – Sötér István professzor vádló szavai ellenére sem volt hajlandó önbírálatot gyakorolni, s büszkén vallotta magát Lukács György tanítványának, Nagy Imre hívének.

Az ő kizárását az akkori viszonyok között nem lehetett megakadályozni. Utána az Egyetem téri presszóban beszélgettem vele, s emlékszem szavaira:

– Nagy az egyetlen formátumos ember a mai politikusok között.

Még 1956 előtt visszavették Fehért a pártba. A történet folytatására vizsgatérlek.

A felidézett történetek, úgy vélem, példaértékűek, s talán segítenek érzékeltetni a miliőt, amely megmagyarázhatja, miért csak 1955 utolsó hónapjaiban került sor a Kossuth Klubban a Petőfi Kör első rendezvényére. Annak ellenére, hogy ismert művészeket hívtunk meg, és a téma is közérdeklődésre tarthatott számot, mindössze nyolc-tíz ember jelent meg. Csak egyet említek az előadások közül: Szinetár Miklós beszélt „Új zenei irányzatok a világban” címmel. Fiatal művészkollégáival a Magyarországon még ismeretlen műfajt, a musicalt mutatta be. Mégis, több volt az előadó, mint a hallgató.

Újabb beszélgetés Kelen Bélával.

Kádár János szabadlábán.

Hogyan értesültem az SZKP XX. kongresszusának zárt üléséről

1956 februárjában a mátrafüredi SZOT-üdülőben töltöttük a szabadságunkat – beutaltként, ahogy akkor mondták –, és egyszer a szánkózásból visszatérve összeháldoztunk a postással, akinél kapható volt a friss *Szabad Nép*. Előzőleg elhatároztam, hogy rövid szabadságunk idején kikapcsolom magam a politikából, s csak a sportrovatot olvasom. Azon a februári napon azonban Mikojának, a XX. kongresszuson elmondott beszédét (is) közölte a lap – itt nyitottam fel a *Szabad Népet*, s mindjárt a nyilvánosság fórumain szokatlanul éles, a sztálini időszak külgazdasági stratégiáját, a bürokrácia elburjánzását bíráló mondatok ötlöttek a szemembe. Marika rám szól: ne olvass az utcán.

Az üdülőben nemcsak az aznapi újságot olvastam végig, de visszakerestem az általam „kihagyott” lapszámokat is, mindenekelőtt Hruscsov előadói beszédét. Jellegénél fogva átfogóbb volt, de a hangleütése, ha lehet, még kritikusabb. Ugyanakkor szembeötlő volt, hogy némileg ellentmond a mikojani mondatok alapján bennem kialakult feltételezésnek, miszerint ez a kongresszus a sztálini modell bírálatát fogja meghirdetni, s megnevezi a rehabilitáltakat, illetve a rehabilitálandókat.

Pedig bizonyos előzmények ezt valószínűsítették. A külpolitikában például felülvizsgálták a szovjet–kínai kapcsolatokat. Hruscsov és Bulgaryin – azt hiszem ez volt első közös külföldi útjuk – Kínába látogatott. A konkrét okra nem emlékszem, de a fényképekre az újságokban igen: két alacsony, kövérkés férfi puhakalapban lépeget a pekingi repülőtéren. S ez csak a nyitány volt: a MAFIRT heti híradójában, amelyet a művészfilmek előtt vetítettek, sokasodtak az ilyen képek. (Akkor Magyarországon még nem voltak televíziós adások.)

1955 késő tavaszán – talán ez alkalommal nem csak Bulgaryin társaságában – Jugoszláviába utazott Hruscsov. Ez az esemény Magyarország szempontjából kitüntetetten fontos volt, mert belgrádi Canossa-járásuk annak kinyilvánítása volt – s ezt meg is fogalmazták –, hogy Jugoszlávia szocialista ország, vezetői kommunisták. Ma ez magától értetődőnek hat, de én láttam olyan május elsejei felvonulást, ahol egy Uncle Samnek öltözött alak pórázon, láncon vezetett egy Titóra maszkírozott férfit.

Ám, ha Jugoszlávia szocialista, Tito pedig – a fennálló nézetkülönbségek ellenére – kommunista, akkor a Rajk-per felülvizsgálata is előbb vagy utóbb elkerülhetetlen lesz.

Korábban említettem, hogy 1952 nyarán Budapesten járván felkerestem Kelen Béla barátomat, azt kérdezvén tőle: mi bizonyítja Kádár bűnösségét, mert én feltétlen hittem benne. Ő Kádár iránti változatlan ragaszkodását hangsúlyozva azt mondta: kérdéseimre nem tud válaszolni.

1954 kora őszén megszólalt a telefon, Kelen jelentkezett. Akkor az Országos Testnevelési és Sporthivatal elnökhelyettese volt, s azt kérdezte, ha késő délután értem jön, ráérek-e egy sétára. Időben érkezett, s a Hárs-hegy felé vettük az irányt. Kiszálltunk a hivatali gépkocsijából, s egy hétköznapi kihalt, jelzett sétaúton rátért mondandójára.

– Emlékszel arra a nyárra, amikor Kádár letartóztatásának okáról kérdeztél, s én azt mondtam, nem tudok válaszolni? Most tudok. Rajk is, Pálffy is ártatlanok, Kádár, Donáth s a barátaik pedig szabadlábán vannak. Rákosi – Sztálin túlbuzgó talpnyalója – gyilkos, perek konstruálója, akárcsak Farkas. Szorgalmas kopóikat már márciusban elítélték, biztos vagyok benne, hogy az ő felelősségre vonásukra is előbb-utóbb sor kerül. Ami a lényeg: János és a többi elvtársunk, aki életben maradt, most már szabad, az ártatlanul kivégzett elvtársnak pedig a becsületüket visszaadjuk, s méltón eltemetjük őket.

Biztos, hogy Kelen szavait nem szó szerint idézem. Ő is felindult volt, és zaklatottan beszélt, de a számomra hirtelen megvilágosodásként ható szavaira első reakcióként hányingert éreztem, és félreléptem.

Az autóban csendben ültünk egymás mellett. Közlése bennem minden korábbi kételyt csomóba rántott, de elsősorban érzelmileg hatott rám: Sztálin és Rákosi iránt ellenszenvet, talán gyűlöletet éreztem – ennyi idő távlatából nehéz a distinkció.

A Kelen Bélától hallottak ismeretében kerestem fel Mező Imrét. Mindenben megerősítette a szavait, azzal kiegészítve, hogy a pihenésből visszatérve Kádár Angyalföldön lesz kerületi titkár, de ez csak átmeneti stáció. Kettőjük barátsága régi keletű volt. Talán ő említette, hogy a szovjet pártkongresszuson rövidesen fontos bejelentések várhatóak, amelyek – szó szerint így mondta – János mozgását is befolyásolják, mert őt Rákosi változatlanul nem szereti, s általában is ott akadályozza az elkerülhetetlen rehabilitációkat, ahol csak teheti. De Rajk ügyében mi spanyolosok, a magyarországi illegalistákkal együtt, nem hátrálunk. Mező makacs, harcos ember volt, de a frakcióharcokat elvből ellenezte.

Hát ezek a történések magyarázzák mátrafüredi különleges érdeklődésemet a XX. kongresszus történései iránt, s részbeni csalódásomat. De egy-két napon vagy talán egy héten belül kiderült, hogy ami késik, az nem múlik. Először a külföldi rádiók – ezeket én nemigen hallgattam – ismertettek részleteket Hruscsovnak a kongresszus zárt ülésén elmondott beszédéből, s e közlések

futótűzként terjedtek a városban. Majd egy meghatározott kör számára lehetőséget biztosítottak, hogy elolvassa a hiteles szöveget.

Úgy emlékszem, alá is kellett írnom, hogy tudomásul veszem: az abban olvasottak szigorúan bizalmasnak tekintendők, nem másolhatók, nem jegyzetelhetők. A „titkos beszédet” sem a *Pravda*, sem a kelet-európai pártlapok nem közölték. A titokzatoskodásnak – utólagos információim szerint – az volt a magyarázata, hogy a régi Elnökség ellenezte, hogy a KB kongresszusi beszámolója bírálóan értékelje Sztálin működését. Hruscsov e többségi álláspontot tudomásul vette, de új javaslattal állt elő: a kongresszus zárt ülésen, önálló napirendi pontban tárgyalja Sztálin személyi kultuszát, illetve annak következményeit. Ha az Elnökség ellenzi a kérdés illetén tárgyalását, ő „egyszerű küldöttként”, közvetlenül a kongresszushoz fordul, kérve, hogy ilyen minőségében meghallgassák. Végül egyetértésre jutottak abban, hogy Hruscsov a Központi Bizottság nevében, de csak az új Központi Bizottság megválasztása után, s külön, zárt ülésen adja elő „A személyi kultusz következményeiről” című beszámolóját.

Az utólagos információkból az is kitetszik, hogy Hruscsov az új testület megválasztását megvárta, de annak megalakulása előttre időzítette a zárt ülést. Beszámolóját, amelyet egy különbizottság által összeállított jegyzetek alapján mondott el, ily módon egyetlen testület sem vitatta meg előzetesen. A beszámolót egyébként vita nem követte.

1956 tavaszának eseményeire emlékezve megkísérlem felidézni, hogy annak idején mi váltotta ki belőlem az iszonyatot. Mindenekelőtt az a szinte leltári következetesség, ahogy Hruscsov számba vette a sztálini repressziót igazoló tényeket, annak formáit, módozatait. Sorba vette a Politbüro számos letartóztatott tagjának históriáját; vallatásuk, megkínzásuk, eltüntetésük módozatait. Amennyire emlékszem, részleteket is idézett folyamodványaikból, leveleikből, a hozzátartozók megválaszolatlan kérvényeiből. Felidézte Kirov, a leningrádi párttitkár meggyilkolásának körülményeit is.

Talán az összegző számok döbbsentettek meg a legjobban: Sztálin a háború előtt kivégezte, eltüntette a Központi Bizottság tagjainak kétharmadát (az 1934. évi) XVII. pártkongresszus küldötteinek több mint a felét, s még közvetlenül halála előtt is megtorló lépéseket tervezett. (Talán azzal érezkelhettem a legjobban, milyen fájdalmat okozott a beszéd, ha felidézem, hogy csak alig három évvel ezelőtt, Sztálin temetésekor, még milyen általános megrendüléssel szembesültem Moszkvában, s hogy én magam hogyan éltem meg azokat a napokat.)

Azóta számos könyv, dokumentum jelent meg magyarul, oroszul, angolul ezen évek históriájáról, melyek érdemben értékelték, árnyalták Sztálin tevé-

kenységét. Akkor azonban mindez lényegileg ismeretlen volt a számomra. Ezt nem mentségként, hanem szellemi bezártságomat, egyoldalú olvasottságomat tanúsító tényként említem.

Egyébként a XX. kongresszus beszámolóit, s különösen a zárt ülés fokozatosan kiszivárogtatott szövege, a párt idősebb, sokat megtapasztalt tagjait is sokkolta, ide sorolva az illegális párt általam ismert tagjait. A legfontosabb hatása azonban az volt, hogy – Jorge Semprun szavaival – „újra megindította a marxista vitát... mégpedig a nyers igazságok szintjén, amelyek érintik a múltat és a jövőt, a reményeket és eredményeket, az életet és a halált az emberek millióinak szempontjából.”

A Petőfi Kör a csúcson. Tánczos Gábor, a szervező és orátor

A XX. kongresszus a Petőfi Kör számára is mozgásteret teremtett. Ha nem is azonnal, de májust követően egyre nagyobb dinamikával.

Mi lehetett a késés oka? Amennyire fel tudom idézni a közvetve ható gátló okokat, mindenekelőtt Rákosi akciói késleltették a kibontakozást. Ő hamar felfigyelt arra, hogy a szovjet Elnökségen belül élesednek a viták, sőt, az „ellenerők” támadásra készülnek. Meglehet, maga Hruscsov is beszéde késleltetett, ellenőrzött kiszivárogtatására törekedett, nehogy a beszéd destabilizálja a kommunista erőket, a kelet-európai régió országait. Én, legalábbis akkor, erre következtettem abból, hogy a szovjet vezetők április 4-e alkalmából küldött – újságokban is publikált – meleg hangú üdvözlétiket hangsúlyosan Rákosinak és Hegedűs Andrásnak adresszálták. Sokakat ez az üzenet elbizonytalanított. Hasonló hatást váltott ki a kínai vezető pártlap cikke, melyet ismereteim szerint a *Pravda* is közölt – de ez talán már júniusban volt –, s amely kinyilvánította: „Sztálin érdemei mellett eltörpülnek hibái”. Erre a formulára ennyi évtized távlatából is úgy vélem, pontosan emlékszem.

De a fékek Magyarországon is működtek. A zárt ülésről a budapesti titkárokat Kovács István tájékoztatta. Erre az összejegyzetelre a négy budapesti DISZ-titkárt is meghívták.

Kovács idézte Rákosi megfogalmazását: „Az MDP politikája megfelel a XX. kongresszus irányvonalának”. Rákosi e megállapítását Kovács István a törvénytelenségek elleni fellépésre is vonatkoztatta: az MDP már 1953-ban megfelelő határozatokat hozott, melyek meg is valósultak (!), és már csak néhány „részintézkedés” meghozatala szükséges...

Hogy Rákosi mit értett „részintézkedésen”, s hogy hogyan igyekezett a saját érdekei szerint retusálni a történeteket, azt jól tanúsította Egerben elmondott beszéde – talán március végén – melyet a *Szabad Nép* is közölt. Ennek ugyancsak nehezen felejtethető kulcsmondata az volt, hogy „Rajk László pere provokáción alapult”. Találóa mondta másnap e kijelentésre négyszemközt visszatérve Gönyei Antal barátom: „Maga Rákosi volt a provokátor”.

Rákosi is érezkelhette a romló közhangulatot, és – hogy kifogja a szelet ellenzéke vitorlájából – nyilvánosan, pártaktíván elismerte személyes felelősségét a törvénysértésekben, kultusza kialakulásában. Én erre a Sportcsarnokban – talán májusban – megrendezett aktívára Tanczos Gábor társaságában mentem el. (Róla később, részletesen.) Nagy várakozás nem élt bennünk, az értekezlet lefolyása azonban mindkettőnket meghökkentett. Nem is első sorban Rákosi beszédének álságossága, hanem az, ahogy az elnöklő Kovács István, hozzászólásokra lehetőséget nem adva, felszólította a jelenlévőket, hogy aki egyetért Rákosi elvtárs értékelésével és elfogadja azt, emelje fel a kezét. Majd körül sem tekintve a csarnokban az ülést bezárta, s kérte, énekeljünk el az Internacionálét. Amikor hazafelé menet beültünk egy Thököly úti kis cukrászdába, megállapítottuk: nemcsak sértő, hogy ennyi embert néztek gyerekek, de azt is tanúsítja, hogy nincsenek tisztában a párttagság felajzottságának mértékével, illetve, hogy az apparátus már nemcsak a vezetés foglya, de foglya annak a közhangulatnak is, amelyben dolgozik.

S akkor most érdemben is Tanczos Gáborról. Úgy emlékszem 1948 tavaszán, a Diákszövetségben találkoztam vele. Jó csapat dolgozott ott: a főtitkár Várhegyi György volt, s rajta kívül még Fekete János és Tardos Márton, a Diákszövetség főtitkára, közgazdász nevét, arcát tudom mindenekelőtt felidézni. Tanczos titkára volt a szövetségnek, amely akkor már az ún. rétegszervezetekkel együtt a MINSZ Múzeum utca és Esterházy utca sarkán lévő székházában kapott – talán egy emeletnyi – helyiséget. A MINSZ – mint említettem – a rétegszervezetek keretszervezete volt, én a nevelési osztályán voltam munkatárs.

Többnyire értekezleteken találkoztunk. Élénk, fekete szeme volt, gondosan elválasztott haja. Szúrós tekintete az évek során sem változott. Rövid beszélgetéseink alatt is észleltem gyors észjárását, határozottságát, amely paradox módon – legalábbis egyes kérdésekben – kiegyensúlyozatlansággal társult. Talán két évvel idősebb volt nálam, s úgy tudom, a bölcsészkarra jelentkezett, de arra már nem emlékszem, hogy ezzel egyidejűleg átkerült-e a Mefesz-be, a főiskolai hallgatók szövetségébe.

Miután én 1949-ben a Szovjetunióba kerültem, 1954 őszéig vagy 1955 tavaszáig nem találkoztunk. Az akkor már egységes ifjúsági szövetségnek, a DISZ-nek Királyerdőn volt a központi iskolája, Tanczos Gábor ott volt ta-

nár. Az iskola előadásokra, vitákra engem is meghívott, ott találkoztam újra Gáborral.

Amikor 1955 végén érzékeltük, hogy holtpontra jutottunk a Petőfi Kör „üzemeltetésében”, felmerült, hogy valakit függetleníteni kell a Kör titkáraként, aki tervezni és szervezni is tudja a Petőfi Kör munkáját. Tanczost – korábban már említettem – Pataki javasolta először, aki régebbiről és jobban is ismerte Gábort, de a javaslatával – korábbi találkozásaink alapján – én is messzemenően egyetértettem, mivel neki is volt kedve ehhez a munkához. A DISZ KV – az iskola hozzájuk tartozott – Gábor „átigazolásához” hozzájárult, s a Budapesti Bizottság is egyetértően elfogadta a javaslatot.

Gábor munkához foghatott. A Köztársaság téri székházban az agit-prop osztály biztosított számára szobát, íróasztalt; levelezését, iratai iktatását az osztály adminisztrátora bonyolította. Később – kérésére – Józsa Péterné személyében önálló előadó-adminisztrátort kapott.

Ma is úgy gondolom, hogy nála ötletgazdagabb, jobb kapcsolatteremtő készséggel, vitavezetői erényekkel, szélesebb értelmiségi ismeretségi körrel rendelkező munkatársat aligha találhattunk volna. Két-három hét alatt felvázolta a tavaszi-nyári viták tervét, megjelölve a lehetséges elnökök, vitavezetők körét. S már az első viták sikere, fogadtatása bizonyította: áttörést sikerült elérnie.

A sajtóvita előtt három alkalommal voltam jelen a Kör rendezvényein, mint egyszerű hallgató: a történész- és a filozófusvitán és a partizántalálkozón.

A történészvitára május utolsó napjaiban, a Kossuth Klubban került sor. A két estén át tartó vita számomra azért is reveláló volt, mert jelentősebb szereplőit korábban csak könyveikből, cikkekből ismertem. Mindenekelőtt a történész Kosáry Domokos és I. Tóth Zoltán, Markos György közgazdász neve ötlük az eszembe.

A végig izgalmas, feszült disputa két főszereplője – legalábbis az én laikus nézőpontomból – Kosáry és Andics Erzsébet volt. Andics Erzsébet hozzászólásában nemcsak Kosáry – általa bírálandónak vélt – megállapításaival polemizált, pályaindulásának a Horthy-rendszerhez kötődő szálait hangsúlyozva, hanem érdemben elutasította Kosáry szándékát is, hogy a XX. kongresszus szellemiségének konstruktív alkalmazásában, a marxi életműnek a történettudomány tudományosságát elmélyítő kutatásokban részt vegyen. Meglepő volt számomra Andics hozzászólásának hangsúlyokban eltérő, mégis egységes elutasítása.

Akkor sem tartottam feladatommak, s ma sem lehet feladatomban a vita szaktudományos igényű értékelése: csak a benyomásaimat kívánom felidézni. Annak idején az érdeklődésen túl céloim nem volt több, mint hogy személyes tapasztalaton alapuló képet kapjak a résztvevők köréről, a vita jellegéről, s e kép alapján pozitív volt.

A filozófusvitára, emlékezetem szerint június közepén, végül a Közgazdasági Egyetem egyik nagytermében került sor. Én ezen a vitán is hallgatóként voltam jelen, de talán kicsit több hozzáértéssel. Részben, mert Lukács György valamennyi művét 1946-tól folyamatosan megvettem, s ha időm engedte, szorgalmasan olvastam is. Utolsó, talán 1954-ben megjelent könyvét, *Az ész trónfosztását* pedig – sok mindent nem értve vagy félreértve – igyekeztem elmélyülten tanulmányozni.

Tánczos még a vita előtti napokban megemlítette, hogy Lukácsot a vitára meghívta, s ő a meghívást elfogadta. Lukácsról szót váltva Tánczos megemlítette, hogy a karon – számára meghökkentően – az egyik legtehetségesebb fiatal irodalmár, Czine Mihály azt mondta neki: Lukács személyében rossz zászlót emeltek fel, mert ő nem magyar, hanem német szellemiségű filozófus. Pedig Czine Miska – folytatta Gábor – szegényparaszti származású, s ráadásul a Lukács-hívó Király István dédelgetett tanítványa, akit ott tartott vagy akar tartani a tanszéken.

Maga a vita – amelyen Tánczos elnökölt – igen egyenetlen, helyenként személyeskedő, lapos volt. Ebben szerepet játszott Balogh Elemér „kíméletlenül” hosszú hozzászólása, amelyben önmagát ismételve váltakozóan hol megkövette Lukácsot, hol szenvedélyesen ostromozta fölényeskedő, Lukácsot kultikusan követő tanítványait.

A Lenin Intézet és a pártfőiskola oktatói (Havas Ernő, Kiss Aladár, a már említett Balogh Elemér) és a Lukács iránti elkötelezettségük miatt félreállított tanítványok (Hermann István, Heller Ágnes, Mészáros István) disputája volt a vita egyik meghatározó szövege. Jóllehet többségüket személyesen először hallottam, szembeötlő volt, mennyire nem egy súlycsoportba tartoznak. Nagy benyomást tett rám Varga Mihály szenvedélyes hozzászólása; ő akkor Lukács aspiránsa volt.

Az, hogy a vita olyan nagy élmény volt, gondolom nem csak az én számomra, mindenekelőtt Lukács György hozzászólásának és válaszának köszönhető. Talán 1948-ban hallgathattam utoljára Lukácsot. Alig öregedett, külsején nem hagytak nyomot a mellőzés, a goromba támadások évei. Ami pedig a szellemiségét, megnyilvánulásának dinamikáját illeti, ereje teljében volt. Rokonszenves volt, hogy nem ült tort abból az alkalomból, hogy a XX. kongresszus igazolta a nézeteit, ugyanakkor – hozzáteszem – egyszerű nyelvezettel, anekdoták egész sorát idézve rajzolta meg a marxizmus vulgarizálásának hazánkban is szembeötlő példáit, azt a kárt, amit a „citatológia” bajnokai okoztak, hangot adva meggyőződésének, hogy a XX. kongresszus megnyitotta az utat a marxista gondolat megújításához, jóllehet e folyamat hosszú lesz.

Lukács életműve és aktuális szereplése okán is joggal került a vita középpontjába. Valóban demonstratívan ünnepelték; a környezetemben ülők arcát látva úgy éreztem: őszintén, sőt, meghatódva. Ily módon nem alaptalanul maradt meg az emlékezetemben „Lukács vita”-ként a Petőfi köri filozófusvitát, amely a relikviáim között őrzött hivatalos meghívó szerint „A XX. kongresszus és a marxista filozófia problémái” címet viselte.

De visszatérve Tánczos személyére: a filozófusvitán való szereplése nemcsak kitűnő vitavezetői adottságait tanúsította, de politikai korrektségét is. Varga Mihály már említett hozzászólásában elítélően szólt azokról a funkcionáriusokról, akik a XX. kongresszus után is újólág megkísérlik a szabad vitának helyet biztosító fórumok beszüntetését. Tánczos reflektált e hozzászólásra, s hangot adott azon véleményének, hogy a DISZ vezető szervei e vitákat egészségesnek, folytatandónak minősítették, és más szerv sem hozott intézkedéseket, mely szerint Körünk vitáit be kell szüntetni. És ez a sajtóvitáig, véleményem szerint, érdemben így is volt.

A következő napok egyikén, lakásunk néhány háznyira lévén egymáshoz – én az Erzsébet körúton laktam, ő a Teréz körúton – hazafelé sétáltunk. Én a saját véleményemet megfogalmazva elmondtam, milyen sikeresnek ítélem a Petőfi Kör vitáit, de hangot adtam aggodalmamnak is, hogy kevés a hozzászólók között a fiatal értelmiségi, s a viták jellegét, a hozzászólók körét tekintve a Kör egyre inkább a tudományos társulatok feladatát veszi át. Gábor szavaimra válaszolva azt fejtegette: valóban aggasztó, hogy kevés fiatal értelmiségi kér szót, jóllehet ő és munkatársai ezt ösztönzik – akkor már Hegedüs B. András és Nagy Balázs közvetlenül is bekapcsolódott a szervező-, irányítómunkába –, de talán a Petőfi Kör vezetésére is jobban kellene támaszkodnunk. Ugyanakkor ő a Kör erényének tartja a témák és a hallgatóság illetően kiszélesítését.

– Mert tudod, Tibor – a beszélgetés baráti jellegének érzékeltetésére idézem ezt a megszólítást –, ma a tudományos egyesületek, de más szervezetek is, egyre kevésbé teszik azt, amit autonóm módon tenniük kellene. Különösen igaz ez a dogmatizmus és a szektarianizmus elleni harcra. Pedig a XX. kongresszus után ez valamennyiünk közös dolga.

Közben, már elhagyva Gáborék lakását, ráfordultunk az Andrássy útra. Ekkor ő felém fordulva – még a mozdulatra is jól emlékszem – azt mondta:

– S ez a pártra is igaz; új vezetők kellene, akik képesek visszahozni az elvesztett bizalmat!

– Kire gondolsz? Nagy Imrére?

– Nem, de bizonyosan annak is eljön az ideje.

Majd egy utólag már számomra is értelmezhető fordulattal azt kérdezte:

– Mennyire ismered Losonczy Gézát, s ha ismered, mit gondolsz róla?

Miután a kérdés váratlan volt, kis szünet után megkíséreltem rendezni magamban a vele kapcsolatos gondolataimat. Aztán eszembe ötlöttek publicistikai írásai, s a talán az 1947-ben megjelent *Tovább* című kulturális hetilap egy-két száma is, amelyeket megőriztem. Sajnos, e Losonczy szerkesztő talentumát bizonyító, kiemelkedő színvonalú hetilap kérészetűnek bizonyult. Visszatekintve azt kell mondanom, törvényszerűen: túlságosan is „értelmiségi szaga” volt, márpedig „a proletárdiktatúra funkcióit betöltő népi demokráciában” (Sztálin) a célközönség szerepe leértékelődött. Majd feltolult emlékezetemből a *Csillag* című folyóirat két száma, amely közölte Losonczy Gézának és Donáth Ferencnek a Békepart számára készített memorandumtervezetét; gondolom, ez valamikor 1947 tavaszán jelenhetett meg. De talán a Márciusi Front körüli tevékenységére emlékeztem a legjobban. Erről Kállai Gyula 1946–47 körül megjelent, akkor még hiteles tudósításából tudtam meg a legtöbbet. Számomra Zöld Sándor, Losonczy Géza, Újhelyi Szilárd abban megrajzolt portréja és programképzelései jelentették azt a politikai célkitűzést, amely a hazai terepen a leginkább meggyökerezethetőnek tűnt. Egyébként hallottam előadását az MKP akadémiáján, a Magyar–Jugoszláv Társaságban, amelynek, ha jól emlékszem, titkára volt. Ezek az impressziók játszottak szerepet abban, hogy az erzsébetvárosi 48-as emlékbizottságban őt javasoltam a baloldali gondolatot reprezentáló előadónak.

– S mai álláspontjáról mit tudsz? – kérdezte Gábor.

– Érdemben semmit – válaszoltam. Pontosabban annyit, hogy 1951-ben a Kádár-perben elítélték, s hogy aláírta az MDP KV-hoz címzett Memorandumot, de ennek pontos történetét nem ismerem. Annyit tudok még, hogy jelenleg a *Magyar Nemzet* főmunkatársa.

– Formailag – válaszolta Tanczos. Gyakorlatilag azonban a szerkesztőségben befolyása már meghatározó. De múltja, tehetsége, s legfőképpen jövőképe ennél többre jogosítja. Jó lenne, ha mi is határozottabban mögéje állnánk, s ennek terrénját már a sajtóvitán megteremténénk.

Elmagányosodásom története.

Egy elnök, aki elfelejt elsőként szót adni a párt által kijelölt előadónak

Az „A sajtó és tájékoztatás kérdéseiről” című június 27-i vita előtt kilenc nappal sor került egy roppant talányos elnevezésű összejövetelre: „A volt partizánok és illegális pártmunkások baráti találkozója budapesti értelmiségiekkel” – mindkét címet az általam megőrzött meghívóról idézem. Röviden csak

partizántalálkozóként emlegették. Az utóbbin nem voltam jelen. De a hozzászólásokról Tanczos rövid írásos feljegyzést készített, s beszámolt róla Mező Imre is, igaz, futólag, az ebédlőben – a pártszékház dolgozóinak étterme ugyanis a budapesti DISZ-székház földszintjén volt, s ott minimális fizetség ellenében háromfogásos pazar ebédet kaptak a mi munkatársaink is –, a vita korrekt volt, de fiatal értelmiségit nem sokat látott a teremben, és a hozzászólók kivétel nélkül régi illegalisták voltak. Mező Imre e vitán a háromtagú elnökség tagja volt.

Akkor már folytak a sajtóvita előkészületei, s Kovács István újra magához hívatott. Ez alkalommal egyedül volt. A szokottnál is erősebb hangot ütött meg, s először a sajtóvitával kapcsolatban tett néhány megjegyzést. Mindekelőtt kérdőre vont, hogy miért nem voltam jelen a partizánvitán.

– Maga a lovak közé dobta a gyeplőt.

Legszívesebben azt válaszoltam volna, hogy a volt illegalisták, régi párttagok nem szorulnak az én gyámolításomra, de csak annyit mondtam, hogy Mező elvtárs jelen volt, s tudom, hogy e közegeben is milyen megbecsülésnek örvend.

– Gergely elvtársnő hozzászólásában Rákosi és Gerő elvtársak leváltását követelte, és senki nem utasította vissza. Azért hívtam, hogy megbeszéljük, mi lesz a sajtóvita lebonyolítási rendje Ács és Köböl elvtársakkal megbeszéltem – Mező elvtárs is ott volt –, hogy ők biztosítják Nógrádi Sándor és Horváth Márton részvételét, mi pedig gondoskodunk róla, hogy ők legyenek az első hozzászólók, megadva a vita alaphangját. Tanczosban nem bízom, maga kell, hogy a vitát vezesse, s egyben maga a felelős azért, hogy a vitát mederben tartsa. Tanczos elvtárs agilisán végzi a munkáját, e szerepkör megvonása a bizalmatlanságunk jele. Nem vagyok felhatalmazva, hogy minden rendelkezésemre álló információt megosszak. De biztos helyről kapott információ szerint Tanczos kapcsolatot tart 'pártellenes erővel', s ezek a sajtóvitán demonstrációra készülnek.

A 'pártellenzék' formula felcserélése a 'pártellenes erők' megjelölésre, egyértelművé tette a számomra, hogy az információs forrás az államvédelem, tehát Tanczost figyelik.

Tanczossal megbeszéltem, hogy a budapesti PB-nek az a kérése, hogy én elnököljek, s hogy elsőül Nógrádinak, Horváth Mártonnak adjak szót. Nem vagyunk olyan helyzetben, hogy kenyértörésre vigyük e „disputát” – megemlítettem hivatkozásait a partizánvitára – kértem, üljön ő is ott az elnökségben, s majd „segítünk egymásnak”. Tanczos megértően vette tudomásul az általam elmondottakat, de éreztem, a számára sértő döntés felsebezte, és hogy úgy éretekeli, veszélybe került – vagy kerülhet – a Kör autonómiája. Megemlítettem,

hogy a Váci utcai Tiszti Ház – az előzetes megállapodás szerint itt terveztük az összejövetelt – parancsnokával, Piszker Tiborral beszéltem; ők segítenek bennünket a lebonyolításban, de csak olyan formában és mértékben, ahogy azt mi kérjük.

Előzetesen Hollós Ervin is felhívott, s szokott stílusában közölte:

– Táncosék nagy balhéra készülnek, ezt meg kell akadályoznunk, az elnökségben én is ott akarok ülni, s miután Losonczyt akarják főszereplővé tenni, Nógrádi és Horváth Márton mellett a főnöke, Komor Imre is legyen ott az elnökségben.

A névsor világossá tette a számomra, hogy Kovács Istvánnal egyeztetett, ezért én csak annyit mondtam:

– Komor nagyon népszerűtlen újságírókörökben: előtérbe állításával csak olajat öntünk a tűzre.

– Ő jelenleg a *Magyar Nemzet* felelős szerkesztője – válaszolta Hollós –, ha Táncosék Losonczyt szorgalmazzák, mi demonstratívan fejezzük ki, hogy a legitim felelős szerkesztő pártján állunk. Különben is, Komor nemcsak régi illegalista, de a sztálini tisztogatások áldozata is. 1937-től a szovjet biztonságiak foglya volt, s csak 1948-ban engedték haza.

Ilyen előzmények után került sor a vitára, amelynek szövege hozzáférhető, ezért – mint jeleztem – ez alkalommal is inkább a háttértörténeteket kísérem meg felidézni, ahogy az emlékeimben élnek.

Annak érdekében, hogy a szervezeti előkészületeket ellenőrizsem, már jó két órával korábban ott voltam a Tiszti Házban. A bejárás még akadálymentes volt, de a nagyterem már zsúfolásig tele volt, és a jelenlévők – legalábbis, amikor a terembe benéztem – megváltoztatott szöveggel énekelték az ismert munkásmozgalmi indulót, s a refrén így hangzott: „Sallaira, Rajkra emlékezz, proletár”. A szövegváltoztatás indokolt, de célzatos volt: mindketten a munkásmozgalom mártírjai voltak, azzal a fájdalmas különbséggel, hogy Sallait Horthyék, Rajk Lászlót saját elvtársai adták hóhérekre, ugyanazok, akik – közel négy hónappal azután, hogy a XX. kongresszus gyilkosnak nevezte azokat, akik hamis vádak alapján ítéltették el saját elvtársaikat – még mindig hatalmon voltak.

Világos volt, hogy ez Táncos ellenlépése a „bekerítési akcióra”. Az Andrássy úti beszélgetésre visszaemlékezve, fájdalmasan vettem tudomásul, hogy szövetségünket megszüntnek tekinti. Közben az események felgyorsultak, s félreérthetetlenül figyelmeztettek, ezek most a cselekvés, és nem a lélekvizsgálat órái.

Az épület dugig megtelt; Piszker közölte velem: az épület statikájáért felelős tisztek jelentették, túlléptük a terhelési határt. Ez annyit jelentett, hogy

legalább hatezer ember volt az épületen belül. Az ajtókat, kapukat bezárták, több száz, ha nem ezer ember rekedt kívül, akik be akarták törni a kapukat. Közben kiderült, hogy Horváth Márton és Nógrádi még nincs az épületben, ezért fedezőeket toboroztak, amelynek feladata lett volna, hogy őket, a tömeget áttörve behozzák. Előre küldött segédtisztje közölte, Nógrádi szívbetegsége miatt ez kockázatos. Piszker közben K-vonalon beszélt Nógrádival, s megállapodtak, hogy az épületben lévő étterem gazdasági bejáratán keresztül jön be. Horváth Márton már nem értük el. Érte kiment ez az ék, néhány rendfenntartó pedig a gazdasági bejáratnál várta Nógrádit.

Losonczy – korábban – még Táncos Gáborral jött be az épületbe. Azt, hogy Hollós Ervin, Komor Imre mikor érkezett, nem tudom: valamennyien Piszker szobájában várakoztak. Én fejvesztetten rohangáltam a kapuőrök és a színpadbejárat között. Piszker is csatlakozott hozzám, megszámloltuk, hogy van-e elég szék a színpadon, a műszakiak jelentették, hogy kivezették a hangosítást a folyosókra, sőt, az épület ablakaiba is hangszórókat szereltek. Később talán még az udvarra is.

Nem tudom már, hogy mindez ilyen sorrendben játszódott-e le, én mindezenre elég fejvesztett voltam. S akkor az ügyeletes tiszt jelentette Piszker Tibornak, hogy a terem türelmetlen, negyedórával túlléptük a kezdési időt, s az elnökség tagjai is már a helyükön vannak. Szinte belöktek a színpadra, hogy elnökként megnyissam, majd levezessem a vitát. Felálltam, s zavaromban első mondatként – önmagamát is meglepve – mint egy rádióbemondó, azt mondtam: „Kedves hallgatóink!” Elszólásomra nem hiszem, hogy sokan figyeltek volna, de én magam igen, s ez zavaromat tovább fokozta. Az eredmény: az „instrukciókat” feledve nem Nógrádi Sándornak, hanem a nézőtérren ülő ismerős Csatár Imrének adtam szót, aki akkor a *Szabad Ifjúság* című lap főszerkesztője volt.

Az elnökségben ülő Nógrádi Sándornak küldtem egy kis cédulát, elnézését kérve a „műhibáért”, ő válaszolt: talán jobb így. Később majd jelzi, mikor adjak neki szót. Ez a gikszer később még majd szerepet kap a magántörténelmemben is. A hajnali órákig eltartó vita legszuggesztívebb hozzászólója Déry Tibor volt. Az elnökségben helyet foglaló Hollós Ervin – szerintem fejét vesztve – többször is indulatosan közbekiabált, amivel azt érte el, hogy a közönség soraiból azt kiabálták: „Magának mi köze az újságíráshoz?” „Milyen ki?” Déry Tibor és Tardos Tibor hozzászólása később kitüntetett szerepet játszott a vita megtévesztő megbélyegzésében, amelyet úgy vélem, Hollós is szorgalmazott. Nógrádi Sándor megnyilvánulása szürke volt és defenzív, akár csak a védhetetlent védeni akaró Horváth Mártoné és Vas Zoltáné, de Nógrádinak legalább volt egy szellemes – a viharos, közbekiabálásokkal tarkított vita

hangulatát is felidéző – talpraesett megjegyzése. A szinte minden mondatát kísérő zajban előbbre lépett – az elnökség előtt állt, s nem a szónoki emelvényről beszélt, s ujját felemelve (bizonyosan nem szó szerint) azt mondta:

– Kérem, vegyék figyelembe, hogy én hosszú éveken keresztül olyan munkakörben dolgoztam (honvédelmi miniszterhelyettes volt), ahol nem szoktam meg, hogy a szavamba vágnak.

A vita során én arról mondtam néhány „vallomásos mondatot”, milyen nagy hatást gyakorolt rám Révai cikke az 1945 utáni első években. Habár ugyanakkor minden későbbi megnyilvánulásától elhatároltam magam, ez már elveszett a zajban. Felszólalásom felesleges, szerencsétlen reflexió volt, s nem is illett az elnöki szerephez, amellyel felruháztak.

Losonczy Géza utolsóként kért szót, ilyen nagy nyilvánosság előtt valószínűleg először a börtön és betegsége évei után. Visszafogottan célirányos hozzászólása rám mély benyomást gyakorolt. Néhány mondatban találóan korszakolta az utóbbi évek történéseit, arra hegyezve ki e sommás összegzést, hogy jöllehet 1953-mal új korszak kezdődött, 1955 márciusában olyan fordulat következett be, amely az 1949–53 közötti időszak számos jellemzőjét restaurálta.

Hozzászólásának legfontosabb mozzanata az volt, hogy szóba hozta a Nagy Imre-kérdést. Nagyon taktikusan járt el. Ha jól emlékszem, csak annyit mondott, hogy a sajtómorál nincs a megkívánt színvonalon, a megtámadott nem kap lehetőséget, hogy a neki adresszált vádakra válaszoljon. Így volt ez 1955-ben, Nagy Imre pártból való kizárásakor is. Szavai tapsorkánba fulladtak: „Vissza a pártba!”, „Vissza a pártba!” – ez a követelés hallatszott a teremben, de maga Losonczy ilyen követelést nem fogalmazott meg.

Természetesen az általam felidézett részletek nem elégségesek a vita egészének a szemléltetésére, s még kevésbé az értékelésére. Én azokról a mozzanatokról szóltam, amelyek a személyemet érintő utólagos bírálatok, vagy érdesebben fogalmazva: a számonkérés alapjául szolgáltak.

Mint említettem, a június 27-i sajtóvita a következő nap hajnaláig tartott, így érthető, hogy délelőtt nem mentem be a munkahelyemre. Még otthon tartózkodtam, amikor édesanyám szól: a „pártból” keresnek. Kovács István titkárnője volt, tolmácsolta főnöke üzenetét: délután négy órára vár. Amikor beléptem, Mező Imre is a szobában tartózkodott. A dolgok közepébe vágva, s anélkül, hogy a véleményemet kikérte volna, kijelentette:

– Fegyelmi úton fogjuk felelősségre vonni, miért hagyta szó nélkül Déry és Tardos pártellenes nézeteit? Miért engedte, hogy Horváth Mártont ellehetetlenítsék? Miért nem adott elsőként szót Nógrádi elvtársnak?

Az utóbbival kapcsolatban csak ügyetlenül mentegetőztem: „Elfelejtettem”. Ez olaj volt a tűzre:

– Amennyiben a személyét illető súlyos politikai vádakra ilyen gyerekes válaszokat kíván adni, jobb, ha nem folytatja. A napokban olvashatja a párt KV határozatát a Petőfi Körrel. Azt követően megfontoljuk: alkalmas-e maga egyáltalán ilyen munkakörre?

Mező Imre azonban ez alkalommal nem maradt csendes szemlélő:

– Az én információm szerint, abban a rendkívüli helyzetben, amely a Tiszti Házban kialakult, a sajtóvita a pártnak azon szándékát demonstrálta, hogy teret biztosítson az ellenvéleményeknek, Huszár szerintem higgadtan, becsületesen ellátta szerepét. A XX. kongresszusból adódó következtetések késedelmes levonása magyarázza a felfokozott indulatokat. Engem legalábbis a partizántalálkozó ugyanebben a körben, erről győzött meg.

– Nézd, Imre! – válaszolt Kovács – mi másképp ítéljük meg a helyzetet. De a mi vitánk nem tartozik Huszár elvtársra. Majd a KV dönt, a határozat végrehajtása pedig valamennyiünk közös kötelessége.

Fél évszázad távlatából e beszélgetés így él az emlékezetemben, hozzátéve: ez csak a kezdete volt a Petőfi Körrel kapcsolatos „vétségeim” számonkérésének.

Június 30-án a párt KV határozatot hozott a Petőfi Kör tevékenységéről, amelyet a *Szabad Nép* július 1-jei száma közölt. Kovács István szavai felismerhetően ismétlődtek a rezolúcióban. A „kihallgatást” követően ez nem is lepett meg. Akkor már megérett bennem a meggyőződés, hogy amíg Rákosi–Gerő a helyén marad, addig ez a hangleütés domináns marad, s a XX. kongresszusra való hivatkozás csak névleges lesz. De a „hogyan tovább?” kérdésre nem volt válaszom.

Bizonytalanságot fokozta, hogy a DISZ KV Intézőbizottságának ülésére, amely a júniusi párthatározatból adódó feladatokról tárgyalt, engem már meg sem hívtak. A határozat szövege mértéktartó volt, ugyanakkor anélkül, hogy erről kikérték volna a DISZ Budapesti Bizottsága, illetve a Petőfi Kör vezetőségének a véleményét, a Petőfi Kört a DISZ KV hatáskörébe vonták.

De légüres tér keletkezett körülöttem más vonatkozásban is: Tánczos és munkatársai egyre határozottabban függetlenítették magukat a budapesti DISZ vezetőségétől, és érzékelhetően személyesen tőlem is.

(Fél)fordulat. Kádár színre lép

Utólag azt kell mondanom, hogy távolodásunk a kialakult új helyzetben indokolt volt. S ez igaz az 1956. júliusi párt KV határozata után is. Mert ez a KV-ülés ugyan fordulatot hozott azzal, hogy Mikojan tevékeny közremű-

ködésével Rákosit felmentették első titkári tiszte és PB-tagsága alól, Farkas Mihályt pedig nemcsak a Központi Vezetőségből, de a pártból is kizárták, sőt egyidejűleg „két börtönviseltet”, Kádár Jánost, Marosán Györgyöt is beválasztottak a PB-be, Kádár pedig egyenesen a KV egyik titkára lett. Ez a kétségtelenül jelentős változás azonban mégis csak félfordulat volt, mert Rákosi utódjául Gerő Ernőt, a régi sztálini gárda jelképes alakját választották meg, a Nagy Imre-kérdést pedig érdemben érintetlenül hagyták.

Magam is érzékelttem ezt az ellentmondást, de személy szerint örültem Kádár János előrelépésének. Mező Imre úgy érezte, oldani kell a DISZ Budapesti Bizottságával szembeni erős ellenérzést a fővárosi pártapparátusban. Elérte Kovácsnál, hogy a budapesti titkárok értekezletén külön napirendi pontban fejtsem ki a fiatalok körében végzendő munkával kapcsolatos elképzeléseinket. Bizalmát megköszönve azt javasoltam, hogy mivel az ellenérzéseknek én vagyok a gyújtópontja, szerencsésebb lenne, ha Kovács Antal lenne az előadó. Ő közülük való, ugyanazt a nyelvet beszéli.

– Kovács Tőni rendes fiú, de nagyon rossz előadó, s én fontosnak tartom, hogy oldódjon a személyed körüli bizalmatlanság.

A budapesti DISZ titkárságán megvitattuk, milyen kérdésekről, tervekről beszéljek, s én tartottam magam megállapodásunkhoz. Mindenekelőtt munkásfiatalokkal, az üzemi DISZ-szervezetek erősítésével kapcsolatos elképzeléseinkről szóltam. Elég nyugodtan beszéltem, idegenkedést nem érzékelttem. S akkor előzetes bejelentés nélkül belépett Kádár János, és valahol az ötödik-hatodik sorban leült egy üres székbe. Elég gyakorlott előadó voltam, de megjelenése kizökkentett, lámpalázasan folytattam; a befejezés rosszul sikerült.

Miután hozzászóló nem jelentkezett, Kádár kért szót. Referátumomra nem tért ki, az ország általános helyzetével kapcsolatosan mondta el gondolatait – egyszerre volt éles és szellemes. Arról a kárról beszélt – indulatosan –, amit Rákosiék okoztak, külön említve Farkas bűneit. Talán az volt a legfigyelemfelkeltőbb, amit a rehabilitációkról mondott.

– Mindenekelőtt meg kell adnunk a végtisztességet Rajk László és Pálffy György elvtársnak, a mi államvédelmi tisztjeink által agyonvert Ries István elvtársnak. Nyilvános eltemetésük előtt azonban tetemeiket kell megtalálnunk, mert országút melletti árokban vannak elkaparva...

Bizonyos, hogy nem szó szerint idézem, de a mondanivalójának lényegét tekintve pontosan. Majd így folytatta:

– Az önvizsgálat alól egyikünk sincs felmentve. A Központi Vezetőség ülésén is megmondtam, hogy ami engem illet, egyszerre voltam áldozat és tettestárs.

Ez az utóbbi mondat egy életre belém ivódott. A teremben a légyzümmögést is hallani lehetett, az imamalomhoz hasonló beszédeken felnőtt pártmunkásnemzedék számára e hangütés szokatlan volt.

Mező a titkári értekezlet után Kádár János társaságában behívott szobájába. Be akart mutatni, de Kádár, meglepetésemre, megelőzte:

– Rég volt, talán a 47-es választások előtt, ugye Huszár elvtárs, amikor Lakatos Éva szobájában találkoztunk.

Mező feketekávéval kínált, ezt egyikünk se kért, majd Kádár nyugodt szóval – hangját nem felemelve – így folytatta:

– Épp mert Huszár elvtárs tapasztalt pártmunkás, ifivezető, nem értem, miért téblábolt olyan magatehetetlenül azon a nyomorult sajtóvitán.

Majd megemelt hangon, indulatosabban így folytatta:

– Egyáltalán, mit akarnak ezzel a Petőfi Körrel? Világhírt? Most aztán tele van a nemzetközi sajtó, még az *Unita* is: Nagy Imre visszatérését követelték a kommunista értelmiségi fiatalok fórumán!

Kiment a vér a fejemből: hát már Kádár is így látja? Mező, érzékelve, hogy egy világ omlik össze bennem, ezúttal is a védelmemre kelt:

– Huszár rendes fiú, jó elvtársunk, nem ő tehet róla, hogy átcaptak a hullámok a fejünk felett.

A további részletekre nem emlékszem, csak az érzelmi sokkra, amit Kádár szavai kiváltottak belőlem, s hogy álláspontját nem módosította.

Megtörtén, csalódottan távoztam. Magányérzetem tovább fokozódott, s erősödött bennem a felismerés: feleslegesen lótok-futok naponta sokszor húsz órát: a szikla, melyet sziszifuszi munkával felfelé görgetek a hegyre, újra és újra visszazuhan rám. Ezt az érzést erősítette bennem az íróbarátaimmal való néhány találkozás, de mindenekelőtt a Rajk-temetés.

Rajk László újratemetésére október 6-án került sor. A napra pontosan nem emlékszem, de már októberben Mező Imre áthívott, s azt mondta, tartsak vele: Rajk László holttestét kell megtalálni.

– Legyen számodra ez örök mementó.

Hármasban: a sofőr, Mező Imre s én voltunk a kocsiban. Ő hátraült mellem, s spanyolországi közös emlékeiket idézte fel:

– Nem legenda, és nem ez a szomorú emlék mondatja velem: Rajk volt a legjobb bajtárs, a legbátrabb mindannyiunk közül. Gerő, akiről tudtuk, hogy a szovjet titkosszolgálat embere, már akkor folyamatosan inszinuálta Lászlót. Ezért sem hittem neki soha, és nem is fogadtam el – legalábbis belsőleg – a párt hiteles vezetőjének.

Közben megérkeztünk a színhelyre, a régi 3-as úton haladva. Az út talán Kerepes után már le volt zárva, csak külön engedéllyel lehetett to-

vábbmenni. A „színhely” körül már sokan voltak: Köböl József, Münnich Ferenc, Tömpe István arcára emlékszem, s természetesen Rajk Júliáéra, aki – mint Mező utólag elmondta – Szász Béla mellett állt. Nyilván jelen voltak Pálffy György, Szőnyi Tibor és Szalai András hozzátartozói is, de az arcok összemosódnak bennem. A kirendelt sírásók akkor már javában dolgoztak, s egymás után találtak rá a négy, koporsónak alig nevezhető faládára. Ami ezt követően zajlott le, azt sohasem fogom elfelejteni. A mésszel leöntött tetemek felismerhetetlenek voltak; a közvetlen hozzátartozók a fogsorba beillesztett pótlásokból, a csontvázak már deformálódott alakjából és méreteiből azonosították a holttesteket, amelyeket áthelyeztek egy koporsóba, majd – mint mondták – a közvetlen hozzátartozók kíséretében az Orvosi Egyetem Bonctani Intézetébe vittek az azonosítás befejezése, s írásbeli rögzítése céljából. Hazafelé szótlánul ültem a szintén magába roskadt Mező Imre mellett.

A temetés aktusával kapcsolatban két mozzanatra emlékszem. A Rákóczi úton haladt a menet – sok ezren kísérték a koporsókat –, s az út két oldalán szemlélődő emberek, az arcokon értetlenség, részvétlenség. Végiggondolva a történeteket – ha nem is azonnal –, érthetővé váltak számomra gondolataik: először ártatlanul elítélték, akiket korábban rendíthetetlen kommunistaként védték, ünnepeltek, most pedig ugyanazok rendeznek temetést nekik, akik kivégezték őket, s akik elhitték a lehetetlen vádakat...

S a másik kép: a temetés pillanatai. A beszédek szenvtelenül hallgattam. Csak a fiát magához szorító Rajk Lászlóné rezzenéstelen arca őrződött meg az emlékezetemben.

Darvas Ivánnal és Bánát Péterrel a Vág völgyében. Látogatás a „Tantinál” Prágában

A temetés nyomasztó élménye, a politikai és emberi csalódások s a fáradtság, amelyet ebben a súlyos helyzetben éreztem, édesanyám „életreceptje” szerint környezetváltozással volt a legjobban gyógyítható. Üdülőbe feleségem nélkül nem kíváncsoztam, s ezért (is) szívesen fogadtam Kovács Antal ajánlatát: a DISZ tánc- és énekegyüttese és a Rajkózenekar csehszlovákiai, közelebb-ről felvidéki körútra indul, kell egy delegációvezető. Kilenc-tíz napra volt tervezve az út, több városban fog fellépni az együttes. A vendéglátó (hadi)üzem Považská Bystricán (Vágbeszterce) székel, annak a szállodájában fogunk lakni. Én az együttest jól ismertem, sokszor megfordultam náluk, s mert 1953 óta nem voltam külföldön – 1956-ig a „testvérországokba” sem lehetett szabadon

utazni – az ajánlat nagyon csábító volt, és lelkiállapotomra való tekintettel is szívesen elfogadtam.

Tulajdonképpen egyetlen kérdésem (kéresem) volt: utazik-e szlovákul is tudó szervező, műsorközlő az együttesrel, mert a megfelelő tálalás a siker fontos feltétele. Kovács Antal felhívta az igazgatót, a hadseregtől örökölt kétbalkezes Švejket, Szigetit, aki azt válaszolta:

– Szervezőnek ott van ő, Szlovákiában meg sokan tudnak magyarul, más „személy” számára napidíjat fizetni felesleges. Én ezt nem tartottam elfogadható megoldásnak.

– Beszélek művész barátaimmal, s két napon belül megfelelő javaslatot teszek.

Bánát Pétert, a Nemzeti Színház ügyelőjét kerestem meg, akiről tudtam, hogy kiváló szervező, s hogy több nyelven beszél. Mint kiderült, szlovákul nem. De volt egy ötlete: megkérdezi barátját, Darvas Ivánt, aki Prágában született, csehül, szlovákul, németül kiválóan beszél. Darvas akkor is a topon volt, a *Liliomfi* című filmjének elsőpró sikere volt, megvallom, nem nagyon bíztam igenlő válaszában. De azokban a napokban szabaddá tudta magát tenni, s a bezártság számára is vonzóvá tette e külhoni kalandot.

Már az autóbuszút is nagy élmény volt: a Vág völgye csodálatos táj, s mélyen benyúlik a Tatra előnyúlványai közé. Maga Vágbeszterce olyan volt, mintha egy nagy ligetben feküdt volna. A szálloda, az uszoda, az atlétikai pálya, a mozi, a szabadtéri színpad egyetlen egységet alkotott, az üzemből pedig semmi sem volt látható: hadiüzem lévén a hegy gyomrában épült. A szállodai szobák, amelyeket nekünk – a vezetőknél – biztosítottak, valóságos lakosztályok voltak. Személyesen most érzékeltem először, amit anyám a háború előtti útjairól visszatérve mindig mondott: Cseszkó „más világ”.

Egy napi pihenő után vendéglátóink ott-tartózkodásunk minden napjára terveztek programot: voltunk Nyitrán, Besztercebányán, Selmecebányán, Tatralomnicon, s körutunk Pozsonyban zárult.

Szerencsés döntés volt, hogy Darvas Ivánt kértük fel a műsorközlő szerepére. Szellemes szövegei, szép tiszta szlovák kiejtése, magyar nyelvű betétei, amelyet sose hagyott ki, ha a nézőtérren sok magyar volt – erről mindig előre tájékozódunk – szinte megágyazták az együttesek sikerét. Jó volt a kórus, a balettnövendékekkel kiegészített tánckar, de talán a leghatásosabbnak a Rajkózenekar bizonyult. Fellépéseink menetét nem részletezem, s arról sem írnék, hogy a magyar határhoz közel eső városok ápoltsága már nem is emlékeztetett Vágbesztercére.

Valójában egy hirtelen kitört pánikot akarok felidézni, amely félreértéketlenül tanúsította: e gyönyörű utazásra is utánam jött a politika, holott

épp a politikától szerettem volna legalább néhány napig távol tartani magam.

Talán a negyedik napon lehetett, hogy kétségbeesetten keresett az utunkat menedzselő gyári kultúrfelelős, s ez alkalommal vele jött az üzem párttitkára is. Mondanivalójuk röviden: ők eddig nagyon sok pénzt fektettek be a mi utunkba, abban a reményben, hogy viszonzásul az ő együttesük meg a mi vendégünk lesz. Ma reggel azonban telefonáltak a területi pártbizottságtól, hogy tekintettel a romló magyarországi helyzetre, a Külügyminisztérium nemkívánatosnak tekinti az ő tervezett útjukat. A Külügy véleményével magasabb pártszerveink is egyetértenek. Nem tudnánk-e mi a magunk vonalán segíteni? Én erre nem sok reményt láttam, de jó szándékunkat tanúsítandó, azt mondtam, megkérdezem a kollégáimat. A legnagyobb meglepetésemre Bánát azt mondta:

– Megoldható.

– Péter, hogyan?

– Nézd, az édesanyámnak távoli rokona Svermova külügyminiszter-helyettes. Kérjünk egy kocsit a kettőnk részére Prágába, és bízz bennem, én majd elintézem.

Bánát választát tolmácsoltam. Válaszunknak megörültek, de azt mondták, alaposan meg kell szervezni az utunkat: a gépkocsi mellé kell egy sofőr, két szállodai szobát kell foglalniuk Brünnben és Prágában, Brünnben visszafelé is. Én egyrészt megörültem, hogy eljutunk Prágába és Brünnbe, másrészt elfogott a félelem:

– Mi lesz, ha nem tudjuk elintézni?

– Akkor láttuk arany Prágát – nyugtatott meg Bánát.

Korán reggel előállt egy farmotoros Tatra gépkocsi, kényelmesen elhelyezkedtünk, s délután már Brünnben voltunk. Kétágyas, komfortos szoba várt bennünket a főtéren. Felszóltak: mehetünk vacsorázni. Este még egy városnéző séta is belefért programunkba. Másnap hajnalban indultunk tovább Prágába. A sofőr jól ismerte a fővárost, egyenesen a Külügyminisztérium előtt álltunk meg.

– Ott van az ügyfélszolgálat. Ott kell kérni a belépőt – így a sofőr.

Péter azonban teljes határozottsággal egyenesen a főbejáráthoz ment, s valamit mondott a főportásnak, s a mellette álló biztonsági embernek. Majd visszajött a gépkocsihoz, s a következőket mondta nekem:

– Kérlek, gyere velem, csak tudd, hogy te a magyar Komszomol titkára vagy.

Visszamentünk a főbejáráthoz, egyenesen a lifthez vezettek bennünket, majd Svermova miniszterhelyettes szobájához. Ő egyébként a csehszlovák

párt egyik háború előtti vezetőjének az özvegye volt, a férje a II. világháborúban halt meg.

– Mi járatban vannak, miben segíthetek?

Péter német nyelven a következő mondanivalóval állt elő:

– Édesapám az ön elhunyt férjének egyetemi társa volt – mi Budejovicében éltünk –, anyám, aki önnek távoli rokona édesapám halála után költözött Budapestre, mert élő üzleti kapcsolatai voltak. Már nagyon régen szeretete volna önt megkeresni, de hát erre az utóbbi években nemigen volt mód. Én is csak véletlenül jutottam el Prágába, de hogy e távoli rokonság okán eljöttünk önhöz a barátommal, aki az Ifjúsági Szövetség titkára, az nem véletlen.

Ettől kezdve a valós történetet mondta el, azzal a kiegészítéssel:

– Viszonozni akarjuk vágbesztercei vendéglátóinknak a szíves vendéglátást, de a Külügyminisztérium, hivatkozva a területi pártbizottság véleményére a magyarországi helyzetről, nem akarja engedélyezni az utazásukat. A titkár elvtárs – mutatott rám – felhívta Budapestet, s azt a választ kapta a szövetség vezetőitől, hogy garantálják az együttes számára a teljes biztonságot.

Svermova megköszönte a fáradozásunkat, hozzátéve, hogy a magyarországi helyzetről ők másképp vannak informálva.

– Egyébként sem az ön néhai édesapjára, sem édesanyjára nem emlékszem, mindenesetre köszönöm a meleg hangú üdvözlést. Azért fogadtam önöket, mert a területi bizottság titkára felhívott, s kérte, egy rövid időre fogadjam önöket.

Az ajtónál elkészönt, s megkérte titkárát, kísérjen bennünket a kapuhoz.

Prága valóban szép város, de a vágbesztercei együttes soha sem jutott el Budapestre.

IV. Forradalmi erjedés

Mi vonzott, mi taszított. Találkozás író barátokkal (1956)

Azokban a napokban Eörsi Istvánnal, Kiss Károllyal, Tóth (Kamondy) Lászlóval találkoztam, az utóbbival egy VI. kerületi összevont pártnapon; Sánta Ferencsel pedig a Petőfi Kör vezetőségi ülésén, október 22-én este – erre még visszatérek.

A leghosszabban – talán két-három nappal október 23-a előtt, de mindenképpen Vágbesztercéről való visszatérésem után – Csoóri Sándorral beszélgettem. A briliáns eszű, páratlan emlékezőtehetségű, s szórakozottságáról is elhíresült Krassó Miklós társaságában volt. Krassó Lukács tanítványi köréhez tartozott, de két évre behívták katonának, s jóllehet tolmácsi munkakörbe helyezték, s a vizsgákra is elengedték, tanulmányait mégsem tudta befejezni. Ez azonban a kérdés „alaki” oldala: nemzedékemben nála olvasottabb, szabadon gondolkodó értelmiségivel nemigen találkoztam.

A Margit körüti halászcserda kerthelyiségében akadtunk össze – lehet, hogy véletlenül. Én a feleségem társaságában vacsoráztam. Csoóri, aki Marikát jól ismerte, bemutatta Krassót. Levest rendelték, s Krassó meg akarta sózni a magáét, de mert másutt jártak a gondolatai – felejthetetlen mozdulattal – mellényült, és só helyett fogpiszkálót dobott levesébe.

Csoóri feltette a kérdést:

- Mit szölk az események alakulásához?
- Sokan, sokfelé húzzák a szekeret – válaszoltam.

Krassó közbeszólt:

– Azért, mert országos méretekben áttekinthetetlenek a történések; mert évek óta az antimarxizmus bővített újratermelése folyik. Ezt az állapotot ti hoztátok létre, és az apparátus. A Petőfi Kört, ahol végre elkezdődött a párbeszéd az igazságról és a valóságról, kamaramuzsikára kényszerítették.

Csoóri így foglalta össze mondandóját:

– Az Írószövetségben elhangzottak ’primáriusai’ olyan írók voltak, akik az ötvenes években élkommunistaként elhiteltelenítették a szövetséget. A Rákosihoz ódát író Zelk Zoltánnak, a Sztálin-díjas Aczél Tamásnak is lehetőséget kell adni, hogy akár tisztet viseljenek, de előbb vezekeljenek. Majd ha Illyés és Németh László emelik fel a zászlót, megkeresem helyemet a sorban.

Kamondy (Tóth) Lászlóval néhány nappal korábban, a VI. kerületi bizottság ülésén találkoztam. Őt is a kialakult helyzetről kérdeztem.

– Somogy megyéből jövök. A kép lehangoló. Egyébként Márkus Pistával meg Sánta Ferivel a falvakat jártam. Meg akarunk tanulni ’szociográfiául’, és Márkus ennek a művésze. Nem tudtam elképzelni, hogy tudja szóra bírni az ezer okból bizalmatlan, zárkózott parasztembereket. De egyetlen sikertelen kísérlete sem volt. Amikor Sánta Ferivel – már a szállásunkon – hangot adtunk csodálkozásunknak, azt válaszolta: Ez egy mesterség, meg lehet tanulni. Nekem Erdei volt a mesterem, s ezt akkor is meg kell, hogy mondjam, ha most nagyon haragszom rá. Mert éppen ő, akit a makói hagymások neveltek, aki a legjobban ismeri a magyar parasztok polgárosodási igényét, elvállalta a kolhozosítás végrehajtását.

Jóllehet akkor úgy éreztem, ítélete sommás, nem vitatkoztam vele. Nemcsak azért, mert a lényegre tekintve igaza volt, hanem mert október 20-a után az események túlléptek e dispután.

Újra Tánczossal. Egyetemi diákgyűlések

Talán 21-én történt, hogy Tánczos hosszú idő után ismét benyitott a szobámba. A Petőfi Kör irodahelyisége változatlanul a Köztársaság téren volt, velem egy folyosón. Igaz, addig én sem kerestem őt.

– Valószínűleg – így Tánczos – mindketten félreértettük vagy félremagyaráztuk a másik lépéseit. Én azt hittem, összefogtál Kovács Istvánékkal, s ki akartok bennünket szorítani; te meg nyilván úgy érezted, mi hagyunk el téged. Mindezt utólag megvitathatjuk. De most erre nincs idő. Jövetelem célja: ma este hatkor a Kossuth Klubban vezetőségi ülést tartunk. Feltétlenül gyere el. Valamennyien várunk. Párhuzamosan több egyetemen diákgyűlés lesz, felgyorsultak az események. Már csak az segíthet – ha segíthet –, ha Nagy Imre lesz a miniszterelnök, s Kádár a párt első titkára. Ezt kellene szorgalmaznunk, lehetőleg egyhangúan.

Annyira rokon volt az, amit mondott azzal, amit – lehet, hogy egy-két szó eltéréssel – magam is gondoltam a kettőnk viszonyáról, s amit legjobb meggyőződése szerint tennünk kell, hogy csak annyit mondtam: ott leszek.

Nem tudom már pontosan felidézni, hogy kik voltak jelen 22-én este a Petőfi Kör vezetőségi ülésén, de bizonyos, hogy legalább kétszer annyian, mint ahányan az elsőn lehettek. Arra viszont emlékszem, hogy állandó telefonkapcsolat volt – talán Győrfy Sándor révén – a Műszaki Egyetem valamelyik hallgatójával.

Az a vita is az éjszakába nyúlt, de a késő esti órákban már körvonalazódtak a legfőbb követelések. A Petőfi Kör vezetőségi ülésén halaszthatatlannak ítélt lépések – amennyire emlékszem – reálisabbak, mértéktartóbbak voltak az egyetemisták követeléseinél, de az azonnali cselekvés szükségességéről, érzékelhetően, mindenki meg volt győződve. Javaslat hangzott el, hogy bár az MDP kulcsemberei Belgrádban tartózkodnak, tekintettel a kialakult állapotokra, az itthon maradottak kezdjék el azonnal a párt KB-ülés összehívását. Közül Józseffel és Mező Imrével kell ennek érdekében kapcsolatba lépni, hogy várható holnapi hazaérkezésükkor kész helyzet várja őket. Az előkészítésbe – még Gerőék hazaérkezése előtt – vonják be Nagy Imrét, s néhány korábban mellőzött kommunista vezetőt, akik hitelesíthetik a párt vezető testületének az állásfoglalását. E homályos vagy ezzel rokon stílusú megfogalmazást az magyarázza, hogy e néhány mondatot a Kossuth Rádió a Petőfi Kör vezetőségi ülésén jelen lévő tudósítójára hivatkozva még aznap este beolvasta. Hogy ki volt ez a tudósító, vagy ki vállalta ezt a szerepet, ugyanúgy nem tudtam, mint ahogy azt sem, hogy ki volt a Rádióban a protektorunk, bár sejtéseim voltak.

Valamivel később Győrfy – aki közben ki-be járt – közölte, hogy a műszaki egyetemisták gyűlésén már körvonalazódnak a legfontosabb, a szegedikkel rokon követelések. Győrfy szavai szerint a legfontosabbak vagy a legsúlyosabbak:

– Vonják ki azonnal a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatokat; a sztálinista–rákosista korszak minden bűnös vezetőjét váltsák le; Nagy Imre vezetésével azonnal alakuljon új kormány; Rákosit hozzák vissza Moszkvából, és azonnal állítsák bíróság elé.

Sánta Ferenc – erre a mozzanatra jól emlékszem – látva többünk meghökkenését, azt kezdte fejtegetni, hogy ezek kétségtelenül radikális követelések, de látnunk kell, hogy Gerőék július óta észlelt egy helyben topogása szükségszerűen vezetett oda, hogy az egyetemisták megkérdőjelezzék ennek a kormánynak és ennek a pártvezetésnek a legitimitását.

– Ha a Petőfi Kör nem áll e folyamatok élére, a Petőfi Kör is a jelenlegi pártvezetés sorsában fog osztozni.

Sánta bizonyosan ennél indulatosabban fogalmazott, izzó fekete szemét jobban látom magam előtt, mint ahogy a szavait fel tudom idézni, de mert

utolsó szavait hazafelé menet újra megismételte, azok bizonyosan szó szerinti idézetként is elfogadhatóak.

Valaki, talán Háy Gyula, a drámaíró, méltányolva Sánta Ferenc szándékát, azt javasolta:

– Ne döntsünk azonnal, mert az utolsó hírek szerint elfogadott tizenhat pont teljes és pontos szövegét nem ismerjük. Annál is inkább, mert legalábbis én személyesen az itt hallott szöveg alapján kétségesnek tartom a szovjet csapatok azonnali kivonásának módosítás nélküli átvállalását. Természetesen egy diákgyűlés fogalmazhat így – ez elvitathatatlan joguk –, de a mi vezetőségünknek más a felelőssége.

Az elnöklő Tanczos nem vesztette el a lélekjelenlétét – nyugodt hangon közbeszólt:

– Későre jár, s nem is vagyunk birtokában minden fontosabb információnak. Holnap délelőtt 11 órakor találkozunk a Köztársaság téren. Magam azt tartanám demokratikusnak, ha csak a vezetőség mandátummal rendelkező tagjai jönnének el a holnapi ülésre, mert mai vitánknek önjelölt résztvevői is voltak.

Október 23-án délelőtt a vita az én szobámban folytatódott, mert tágasabb volt, mint a Petőfi Kör helyisége. Tanczos figyelmeztetése ellenére nem voltak kevesebben, de összezsúfolódva elfértünk. Csak nyolc óra telt el az éjszakába nyúló vezetőségi ülésünk óta, de mindenki tudta, hogy a vita már nem folytatható ott, ahol tegnap abbahagytuk; a helyzet érdemben változott. Az egyetemi diákgyűlések egységes mozgalomként léptek fel, és közös rokonszenvtüntetést hirdettek meg a budapesti lengyel nagykövetség elé. Ennek a kezdeményezésnek a jelképes üzenete világos: ha Gomulkaék-nál sikerült meghátrálásra készíteni a szovjeteket, a lehetőség Magyarország számára is adott. A lengyel és a magyar helyzet hasonlóságáról és különbségéről vita kezdődött, de közben a szomszéd szobában az állandóan bekapcsolt Kossuth Rádióból, amelyet az osztály két munkatársa is figyelt, kiderült, hogy a fél 3-ra meghirdetett rokonszenvtüntetéshez az Írószövetség is csatlakozott.

Ilyen jellegű mozgalmak szervezésében egyikünknek sem volt tapasztalata, az 1945–47-es ún. tömegmozgalmak az MKP forgatókönyve szerint folytak. Annyit azért a történelmi stúdiumunkból tudtunk, ha egy mozgalom ilyen gyúanyaggal telített légkörben utcai demonstrációt szervez, akkor a folyamatok könnyen ellenőrizhetetlenné válnak.

Mit tehet vezetőségünk ilyen helyzetben? A jelenlévő Gönyei Antal azt mondta, hogy mivel délre – vagy 2 órára – összehívták a DISZ Központi Vezetőségének az ülést, várjuk meg, hogy mit határoznak.

De erre már nem volt idő. Közben a rádiót figyelő munkatársaink jelezték, hogy a felvonulás színhelye megváltozik: a Petőfi-szobornál lesz a gyülekező, innen a tervezett irány a Bem tér, majd az Országgyűlés előtti tér. Valaki – nem emlékszem, ki – ekkor azt javasolta, hogy hívjam fel Kádár Jánost, és kérjem meg, hogy a Bem téren, egy rögtönzött tribünről beszéljen a diákokhoz. K-vonalon hívtam; meghallgatott, s elég nyersen csak annyit mondott:

– A tűzzel játszanak.

Majd a válaszat meg sem várva, letette a kagylót. Tánczos hívta Nagy Imrét, de ő még nem érkezett vissza Budapestre, majd Losonczy Gézát hívta a lakásán.

Megvallo, ezt követően a vitára már nem tudtam figyelni, mert benem egyre jobban eluralkodott a félelemmel elegy nyugtalanság, s ez csak fel erősödött, amikor megtudtam, hogy körülbelül negyed, vagy fél 2 körül beolvasták a rádióban a Belügyminisztérium közleményét: elrendelik a gyülekezési és felvonulási tilalmat, hogy aztán valamivel – talán egy órával – később újra engedélyezzék.

Márványarcok a PB ülésén. A tömeg előzőnli az utcákat

Számomra világos volt, de gondolom, a többiek számára is, hogy nem a Belügyminisztérium a főszereplő. A PB már a déli órákban hazaérkezett, és alighanem vita lehet az események megítélésében, vagy esetleg a fegyveres testületek megtagadták a részvételt a várhatóan százezres tömegek pacifikálásában. Akármelyik változat igaz, a gyeplő nincs biztos kezekben. Közben behoztak egy cédulát, hogy Tánczos és én menjünk a párt KV Akadémia utcai székházába, várnak bennünket a PB ülésére. Elkértem a Kovács Antal részére biztosított gépkocsit, hogy minél hamarabb odaérjünk. A beléptetés után felvezettek az első emeleti fogadószobába, ahol legalább négy-öt órát töltöttünk, mire sorra kerültünk. A lázas sietésnek nem sok értelme volt.

A várószobában egyébként nem voltunk egyedül. Mint kiderült, egy jó órája már ott várakozott az Írószövetség küldöttsége. Tánczost mindenki ismerte, én a jelenlévők közül csak Gergely Mihályt. Gábor bemutatott, ennek ellenére nem tudom felsorolni, ki volt az a 4-5 ember, aki – Gergelyen kívül – az Írószövetség vezetését képviselte. Talán Tardos Tibor, Benjámín László és Háy Gyula köztük volt, de ebben nem vagyok bizonyos.

A feszült hangulatra abból következtethettem, hogy Gerő Ernő gyakran kijött az ülésteremből, bement a szobájába, majd vissza az ülésre. Va-

lószerűleg telefonhoz hívták. Utólag tudtam meg, hogy az e célra létesített úgynevezett VCS-vonalon Hruscsovval beszélhetett, mindenestre szemmel láthatóan ideges volt. Aztán kijött Marosán. Kigombolt, elegáns trencskókabátban, a gallérja felhajtva, jól látszott gondosan vasalt hasonló színű nadrágja és sevrócipője. Elmenőben volt, de egy pillanatra megállt, s odafordult Tánczoshoz:

– Ide figyeljen barátom, ha kiviszik az egyetemistákat az utcára, s felfordulást csinálnak, én holnap a csepeli prolikkal csinálom rendet maguk között, de abban nem lesz köszönet!

Én lassan tízéves mozgalmi pályafutásom során egyszer sem voltam a Politikai Bizottság ülésén. A téglalap alakban elhelyezett asztalok két oldalán ültek a PB tagjai és póttagjai, és talán a titkárok. Az egyik erre merőleges asztal mellett ült – nevezzük asztalfőnek – Hegedűs András, aki az akkor éppen távollévő Gerő Ernő helyett vezette az ülést. Végül az ezzel szembeni – a meghívottak számára fenntartott – helyre ültettek bennünket Tánczossal, s az időközben odarendelt Hollós Ervinnel.

Hegedűs – aki a mozgalomból mindhármunkat jól ismert – felállt, s mandarin arccal, szenvtelenül annyit mondott:

– Üdvözlöm az elvtársakat, majd felkérte Szalai Bélát, ismertesse a PB állásfoglalását. Szalai is felállt – úgy látszik, ez volt a rituálé szerinti rend –, s tömören annyit mondott:

– Az elvtársak tudják, a gyűlést engedélyezzük. Azért hívtuk ide önöket, hogy közöljük: annak rendben való lebonyolításáért a DISZ és a Petőfi Kör vezetősége a felelős.

Közben Bata István honvédelmi miniszter odaszólt Tánczosnak:

– Aki fegyverhez nyúl, annak én ütök a kezére. Ezt követően Kádár kért szót. Ő is felállt, s tömören annyit mondott:

– Elvtársak, a tüntetést mi engedélyeztük. Ami az országban történik, azért elsősorban a párt, s mi, annak vezetői vagyunk a felelősök: az elvtársak nincsenek abban a helyzetben, s nem rendelkeznek olyan eszközökkel, hogy mederben tartsák az eseményeket.

Hegedűs újra felállt:

– Van kérdésük az elvtársaknak? Nincs? Akkor kérem az elhangzottak szellemében cselekedjenek.

Amikor a belépési engedélyünket leadva kiléptünk az utcára, már minden irányból hömpölygött a tömeg, úgy tűnt, a Margit híd felé. Az elhangzottakat – ahogy emlékezem – senki nem kommentálta. Hollós azt mondta, értesítést kapott, hogy összehívták a DISZ KB ülését, amelyre meghívták Losonczy Gézát meg Tőkés Ottót, Rajk hajdani titkárát, s arra kéri Tánczost, ő is jöjjön el

vele a Böszörményi útra. Én, miután reménytelennek láttam, hogy átjussak a Bem térre – a feleségem azt mondta, hogy rádiós kollégáival együtt ők is felvonulnak –, hazaindultam.

Otthon bekapcsoltam néprádiómat, majd elindultam a munkahelyemre. A Köztársaság téren csak ügyelet volt; miközben lassan lépegetve végigmentem a Szövetség utcán és a Wesselényi utcán, felidéződött bennem a PB ülésterme. Valami furcsa undort éreztem. Nem a jelenet összképe tolult fel emlékezetemből, hanem az arcok, mindenekelőtt Hegedűs. Milyen kedves fiúnak ismertem meg! Gyakran jött ki előadást tartani a kerületünkbe, egész sorozatot tartott a 48-as ifjakról, Petőfiről, Vasváriról. Nem egyszer hazakísértem, közel laktak a székházunkhoz, a Kürt utcában. Ott kapott lakást egy átalakított szállodában néhány györfysta a családjával. Ő is, a felesége is kedves és barátságos volt. Mennyire megváltozott azóta! Most mintha márványból lett volna az arca; a tekintete kiüresedett. De hát többeket ismertem korábbról: Vég Bélát Angyalföldről, Hidas Istvánt még a MÁVAG-ból, akik PB-tagok lettek. Egyébként Kovács István is úgy ült ott, mint egy szfinx: kifürkészhetetlenül, titokzatosan. A bizalom szálai tovább foszladoztak, s nekem csak Mező Imre maradt, meg a remény, hogy talán Nagy Imre újra színre lép, és képes lesz maga köré tömöríteni a reformerőket.

Marika, aki oly lelkesen ment el reggel a Rádióba, már otthon volt, mire én hazaértem. Elmesélte, hogy mozgalmi dalokat, népdalokat énekelve mentek a Bem térig, ott papirosokat égettek, valaki beszélt, de a tér rosszul volt behangosítva, ott szem elől tévesztették egymást. A tömeggel együtt elindultak a Kossuth tér felé, de ő egyre idegenebbül érezte magát a megmámorosodott és a számára szokatlan jelszavakat kiabáló, kart karba fonva menetelő fiatalok között. Ő – tőlem eltérően – sohasem rajongott Rákosiért, de a rigmusok, hogy „Nagy Imrét a kormányba, Rákosit a Dunába”, „Rákosi-pert akarunk” „Ruszkik haza” – azt az érzést erősítették benne, hogy bár ő megújulást remélt, itt valami más kezdődik. S akkor indult el – akkor már egyedül – hazafelé, amikor a tömeg által követelt Nagy Imre megjelent a Parlament egyik ablakában, és a beszédét azzal kezdte: „Elvtársak”, mire a környezetében sokan kifütyülték. Ő már eljött, amikor Nagy Imre félretéve előre megírt beszédét, megtalálta a megfelelő hangot, majd befejezésül a tömeggel együtt elénekelte a Himnuszot. Rosszkedvűen, csalódottan – Gerő beszédét nem meghallgatva – feküdtünk le. Másnapra derült ki, hogy átaludtuk a Rádió ostromát, s a Sztálin-szobor ledöntését.

Pajzs úr és a geopolitika

Október 24-én nem jelentek meg a napilapok. A rossznyelvek szerint azért, mert nem akarták közölni Gerő provokatív beszédét. Én reggel elindultam a Köztársaság térre; Marika már nem is kísérelte meg, hogy eljusson – a hírek szerint – szétlőtt Bródy Sándor utcai Rádiószékházba.

E napon, ha rendszertelenül is, de még jártak a villamosok. Mindenfelé lövöldözés hallatszott. A Köztársaság téri székházban alig lézengett valaki; Kovács Antallal, Gönyei Antallal azonban találkoztam. Abban állapotunk meg, hogy megpróbáljuk felvenni a kapcsolatot a kerületekkel telefonon és személyesen is: én a VII. és a IX. kerületbe megyek, megkeresem Tanczos Gábort és értelmiségi barátaimat; Kovács átmegy a DISZ KB-ba, igyekszik megtalálni Hegedűst, Gosztonyi Jánost; Gönyei pedig a Műszaki Egyetem és az ELTE DISZ-vezetőit.

Hamar kiderült, hogy a DISZ kártyavárként omlott össze, alig lehetett megtalálni valakit a kerületi bizottságok székházaiban. Értelmiségi barátaim közül Szinetár Miklóst és Bánát Pétert találtam meg, Szinetárt Villányi úti lakásán.

– Gerővel nem fog menni – mondta emlékeim szerint teljes határozottsággal –, a régi impotens miniszterek mind a helyükön maradtak. Mindent egy nappal később csináltak. Nagy Imre pedig egy 'vallomások' ember, s a környezetében sok a Posa márki.

Bánát Péter közölte, hogy ő segít, amiben tud, de politizálni nem akar. Különben is, ez a nagyhatalmak játszmája.

– Vagy marad Jalta, vagy az amerikaiak felmondják a status quót –, amire ő dilettánsként nem lát esélyt. Az atomháború kockázatát nem fogják vállalni.

– S különben is, az USA-ban a napokban elnökválasztás lesz.

Ő ugyan nem mondta, de a szavain éreztem, napra kész híreit vagy a BBC-ből, vagy a Deutsche Welléből veszi. Az apolitikus, bohém művész kényszerszerepében élő Péter tájékozottabb volt, mint a környezetemben bárki. Felidézve e beszélgetést, hozzá kell tennem: ezt az arcát addig nem ismertem.

A következő napok – legalábbis október 30-áig – összefolynak bennem. Arra biztosan emlékszem, hogy 27-én kijárási tilalom volt, s az engem mindig féltő anyám nem volt hajlandó elengedni hazulról. A másik „valóságmozaik”, amit fel tudok idézni: a Nagykörúton fel-alá vonuló szovjet tankok látványa. Akkor és ott csak a levegőbe lőttek, de a légnymástól minden ablakunk betört. A félelem meg a huzat miatt is a lakók többsége leköltözött az így-úgy rendbe hozott óvóhelyre. A mi családjunk is. Az évek során sok új lakó költö-

zött a házunkba. Egy ilyen új lakó – aki úgy tudom, december elején családosul elindult Nyugat felé – megszólította a családjával közöttünk ülő Pajzs urat.

Pajzs István magas, erős testalkatú ember volt, a háború előtt a Budapesti Főkapitányságon volt detektív, tudtommal bűnügyis. A III. emeleten laktak, az udvari fronton. Ahogy akkor mondták, „benősült” egy pénzes polgári családba. Későbbi apósa jómódú pesti ügyvéd volt, kikeresztelkedett zsidó. Lánya, aki nagyon kedves nő volt és „nett” – legalábbis én serdülő kamaszként ilyennek láttam –, már katolikusként nőtt fel, de az egyre szigorúbb zsidótörvények értelmében „zsidó származásúnak” minősült. Jóllehet ez veszélyeztethette az előmenetelét, Pajzs úr kitartott a menyasszonya mellett, szerzett a Dénes családnak megfelelő papírokat, s elvette feleségül a Dénes lányt – az ő keresztnévére nem emlékszem. Velünk – s érdekes módon, különösen velem – igen barátságos volt, a házból való kiköltöztetésünkig a szüleimnek mindig előre köszönt, nekem pedig gittet hozott. A háború utáni első években Münnich jó szakemberként visszavette, talán igazolták is, 47 körül azonban utcára került. A lerombolt hidak valamelyikének az újjáépítésénél helyezkedett el segédmunkásként: fizikai erejét itt tudta hasznosítani, de kiközösített ember lett. Az apósa közben meghalt, a lakásuk egy részét leválasztották, úgyhogy társbérliót kaptak. A mi családdunkkal – miután visszaköltöztünk – változatlan maradt a kapcsolata.

Nos, ez volt Pajzs úr, akit az új szomszéd az 1956. október 26-a körüli napokban – előtörténete ismeretében –, megszólított a pincében, és csodálkozásának adott hangot, hogy plédbe takarva magát itt ül közöttünk:

– Pajzs úr, magának főkapitánynak kellene lennie, s derék fiataljainkat védve segíteni a harcukat, hogy kiűzzük a betolakodókat.

Miután két-három hasonló gondolkozású szomszéd is e véleményt támogatón fordult feléje, Pajzs úr csendes, de határozott hangon azt mondta:

– Szoktak maguk térképeket nézegetni? Ez egy pocsolyányi ország. Én nyomozóként sem szerettem sem az amatőröket, sem az öngyilkosokat.

Jóllehet ez egy későbbi történet, egyszer a hatvanas évek végén a Római parton találkoztam vele. Miután a felesége meghalt, ő kiköltözött ide a „Rómaira”. Itt magányosan él, mondta, de „szabadon könnyebb” az élet.

Utolsó találkozásom Mező Imrével

Október 29-én reggel úgy tűnt – akkori hitem szerint a 28-i, többször megismételt Nagy Imre-beszéd hatására, amelyben arról is említést tett, hogy a kormány tárgyalásokat kezdeményez a szovjet csapatok kivonásáról –, könnyebben fordult a helyzet. A körúton már nem jártak fel-alá szovjet tan-

kok, s emlékezetem szerint a pincéből is felköltöztek a lakók. E helyzetet látva elhatároztam, hogy bemegyek a munkahelyemre, s ezúttal anyám sem tiltakozott.

Amikor odaértem, minden csendes volt. A DISZ-székházban nem találtam senkit. Miután a pártszékház előtt több titkári koci is állt, feltételeztem, hogy vagy Csikesz Józsefnét, vagy Mező Imrét ott találom. Ülésztek, leültem a várószobában, s közben arra lettem figyelmes, hogy határőregységek ellenőrzik a folyosókat. Minthogy azonban az ülés elhúzódott, visszamentem a saját szobámba. Elkezdttem telefonon hívogatni a kerületi bizottságok titkárait, de sikertelenül. Időközben megérkezett Kovács Antal, s tőle tudtam meg, hogy a felkelők több kerület székházát elfoglalták s feldúlták. A VII. kerületi bizottság volt a legközelebb. Mondtam Kovácsnak, sétáljunk el oda. Szomorú látvány fogadott bennünket: az iratok, könyvek kihányva az utcára, némelyik kupac már égett.

Hazaindultam, otthon bekapcsoltam a rádiót. Épp egy verset olvastak fel – mint utóbb kiderült, Tamási Lajos versét, akivel utoljára Gerő előszobájában találkoztam, ahol ő is az írók küldöttségének tagjaként várakozott. A vers utóbb megjelent az *Irodalmi Újságban* – e számot is megőriztem –, s így szól: „Zászlóink föl, ujjongva csapnak, kiborulnak a széles útra, selyem színei kidagadnak – ismét mienk a pesti utca.” Nem irodalmi értéke miatt idézem, hanem annak érzékeltetésére, hányféle módon tükröződött a megélt valóság, s születtek új hitek, illúziók sokakban, sokunkban.

E szempontból – legalábbis a magántörténelmem szempontjából – a legjellegzetesebb „kórjelző” a következő nap, október 30-a históriája. Korán reggel indultam el a Köztársaság térre. Rögtön Mező Imre szobája felé vettem az irányt. Nem tévedtem: ott volt a szobájában. Mint kiderült, ott is aludt, amikor beléptem, éppen borotválkozott.

– Jó híreim vannak, gondolom az egyiknek személyes okból különösen örülni fogsz. Ezzel is kezdem. Leváltották Kovács Istvánt, Kőből József a budapesti PB új első titkára. Továbbá – de ez már bonyolultabb ügy – a párt KB-t összetételére való tekintettel feloszlatták; öttagú pártelnökség alakult – János helyzete megerősödött; új kormány is alakul, azt mondhatnám, koalíciós jellegű. Azt is pozitívumnak tartom, hogy Donáth és Losonczy, akiket igen sokra tartok, bekapcsolódtak az új összetételű testületek munkájába.

Csak ismételni tudom: abban nem vagyok bizonyos, így mondta-e pontosan, de közlésének lényege ez volt.

– Mező elvtárs, ezek igen jó hírek. De sajnos nekem ezzel ellentétes tapasztalataim vannak, igaz, ezek lokálisak. Tegnap Kovács Antallal megosztva a feladatot, kimentünk néhány kerületbe: én elsőként „szűkebb pátriámba”,

a VII. kerületbe. A felkelők a helyiségeket feldúlták, az iratokat, könyveket elégették. Csepeli titkárunk, Borbély Sándor telefonon azt közölte, hogy Kalamár Józsefet, a tanácselnököt megölték...

– Természetesen tudok ezekről a hírekről. Mi erre a helyzetre is felkészülünk, de megfelelő politikai lépések nélkül, csak fegyverekkel a helyzet nem megoldható. Fokozottan kell figyelni az emberek napi gondjaira. Gondoskodni kell a főváros kenyér-, tej-, cukorellátásáról, s hogy legyen szén, brikett, hasított fa a tüzelőt árusító pincékben. Ezzel kapcsolatos kérésem van hozzád: telefonon nem tudom elérni Bartost – ő a Fővárosi Tanács elnökhelyettese volt –, menj el hozzá, kérj tájékoztatást, és ha nem találsz, rám hivatkozva menjél be Pongrácz Kálmánhoz – ő volt a Tanács elnöke –, s ha ő sincs, akkor Pesta Lászlóhoz. Tájékozódj, Bartos titkárnőjénél pedig hagyj üzenetet, hogy feltétlenül keressenek meg. Azért téged kérlek, mert összekötünk jelenleg nincs az épületben, a személyes tájékozódás s a megfelelő intézkedés pedig halaszthatatlan. Csikesznével – ő volt a tanácsi munkát felügyelő titkár – egyeztettem, az ő nevében is beszélhetsz.

Mindezt nem azért idéztem emlékezetemre hagyatkozva ilyen részletesen, hogy felnagyítsam a saját szerepem, hanem mert e megbízás is tanúsítja: az elszívargás a budapesti PB-n is megkezdődött, s mert ez volt az utolsó találkozásom Mező Imrével.

Névleges és tényleges visszatérés a pluralizmushoz

A Fővárosi Tanács Városház utcai épületének alelnöki szobáiban egyedül Pesta Lászlót találtam. Személyesen nem ismertem, de tudtam, hogy a Kisgazdapárt „felmorzsolásának” időszakában került be a Fővárosi Törvényhatóságba, s mint a „baloldal” prominens képviselője lett a tanácsrendszer létrehozását követően annak egyik elnökhelyettese. Lesimított ősz haja, gondosan vágott vékony kis bajusza, nyakkendője, csíkos, szürke-fekete öltönye, mellénye és óralánca – abban az időben szokatlanul – hangsúlyozta a polgári osztályhoz való tartozását. Tudtam, hogy nagy Újpest-drukker – amikor 1945–47-ben a lila-fehér gárda a Kisgazdapárt csapata volt, ő volt az UTE elnöke. Amikor előadtam neki jövetelem célját, azt mondta, Bartosékat nem látta, de nyugtassam meg Mező Imrét: kézben tartják e folyamatokat.

– Egyébként is az a véleményem, hogy ez a ramazuri napokon belül véget ér: az amerikaiak Szuezzel vannak elfoglalva, a szovjetek, és személy szerint Hruscsov számára pedig a magyar ügy presztízskérdés.

Őt egyébként addigra már Szerov tábornok, a szovjet elhárítás rezidense is megkereste:

– Információt kért néhány sürgő-forgó volt párttársamról – volt kisgazda párttagról, mindenekelőtt Futó Dezsőről, a *Kis Újság* szerkesztőjéről. Megmondtam neki, hogy ezek nem fajsúlyos emberek, és néhány napon belül elindulnak a nyugati határ felé.

Meglepett a magabiztossága és tájékozottsága. Nem véletlen, hogy a felszínen tudott maradni. Magam a gyors végkifejletben korántsem voltam ilyen biztos. Mire visszaértem a Köztársaság térre, már javában folyt a pártház ostroma. Nemhogy bejutni, de megközelíteni sem tudtam. Több irányból megkíséreltem, de próbálkozásaim nem jártak sikerrel. Hazamentem, remélve, hogy talán telefonon elértem Mezőt. De a hívás már ki sem csengett.

A rádiót végig bekapcsolva hagytam, de a Köztársaság téri eseményekről szó sem esett. Jóllehet az ostrom délelőtt kezdődött, arról a szűkebb kabinet nevében a kora délutáni órákban programjukat ismertető – s a pártjuk nevében szóló – államminiszterek sem tettek említést, köztük Kádár János sem.

A délután során folyamatosan kerestem telefonon Hollós Ervint és Gosztonyi Jánost. Egyikük sem volt az épületben: Hollós Ervinről azt mondta a titkárnője, hogy még reggel elindult a Köztársaság térre. Patakit is hiába kerestem. A felesége, Marika azt mondta, úgy tudja, hogy Feri Csatári Danival találkozott, de ebben nem biztos.

Másnap, október 31-én visszamentem a Köztársaság térre. Kisebb csoportosulások voltak a kiégett DISZ-székház körül, amelynek bejáratánál, de az Erkel Színház mellett és mögött is hiszterizált tömeg ázott, kopogtatott. Keresték az állítólagos föld alatti börtön bejáratát. Az épület előtt álló karszalagos fiatalemberek egyikét megkérdeztem, kitől, hol kell engedélyt kérnem, hogy felmehessek.

– Mi célból? – kérdezte.

– Itt dolgoztam, csak a volt szobámat szeretném megnézni; talán maradt néhány könyvem.

– Ide lehet, csak a másik épületbe nem, mert ott még keresik a rejtett páncéltermet (!)

Felengedett. Néhány könyv hevert a földön megtaposva, a szekrények ajtaja feltépve, a páncélszekrény nyitva. A könyvek ebben az állapotukban használhatatlanok voltak...

Elindultam hazafelé. Az Erzsébet körúton valahol lövöldöztek, s a távolból is ágyúlövésnek tompa hangja hallatszott. A Wesselényi utca sarkánál össetalálkoztam Bánát Péterrel: karján piros-fehér-zöld karszalag. Megkérdeztem:

– Hát te hol szolgálasz?

– Sehol, de ez most hasznos. Iván, aki a Gyűjtőfogházból kiszabadította a bátyját, a Filmgyár Forradalmi Bizottságától papírt is szerzett hozzá. Gyere, hazakísérlek.

Felmentünk liften a lakásunkba – az működött. Lehúzta a karszalagot, nehogy megijedjen anyám, akit a spájzban találtunk meg. Térdre állva sírdogált. Az ok nyilvánvaló volt: eldőlt a stélási. A kövön a széttört befőttes üvegek szilánkjai, a cseresznye- és barackbefőtt szétgurulva a földön.

– Huszár néni! Ne tessék hozzányúlani, a poros befőtt használhatatlan, az üvegszilánkok csak elvágják a kezét. Majd hozok otthonról néhány darabot, nálunk többlet van. Más baj nem történt a lakásban?

Anyám már kiegyenesedve válaszolt:

– Hála Istennek, nem. Csak megremegett a ház, de a lövés nem ide csapódott be.

Péter elment, s másnap visszajött két kosárral a kezében, benne vagy tíz üveg befőttel.

Anyám azonban nem lett nyugodtabb, engem féltett.

– Keresni fognak, fiam, elvisznek, fegyveresek járnak házról házra.

Én ugyan ezt nem tartottam reális veszélynek, de az átéltek nagyon megviseltek. A romos körúton összetalálkoztam Köböl Józseffel. Villamos, autóbusz nem járt, az emberek az úttesten járkáltak. Ott – a Király utca környékén – nem voltak harcok. Tőle tudtam meg, hogy Mező Imrét haslövessel a Péterffy Sándor utcai kórházba vitték, megműtötték, a golyókat eltávolították, de megmenteni nem tudták: belehalt sérüléseibe.

A következő napon a rádió adásából értesültem, hogy az MDP-t feloszlatták. Kádár János bejelentette, hogy az új párt neve Magyar Szocialista Munkáspárt. Az Ideiglenes Intéző Bizottság tagjainak névsorára azért emlékszem jól, mert azóta már sokszor olvastam. Idézem: Kádár János (elnök), Nagy Imre, Losonczy Géza, Donáth Ferenc, Szántó Zoltán, Lukács György, Kopácsi Sándor.

Az IB tagjainak később elváltak az útjai, de ez már egy későbbi történet. Most azt szeretném felidézni, hogy mit éreztem akkor, amikor ezt a névsort az – új nevén – Szabad Kossuth Rádióban meghallottam. Ellentmondásos, felkavaró érzés volt. Mindenekelőtt az jutott eszembe, amit Krassó Miklós mondott a forradalom előestéjén a Margit körúti halászcseréjében: megint késve jutottunk el a megoldáshoz.

De ellentmondásos volt ez az érzés azért is, mert az újjáalakult egykori koalíciós pártok azon tehertétel nélkül léptek színre, amit a Rákosi-korszak öröksége (a ma használatos fogalmat visszavetítve) az MDP utódpártjának jelentett.

De a pozitív érzés volt az erősebb, amit az is tanúsít, hogy még aznap elmentem az új párt Nádor utcai központjába. Szinte mindenki ismerős volt, barátságosan üdvözöltek. Végül Orbán Lászlóhoz nyitottam be, s mondtam, hogy szeretnék belépni a pártba. Nála nincs ilyen nyomtatvány, de írjak kézzel egy felvételi kérelmet, s majd ő eljuttatja a Budapesti Bizottsághoz – amint létrejön. Hosszabban nem tudtunk beszélgetni, értekezletre ment. Még néhány ismerőssel elbeszélgettem, majd hazaindultam.

A reményt árnyékoló szorongást e lépésem nem csillapította. S e szorongás csak fokozódott bennem Kádár november 1-jei és Mindszenty november 3-ai beszédeinek meghallgatásakor.

Kádár János november 1-jei beszéde akkor az őszinteségével hatott rám. Erőtlennek éreztem a jobbra csúszás, a restauráció veszélyét hangsúlyozó szavait, s találkozott érzéseimmel (félelmeimmel) az a kijelentése is: Válaszút előtt állunk, vagy lesz elég erőnk vívmányaink megvédésére, vagy nyílt ellenforradalom veszélye fenyeget. (Ez utóbbi formulát biztos használta.)

Igaz, akkori – egyébként csapongó – hangulataimat felidézve tulajdonképpen az egykori koalíciós partnerek egyikének a megnyilvánulásaiban sem érzékeltem restaurációs igényt – nyersebben fogalmazva –, a földbirtokok vagy a gyárak visszaadását szorgalmazó követelést. De a korrekció igényét annál inkább. S visszatekintve azt mondhatjuk, hogy ez jogos volt: az ötvenes évek tagosítási, kolhozalapítást erőszakoló gyakorlata hátrányos volt a gazdaságra nézve, s közben elsorvad, formálissá vált a gyárakban az érdekvédelem. De hát ezek a gondok 1956 őszén, a Petőfi Kör szakmai vitáin is hangot kaptak már. A forradalom – a munkástanácsok spontán kialakulása, az erőszakosan létrehozott szövetkezeti társulásokból való kilépők sokasodása – drámai erővel, a gyakorlatban bizonyította e kritika indokoltságát. És ezalatt egyre másra alakultak új pártok, forradalmi bizottságok.

Egyébként, ahogy én tapasztaltam, az utca hangja ennél radikálisabb volt: erősödött az antikomunizmus, újabb atrocitásokra került sor. Egyidejűleg sok basáskodó gyári vezetőnek is kiadták az útját, s az üzemi párt- és DISZ-szervezeteket is kitessékelték az üzemekből. November első napjaiban két gyári DISZ-titkár is felkeresett a lakásomon, tőlük részleteket is hallottam e történekekről. Borbély Sándor a Rákosi Művekben volt a DISZ Bizottság titkára. Tehetséges, de döllyfős fiú volt. S ejtőernyős. Mint elmondta, a „vezér” nevét viselő cégtáblát még a forradalom első napján eltávolították. Ugyanakkor nem a gyár régi nevét – Weiss Manfréd Művek – vették fel az új cégtáblára, hanem azt, hogy Csepel Vas- és Fém-művek. Ugyanakkor az ő szűrét is kitették, s a pártbizottság helyiségeit is lefoglalták.

Hasonló változásokról és hangulatról számolt be a volt Hofherr Schrantz, akkor Vörös Csillag Traktorgyár DISZ-titkára, Tóth Gábor. A kép – jóllehet Tóth korábban maga is ott dolgozott, s maradt ugyanolyan kedves, jó dumájú fickó – érdemben ugyanaz volt: a párt- és DISZ-szervezet de facto megszűnt, bár az ő története azért annyiban különbözik a Borbélyétól, hogy emlékezete szerint ő visszakapta régi munkapadját.

S talán még néhány szó az utca képéről. Nyomtatott, géppel, kézzel írt közlemények lepték el a hirdetőtáblákat, falakat, még a kirakatokat is. Társaságok, körök, egyesületek, szövetségek adtak hírt újjáalakulásukról. Egy maradt meg emlékezetemben, bár nem tudom megmondani, hogy miért éppen ez: „... a kommunisták tönkretették a vendéglátóipart. Alakítsuk újjá. Várjuk jelentkezéseket. Kávésok, pincérek szabad szakszervezete”.

A Mindszenty-beszéd olvasatai

Mindszenty József esztergomi érsek szabadon engedése jelezte az események irányát és dinamikáját. November 2-ai beszéde, ahogy emlékszem, bennem már első hallásra erős ellenérzéseket váltott ki, különösen az, hogy az utolsó Nagy Imre-kormányt a „bukott rendszer örököseinek” nevezte. E kormány tagjai több rendszer börtönét megjárták, vagy mint Bibó István, 1947-től teljes visszavonultságban éltek. A koalíciós pártokat képviselő államminiszterek pedig soha nem voltak a nómenklatúra tagjai, aminthogy Kéthly Anna sem, hiszen őt a kommunista vezetés mint jobboldalit még a két párt egyesülése előtt kiszorította.

Utólag újraolvasva megállapítható, hogy a szöveg tulajdonképpen kiegyensúlyozott volt, de sokkal inkább volt egy politikai megnyilvánulása, semmint egy egyházfőé. Ő utalt is rá, hogy a szovjet csapatok beözönlése – az ígéreteket megszegve – felgyorsult; s vélhetően nem számolt azzal, hogy szavaival aktivizálja s mintegy igazolja is „a birodalom vezetőit”. Mint ahogy azt sem mérlegelte, hogy intranzigens hangvétele a szovjet beavatkozást követő sokk és pánik után érzelmileg megkönnyíti majd azon ingadozó csoportok, személyek integrálását, akikben a beszéde felerősítette lappangó félelmeiket. Ennyiben a politikai deklaráció elhibázott volt.

Ilyen egymásnak ellentmondó érzésekkel feküdtem le november 3-a estéjén, s hallgattam aztán feleségemmel 4-én hajnalban, a Kossuth Rádióban Nagy Imre szavait.

– Ma hajnalban szovjet csapatok támadást indítottak fővárosunk ellen azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy megdöntsék a törvényes demokratikus kormányt.

Megdöbbenve hallgattuk.

Akkor – s ezt mindkettőnkől elmondhatom – egy világ omlott össze bennünk.

Természetesen nemcsak a közbeszédből, de már Nagy Imre, Losonczy Géza utolsó november 3-ai megnyilatkozásaiból is értesültünk a szovjet csapatok nagyméretű átcsoportosításáról, de más a csapatmozgatás, s más a nyílt, a kormány megdöntését szolgáló intervenció. Minden belső kétely ellenére hittük, mert hinni akartuk, hogy a megújult kabinet az ország nagy többségének támogatását élvezve, úrrá lesz a nehézségeken, és ha támaszkodik a munkástanácsokra, megteremthetők a konszolidáció feltételei. De e remény (?!), ábránd (?) e pillanattól kezdve befejezett múltnak volt tekinthető: az intervenció következtében hitelét veszítette a szocializmus megújulási programja, a XX. kongresszus.

Valami véget ért az életünkben, de akkor, érzelmileg összeroppanva, még annak a kérdésnek a megfogalmazására – nemhogy megválaszolására – sem volt erőnk: hogyan tovább?

S ezt az érzést nem oldotta a kurta közlemény, mely rövidhullámon volt fogható, mely szerint Kádár János és Münnich Ferenc kezdeményezik a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt kormány megalakítását.

V. A megtorlások, a depresszió és a kiútkeresés évei

1956 novemberében teljes visszavonultságban éltünk. Marika hivatásának érezte a rádiós szerkesztői munkát, de csak februárban teremődtek meg vizsztatérésének politikai-emberi feltételei. Nagy könnyebbség volt, hogy márciusban már műsort szerkesztett, s új műsort is indíthatott: az Ifjú Figyelőt.

1956. november végefelé a Böszörményi úti volt DISZ-központból üzentek: felvehetjük a novemberi fizetésünket. Erre az alkalomra több (voltage) függetlenített DISZ-vezető összegyűlt, s ők szerveztek egy rögtönzött értekezletet, arra kérve engem, hogy vállaljam a budapesti ifjúsági szervezet összetoborzását. Azonkívül, hogy én magam nem akartam visszatérni az ifjúsági mozgalomba, elképzelésük irreális is volt az adott feltételek között. Mindenesetre – bármily korlátozott volt is ez a nyilvánosság – először fogalmaztam meg, hogy hivatásos politikusi pályámat nem kívánom folytatni. Egyébként a fizetési listán ott láttam Tanczos Gábor nevét is. Tudtam, hogy Gábor és a felesége, Vera is Romániában van, ezért elkértem a fizetését, felvittem Teréz körúti lakásukra, s átadtam egy borítékban az illetményét. Én erről az évek során el is felejtkeztem, több évtized után mesélte el Bácskai Vera, hogy mikor ő visszatért a Teréz körúti lakásukra, édesanyja átadta neki a borítékot.

– Udvarias fiatalember volt, be is mutatkozott. Azt hiszem Huszárnak hívták.

Még december első napjaiban – abból gondolom, hogy 5-e lehetett, mert ottlétünk alatt olvasták be az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának határozatát az októberi eseményekről – engem és Pataki Ferencet meghívott a lakására Várnai Ferenc. Ő a negyvenes évek végén dolgozott a DISZ-ben, aztán a pártközpontba került, de évek óta egyikünk sem volt vele kapcsolatban. A Széna tér környékén lakott, s a délutáni órákban, együtt indultunk hozzá. Barátságosan fogadott, ami nem volt jellemző rá – másfél évig közvet-

len munkatársa voltam, s zord embernek ismertem meg. In medias res rátért a mondanivalójára: őt és néhány elvtársat megbízták egy új ifjúsági szervezet létrehozásának előkészítésével. Jelenleg tárgyalások folynak pártvonalon, de kapcsolatban vannak a Komszomol vezetésével is, hogy mi legyen az ifjúsági szervezet neve. Valószínűleg Kommunista Ifjúsági Szövetség, mert a jelenleg működő rétegszervezetekbe beépültek ellenforradalmi elemek. Az „elvtársak” azt szeretnék, ha e szervezetben szerepet vállalnánk. A kérésre – egymástól függetlenül – mindketten nemleges választ adtunk. Várnai makacs tárgyaló volt, új és új érvekkel állt elő, így a beszélgetés elhúzódott. Este 10 óra utánra még kijárási tilalom volt érvényben. Mindketten kénytelenek voltunk ott aludni. Várnai Ferenc az 1957. március 21-én megalakult Kommunista Ifjúsági Szövetség (a továbbiakban KISZ) titkára lett; az első titkár Komócsin Zoltán volt.

Közben megkezdődtek a letartóztatások. Megteremtik az ún. „ellenforradalmi cselekmények” elleni gyorsított eljárás bevezetésének jogi alapját – kivégzik Dudás Józsefet és Szabó Jánost – a Széna téri felkelők vezetőjét. A *Nép-akarat* című új lapból értesülök, hogy „ellenforradalmi cselekmények gyanúja miatt letartóztatták” – többek között – Háty Gyulát, Tardos Tibort, Zelk Zoltánt, Lőcsei Pált. Ennek számomra is egyértelmű volt a jelentése: mindannyian Nagy Imre köréhez tartozó írók, újságírók voltak. Tardos egyébként a Petőfi Kör sajtóvitájának egyik főszereplője volt.

Közben érdekes látogatók kerestek fel körúti lakásunkban. Elsőként Hollós Ervin, aki azelőtt, emlékezetem szerint, sosem járt nálunk. Elmondása szerint a „pártban” közölték vele, nem tartanak igényt a munkájára. Sevcsenkó elvtárs – mint utólag megtudtam, a Komszomol KB titkára – itt járt a Komszomoltól, és azt mondta, hogy új arcok kellenek, „magyar nemzetiségűek”. De ő nem fog kilincselni, a Dob utcában egy régi bőrös barátja cukrászdát nyit, hívja, hogy társuljon be hozzá. Egyébként Szakali Józsefnek, Molnár Jánosnak is kiadták az útját, pedig ők keresztények, melósok – nekik azt mondták: alkalmatlanoknak bizonyultak. Marika megkínálta Hollóst feketekávéval, elbeszélgettünk, majd azzal köszönt el: meg vagytok hívva a cukrászdába egy habos kávéra kuglóffal.

A másik vendég Berecz János volt. Ő a Lenin Intézet elvégzése után került a budapesti DISZ-be. Neki azt mondták: túlságosan szívélyesen barátkozott Tanczos Gáborral. Kassai Géza elvtárs legjobb tanítványától nem ezt vártuk. Azt mondta, most hazamegy Szabolcsba, a szüleihez, segíteni a disznóvágásban.

– Ha visszajövök, hozok nektek is kóstolót.

Többször nem jelentkezett.

A megtorlás folytatódott. Eörsi István és Angyal István letartóztatásáról tudtam, Eörsi Pistát jól ismertem, szerettem. Akkor ismertem meg, amikor budapesti DISZ-titkárként először mentem el egy taggyűlésre. A tárgyalásukra május 6-án került sor. Angyal ügyét elkülönítették. A Markó utcába Csoóri Sándorral együtt mentünk el. Eörsi kihajtott fehér ingére, derűs arcára (!) ma is jól emlékszem. Vitakészségét ebben a helyzetben is megőrizte, s jóllehet tudta, hogy súlyos ítélet vár rá, szinte „bedarálta” az ügyészt és a bírót. Öt évi börtönre ítélték. Emlékszem, Csoórirra is mély benyomást tett Pista büszke magatartása.

Én nem szerettem a dologtalanságot, s megörültem, amikor egy véletlen találkozásnak köszönhetően munkát kínáltak a Budapesti Rendőrkapitányság Gyermekek- és Ifjúságvédelmi Osztályán. Mivel érdekelt az ifjúság „peremvilága”, még DISZ-titkári minőségemben jártam már az osztályon. Annak a vezetője ismert meg, de jótevőm pontos nevére – szégyenszemre – nem emlékszem. Furcsa neve volt: Lubánszki vagy Labánszkiné. Nagyon rövid ideig voltam ott, mert a részleget átszervezték, betagolódott egy másik osztályba, de ő megint segített elhelyezkedni.

– Van a Szőlő utcában egy átmeneti otthonunk. Keresnek pedagógus végzettségű embert. Ott olyan fiatalok vannak, akiknek már elrendelték a letartóztatását, de még nincs jogerős ítéletük. Innen, az ítéletet követően, annak rendelkezése szerint vagy javító-nevelő intézetbe, vagy a fiatalok börtönébe kerülnek.

Ez a munkahely – legalábbis a számomra – igen érdekesnek bizonyult. Az elvadult, tipikus pesti vagányokkal az ott dolgozó állomány igencsak durván bánt. Furcsán néztek rám, amikor türelmes, emberi hangon hosszabban elbeszélgettem egy-egy gyerekkel; engedélyt kértem, hogy munkaidő után felkeressem családjukat. Érdekes módon a többségük az Illatos út környékén, az angyalföldi „Százház” – remélem, így hívták – valamelyikében lakott. Én járatlan voltam a szociológiában – Magyarországon akkor, s korábban sem volt akadémiai diszciplína –, valamelyik antikváriumban azonban találtam egy szociológiai kézikönyvet, amelyben kérdőívmintákat, táblaszerkesztési útmutatókat találtam. Rá kellett döbbennem, hogy az a konyhanémet, amelyet a nagyanyámtól tanultam, s amelyet a mindennapokban jól lehetett hasznosítani, a tudományos fogalmak világában érdemben használhatatlan. El is határoztam, hogy elkezdek rendszeresen németet tanulni, de csak nyelvkönyvekből nem ment. Később kínálkozott egy megoldás: a Lövőház utcában lakott a Közgazdasági Egyetem egy nyugdíjas professzora, dr. Nyárádi. Könyvvitelt tanított, de az egyetem újjászervezése után az új dékán, dr. Nagy Tamás kiadta az útját. Két évig jártam hozzá a német tudományos nyelv tanulása cél-

jából, a felesége is igen kedves asszony volt. Később – a hatvanas évek elején – családilag is összejártunk. Ő a szerény nyugdíjából élt, felesége háztartásbeli volt, de csonkolt lábát gyógyítandó gyakran járt Baden-Badenben, unokaöccse meghívására, akitől havi apanázst kapott. Nem tudom, hogy ez hogyan bonyolódott, mindenesetre nyitott neki egy könyvszámlát is, s az asszony ennek terhére minden alkalommal meg tudott vásárolni négy-öt tudományos könyvet. Egyébként mindig bérelt gépkocsin jött haza. Könyvtáramban ma is megvannak azok a könyvek, amelyeket ő hozott, s amelyeket magyar forintban fizettem ki neki. Csak néhány szerzőt említek: Max Weber, Max Sheler, René König, Helmut Schelsky. Utóbbinak *Die skeptische Generation* (A szkeptikus nemzedék) című könyvét munkámhoz, alapkönyvként használtam fel.

De visszatérve 1957 tavaszának politikai történéseire: a megtorlás, fegyelmelés több területen folyt, s egyre keményebb lett. Személyemet érintően ezt két vonatkozásban észleltem. Talán még március környékén egyszer hívatott Kelen Béla. Akkor még a Nádor utcában székelt a Párt Budapest Bizottsága, s ő ennek lett egyik titkára.

– Nem nagy örömmel teszem, de rossz hírt kell veled közölnöm. A Budapesti IIB egyik Titkársági ülésén úgy döntöttünk, hogy Orbánnak átnyújtott nyilatkozatod alapján egyelőre nem tudunk átigazolni. Még a tavasz folyamán, pártbizottsági ülésen visszatérünk ügyedre, természetesen téged is meghívunk, hogy kifejtsed az álláspontodat.

Majd Marika helyzete felől érdeklődött, végül megkérdezte, van-e munkahelyem. Mondtam, igen: nagyon érdekes területen, a Szőlő utcában, fiatalok bűnözők otthonában vagyok nevelő. Ehhez nem fűzött kommentárt, de éreztem, hogy nem engedte el a füle mellett. Szívélyesen elbúcsúzott. Én az első pillanatban nem is fogtam fel teljesen a döntés egzisztenciális jelentőségét: függetlenített pártmunkás valóban nem akartam a jövőben lenni, de az akkor a társadalomban teljesen elszigetelt pártból nem kívántam kilépni. Pedig a lépésük logikus volt, én nem voltam következetes.

Alig néhány nappal ezt követően egy tértivevényes levelet kaptam: március 25-én – ha jól emlékszem – jelenjek meg a Gyorskocsi utcában, 9 órakor. Közben még az történt, hogy mint barátaim jelezték, a KISZ alakuló ülésén a beszámolóban elhangzott egy sokjelentésű mondat:

– Revizionista elemek az ifjúsági mozgalomba is befészkelték magukat.

Az egyik küldött, N. T. – később budapesti KISZ-titkár – ezt kiegészítette:

– A fővárosi DISZ-szervezetekben okozták a legnagyobb rombolást.

Nem lehetett kétséges, hogy ez személyemre vonatkozott.

A Gyorskocsi utcában egy csupán kis szellőzőnyílással rendelkező, ablak nélküli szobába vezettek, amelyben két szék volt, egy íróasztal, s rajta írógép.

Az őrmester, aki elkísért, leültetett, majd magamra hagyott. Talán egy negyed óra telhetett el, mikor belépett egy civil ruhás, jóképű és jólöltözött államvédelmis. Bemutatkozott, de konspiratív okból nyilván nem a saját nevét mondta.

A személyi adataim felvétele után – maga gépelt – félretolta az írógépet, s közölte, hogy a Petőfi Kör ügyében kíván kihallgatni.

– A Kör történetét ne mondja föl. Azt jól ismerjük. Az érdekel mindenk előtt, hogy a sajtóvitán, jóllehet erre a budapesti pártvezetők kötelezték, miért nem adott elsőként szót a párt küldöttének, Nógrádi Sándor altábornagy elvtársnak?

– A nagy felfordulás közepette – több ezer ember kinn rekedt, s a szervezésért is én voltam a felelős –, egyszerűen elfelejtettem.

– Nézze, maga jelentős pozícióban volt, viszont amit mond, az komolytalan, gyerekes. Átnegy a másik szobába, gondolja végig még egyszer a történeteket és adjon a hatóságnak – és megnyomta a szót – elfogadható választ. Egy folyamat első állomásánál tart, magán is múlik, hogy mi lesz a folytatás.

A magány, a félelem eluralkodott rajtam – nyilván ez is volt a kihallgató tiszt célja –, de hát nem tudtam, s nem is akartam mást mondani, mint a valóságot: „elfelejtettem”.

E válasz nem elégíthette ki, s kicsit indulatosan csak annyit mondott:

– Akkor *most* befejeztük. Majd jön az altiszt, és kikíséri. A viszontlátásra!

Eltelt két-három hónap, én naponta szorgalmasan kivillamosoztam Óbudára, s folytattam a kérdőívezést. De a megkérdendők száma korlátozott volt, s mert tudtam, hogy többségük históriája Sátoraljaújhelyen, Aszódon folytatódik, engedélyt kértem e börtönök látogatására. Kiderült, hogy ehhez a Belügyminisztérium engedélye szükséges – akkor oda tartoztak ezen intézmények. Megkérdeztem, hogy személy szerint kihez? Azt mondták, Kőrös ezredes elvtárhoz. Szerencsém volt, az ezredes 56 előtt, mint a Budapesti Főkapitányság osztályvezetője, a május 1-jei rendezvények szervezéséért, rendjéért felelős rendőrtiszt, tagja volt a Mező Imre vezette operatív bizottságnak. Kövérekés, középkorú, jó megjelenésű férfi volt, civilben senki nem gondolta volna róla, hogy rendőrtiszt. Kihallgatást kértem tőle, s ő örömmel fogadott. Nemcsak hogy megadta az engedélyt, de segítséget is ígért, s tartotta a szavát. Egyetlen kérdése volt:

– A lányok nem érdekelnek? Mert ha igen, a rákospalotai nevelőintézet-re, és a sátoraljaújhelyi börtön női részlegére is kiterjesztem az engedélyezési parancsot. Megköszöntem a jóindulatát. Később – már a hetvenes években – a Rendőrákadémia parancsnoka lett, többször meghívott előadások tartására, aminek szívesen tettem eleget.

De úgy éreztem, csak könyvekből nem tudom megtanulni a kérdőívkészítést, a táblák elkészítését, s megkerestem Szalai Sándort, aki értő tudója volt e szakmának. Nehezen találtam meg, végül az Egyetemi Könyvtárban sikerült vele telefonon beszélnem. Elmondtam a gondjaimat. Rögtön tegezve – én egyébként korábbról nem ismertem –, baráti szóval válaszolt.

– A legjobb lesz, ha Attila úti lakásomban beszélünk, hozd a cókókjaidat.

Adott egy telefonszámot is.

– Kedden 5-kor várlak.

Közel két és fél évtized alatt sokszor jártam a lakásán, s elmondhatatlanul sokat köszönhetek neki.

A megadott időpontban pontosan érkeztem hozzájuk. A felesége nyitott ajtót, Sándor elélem sietett. Szobája ablaka a Vérmezőre nézett, hatalmas könyvtár polcai borították a falakat.

– Lássunk rögtön munkához. Először mondd el, mi a munkád célja, milyen előfeltevéseid vannak, s hol tartasz pillanatnyilag?

Én röviden elmondtam, mi ez a Szőlő utcai átmeneti telep, hogy bár kényszerűségből vállaltam ott állást, e fiatalok helyzete, családi környezete felkeltette az érdeklődésemet a fiatalok bűnözés jelensége iránt, hogy elkezdtem olvasni e témába vágó könyveket, főleg németeket, mert a magyar irodalom szegényes.

– Hát, ha nem is gazdag, de nem érdektelen. A háború előtt külön intézmény volt a fiatalok bírása: Német Pista volt a tanács elnöke. Ő minden eléje kerülő fiatalról környezettanulmányt íratott. Ezek a Markó utcai börtön levéltárában megtalálhatóak.

Döbbsenten hallgattam: honnan tudja, agya melyik szögletében raktározta el ezt az ismeretanyagot, hisz előre még a témát sem jeleztem. Sokszor ért vele hasonló meglepetés.

Miután átlapozta a magammal hozott kérdőívkísérleteket, átnézte a táblákat:

– Első lépésnek nem rossz. Milyen német könyveket olvastál, mert látszik, hogy mankókat használtál.

Felsoroltam.

– Nagyszerű. De az angol irodalom is igen gazdag.

– Angolul sajnos nem olvasok.

– Hány éves vagy most?

– Huszonhét.

– Pótolható és pótlandó. De matematikát is tanulnod kell, mert a módszertani irodalom e nélkül nem hasznosítható.

Majd elkezdte átvilágítani a kérdőívet. Kiegészítette, egyes kérdéseket átírt. Elmagyarázta, hogy milyen megfontolások, logika szerint. Aztán hoz-

zákezdett a táblák átnézéséhez. Több adat kell, erre ez a kérdőív alapot ad, de azokat megfelelő nyalábokban kell elrendezni. Fontos a származás: a szülők származása, iskolázottsága, munkahelye; család: él-e mindkét szülő, együtt élnek-e; ha elváltak, mikor; voltak-e büntetve; mikor, miért – stb.

Újra nekiveselkedtem a vizsgálatnak. Szerencsére a vidéki börtönökbe, javítóintézetekbe addig nem jutottam el. Közben Kőrösi ezredes „megrendelte” a vizsgálatot, ami előleg kifizetésével társult.

Otthon érdekes hír fogadott. Telefonüzenetet kaptam a XI. kerületi Pártbizottságtól. Szirmai elvtársnőt (utóbb kiderült, Szirmai Józsefnek, a KB titkárának volt a felesége) keressem fel munkahelyén, az agitprop osztályon. Miért? – fogalmazódott meg bennem a kérdés. Korábról nem ismertem, még a PB címét is a telefonkönyvből kerestem ki. Telefonon időpontot kértem, s a megfelelő igazoltatás után, belépőcédulával a kezemben benyitottam szobájába. Rögtön a tárgyra tért. A József Attila Gimnáziumban igen gyenge a pozíciójuk. Csak két párttag van: a Pándi Pál felesége és Kornidesz Mihály.

– Ön őstől oda kerülhetne. A terep nagyon nehéz: a megnevezett iskola a volt Ciszterci Gimnázium; a szülők többsége is ott érettségizett. Lágymányoson az új házak többsége a húszas-harmincas években épült, s e lakóházak törzslakói a Horthy-rendszer úrgazdagjai. Ez a szülői háttér.

– Szirmai elvtársnő! – válaszoltam –, számomra ez az ajánlat, a várható nehézség ellenére is csábító. De a félreértések elkerülése érdekében szeretném megemlíteni, hogy felfüggesztett párttag vagyok, s a KISZ kongresszusán a jelenlegi budapesti titkár revizionista elemnek nevezett. Közbevetésként:

– Mindennek tudatában vagyok, azt is tudom, hogy fegyelmi ügyének lezárása még hátra van, de magát – mindezt előrebocsátva – Kelen Béla elvtárs javasolta. Ha a válasza igenlő, július végéig a Fővárosi Tanács Oktatási Főosztályától megkapja a kinevezési papírját, s jelentkezzen a gimnázium igazgatójánál: Fiala Albertnél.

A hírek nagyon megörültem, de fegyelmi ügyem tárgyalásáig nem tekinthettem lezártnak.

Fegyelmi ügyeim

Az MSZMP Budapesti Ideiglenes Intéző Bizottságának (IIB) május 9-i ülésén került sor a fegyelmi ügyre. Az ülést az e munkakörre átvezényelt Marosán György vezette. Talán a hatodik napirendi pont volt az én ügyem. Marosán egyedül trónolt az asztalfőn. Az arcokat ismertem. A részleteket nem kívánom felidézni – a jegyzőkönyv fellelhető.

Emlékeimben úgy él, hogy két mozzanat – egy objektív és egy szubjektív – határozta meg e számomra nyomasztó tárgyalás légkörét. Az objektív: 1957 áprilisa – mint már felidéztem – a represszió kiterjesztésének, elmélyítésének időszaka volt. Ennek egyik célpontja (célcsoportja) – akkori szóhasználatban – „a pártonkívüli és a párton belüli revizionisták” voltak. A represszió eszköztára széles volt: a politikai fegyvelmezés különböző formáitól egészen a bűnügyi megtorlásig terjedt.

Ami a szubjektív vonatkozást illeti: Marosán György alig két hete vette át a budapesti IIB, a pártélet irányítását, s demonstrálni akarta, hogy ki az úr a házban, s ettől nem függetlenül, hogy az általa szükségesnek ítélthez viszonyítva langyos és erőtlen a személyemmel kapcsolatos döntés.

Már az ülésterembe való belépésem pillanatában tanúja lehettem első ilyen értelmű megnyilvánulásának. A napirend előadója Csikesz Józsefné volt, aki röviden elmondta, hogy ügyem azért került e fórum elé, mert a budapesti DISZ egyik titkára voltam. Megemlítette:

– Az előzetesen megküldött anyaghoz melléeltük a beadványát. Arról kell döntenünk, hogy Huszár elvtárs tagja lehet-e az MSZMP-nek.

Marosán azonnal felülütötte:

– Nemcsak erről kell döntenünk. Bizonyítani kell, hogy Huszár követett-e el hibát, vagy bűncselekményt november 4-étől napjainkig?

Az elhúzódó vita részletei összemosódnak bennem, de durva leegyszerűsítéssel azt kell mondanom, hogy e két felvezetés stílus- és tartalombeli eltérése jellemezte a hozzászólások két típusát. Természetesen nem átmenetek nélkül.

Saját akkori érzéseim felidézve számomra a legfájóbb hajdani DISZ-es kollégáim marosáni demagógiát idéző felszólalásai voltak.

Nem felejtendő Borbély Sándor hangütése. Korábban már idéztem Lenin körüti lakásunkon tett látogatását. Mivel a munkások nem engedték be a gyár területére, akkor megkeseredett volt, megszeppent és tanácstalan. Itt, a vitában a rettenthetetlen forradalmár pózában tetszelgett. Körülbelül így:

– Nálunk, Csepelen sok ifjúmunkás felismerte a helyzetet (hol? a munkástanácsban? – H. T.) – bár ezek nem végeztek egyetemet, mint Huszár elvtárs. A pártház védelmében is részt vettek (?!), és november 4. után szervezték a pártot.

Majd e kevés igazságelemet tartalmazó mondat után hozzászólását megkoronázta a következő bejelentéssel:

– Ezek a munkásfiatalok helytelenítik, hogy Huszár a párt tagja legyen.

Nagy Tibor, aki ügyem tárgyalása idején a budapesti KISZ Bizottság titkára volt, kétszer is szót kért. Idézem hozzászólása első mondatait:

– ...nem tárgyaltak még az ügyemről; a KISZ még nem döntött, de azokkal az elvtársakkal, akik az ügyet ismerik, elbeszélgettek, igaz, nem hivatalo-

san, de az a tapasztalat, hogy nagy ellenszenvet váltott ki Huszár elvtárs pártba való felvételének híre.

Megemlíteném, hogy egyelőre csak a felfüggesztés, a fegyelmi tárgyalás híre terjedhetett el, mert ügyemről egyetlen testület sem döntött, másrészt bár én a rólam kialakult vélekedéseket általánosságban nem ismertem, egyes volt munkatársaim, akikkel véletlenszerűen találkoztam, azt mondták, hogy az ötletlen vezetés eredménye, hogy olyanok is, akik kezdetben haraggal szóltak rólam, azóta már nosztalgiával emlegetnek. (A múlt megszépítő köde.) Nagy Tibor a következő, ugyancsak felejthetetlen, emelkedett mondattal fejezte be a hozzászólását:

– Nekem is az a véleményem, hogy Huszár elvtárs nem a pártba való, hisz novemberben majdnem szemem köpött a pártszervezés alkalmából.

Szavaihoz nem fűzök kommentárt, de az időben előrelépve megemlíteném, hogy amikor dr. Gönczöl Katalin – az ismert kriminológus – akadémiai doktori védésén, ahol a cím odaítélésére javaslatot tevő bizottság elnökeként voltam jelen immár akademikusként, megjelent Nagy Tibor is. Utána – mint ez szokás – kisebb fogadás volt, s ott Gönczöl be akart mutatni a Büntetés-végrehajtás nyugalmazott országos parancsnokának, Nagy Tibornak. Ő széles mozdulattal átölelt:

– Ó, mi már az ifjúsági mozgalomban együtt dolgoztunk. Már akkor sejtettem, hogy Tibor barátom messzire jut a tudományos ranglétrán.

Kitérő: Volt főnököm a Kilián laktanyában; a Rottenbiller utcai fiúk, akik kihozták

Meghívottként jelen volt még az IIB ülésén volt főnököm, Kovács Antal is. Egyrészt megemlítette, hogy az októberi események utáni nehéz helyzetben csak futólag találkozott velem – erre még visszatérek. Másrészt felidézett egy novemberi beszélgetést a feleségemmel. A lakásunkon keresett fel, én nem voltam otthon, Marikával beszéltem. Tudta, hogy ő is a Szovjetunióban tanult. Hozzászólása szerint a feleségem akkor majdnem sírva mondta neki, mennyire sajnálja, hogy fiatal életét ilyen hazug dolognak áldozta. A szovjet imperializmus elnyomja a népi demokráciákat.

– Nekem meggyőződés, hogy e hazug nézeteket Huszár elvtárs is képviseli.

Először az októberi események utáni „futólagos” találkozásról szólok, mert meggyőződés, hogy a Kovács Antal által elmondott két történet között van összefüggés.

E sok részlet nem a nómenklatúra kiváltságrendszerének a bemutatását szolgálta, inkább az ügyem tárgyalása során felidézett történet pontosításához volt rá szükség. Tehát: november 1-jén, vagy 2-án Kovácsné felkeresett bennünket, és sírva elmondta, hogy piros-fehér-zöld karszalagos fegyveresek jártak náluk, először az ő apját keresték, de miután az hazaköltözött Nyíregyházára, Antalt vették elő, igazoltatták, és elvitték, tudomása szerint a Kilián laktanyába. Még megemlítette, hogy a telefonvonaluk sem él.

Én a világtól elzárva nem ígérhettem semmit, de igyekeztem megnyugtatót. Azt mondtam, megpróbálok tájékozódni a tartózkodási helyéről, s holnap – ha ez lehetséges –, kimegyek hozzájuk. Elgyalogoltam a DISZ-együttes székházába, ahol – még 30-án, a pártház ostroma után – találkoztam két, Vágbesztercén járt táncosukkal, s jóllehet akkor már fegyvert viseltek, igen barátságosan üdvözöltek. Amikor elváltunk, kicsit fellengzősen azt mondták, hogy ha bajba kerülök, őket keressem. Hát ezért indultam el – más lehetőséget nem látván – a Rottenbiller utcába. Egy bolyban álltak vagy tízen fegyveresek, s a két fiú egyike is ott volt közöttük. Megismert, odajött hozzám. Elmondtam neki a történetet, mire azt mondta: most rögtön elindulnak, s körülnéznek. Még két – a Felvidéket vendégszereplésük során szintén megjárt – barátja tartott velünk. Ismerős mellékutcákon mentünk. Én a Práter utca sarkán megálltam, s azt mondtam, itt megvárlak benneteket. Jó fél órával később a borostás arcú Kovács Antallal tértek vissza.

Megörültem neki, átöleltem, s azt mondtam, hogy a fiúkat illeti a köszönet. Hisz a környéken lőnek minden irányból: a bőrüket vitték vásárra. Egy darabig együtt mentünk, aztán a Rákóczi tér környékén elköszöntünk egymástól.

November végi látogatása Lenin körúti lakásunkon nyilván összefüggött kimentésének történetével, de én nem tartózkodtam otthon. Amikor hazaértem, Marika említette, hogy itt járt Kovács Antal.

– Mi célból?

– Csak annyit mondott: meg akarta kérdezni, hogy vagyunk. Én azt mondtam neki: köszönöm, egészségileg jól, de rossz lelkiállapotban.

– Miért? – kérdezte.

– Hiányzik a munka, és az események alatt rossz volt megtapasztalni, hogy mennyi ellenérzés halmozódott fel az emberekben a rendszerünkkel szemben. Valamit nagyon elrontottunk.

Kovács nem vitatkozott. Marika azzal búcsúzott tőle, hogy:

– Üdvözlöm a feleségét, remélem, már megnyugodott.

Hollós Ervin, Kelen Béla hozzászólása és indítékaik

Röviden visszatérek még a IIB-ülés lefolyására. Voltak Nagy Tibor szavaira rímelő hozzászólások, s voltak tárgyilagosan bírálók is. Két volt közeli munkatársam szavai voltak számomra fontosak. Hollós Ervin, aki akkor már a BM III/3-as ügyosztályának főtisztje volt, kétszer kért szót. Az első hozzászólása rövid volt, közvetlenül Marosán felszólítása után hangzott el, hogy:

– Az ifjúság vezetői jelen vannak, helyes lenne, ha elmondanák a véleményüket!

Egyetlen tömondatból álló, kérdés formájában elhangzott kulcsmondatot mondott. November 4. utáni hibáim ismereteseek.

– S azt is tudom, hogy Huszár nem tartozik azok közé, akik tudatosan szervezték a pártellenes vonalat.

Kelen Béla – akinek a helyzete Marosán érkezését követően ingatagabbá vált, vélhetően azért is, mert a DISZ KV tagjaként, 56 augusztusában Táncczosékkal is tárgyalt –, óvatosan szólt hozzá. Novemberi beszélgetésünkől azt emelte ki – amit beadványomban én is részletesen kifejtettem –, hogy:

– Az ellenforradalom kérdése nem volt előtte világos.

Egyébként dodonai mondatokat mondott. Az itt nem idézett Kiss Dezső csepeli párttitkár szavaira reflektálva megemlíttette:

– Törekvő volt, az igaz, de nem karrierista. Sokat tanult, minden pénzt könyvre költötte, de bizonyos fiatal írók befolyása alá került...

Hasonlóan dodonai volt Aczél György is, de ő korábban nem ismert engem. Volt egy megállapítása azonban, amelyben megértőnek mutatkozott irántam, s amely az elhangzott vádak ismeretében nekem fontosnak tűnt:

– Abban, hogy Táncczos szüleinek a lakására felvitte fizetését, én semmi problémát nem látok. Egy nyolc hónapos gyermekről gondoskodott. Ezzel nincs semmi probléma!

A döntés előtt röviden elmondta a véleményét Marosán György is. Egy retorikus megfogalmazását követően, miszerint két érzés viaskodik benne, az egyik „eldobni egy fiatait”, a másik „a párt féltése”, kimondta a kulcsmondatot:

– Nem lehet visszavenni olyan embert, aki a pártról előadásokat tartott, s amíg azok, akik tanultak tőle, megtalálták a helyüket, és fegyverrel harcoltak, ő dekkolt. A mércét nála szigorúbban kell megszabni...

Hallgatva Marosán (a leírtaknál terjedősebb) szavait, emlékezetemben feltolult az a kép, ahogy október 23-án átrohant a várószobán, ahol az MDP PB ülésére meghívottként ültünk, s elegánsan, trencskókabátban, élére vasalt nadrágban, Táncczos Gábor felé fordulva azt mondta:

– Ha maguk utcára viszik az egyetemistákat, én a csepeli prolik élén jövök Pestre.

Nos – persze nem az én előadásaimon okulva –, a munkásfiatalok valóban megtalálták a helyüket, mégpedig a felkelők oldalán. Marosán így zárta szavait:

– Egy év után újra jelentkezzen felvételre.

Csikesz Józsefné jóindulatból, óvatosan megkérdezte, hogy folytathatom-e a vele egyetértésben megkezdett munkát? S elmondta, hogy az akkor üresen álló főt Károlyi-kastélyban gyerekváros létrehozását javasoltam, s ő felkarolta ezt az elgondolást. Marosán válasza:

– Az a munka nagyon bizalmas. Nem javaslom, hogy folytassa.

A határozat tömörítve Marosán szavaira épült.

Amikor kiléptem az épületből, a csömör érzése lett rajtam úrrá. Pedig mást nagyon nem várhattam, s magam határoztam úgy, hogy nem kívánom függetlenített KISZ- vagy pártalkalmazottként folytatni a pályámat. Végül is számolhattam volna az elhatározás következményeivel. Az azonban megdöbbenett, hogy a beadványomat (vallomásomat) – talán Csikesz Józsefné kivételével – érdemben senki el sem olvasta.

Végeredményben már a Rajk-perrel megkezdődött bennem egy eróziós folyamat, s mozgalmi tapasztalataim a Budapesti Pártbizottságon a kéte-lyeimet csak megerősítették. A kiigazítás reménye azonban tovább munkált bennem. Sok butuska kísérlet után Lakatos Istvánék spontán kezdeményezésének felkarolását, közreműködésemet a Petőfi Kör létrehozásában e szándékok motiválták. Majd jött a XX. kongresszus, Nagy Imre júniusi beszédével megerősödött bennem a remény: a mozgalom képes megújulni. Visszatekintve egyértelmű, hogy a szovjet birodalmi politika működési mechanizmusait nem ismertem elég mélyen. A vakhitet illúziók váltották fel. A forradalom leverése – és az azt megelőző álságos színjáték – ezeket az illúzióimat roppantották meg.

Most – az IIB határozata után – már tudtam a választ a kérdésre: hogyan tovább? A „tudományos munka inasaként” akartam megtalálni az utat.

„A tudomány inasa akarok lenni” – Első kísérlet

Erre már 1955 áprilisában–májusában volt egy kísérletem: több más tudományterület mellett a Tudományos Minősítő Bizottság a filozófia területén is pályázatot hirdetett egy aspiránsi státuszra.

A pályázatot beadtam, kaptam hat hét tanulmányi szabadságot – munkámban Gönyei Antal helyettesített –, aztán elmentem a vizsgára. A bizott-

ság elnöke Mátrai László volt, a tagjai Heller Ágnes és Hermann István. Az Akadémia Nádor utcai székházában játszódott le a processzus, amely képszerűen is rögzült az agyamban. Mátrai megkérdezte: hol, milyen egyetemen, milyen szakon végeztem, mióta foglalkozom filozófiával, és rendelkezem-e valamilyen publikációval? A jogos kérdésekre adott válaszom derűlátásra nemigen adott okot. Rövidzárlat miatt, vagy más okból, ma már nem tudnám megmondani, nem is említettem, hogy 1946 után minden megjelenő Lukács-könyvet megvettem, elolvastam, az előadásaira eljártam, hogy olvastam Sartre *Egzisztencializmus* című könyvét – épp Mátrai László előszavával –, s hogy már Moszkvában is filozófia szakra akartam jelentkezni, de abban az évben a Lomonoszov Egyetem nem fogadott magyar ösztöndíjasokat. Ezt követően Heller Ágnes megkérdezte: e vizsgára milyen könyveket olvastam?

– Ha elfogadják jelentkezésemet, orosz témájú értekezést szeretnék írni. Csernisevskij, Belinszkij, Dobroljubov könyveit olvastam újra; oroszul ezek álltak a rendelkezésemre.

Heller rákérdezett:

– Csernisevskij *Mit tegyünk* című könyvét olvasta-e?

– Olvastam – válaszoltam.

– Akkor mondja meg, milyen összefüggésben foglalkozik, s milyen következtetésre jut az említett szerző Hegel ismert tételével „a tagadás tagadásával” kapcsolatban?

– Nem emlékszem – mondtam kategorikusan.

Mátrai a vizsgát befejezettnek nyilvánította. Közölte, hogy a döntésről írásban értesítenek. Én Heller Ágnest ma is nemzetközi rangú filozófusnak tartom – később voltak jobb ízű és jobb emléket hagyó találkozásaink is –, s nem őt, hanem a szituációt akartam jellemezni.

Okulva a történelemből, jöllehet a filozófia iránti érdeklődésem nem csökkent, 1957-ben nem tartottam magam kellően felvértezettnek, hogy ebbe az irányba induljak el. Másrészt akkor a Szőlő utcában már nekiveselkedtem egy szociografikus munkához szükséges anyaggyűjtésnek, és Szalai Sándor segítségével jól haladtam a szakkönyvek olvasásában is. E munkámat a budapesti IIB határozata után is folytattam.

A József Attila Gimnázium tanára; történelmi stúdiumok; feléledt kamaszkori élmények

Közben változott a munkahelyem. A XI. Kerületi Tanács Oktatási Osztály vezetője hívatott, hogy fővárosi felettesei utasították, valamelyik kerületi gimnáziumban keressenek nekem állást.

– Most vezetjük be a gimnáziumokban a logikát és a pszichológiát, önnek ilyen szakdiplomája van. Ezek négy féléves tantárgyak, amelyeket a József Attila Gimnáziumban – akkorra el tudnánk helyezni – négy negyedik osztályban kellene tanítani. Mielőtt válasz ad, gondolja meg: a heti kötelező óraszám az osztályfőnöki órával és a fogadóórával együtt is legfeljebb csak tíz órára rúg. Viszont történelemtanárból is hiányunk van. Vállalja-e, hogy három osztályban történelmet is tanít, s vezeti a ciszterektől örökölt könyvtárat?

Megköszöntem az ajánlatot, s kértem egy hét gondolkodási időt.

Átnéztem a könyvtáramat: hála az antikváriumoknak, már korábban gazdag anyagot gyűjtöttem össze. Elmentem a Bölcsészkarra, ahol az egyik portán meg lehetett vásárolni a történelmi tárgyú egyetemi jegyzeteket. Rögtön nekiveselkedtem az *Egyetemes történet* Hóman Bálint, Szekfű Gyula és Kerényi Károly által szerkesztett, ókorral foglalkozó I. kötetének. Néhány óra sem kellett, hogy belássam: ez a hegylanc – négy kötetben gondolkodva – olyan magas hegyekből áll, melyek megmászása az adott feltételek között lehetetlen. A kisebb dombokkal kell kezdeni, a középiskolai tananyaghoz kapcsolva olvasmányaimat, dombról, dombra haladva.

Mégis igent mondtam, azt kérve, hogy tekintettel megkezdett munkámra, egy kutatónapot biztosítson számomra avégett, hogy disszertációmát a kandidátusi cím elnyerése céljából benyújtsam és megvédhessem.

Azt válaszolta, hogy jöllehet a kérésem indokoltnak tűnik, saját hatáskörben nem dönthet: konzultál fővárosi feletteseivel. Két hét sem telt el, egy nap azzal fogadott a feleségem, hogy Kelen Béla üzeni, vár, keressem fel, az időpontot egyeztessék a titkárnőjével.

Újabb beszélgetés Kelen Bélával áthelyezésemről és a „rossz utakra csábító fiatal irodalmárokról”

Kiderült, áthelyezésemet ő kezdeményezte. A kutatónappal kapcsolatos kérésemet támogatja – mondta –, majd annak jogi indoklását megtanácskozta a Fővárosi Tanácsnál az Oktatási Főosztály vezetőjével. Szükségessnek tartotta

megemlíteni, hogy azért is támogatja kérésemet, mert ez az én jövőm, s nem a politika.

Felhasználva az alkalmat, s egyben tudatva, hogy ezt már régen tervezem, megkérdeztem, milyen írói körökre gondolt, amikor azt mondta a PB-ülésen, hogy eltévelyedésemben a velük való barátkozás is szerepet játszott.

Kelen a kérdésre válaszolva két korszakról beszélt: az 56 előttiről, amikor rendszeresen összejártam Csoóri Sándorral, Eörsi Istvánnal, Tóth (Kamondy) Lászlóval, Sánta Ferencsel; és az 56 utániról, amikor már kiderült, hogy „ezek az ellenforradalom oldalára sodródtak”.

– Kedves Béla, rosszak az információid. Én az említett írókkal az Írószövetség DISZ-taggyűlésén ismerkedtem meg, és amennyire meg tudom ítélni, tehetséges költők, prózaírók, főleg novellisták. Irodalmi estjeikre is eljárrok, Csoóri egyébként sokat betegeskedik, s nehéz körülmények között él. Az Apostol utca egyébként a Rózsadombra megy fel, de ő egészen az elején lakik. Egy lepusztult, bár az ornamentikából ítélve valamikor pompás villában, másfél szobában a feleségével és a kisfiával, Sándorral. A felesége, Marosi Júlia a Marika egyik műsorához írt hallgatói leveleket válaszolja meg, mivel ez a munka otthon is elvégezhető.

– A lakáskérdésen, ha ilyenek a körülményei, lehet és kell is segíteni, de – folytatta Kelen –, ettől még nem kell átsodródni a másik oldalra. Most azonban a kettőtök kapcsolatáról van szó. Miért kellett neked vele elmenni Eörsi István tárgyalására? Biszku Béla – aki közben belügyminiszter lett (H. T.) – dörgölte az orrom alá a tárgyalásról készült fényképeket azzal, hogy íme, a védenced. Miközben nálunk kopogtatott, ezekkel is kacérkodik.

– Nézd, már Déry ellen is megindult a hajsza – mondtam. – Tudom, mert te mesélted. *A befejezetlen mondat* írása közben ismerted meg, még anno: angyalföldi motívumokat gyűjtött Köpe Bálint alakjához. Néhány év múlva őt is vissza fogjuk fogadni. Írókat nem lehet kinevezni; egy egész plebejus írónemzedéket Juhász Ferencről Nagy Lászlóig nem lehet „leváltani”. Nézd meg, milyen siralmasak az *Irodalmi Újság*ot pótolni hivatott, s jelképesen március 15-én elindított *Élet és Irodalom* eddig megjelent számai.

Kelen erre nem válaszolt, de gesztusértékű volt, hogy a monológom ellenére is elintézte az órakedvezményemet, s egy éven belül – előtte találkozott Csoórral – a Keleti Károly utca 38-ban, egy modern házban kiutaltatott neki alkotói célra egy kétszobás teakonyhás lakást. A felesége és fia az Apostol utcában maradt, s ő sem költözött el. A még évekig hallgató Csoóri írói munkásságában semmilyen engedményt nem tett viszonzásképpen.

Zárómondatként Kelen történetéhez, ám nemcsak őt érintően: a forradalom leveretését követő depresszió a megtorlások ellenére az erkölcsi fella-

zulás tüneteivel társult. Az akkor harmincas éveik körül járó volt mozgalmárok és a hitüket meggyalázva érző egykori kollégisták hétvégeken összejártak. Az alkohol mámorában amolyan *carpe diem* hangulat alakul ki. 1957 szilveszterén Lenin körüti lakásunkba – szüleim jóvoltából egybenytva három szobát – egy nagyobb társaságot hívhattunk meg; többek között a Kelen házaspárt is. Pataki Feriék magukkal hozták Fekete Mártát, a letartóztatott Fekete Sándor feleségét, s így a „szilveszteri bulin” olyanok kerültek össze, akik a politikai paletta különböző pontjain helyezkedtek el. Jóllehet emlékezetem szerint hideg szilveszter volt, éjfél után a Nagykörút egész hosszában hömpölygött a bohócsapkát, különböző maszkokat viselő tömeg. Szinte mindenkinek volt trombitája, és a tömeg dirigens nélkül is négy ütemet ismételtetett: a túlkölés szöveg nélkül is a „ruszlik haza” kiáltást idézte. Közben pedig a mi „bulinkon” Kelen Béla Fekete Mártával valcerozott a gramofonon éppen akkor sorra került Kék Duna keringő dallamára.

A József Attila Gimnázium; rendhagyó tanítási módszerek. A közösségépítés mámore

A következő másfél évben – miközben tanítottam a József Attila Gimnáziumban – tovább dolgoztam az értekezésemen. A gimnáziumi munkámat nagyon megszerettem. A tanári karban kiváló kollégákkal dolgozhattam együtt. Idegenkedésük – az érzékelhető szemléletbeli különbség ellenére – hamar oldódott. A történelemórákra készülve magam is sokat tanultam; a férfivá serdülő kamaszok világa pedig – túlzás nélkül mondom – mámorítóan izgalmas volt a számomra; különösen, amikor egy induló elsős osztály osztályfőnöke lettem.

Történelemóráimon – ebben a kiváló gimnáziumban – egy más tanítási stílust igyekeztem kialakítani. Minden korszakhoz kerestem olyan irodalmi, zenei példákat, amelyek segítségével a „tantételt” a lényegét tükröző történetek, anekdoták segítségével tudtam megjeleníteni. Csak egy-két példát említve: azt, hogy a századfordulón – a 20. század elején – milyen volt az uradalmak, illetve a polgárok világa, Lesznai Anna: *Kezdetben volt a kert* és Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai* című könyvét felhasználva kíséreltem meg érzékeltetni. De nem egyszerűen részletek felolvasásával, hanem a gyerekeket is bevonva. Tízperces kis beszámolókat tartottak a regény szövegéhez, illetve egyes motívumaihoz kapcsolódva. Például: ki volt Andrássy Gyula gróf, a szomszéd uradalom tulajdonosa; ki volt Moscovitz Geyza, Moscovitz Amália (Lesznai Anna) édesapja; kik voltak gyermekkori barátai; hogyan

lett Anna irodalmár, képzőművész? Volt, aki a festményeit hozta el; két fiút megbízta, hogy a Szabó Ervin Könyvtárból szerezzék be Andrassy Gyula gróf, Lesznai Anna, Lukács György, Szabó Ervin, Jászi Oszkár fényképeit. Márai (Grosschmid) Sándor könyvéhez a kassai cipszerek világát megjelenítő anyagot gyűjtöttünk. Választ kellett adnia a referálónak, hogy kik voltak a cipszerek? Mi jellemzi a felvidéki polgárt? Ki a Márai által említett Grosschmid Béni? stb.

Egy hónapban egyszer kirándulni mentünk; 1958 májusában pedig – az érettségi szünet alatt – egy hétre vándortáborozni a Sátoros-hegyekre. Huszonnyolc gyerekkel vágtam neki e kalandos kirándulásnak. Egyik diákunk – Holdampf Gyula – édesapja a Földművelésügyi Minisztérium erdészeti főigazgatója volt, ha a titulusra jól emlékszem. Ő szervezte meg, hogy az egymástól 10-15 km-re lévő erdészházakban, vagy azok mellett megszálljunk, s kiegészítsük az „ellátmányunkat”. Három napot egy akkor még üresen álló KISZ nyári táborban töltöttünk, amelynek gondnoknője a szomszédban lakó erdész felesége volt. A közösségépítéssel kapcsolatos makarencói ihletésű álmomat talán ez alkalommal sikerült kiteljesíteni. Kollégák nélkül, egyedül vágtam neki e vállalkozásnak, s csak azért sikerülhetett, mert diákjaimból, cserkészemlékeimet hasznosítva, egy öttagú törzskart válogattam ki, mindegyikük egy öt vagy hattagú csapatnak lett a felelőse, s minden este megbeszéltük az „ügyeket” s a feladatokat.

A megtorlás kemény szakasza

Korábban említettem, hogy a Bessenyei, illetve a Petőfi Kör működésével kapcsolatban 1957. május 13-án kihallgattak a Gyorskocsi utcában. Az épületbe lépve felidéződtek az első „jelenésem” emlékei. Ezúttal is egy földszinti szobába vezettek, de most nem vártak meg. A kihallgató tiszt első szavaiból tudtam meg, hogy Lakatos István ügyében hallgatnak ki. A kérdések kapcsán kirajzolódott előttem, hogy jöllehet kronológiailag 1954 őszéig pergették vissza a történések fonalát, a kihallgatás tulajdonképpeni tárgya a Petőfi Kör. A Bessenyei Kör története érzékelhetően összemosódott a Petőfi Körével. Nem tudtam felmérni, hogy ez volt-e a nyomozati stratégia, vagy Lakatos István építette fel így a védekezését. Egyébként – a letartóztatások korai szakaszában vagyunk – engem már az is meglepett, hogy Lakatost egyáltalán letartóztatták.

A kérdésekből világossá vált, hogy Lakatost azzal vádolják, nem tájékoztatta a DISZ vezetését a valódi céljairól, és kettős játékot játszott.

Én 1957 tavaszán – jöllehet Lakatos forradalom alatti szereplését nem ismertem – a Bessenyei Kör tervezetét egy kiszélesülő folyamat első, kezdeti szakaszának tartottam, amely még mielőtt érdemben kialakult volna, beletorkollott a Petőfi Körbe. Lakatos István, Éri István, Pálfi Csaba eredeti szándéka azonban egy önálló Bessenyei Kör megalakítása volt, melyben ők vezető szerepet kívántak játszani.

A megelőző fejezetekben, amennyire ez egyáltalán lehetséges, a korabeli nézeteimet idéztem fel. 1957 tavaszán azonban már sokkal kritikusabban láttam a szerepemet, s az általam képviselt párt- és DISZ-testületek szerepét. Lakatos nem egyszerűen okosan védekezett, hanem velem, velünk szemben – ez a „velünk” persze belülről tagolt, de legalábbis nem egységes tömb volt – neki volt igaza. Joggal érezte úgy, hogy csak betagolódni engedik, hogy a DISZ vezetői – magamat is beleértve – időhúzásra rendezkednek be. Igaz, kezdetben többen is őszintén akartuk bázisunk népfront jellegű kiszélesítését, de – 1957-ből visszatekintve – már akkor is felemás módon. 1955 márciusát követően, ha a kizárásáról határozat nem született is – habár Lakatos vallomásából úgy tetszett –, Hollós Ervin kezdeményezésére, s vele egyetértésben igyekeztünk Lakatost „lehagyni”. Helytálló volt továbbá az az állítása is, hogy a „jugoszláv estét” korlátoztuk, és hogy a kiváló zeneszerzőt, Vujicsics Tihamért „idegenként”, a követség rezidenseként kezeltük. Régi – nevezzük nevén – rákosista, sztálinista beidegződések húzódtak meg az álságos beszéd és gyakorlat hátterében.

Lakatos István tehát joggal érezte úgy, hogy mi becsaptuk őt. Lakatos ezt kapcsolatba hozta Tanczos színrelépésével, pozicionálásával. Ebben úgy vélem, tévedett, jöllehet Tanczos is hosszú utat tett meg, mire az az újító szellemű vezető lett, akinek 1956 tavaszán egy szélesebb közvélemény megismerte.

Bár saját vallomásom nem volt mentes az önigazoló mozzanatoktól, érzékelve a kérdésekből kirajzolódó logikát, illetve Lakatos védekezési stratégiáját, a hangsúlyt arra helyeztem – s különösen a tárgyaláson –, hogy aki megtévesztő módon akar bizalmat kelteni, az nem vallja meg egy DISZ-funkcionáriusnak már első találkozásuk alkalmával, hogy nem marxista, hogy Andics Erzsébettől Horváth Mártonig – akkor mindketten a párt KV osztályvezetői voltak – mindenkivel vitatkozni fog a Kör fórumán, aki izmusokat akar propagálni, s nem emeli fel zászlóként Bessenyeit, ahogy ezt Lakatos tette a Kör alakulásakor elmondott hozzászólásában.

Tanczos Gábor perére jó egy évvel később, 1958 augusztusában került sor. Aki a mai nyilvánosság viszonyai között nőtt fel, nehezen tudja elképzelni, hogy Nagy Imre és köre elhurcolását követően milyen szigorú hírzárlat volt velük kapcsolatban. Romániából való visszahozataluk híre nem terjedt

el – legalábbis én nem értesültem róla. A Gyorskocsi utcában – ahol őrizték őket – elfalazták a folyosót, ahol a celláik voltak, a visszaemlékezésekből kiteszően ők sem érintkezhettek egymással, nem tudhatták, hogy tulajdonképpen kit hoztak vissza közülük Romániából. A hírzárlat annyira tökéletes volt, hogy még „hírmorzsák” sem kerengtek ebben a pletykaéhes városban.

Arra, hogy valami per készülhet, s annak célpontja Nagy Imre csoportja lesz, abból lehetett következtetni, hogy a *Társadalmi Szemlé*ben s a központi lapokban megszorodtak az ún. „Elméleti Munkaközösség” kemény magjához tartozó Gedő András, Molnár Endre, Wirth Ádám cikkei, melyek Nagy Imrét és revizionista csoportját, s a Petőfi Kört mint annak „előretolt osztagát” ostromozták, s az egész folyamatot kriminalizálták.

Első lépésként – a nyilvánosság kizárásával – „Nagy Imre és társai” perére került sor. Ennek az én „magántörténelmemben” annyi előzménye volt, hogy a József Attila Gimnázium tanári értekezletére, amelyen jelen voltam, meghívták Münnich Ferencet, aki anekdotákkal fűszerezett előadásában egy váratlan, cinikus mondatot mondott:

– Egyébként Nagy Imre rövidesen megkapja a nyakára az őt megillető nyakkendőt.

Részleteket nem mondott, de a célzás világos volt: Nagy pere tárgyalására rövidesen sor kerül. Mégis letaglózott, amikor június derekán a *Népszabadság* – amelynek rendszeres olvasója maradtam – közreadta az igazságügyminiszter hivatalos közleményét a Nagy Imre és társai ellen lefolytatott büntetőeljárásról és a halálos ítéletek végrehajtásáról. Első reakcióm az ocsúdás pillanatában az volt, hogy a névsort újra végigolvasva megnéztem, kit ítélték halálra. Nagy Imre mellett Gimes Miklóst, Maléter Pált és Szilágyi Józsefet. A második reakcióm pedig, hogy Tanczos ott van-e az elítéltek között. Nem volt. Az övén kívül még egy számomra fontos név hiányzott a felsorolásból, Losonczy Gézáé. A sorsáról csak később értesültem. A további ítéleteket nem sorolom fel, azok a köztörténelemből jól ismertek. Egy mozzanatot azonban megemlítenék, amit az újratanulmányozott névsorban – emlékezetem szerint – felfedezni véltem: az elítéltek között ott szerepelt Tildy Zoltán is, aki, akárcsak Maléter Pál, nem volt „a revizionista csoport” tagja; vélhetően koncepciók céllal elegyítették a Nagy Imre-kormány és a csoport tagjait.

De mi lett Tanczos Gábor sorsa, aki köztudottan közel állt Nagy Imréhez? Számomra erre akkor derült fény, amikor augusztusban megkaptam az idézést, hogy tanúként jelenjek meg a tárgyalásán. Talán 18-a lehetett, egy vagy két nappal a 28. születésnapom előtt. Megvallom, a részletekre nem emlékszem pontosan, de e visszaemlékezésben most csak azt szeretném leírni,

hogy én hogyan éltem meg ezt a napot. (A tárgyalás jegyzőkönyve egyébként a Történeti Levéltárban olvasható.)

Ahogy most megpróbálom felidézni magamban a történetet, még abban sem vagyok bizonyos, hogy a Fő utcában került-e sor a per lefolytatására, s hogy tulajdonképpen mi volt a vád tárgya, vagy hogy kik voltak a társai a perben. Mindazonáltal nem lehet kétséges, hogy Tanczost az államrend megdöntésére irányuló szervezkedéssel vádolták. Utólagos stúdiumom szerint szervezkedés kezdeményezésével és vezetésével [BHÖ 1. pont 1. bekezdés] vádolták, ami halálos ítélet kiszabását is lehetővé tette. Egyébként pedig Haraszti Sándor perében volt másodrendű vádlott. Fazekas Györgyöt is ugyanebben a perben ítélték el mint harmadrendű vádlottat.

Maradva saját felidézhető emlékeimnél, talán egy fél órával korábban voltam beidézve, mint ahogy sor került rám. A kis előszobában csak egy pad volt, s amikor beléptem, akkor már egy fegyőr kíséretében, rabruhában, ott ült Zelk Zoltán. Ő nem köszönt – vagy nem köszönhetett –, így némán ültünk egymás mellett. Aztán behívtak. A bíró arca ismerős volt – talán a budapesti párbizottságon találkoztam vele –, de a nevére nem emlékeztem. Sem az ügyészt, sem a védőt nem ismertem. Teljes zavaromban odamentem Tanczos Gáborhoz – aki civil ruhában volt –, s kezét nyújtottam neki. A tárgyalást vezető bíró – ma már tudom, Vida Ferenc volt az – rosszállóan rám nézett:

– Köszönni elfelejtett, de barátját – mondta ironikusan – itt meg nem engedhető módon üdvözölte.

Tanúvallomásomban, akárcsak Lakatos István esetében, Tanczos Gábor Petőfi körüi tevékenységének legitim jellegét igyekeztem hangsúlyozni. Pontosán nem emlékszem a vallomásom részleteire, de a lényegére igen:

– Én Tanczos nézeteinek marxista irányultságáról meg vagyok győződve, még ha voltak is köztünk értelmezésbeli eltérések. Tanczos ezekről nyíltan beszélt, s azt sem tapasztaltam, hogy Mező Imre előtt – ő volt a felügyelő titkárunk – a Kör terveit elhallgatta volna. A sajtóvita után más területre irányítottak, de október 22-én este – Tanczos hívására – együtt mentünk a Petőfi Kör vezetőségi ülésére.

Arról is említést tettem, hogy személyesen Tanczos – legalábbis október 23-án – mindent megtett a tüntetés megakadályozására.

Ekkor Vida közbeavatkozott:

– Jöjjön közelebb. Nézze ezt a fotót. Felismeri a helyszínt s az ott látható személyeket? Látja, ez a Bem-szobor, s itt látható Tanczos mint centrális figura. Magát egyébként a vád, s nem a védelem tanújaként idéztük meg.

E ponton emlékezetem szerint félbeszakította a kihallgatásomat, s azt mondta, távozhatok.

Ennél elmosódottabban él ez a nap az emlékezetemben, melyet talán fésültebben idéztem fel, de remélem, nem módosítottam az ott elhangzottak lényegét. Haraszi Sándort egyébként hat, Tanczos Gábort tizenöt, Fazekas Györgyöt tíz évi börtönre ítélték. A Nagy Imre-pertől eltérően ezt az ítéletet nem hozták nyilvánosságra. Tanczos Gábor 1961 márciusában szabadult amnesztiával.

Úgy egy évvel a szabadulása után felkeresett, s megköszönte a vallo-
másomat. Tragikus halálát követően a felesége, Bácskai Vera is megerősítette
háláját.

VI. Az oktatás és a kutatás vonzásában

Filozófia Tanszékcsoport az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. Ki volt Molnár Erik?

Disszertációm sikeres védését követően 1960-ban, Ránki György közve-
títésével, megkeresett Molnár Erik. Ránki, aki akkor az MTA Történettudo-
mányi Intézet igazgatójának a helyettese volt, közölte, hogy a főnöke beszélni
kíván velem: a Bölcsészettudományi Kar (továbbiakban BTK) Filozófia Tan-
székcsoportjának titkárságán hagy majd üzenetet, hogy melyik napon, hány
órákor keressem.

Molnár Eriket személyesen nem ismertem. Előadássorozatát a magyar
őstörténetről még 1946-ban végighallgattam, de nem ragadott magával. Ér-
dekes volt viszont 1959-ben megjelent, nagy vihart kavarázó könyve: *A jelenko-
ri kapitalizmus problémái*. A korábban már említett Elméleti Munkaközösség,
mindenekelőtt Gedő András és Molnár Endre támadták a könyvét, a marxiz-
mus alapvetésének revíziójával vádolva a szerzőt. A könyvnek volt egy publi-
kus vitája is, amelyen Molnár Erik is megjelent. A vita középpontjába Molnár
Eriknek az a tézise került, amely szerint a 20. század derekán – különösen
az angolszász országokban – az abszolút és relatív elnyomódás marxi kate-
góriája elfedi „a jelenkori tőkés társadalmak” új realitásait. Nem tartom fel-
adatommak, hogy felidézzem e vita részleteit, csak Molnár Erik személyisé-
gének általam korábban nem ismert vonására utalnék: egy jottányit sem hát-
rált, sőt, állításait egy szélesebb elméleti keretbe ágyazta: az idő nem igazolta
Marxnak a tőkésosztályokra és a középosztályokra vonatkozó prognózisát.
A hangzatos vádakra számadatokkal válaszolt, visszafogottan, hangját fel sem
emelve. Ezt követően olvastam el még 1955-ben megjelent, *A történelmi mate-
rializmus filozófiai problémái* című könyvét.

Amikor a Pesti Barnabás utcai szobájában felkerestem, lakonikusan csak
annyit mondott, hogy működik itt az ő vezetésével egy kis létszámú törté-
nelmi materializmus tanszék. Őneki nincs ideje arra, hogy operatíván vezes-
se a tanszéket, s kellene egy helyettes, aki kandidátusi fokozattal rendelkezik.

Vállalnám-e, hogy a feladatkört főmunkaidőben ellássam. Ajánlatának természetesen megörültem, de közöltem, hogy nekem pedagógiai kandidatúrámm van, s nem vagyok kellően felkészült, hogy a történelmi materializmust szak-
tárgyként tanítsam.

– Lesz egy év ideje, hogy felkészüljön, s kezdetben nem a filozófia szakon, hanem féléves időtartamú ideológiai tárgyként és szemináriumvezetőként kell tanítania a tárgyat.

Végiggondolva lehetőségeimet, igent mondtam.

– A részleteket a dékánnal megbeszélem. Adja meg a titkárságon a telefonszámát, és a továbbiakat majd a dékán igenlő válasza után megbeszéljük.

Madarat lehetett volna fogatni velem. Örömmel, szinte dalolva indultam hazafelé. Akkor már Budán, a Csaba utcában laktunk – arra, hogy hogyan kerültünk oda, később még visszatérek –, s mivel az új Erzsébet híd építése még nem fejeződött be, gyalog, a Lánchídon keresztül, majd autóbuszon, illetve villamoson jutottam el a lakásomig. A feleségem még nem volt otthon. Amikor elmondtam neki Molnár Erik ajánlatát, újra csak annyit mondott: ez a te dolgod, de hát mondd rá igent. Mondtam, hogy ez egyelőre még csak egy lehetőség, mely két hét múlva válik bizonyossággá.

De már egy hét múlva telefonált a titkárnője, hogy a Történelemtudományi Intézetben, az Uri utcában – ha ráérek – aznap délután négy órakor vár Molnár Erik. A megadott időpontban pontosan ott voltam.

– Beszéltem a Bölcsészettudományi Kar dékánjával. Két nehézség van, egyelőre csak adjunktusnak tudják kinevezni; a másik, hogy alacsonyabb bérkategóriában.

Azt feleltem, hogy megtisztelő az adjunktusi cím is, a fizetés ugyan számomra fontos kérdés – öröklakást vettünk feleségemmel, s a részletek magasak –, de gondolom, ez később megoldódik.

Rá jellemző módon nem ígért semmit:

– Most azért hívtam, mert az operatív munkát azonnal meg kellene kezdeni. Tehát ha a megbízást ilyen feltételek mellett vállalja, jövő hét szerdáján 9 órakor tanszéki értekezlet lesz, akkor jövőd kollégáinak be akarom mutatni.

– Jövő szerdán 9-kor ott leszek.

A József Attila Gimnázium igazgatójának elmondtam az új fejleményeket, de akkor már egyébként is eljövőben voltam. Úgy volt, hogy a Fővárosi Pedagógiai Továbbképzőbe kerülök, a Filozófia Tanszékre. Elbúcsúztam volt osztályomtól – amit utólag is nagyon bánok –, őket el kellett volna vinnem az érettségiig.

A tanszék munkatársai közül senkit sem ismertem. Utólag is csak azt tudom mondani, Petőcz Pál kivételével a többiek mind az 56 utáni kontra-

szekció eredményeként, az e tárgyat előttem tanító Kiss Artúr révén kerültek oda. Kiss átment a Közgazdasági Egyetemre, ahol tanszékvezető, a dialektikus materializmus tanszék vezetője lett. Petőcz művelt, igényes tanár volt, jó előadói készséggel. Hallgatói nem szerették, de ennek oka elsősorban az volt, hogy nagyon szigorúan vizsgáztatott, sokakat megbuktatott, ami ideológiai tárgyak esetében szokatlan volt. A tanszék többi munkatársáról nem írok.

Az első év után a magyar-történelem szakon átvettem a történelmi materializmus előadásokat. A tanterv és a megadott kötelező irodalom is a kor szellemét idézte. A Művelődésügyi Minisztérium (a továbbiakban: MM) Marxizmus-Leninizmus Főosztálya állította össze, hozzájárulásuk nélkül érdemben nem volt módosítható. Előadásomba beloptam néhány példát, melyet szociográfiai munkákból kölcsönöztem, s melyek életessé tették az előadásomat, de érdemben a tematikát nem módosíthattam.

Azokban az években – közel két évtized után – a Szovjetunióban kezdtek megjelenni erkölcsi témájú könyvek. Elsőként Siskin: *A kommunista erkölcs* című tankönyve, mely tulajdonképpen Leninnek a Komszomol III. kongresszusára, a polgárháború évében elmondott beszédének alaptézisére épült: „erkölcsös az, ami a kommunista politikát szolgálja”.

Ebben a formában a magyar felsőoktatásban ez nem szolgálhatott egy korszerű marxista etika alapvetéséül, de arra jó volt, hogy a „témát” a hivatalosság számára elfogadhatóvá tegye. Ezt követően a Szovjetunióban is színre lépett egy új – a nemzetközi irodalomban járatos nemzedék –, s amikor Molnár Eriktől hozzájárulását kértem e tárgy tanításához, azt válaszolta: ez régi hiányt pótolna. Dolgozzak ki egy programtervezetet, megfelelő irodalomjegyzéket, s kérni fogjuk a minisztérium hozzájárulását. Az igényesebb szovjet szerzőket is megneveztük, de a terv a francia, olasz marxista szerzők munkáit is tartalmazta, a magyarok közül Heller Ágneszt szerepeltettem. Közben Siskin egy delegációval Budapesten járt, és találkoztam is vele: kedves, jóindulatú bácsi volt, Moszkvában az Idegen Nyelvek Főiskoláján tanított. E főiskola tekintélyét az alapozta meg, hogy fő feladata a diplomataképzés volt; az akkor Magyarországon szolgáló szovjet diplomataknak is tanára volt. Ilku Pál MM miniszterhelyettes is fogadta. Ennek is köszönhető, hogy a BTK negyedik évfolyamán féléves tárgyként bevezették az etika című tárgyat.

Nagy kedvvel fogtam hozzá a tárgy tanításához. Előadásaimban felhasználtam Marx akkor még magyarul meg nem jelent *Gazdasági, filozófiai kéziratok* című munkáját, illetve az elidegenedéselmélet megértéséhez nélkülözhetetlen *Grundriss*-jét. 1962-ben indult meg a *Valóság* című folyóiratban az elidegenedés-vita. Ennek anyagát is hasznosítottam, akárcsak Beauvoir, Sartre,

Camus, Maritain munkáit. Az említett szerzőktől – autentikus fordításban – a Tankönyvkiadó gondozásában, szerkesztésében vaskos szöveggyűjteményt jelentettünk meg.

Az előadásom sikeres fogadtatása meglepett. Az ideológia tárgyakat igencsak lenéző idegennyelv-szakos lányok a második-harmadik órán anyyira megtöltötték a BTK legnagyobb tantermét, hogy a kurzust át kellett vinni a jogi karon lévő auditorium maximumba, amely szerencsére az adott időpontban üres volt. Hogy mi volt a siker titka? – nem tudom. Lehet, hogy az idézett szerzők korszerű gondolatai? Vagy az előadás formája? Megszoktam, hogy alapos előmunkálatok után az előző este vázlatot csinállok, amelyet az előadás reggelén még egyszer memorizálok, de papír nélkül beszélek. Vagy az, hogy a dobogón fel-alá sétálva, töprengve, önmagamnak válaszoltam fel-tett kérdéseimre? Hogy az előadás szövege ily módon tagolva könnyebben befogadhatóvá vált? Valószínűleg ezek együttes hatása magyarázza az eredményt. Tény, hogy az érdeklődés nem csökkent, és a lépcsőkön is ültek.

A karon – főleg a második évtől – az előadások sikerének vegyes visszahangja volt. A filozófiai tanszékcsoport ülésen beszámolót kértek az etika kurzusról. Sándor Pál, a tanszékcsoport vezetője toleráns hangot ütött meg, de volt ennek az általam egyébként nem rendszeresen látogatott grémiumnak egy kemény magja, amely azzal vádolt, hogy óráimon „burzsoá nézeteket propagálok”, hogy a „Petőfi körüli viták szellemét élesztgetem”. A rágalmozó megjegyzéseket figyelmen kívül hagytam, s csak annyit válaszoltam:

– Én marxi etikát tanítok.

A tanszékcsoport vitathatatlanul legfelkészültebb tagja, Szigeti József, aki azokban az években a volt mestere elleni támadásokban jeleskedett, cinikusan közbeszólt:

– Nem marxista, hanem marxista-leninista etikát kell tanítani.

Erre a megjegyzésre nem válaszoltam. Sándor Pál érzékelhetően oldani akarta a feszültséget, azzal zárta az ülést:

– Reméljük, Huszár elvtárs megszívleli az itt elhangzottakat.

De ez csak a kezdet volt: a kari pártbizottság is behívatott egy ülésre. A vita itt durvább volt. Egyetlen hozzászóló, Sallai Géza, az olasz tanszék docense mondott méltató szavakat: az első vagyok egyetemünkön, aki Gramscit mint korunk kiemelkedő marxistáját hasznosítom az előadásaimban. A többi hozzászólás vezérmotívuma az volt, hogy minden eszközzel meg fogják akadályozni, hogy a karon – akár csak 1956-ban – legálisan revizionista hangok uralkodjanak el.

Később Székely György professzor, aki akkor ideiglenesen a tanulmányi osztály szabadságon lévő titkárát helyettesítette, kulturáltabb hangon közölte

velem, hogy ha nem változtatok a szemléletemen, pártfegyelmi-eljárást indítanak ellenem.

A történekekről beszámoltam Molnár Eriknek, aki felkereste történész kollégáját, Székely Györgyöt, s az őt jellemző szűkszavúsággal közölte vele: – Huszár Tibor változatlanul élvezi a bizalmam.

Székely tudta, hogy Molnár Erik milyen kulcspozíciókat foglal el a történettudományban. Ezekben az években ő volt a Magyar Történelmi Társulat elnöke, az *Acta Historica*nak és a *Századok* című periodikának a főszerkesztője – Székely akadémiai karrierje szempontjából tehát megkerülhetetlen személyiség. Ő tehát türelmesebb hangnemet ütött meg. De a történészek kemény magja ebben nem igazodott hozzá.

Magam korábban nem tudtam, hogy az akadémiai intézet és a bölcsész-kari történeti tanszékek között milyen mély az ellentét. Az volt a benyomásom, hogy két történelemszemlélet áll szemben egymással: a magyar történelmet kizárólag 400 év függetlenségi harcai optikájából ítélte meg az egyik, míg a másik a megkésett polgárosodás és a modern nemzetfogalom okait elemezte. Eltérő volt a két szemlélet nemzetközi beágyazottsága és elfogadottsága is – az utóbbi javára. A képlet így bizonyosan leegyszerűsítő. A BTK történettudományi tanszékein is voltak jelentős kutatók, tanárok, mint például Szabad György, s a modern tudomány szellemiségét képviselő tanárok, például az ókortudós Hahn István, az orientalista Czeglédy Károly, a középkorász Elekes István. De két általam nagyra becsült kollégám, a néprajzos Hoffmann Tamás és a russzista Török Endre megerősítettek benne, hogy az első benyomásaim jók voltak. Egyetemünkön az általuk használt kifejezéssel a „bajuszosok” és a „pajeszosok” harca folyik nemtelen eszközökkel.

Én – mondta Hoffmann – ezeket „alja narodnyikoknak” és „alja urbánusoknak” nevezem.

Mindennek a tudományos irányzatokhoz semmi köze, a BTK-n belüli frontok itt húzódtak. A „tudományos” érvek esetükben álcák, álarcok: kvázitudományos érvek.

Az „alja” jelző indokoltságát hamar megtapasztaltam. Kiss Aladár, a „bajuszosok” egyik bajuszt nem viselő vezéralakja egyszer a III. és IV. emelet között, az ajtót kinyitva megállította a liftet, és – kettesben voltunk – azt mondta:

– Ha nem fűjsz visszavonulót, kitörjük a nyakadat, a Kékes (a személyzeti osztály vezetője) már gyűjti az ehhez szükséges dokumentumokat.

Majd becsukta az ajtót, s a lift ment tovább.

Ebben a bozótharcban természetesen nem kívántam részt venni.

A szociológia iránti vonzódásom nem szűnt meg, de az etika kurzusra való felkészülés közben elolvasott irodalom arra ösztönzött, hogy elmélyül-

tebben foglalkozzam az erkölcs társadalmi beágyazottságával, figyelembe véve a korokon átívelő folytonosságot és a korszakokként kimutatható alakváltozásokat, a megszakítottság mozzanatait.

Marx szülővárosában, Trierben

A könyv megírása közben három külföldi meghívásnak is eleget tehettem. Az első Marx szülővárosába, Trierbe szolt, a felújított szülői házban megnyílt múzeum átadása alkalmából. Filozófus kollégám, Simon Róbert társaságában vágtunk neki az útnak, vonaton. Ez fárasztó volt ugyan, de a csodálatos táj – a Mosel-völgy látványa – kárpótolt bennünket. A vasútállomásról taxi vitt bennünket a megadott szálláshelyre, pár száz méterre a tanácskozás színhelyétől. Trier viszonylag kis város volt, de látványosságokban gazdag: a feliratok szerint 120–150 éves, két-három emeletes polgárházak antik, középkori épületek és épületmaradványok köré épültek. Ilyen épségben megőrzött, sokféle civilizációs, kulturális hatást ötvöző városegészt korábban nem láttam. A frissen renovált Marx-ház belseje, belső tere hűen tükrözte és őrizte meg e civilizációs kulturális értékeket.

A megnyitót Willy Brandt alkancellár, a német szociáldemokrata párt meghatározó egyénisége tartotta, hangsúlyozva, hogy bár pártja megújulása óta nem marxista párt, mégis őrzi Karl Marx tudományos örökségét. Ennyiben tekintsék a meghívottak jelképesnek szülőháza felújítását, s az életútját bemutató Marx Múzeum megnyitását.

Brandt a megnyitó után csak rövid ideig maradt. A konferencián Irwing Fletscher – nemzetközileg ismert marxológus – tartotta a beszámolót, amely a Brandt beszédének rengeteg idézettel alátámasztott változata volt. Előadásának érdekes eleme volt azoknak a németországi műhelyeknek a bemutatása, amelyek a marxi történelemfilozófia, társadalomfilozófia, erkölcsfilozófia kritikai megközelítésének legfontosabb színhelyei. A vitában – amelyben jelentősebb filozófuskutató nem szólalt meg – a kelet-európai országok adtak számot Marx összes műveinek kiadásáról, illetve annak előkészületeiről. Talán jellemzőnek tekinthetjük, hogy miközben orosz-szovjet Marx-kutatót nem hívtak meg, Romániát a Szabad Európa román szekciójának vezetője képviselte, aki hozzászólásként militáns, antikommunista pamfletet adott elő.

A konferencia tudományos hozadéka kevés volt, de élményekben gazdagodva indultunk haza. Nagy élmény volt maga a város, a múzeum, a könyvtár, s Willy Brandt személyisége. Az előadásokból és korreferátumokból az Irwing

Fletscher bevezetőjében hallott információk – nevek és iskolák – voltak jól hasznosíthatók. A magam előre megírt hozzászólásából pedig azt a tanulságot szűrtem le, hogy a német filozófiai nyelvet szorgalmasabban tovább kell tanulmányoznom, az ilyen konferenciákon folyó vitákhoz nem vagyok eléggé felkészült.

Zágráb, Praxis Kör

A következő meghívás sem személyemnek, hanem az intézménynek szolt. A konferencia témája „Marxizmus és erkölcs” volt, így lettem én a kiküldött. Ez alkalommal, tekintettel a Praxis Kör, s az ország állítólagos revizionizmusára, megbízható útítársat kaptam: Szigeti Józsefet.

Jugoszláviában is ez alkalommal jártam először. Zágráb, mind építészetében, mind kultúrájában őrizte még az Osztrák–Magyar Monarchia hatásait. Ugyanakkor – vagy éppen ezért – az életmód, az öltözködés, a pinceéttermek, a számunkra új szint jelentő bevásárlóközpontok a budapestinél sokkal modernebb benyomást keltettek. A repülőtérén vártak az egyetem filozófiai intézetének munkatársai. Másnap reggel 9-re értünk jöttök: fogad bennünket akadémiájuk elnöke: Miroslav Krleža. Szigeti többször járt már Zágrábban, memóriájában megőrizte a város étlaptérképét, különös tekintettel egy varázslatos hangulatú pinceéttermre. E zord ítétszél nagyobb gourmand-t azelőtt nem igen ismertem. Három fogást rendelt, s hozzá egy korsó sört – a számlát az egyetem fizette. Késő este volt, de ő jóízűen végigittate a vacsorát, a pörkölt szószát ki is tunkolta. Aztán a végén rendelt még egy korsó sört.

Másnap reggel gépkocsival mentünk Krležához. Mit tudtam róla? Láttam Budapesten, még a negyvenes évek végén *A Glembay-család* című színművét, s egy önéletrajzi regényéből tudtam, hogy járt, sőt lakott Budapesten, hogy magyarul is beszél. Jóllehet már közel járt a hetvenhez, fiatalosan mozgott, s magas titulusa ellenére közvetlen volt, baráti. Beszélgetésünk közben derült ki, hogy milyen csípős a humora. Egyébként esszéista is volt, s a filozófiai, esztétikai irodalomban igen járatos.

A munkahelyül szolgáló épület korábban lakóház lehetett, s irodája is inkább egy polgári lakáshoz hasonlított; csak az előszobában ülő titkárnő, a dolgozószobájában lévő íróasztal és a könyvtár figyelmeztetett rá szolidan, hogy ez hivatali munkaszoba.

A városban – a délutáni, esti sétáinkon ez jól kitetszett – számos palota, vagy palota jellegű épület volt, amely alkalmasabb lett volna reprezentatív

akadémiai székháznak. A horvát elitben elfoglalt helye és kapcsolatrendszere alapján igényét egy ilyen jellegű épületre bizonyosan kielégítették volna. Ő akart ilyen székházat és munkaszobát.

– Essünk át az ismerkedésen. Ön, fiatal kolléga, hol dolgozik? – kérdezte magyarul. Válaszom után Szigeti Józsefhez fordult:

– És ön hogy van, Szigeti kolléga? És hogy él mestere, Lukács György? Úgy hallottam, hogy ön az egyik legkedvesebb tanítványa.

Egy kis szünetet tartott, s így folytatta

– Vagy csak volt?

A magabiztosságáról jól ismert „Szigeti kolléga” arca először falféhr lett, majd vörös. Ilyen fogadtatásra nem számított. Krleža napra készen tájékozott volt: a köntörfalazásnak nem sok értelme lett volna.

– Bonyolult a helyzet Magyarországon. A felfordulást követően a fejekben is rendet kell csinálnunk. Sajnos mesterem a legrosszabb erőkhöz csatlakozott.

Krleža azt kérte, térjünk át a német nyelvre.

– Németül árnyaltabban tudom kifejezni magam, sajnos magyar tudásom megkopott. Pedig fiatalabb éveimben még jól értettem Ady Endrét.

Majd németül folytatta:

– De ne veszítsük el beszélgetésünk fonálát: kit ért a „legrosszabb erők” alatt?

– Nagy Imrét és csoportját, illetve kormányát, amelynek Lukács, ha rövid ideig is, de minisztere lett.

– Én nem vagyok meggyőződve, hogy Nagy Imre és köre volt a „legrosszabb” politikai erő Magyarországon! És Mindszenty kardinális és azok a nacionalista csoportosulások, akik, ha hatalomra kerülnek, destabilizálják az egész térséget? De beszéljünk inkább a filozófiai közéletéről. Régen nem jelent meg önnek monográfiája. Min dolgozik most? Vagy a kritikai cikkek elveszik az energiáit?

– Most minden energiánkkal a kádári konszolidációt kell szolgálnunk. A szellemi életben jelentős pozíciókat veszítettünk.

– Ezt értem, de szép *Kierkegaard*-tanulmánya, ami talán horvátul is megjelent, volt az utolsó fajsúlyosabb műve...

Szigeti hallgatott. Majd kis csönd után Krleža, mintegy jelezve, hogy az audienciának vége, így szólt:

– Önöket várják a konferencián. Jó munkát kívánok, remélem, marad idejük jól körülnézni városunkban. Érezzék jól magukat.

Amikor jöttünk, Szigeti felakasztotta ballonkabátját a fogasra, de ott lógott mellette egy másik, hasonló kabát is. Szigeti magára öltötte az egyiket. Krleža nyújtotta a kezét:

– Ha tetszik, csak vigye el, de ez az én kabátom.

Szigeti szempontjából tragikomikusabban nem is végződhetett volna ez a beszélgetés. Elillant a jókedve...

Lent autó várt bennünket, az vitt a modern egyetem egyik épületébe. Szép rózsakert oldotta a modern kockaépületek uniformizáltságát. Előtte a park közepén szobor állt, mely egy szinte törpe méretű embert ábrázolt.

– Ki ő? – kérdeztem kísérőnket.

– Mose Pijade – hangzott a válasz. – Tizennégy évet volt börtönben. Megvallom, nem sokat tudtam Pijadéről. Tito, Gyilas, Rankovič neve ismerőbb volt. Aztán eszembe ötlött Sztálin Titónak adresszált levele, talán 1948-ból, amelyben Mose Pijadét „szemtelen piaci légynek” nevezte.

A konferencia „A marxista etika időszerű kérdései” címet viselte. Rendezőiről – előző este erről beszélgettünk – nem sokat tudtunk. A bevezető előadást Milan Kangra tartotta, azonos címmel. A következő napokban kiderült, hogy a zágrábi egyetem filozófia szakának tanárai – ők alkották a Praxis Kört –, szinte kivétel nélkül az NSZK-ban végeztek: Hamburgban, Heidelbergben és Münchenben. A tanácskozás nyelve – a résztvevők többsége diák volt – horvát volt, de mellénk adtak németül beszélő tolmácsot.

A konferencia tudományos hozadéka talán abban összegezhető, hogy a gyakorlat marxista felfogásában az új elem az, „hogy az ’ember gyakorlata’ nem a gyakorlati tevékenység az elméleti tevékenységgel szemben”, hanem „az emberi lét totalitásának meghatározója”.

Bizonyos, hogy e tézisre nem emlékeznék ilyen pontosan, ha Milan Kangrától nem kapom meg az előadás német nyelvű szövegét. A gondolat egyébként nem teljesen originális, Karl Löwith, Hans Bluming könyvére ő is hivatkozott.

Annál meglepőbb volt számomra a Praxis Kör tagjainak magánbeszélgetésekben kifejtett éles szembenállása a „jugoszláviság” terminusával. Ez nem más – hangsúlyozták –, mint a szerb nacionalizmus álcázása.

– De hát Tito és Kardjel a jugoszláviság koncepciójának megalkotói.

– Ennek pozitív szerepe volt a német és a szovjet uralmi törekvések kivédésének az időszakában, de a jelenben e tézisek érvényüket veszítették: a jövő, a katolikus Horvátország és Szlovénia függetlenedjen a pravoszláv Szerbiától.

– S még egy fontos mozzanat: e terminus nevében megcsapolják nemzeti jövedelmünket, s biztosítják az Adriára való kijárásukat.

Néhány év múlva, amikor kitört a horvát, szerb, bosnyák háború, sokat gondoltam erre a beszélgetésre.

Római és bécsi kalandom.

A Gramsci Intézet. Hogyan találkoztam

J.-P. Sartre-ral, Karel Kosikkal

Javában dolgoztam *Erkölc és társadalom* című könyvem kéziratán, amikor váratlanul egy olasz nyelvű meghívó érkezett. A saját külön útjain járó Olasz Kommunista Párt Rómában, a Gramsci Intézetben *Moral et Société* címmel konferenciát rendezett. Előadók: J.-P. Sartre, Adam Schaff (Lengyelország), Karel Kosik (Csehszlovákia), a hazai tudományosság képviselőjében pedig Della Volpe, a Római és Cesare Lupovini, a Milanói Egyetem professzorai. A konferencia megrendezésére 1964 júniusában került sor. Megadták az érkezés időpontját is.

Magyarországról akkor nem volt egyszerű eljutni Olaszországba. Minde nélkül kellett az egyetem engedélye, az illetékes minisztérium hozzájárulásával. Közben egyetemünk Külügyi Osztályára megérkezett a repülőjegyem, és szolgálati útlevelemben a meghívó alapján beütötték a vízumot.

A szükséges iratokkal felvértezve, valutámat külön kezelve indultam el a Ferihegyi repülőtérre. Akkor még nem volt közvetlen Budapest–Róma járat, ezért odafelé Zürich–Róma útvonalon utaztam; visszafelé vonaton jöttem, bécsi átszállással.

Zürichben hat órával később indult tovább a gép, így erre a néhány órára bevillamosozhattam a városközpontba. Lenyűgözött a tó szépsége, sóvárogva néztem a kirakatokat.

A római repülőtérre már a délutáni órákban, de még ragyogó napsütésben érkeztem. Szorongva léptem ki a gépből: sem a szálloda, sem a konferencia pontos helyét nem tudtam, valuta is kevés volt velem, nem is szólva gyengécske olasz nyelvtudásomról. A gép körül táblákat tartó vendégvárók között örömmel fedeztem fel egy ismeretlen urat, aki az én nevemet emelte a magasba. Odaléptem hozzá, és mondtam a nevem. Ő is bemutatkozott: Gianni Pezzi. S ha erős akcentussal is, de magyarul folytatta:

– Az Olasz–Magyar Társaság titkára vagyok, Budapesten dolgoztam hét évig, a Magyar Rádió olasz szekciójában. Én leszek a kíséred és a tolmácsod.

Elintézte a beléptetést, majd a csomagokhoz mentem. Amikor a „kerengőről” leemeltem, kivette a kezemből a csomagomat, beültetett saját kis Fiat-jába. Pálmák között vezetett az utunk a város központjába.

– Megérkeztünk a szállodánkhöz – mondta. – Ez Róma óvárosa. A tér neve: Campo Fiore, szemben velünk Giordano Bruno szobra. Ott fogunk a barátainkkal enni – mutatott rá egy étteremre. – A szomszéd utcában, a Via Giulián van a magyar követség.

A recepción bejelentkeztünk, majd felkísért a szobámba, és látva a térre néző gyönyörű lakosztályt – devizáját féltő turistaként – megnéztem a feltűnő helyre kiakasztott árlistát.

– Pezzi elvtárs – mondtam –, nekem egy éjszakára sem telik a nálam lévő összes valutából se.

– Szólíts csak Gianninak. Légy nyugodt, minden költségedet a Gramsci Intézet fizeti, annak a vendége vagy. Most fürödj meg, majd pihenj le. Én fél négy körül értem jövőre. Este ünnepélyes megnyitó lesz, utána fogadás. Holnap kezdődik az ülésszak.

Gianni barátom fél 4-kor valóban értem jött. Én – már a lehetőségeimhez és az időjáráshoz képest, mert Róma bizony meleg város – gyönyörűen kiöltöztem. Elmentünk a Palazzo Veneziához, amelyet történeti ismereteim alapján már be tudtam azonosítani; ennek az épületnek az erkélyéről tartotta Mussolini a beszédeit. A tér maga a csodálatos Rómát annyira jellemző Viktor Emanuel emlékműre néz. Róma valóban egyik legpatinásabb tere.

– Hát ennek az épületnek a nagytermében lesz a megnyitó és a konferencia is. De még sétáljunk egy kicsit – mondta Gianni –, hogy ne érkezzünk túl korán.

Már akkor megtanultam, aztán az évek során belém vésődött, hogy az olaszoknál az időpontokat nem úgy kell érteni, hogy „a fél 4, az fél 4”, hanem úgy, hogy ha fél 4 körül elkezdenek gyülekezni, akkor fél 6 körül már biztosan el is kezdik. Amikor beléptünk, az egyetlen embert, aki a teremben tartózkodott – miután fotókról ismerős volt az arca – azonnal felismertem: Jean-Paul Sartre volt az. Az inamba szállt a bátorságom. Egyébként is, mint mondtam már, erősen lámpalázias voltam. Franciául nem tudtam, ő olaszul kérdezett, melyik országból jöttem?

Gianni a segítségemre sietett: a vendégünk magyar, a budapesti egyetemen tanít.

– Milyen nyelven beszél? – kérdezte.

– Németül és oroszul.

– Sartre felém fordulva ezt mondta:

– A maguk országában még nem jártam. Magyar filozófust csak Lukács Györgyöt olvastam, talán Genfben találkoztam vele, a háború után. Még hallgat, vagy már újra tanít? Mert tudom, hogy a forradalom után szilenciuma volt. Maga az ő tanítványa?

– Sajnos, nem. Jelenleg egyébként nem taníthat. A tanítványait is – Heller Ágnes, Fehér Ferencet – támadják.

Közben sorra érkeztek a vendégek. Sartre elköszönt, s elvegyült az újonnan érkezettek társaságában. A legtöbben – érthetően – vele akartak találkozni, beszélni.

Megkocogtattak egy poharat, mindenki a nagy asztal köré gyűlt: C. Luporini – mint utóbb megtudtam – a Gramsci Intézet tiszteletbeli elnöke üdvözölte a vendégeket. Majd a jelenlévőket meghívta egy állófogadásra.

Giannihoz odajött az egyik szervező, s közölte:

– Van egy orosz-szovjet vendégük, s úgy tudják, én tudok oroszul. Ha nincs ellene kifogásom, bemutatják. Igenlő válaszom után odakísérte a már említett Siskin professzort. Szívélyesen üdvözöltem. Megörült, hogy anyanyelvén beszélhet valakivel.

– Örülnek, ha önökkel tölthetném az estét.

Újabb pohárköszöntő következett. A szónok bemutatkozott:

– Della Volpe a nevem. Barátaim nevében szeretném külön üdvözölni körünk nagy filozófusát, Jean-Paul Sartre barátunkat.

Amíg ez a ceremónia tartott, pohárral a kezünkben álltunk hármásban. Előttünk egy vállas, őszülő hajú, szemüveges úr állt. Siskinhez fordultam:

– Tudja, ki áll előttünk, pohárral a kezében?

– Nem ismerem – hangzott a válasz.

– Palmiro Togliatti.

Természetesen személyesen én nem találkoztam még vele, de fényképekről jól ismertem az arcvonásait, oldalnézetből is jól felismerhető volt. Szegény Siskin, láttam, hogy elsápad, majd felém fordulva, suttogva azt mondta:

– Ez nem lehet igaz! Nálunk egy ilyen nagy embert külön üdvözölnének, vagy ott ülne a prezidiumban. Hiszen a Komintern VII. kongresszusán Dimitrov mellett ő tartotta a másik főreferátumot, kulcsszereplője volt a Kominform értekezleteinek is. Én Moszkvában együtt taníthattam vele, anno, a vörös professzúrán.”

Az orosz beszédet hallva Togliatti megfordult. Jól megnézte magának a beszélgetőtársamat, s azonnal üdvözölte:

– Siskin elvtárs, régi kollégám. Örülök, hogy elfogadta a meghívásunkat.

– Felszólal, Togliatti elvtárs?

– Természetesen nem. Ez az etikusok, filozófusok szakkonferenciája, a politikusnak – ha ideje engedi – itt tanulni illik.

Ezt a kis epizódot azért idéztem fel, mert talán bemutatja a szovjet barátainkban meglévő zsigeri tiszteletet a nagy emberek iránt, másrészt, hogy érzektessem azt a kollegiális viszonyt, ami az olasz kommunista pártban kialakult.

A konferencia másnapján a francia Roger Garaudy, Sartre, az olasz Luporini, a lengyel Adam Schaff referátuma hangzott el. Mivel az olaszok – legalábbis az olasz értelmiségiek – kitűnően beszélnek franciául, olasz-francia volt a tanácskozás hivatalos nyelve; a franciául elhangzó előadásokat ezért nem fordították. Igaz, a konferencia végén valamennyi referátumot megkap-

tuk írásban; az én hozzászólásomat németre fordították. Hozzájárultak, hogy így olvashassam fel, majd utóbb olaszra is lefordították. Így került a konferencia jegyzőkönyvébe.

Azt, hogy a konferenciát mégis nyomon tudtam követni, Gianni barátomnak köszönhetem, aki – ha töredékesen is –, de fordította a referátumokat. Egyébként a filozófia szaknyelvét, az irodalmi példákat magyarra áttenni neki kétszeresen nehéz volt.

Két mozzanatot emelnék ki a konferencia eseményeiből. Az egyik ezek közül Sartre szenvedélyes vitája Roger Garaudyval. Az utóbbinak több írása, sőt könyve is megjelent magyarul. A vita – amennyire értettem, vagy érteni véltem – nem volt mentes a személyeskedő mozzanatoktól. Garaudy, aki pályáját kispapként kezdte, e vitában dogmatikus marxista nézőpontból bírálta Sartre-t, aki viszont a szemére vetette, hogy előéletéből csak a dogma iránti tiszteletet mentette át, s nem a klerikusokat jellemző műveltséget. Garaudy azt bizonygatta, hogy a marxizmust és az egzisztencializmust áthatolhatatlan fal választja el: nincs „marxista egzisztencializmus”.

Bizonyos, hogy ennél árnyaltabban érveltek a vitázók, de „ennyi jött át”. (Garaudy egyébként – a hetvenes években – szembefordult a pártjával, és saját korábbi írásait is megtagadta.)

A konferencia számomra legeredetibb előadását a cseh Karel Kosík tartotta. *A konkrét dialektikája* című könyve 1967-ben jelent meg magyarul. Teljes mélységében e könyvből értettem meg, miért impresszionált engem gondolatmenetének mélysége, újszerűsége. „Az erkölcs antinómiái” című előadását megjelentettük a *Valóság* 1965. márciusi számában. Kosík évekig volt Moszkvában aspiráns, oroszul is kiválóan beszélt. A konferencia alatt egy szalodában laktunk, sőt egy emeleten – ezért tudtunk esti sétáink alatt szabadon beszélgetni. Együtt utaztunk visszafelé is, de erről később részletesen.

Érdekes figurája volt a konferenciának az általam addig csak cikkeiből, könyveiből ismert Adam Schaff. Sokoldalúan tájékozott, öt nyelven beszélő, igazi „konferencia” filozófus volt. Az egyik ebéd után a már említett trattóriából együtt indultunk a szállodánkba. Ő is Lukácsról kérdezett. Végighallgattott, majd szavaimra így reflektált:

– Mondja meg neki, hogy üdvözlöm, s írjon rövidebb könyveket.

Schaffra nagyon jellemző mondat volt.

A Gramsci Intézetben Ferri elvtárs fogadott (a keresztnévére sajnos nem emlékszem).

– Szélesíteni szeretnénk a magyar elvtársakkal kapcsolatainkat. Nemso-kára kiadjuk Heller Ágnes *Reneszánsz ember* című könyvét. Küldje meg ön is valamelyik munkáját. Örömmel hallom Sallay Géza barátunktól – az ELTE

olasz tanszékének docense, kiváló reneszánsz szakértő volt –, hogy ön behatóan foglalkozik Gramscival. Ha e témából cikket ír, intézetünknek van egy saját periodikája, abban leközöljük.

Meg is jelent „Gramsci e la vita intellettuale ungharese” című írásom. Magyarul a *Valóság*-ban, 1969-ben jelent meg egy Gramsci-portrém: „A filozófus. Antonio Gramsci portréjához”.

Karel Kosik könyvét a milánói Feltrinelli olaszul is kiadta. Elég tete-mes mennyiségű lírát kapott érte, s mivel hazavinni nem akarta (vagy nem tudta), vásárolni pedig nem szeretett, azt mondta nekem, utazzunk együtt hazafelé.

– Tarts velem Firenzébe meg Velencébe, megnézzük a múzeumokat, mindenekelőtt az Uffizit, vannak velem nagyon jó művészettörténet-könyvek meg-térképek!

Egyáltalában nem álságosan, ezt feleltem:

– Az ajánlat nagyon csábító, de nekem erre nincsen valutám, a te pénzedet pedig, akármilyen önzetlen vagy is, nem költheted rám. Nincs is módom visszafizetni.

– Majd két év múlva ellátogatok Budapestre, akkor visszafizeted. Rég meg akarom látogatni Lukácsot. Amit ma ír, nem érdekel, de *A regény elmélete* nagyon fontos mű.

Másnap reggel – kedvesen, de ellentmondást nem tűrően – közölte:

– A recepció megrendeltem a vonatjegyet, három napra a szállást, elmegyünk Firenzébe. Persze arra a városra három nap is kevés. Onnan indulunk Velencébe, ahol két napot töltünk. Ott elválnak útjaink. Neked Bécsig megrendeltem a vonatjegyet.

Felhívtam a feleségemet telefonon azzal, hogy öt nappal később érkezem; a pontos időpontot még nem tudom.

Felejthetetlen séták, beszélgetések következtek. Művészet- és városismerete egyaránt lenyűgözött. Firenzében a séták során érdeklődött, hogy alakult a sorsom Budapesten a forradalom előtt, és után. Mi volt a Petőfi Kör? Kérdezett Nagy Imréről.

– Mert a csehszlovák értelmiséget pacifikálták. Csak a pincészházakban és a filmművészetben érzékelhetők az ébredés jelei.

Majd beszélgettünk oroszországi tapasztalatainkról. Ő ott aspiráns volt, s Hegelt olvasott.

– A Lomonoszov Egyetemen egyébként van egy érdekes figura, igaz, félreszorítva: Aszmuusz. Csak logikát taníthat. Ő ismertetett össze Lifsiccel, aki moszkvai évei alatt Lukács legjobb barátja volt. Tudása így is a többiek fölé emeli, legalábbis azok között, akiket életben hagytak.

Elmentünk a velencei operaházba: egy érdekes felfogásban megrendezett Rigolettót láttunk.

Aztán elváltak útjaink. Karel a 68-as megmozdulások egyik vezető embere lett. Kizárták a Filozófiai Intézetből, de nem tartóztatták le. Prágában élő unokabátyámnál érdeklődtem Kosikról. Azt mondta:

– Az az utolsó kép róla, hogy a prágai utcákon gesztenyét árul.

De aztán szárnyára kapta a világhír *A konkrét dialektikája* című könyvét több mint ötven nyelvre fordították le.

Visszatérve 1964-hez. Este érkeztem Bécsbe. Aznap volt a Reál Madrid–Milán BL-döntő. Ezt onnan tudtam meg, hogy beülve egy taxiba kértem a sofőrt, hogy miután a szálláspénzem még megvolt, vigyen egy kisebb hotelbe, vagy panzióba. Sehol nem volt hely. Kértem:

– Mi van itt ma este, hogy minden telített?

– Bajnoki ligadöntő: rengeteg olasz meg spanyol szurkoló érkezett, egész nap őket fuvaroztuk.

– Hova tud akkor engem vinni?

– A Hotel Intercontinentalba. Ott biztosan van hely, mert nagyon drága!

– Vigyen! – mondtam, s magamban azt gondoltam, legalább elköltöm az összes nálam lévő valutát. Majd csak elszámolják valahogy. Átvitt a taxi a Duna túlsó partjára, ott állt a palota magasságú hotel. A taxit kifizettem, majd elindultam kis csomagommal a bejárat felé. A recepciónál nem volt már nagy forgalom. Kértem a portástól, hogy tudnak-e adni egy szolid szobát? – Tessék megnézni árajánlatunkat. Minden szoba reggelivel értendő

A legszolidabb árúra mutattam, miközben fejben lázasan újraszámoltam a pénzem.

– Tessék a kulcs. Aludjon jól!

Szupermodern szoba volt. Miután végignéztem a meccset levetkőztem, majd kimentem a fürdőszobába. Megnyitottam egy csapot, s az olyan sugárban ontotta magából a vizet, hogy pillanatok alatt úszott a fürdőszobám. És egy ilyen kisebbségi érzésekkel küszködő, lámpalázás ember ilyen helyzetben mit csinál? Elkezd fölmosni a fürdőszobát. Úgyhogy a fél éjszakát ezzel töltöttem. Mert először is egy ilyen előkelő szállodában felmosóröngy nincs. Feláldoztam az egyik törülközőt (volt belőlük öt). A szobám rendbe volt téve, tehát reggel nyugodt lelkiismerettel mondtam a portásnak, hogy szeretnék fizetni. Erre elélem teszik a számlát. Az utolsó kopejkáig, ami pénz nálam volt napidíjra, szállásdíjra, azt mind kifizettem, és ott álltam a szálloda lépcsőjén – a szigeten – egyetlen fillér nélkül.

Ahogy tanácstalanul nézelődök a kofferommal, arra jön egy úr és azt kérdi:

- Hova kíván menni?
- Az Ostbahnhofra.
- És hogyan?

Mondom:

- *Zu fuss.*

Elmosolyodik;

- Ne haragudjon, ha megkérdem, maga magyar?
- Igen, magyar vagyok.

– Hát én is Magyarországról jöttem, most itt élek Ausztriában, az Osztrák Filharmonikusoknál játszom. A pályaudvar több kilométerre van, oda gyalog nem tud elmenni. Szálljon be az autómba, elviszem magát. A történetet ismerem, aki magyar e szállóban alszik, annak egy fillérje sem marad. Ne is magyarázkodjon, ez a történet ismerős.

Kivitt a pályaudvarra, és ott barátságosan azt mondta:

– Még van öt óra a vonat indulásáig, és önnél valószínűleg egy fillér sincs. Nem lehet addig koplalni. Majd Budapesten kiegyenlítjük a számlát. Én itt hagyok magánál pénzt, egyen egy jó bécsi szeletet, és jó utazást kívánok magának Magyarországra.

Hogy a Bécsi Filharmonikusok mikor jártak Budapesten, azt nem tudom, de ez az ember nem hajtotta be rajtam a pénzét, s miután címet nem hagyott, elküldeni sem tudtam neki. Így végződött az én olaszországi vendégszereplésem.

Miért csonkán jelent meg „Erkölc és társadalom” című könyvem? Még egyszer Molnár Erikről. Ki volt Molnár René?

A szerkesztők által már jóváhagyott kéziratot magához kérte a Kossuth Kiadó igazgatója, Berei Andor. Régi internacionalista volt, s talán a legképzetebb a magyar dogmatikusok galériájában. Félreállított, balos ellenzéki létére magas posztot töltött be, s mivel „rangtartó” káder volt, posztját komolyan vette, s vigyázott „az eszme tisztaságára”.

Magához hívatott.

– Huszár elvtárs! Maga a sztálini éveket az erkölcsi süllyedés éveiként jellemzi!

– A XX. kongresszus is így értékelte – válaszoltam.

– Nem ez volt a kérdésben az utolsó szó. A II. világháborút egy erkölcsi-leg szétzilált hadsereg nem nyeri meg.

– Ez bizonyos. De ha Tuhacsevszkijt, Blüchert nem végezteti ki, Hitler talán soha nem jut el Moszkva alá!

– Ezt majd eldöntik a hadtörténészek! Maga szokott *Pravdát* olvasni?

– Csak néha jutok hozzá.

– Itt van az asztalomon a november 7-i szám. Olvassa el Szuszlov megjelölt szavait. Látni fogja, hogy amikor a SZU háborús győzelmét említi, zárójelben ez olvasható: 'Mindenki feláll, dörgő taps, többen Sztálint éltetik.' Ez az orosz bolsevikok igazi hangja.

A vitát tovább nem idézem. Miután a kért változtatást nem voltam hajlandó végrehajtani, A szocializmus című fejezet kimaradt a könyvből. Ezt a fejezetet csak az 1983-as második kiadás tartalmazta.

A könyv fogadtatása kedvező volt, ez erősítette a karon a helyzetemet. De a történelmi materializmus tanszék státusában alapvető változás nem történt. Etikai előadásaim visszhangja azonban nyugtalanított egyes filozófus kollégákat.

Molnár Erik ebben az évben már nem vállalt órát, s a tanszékülés levezetését is rám bízta. Egy héten egyszer – ez rendszeressé vált – az aktákat összegyűjtve, szombat délutánonként elmentem Benczúr utcai lakásába. Visszafogott, szófukar ember lévén e látogatás kezdetben percekig tartott csak: aláírta az aktákat, megkérdezte, szükségem van-e valamilyen segítségre, majd nemleges válaszomat követően elköszönt.

Egy idő után azonban meghosszabbodtak a látogatás percei. A munkájáról kezdett beszélni. Akkor a szövetségi politika marxi értelmezése foglalkoztatta. Később már kávéval is megkínált, a kávéból aztán uzsonna lett, s néha másfél, két órára is kikerekedett ottlétem. A magányát kívánta oldani? Egy másik nemzedék véleménye érdekelte? De hát kiválóbbnál kiválóbb kollégákkal dolgozott az Intézetben.

A beszélgetések azonban számomra is egyre érdekesebbek lettek. Egyre jobban nekibátorodtam. Kérdést, majd kérdéseket kezdtem megfogalmazni. Az 1928 decemberében, a Népszava Kiadó gondozásában megjelent *Társadalmi Lexikon*ról kérdeztem, melyben a munkatársak között az ő nevét is felfedeztem.

– Hogy került a kezébe ez a ritka, s ma már talán el is felejtett lexikon? – kérdezte.

– Antikváriumban vásároltam. Érdekes névsor: a Szociáldemokrata Párt egész vezérkara ott van a munkatársak listáján, az élen Peyer Károllyal és Kéthly Annával. A szerző lakhelyét egyébként egyedül Molnár elvtársnál jelölik – Molnár Erik, Kecskemét.

– A lexikon alapvetően a szerkesztő, Madzsar József műve, a teoretikus fogalomértelmezések zömét pedig valószínűleg Mónus Illés írta. Magam Ma-

dzsarnak egyébként nagyon sokat köszönhetek, egész pályámat befolyásolta e kapcsolat. (1967-ben megjelentek válogatott írásai, Kárpáti Endre kitűnő bevezető tanulmányával.)

Molnár Erik e ponton félbeszakította beszélgetésünket:

– Az idő elszaladt. Jövő héten külföldön leszek, két hét múlva várom.

E beszélgetésre már külön készültem, s amit lehetett, elolvastam róla. A mozgalomhoz vezető útról akartam többet megtudni.

– Nézze, Madzsarnak sokat köszönhetek, de az „első kötést” – ezt a kifejezést használta – apám jelentette. Nekem Rákosi mondta először, 1945-ben: „magán látszik, hogy tősgyökeres úri-polgári családból származik.” Ez igaz is, meg nem is. Dédapám még paraszt volt, a nagyapám tanító, az apám tanár. Apám azonban ellenzéki alkatú volt, s kinevezett gimnáziumi tanárok esetében szokatlanul – s nemkívánatosan – belépett a szociáldemokrata pártba. Ekkor még Fiumében éltünk, s 1919-ben a helyi szociáldemokrata pártszervezet az ő titkársága alatt csatlakozott a III. Internacionáléhoz. Én ekkor a fronton voltam, pontosabban már hadifogságban, s minderről csak később értesültem. Mindenesetre apámat e lépését követően kitoloncolták Magyarországra.

– S Molnár elvtárs hogyan került ki a frontra, s aztán hadifogságba?

– Erről később. Még az is hozzátartozik a felmenők történetéhez, hogy anyám Jeszenszky-lány volt, dzsцентри rokonsággal, s bár szülei lába alól – a történet ennyiben tipikus – „kiment a föld” a maradék vagyon is elég volt még apám megkapaszkodásához.

Ami a frontra kerülésemet illeti, egyetemi hallgatóként hívtak be katonának, s ahogy kikerültem a frontra, mindjárt fogságba estem. 1917 októberében, amikor kitört a forradalom, én a Távol-Keleten voltam hadifogoly. Ekkor kerültem kapcsolatba különböző nemzetiségű internacionalistákkal. Nagy kerülővel érkeztem haza Magyarországra, s telepedtem le Kecskeméten. Erről az időszakról már sokat írtak, de hiányzik egy meghatározó szál – az öcsém, René sorsa. De ez egy hosszabb történet, térjünk rá vissza legközelebb.

Őszintén megvallva korábban e névvel nem találkoztam, s beszélgetésünk idején egyetlen lexikonban, párttörténeti tankönyvben sem szerepelt.

Izgalommal vártam a következő találkozásunkat. Szerencsére kevés aláírnivaló volt. Hozták az „uzsonnát”, majd Molnár Erik megkérdezte:

– Ráér? Folytassuk a beszélgetést?

– Hálás lennék – válaszoltam.

– Nézze – kezdte mesélni testvére történetét –, René két évvel fiatalabb volt nálam, de mozgalmi előmenetele gyorsabb volt az enyéménél. Ő nem volt hadifogságban, s már a húszas évek elején ügyvédi irodát nyitott Budapesten. Hamar sikerült klientúrát kiépítenie, sok ügyfele volt.

De René hű maradt apja szellemi örökségéhez, a mozgalom jobban kötötte-vonzotta, mint a „polgári jólét”. Amikor megalakult az ún. Várgi-féle MSZMP – ez olyan féllegális párt volt –, ennek lett a tagja, majd 1925-től kapcsolatot talált a KMP-hez, s vállalta, hogy az illegális párt letartóztatott tagjait ő fogja védeni megbízott ügyvédként. Képzelteti, hogy ez a Horthy-rendszerben, a húszas évek végén milyen kockázatos dolog volt, de René vállalta, hogy fenntartja a kapcsolatot a letartóztatottak, s a Bécs és Budapest között ingázó illegális pártvezetőség között. Ebbéli tevékenységének a hozzátartozók támogatását is élvező Vörös Segély volt a fedőszerve.

E tevékenységét a statárium kihirdetése után is folytatta. Így lett a Sallai-Fürst perben Sallai Imre ügyvédje. (Ürügyül használva az 1931. szeptember 12-i biatorbágyi vasúti merényletet, 1931. szeptember 19-én elrendelték a statáriumot, amelyet rövidesen „a kommunista cselekményekre is” kiterjesztettek. 1932. július 15-én tartóztatták le Sallai Imrét és Fürst Sándort, valamint a KMP több más vezetőjét, de csak kettőjüket állították – a biztos halálbüntetést jelentő – statáriális bíróság elé.)

Molnár René a letartóztatásukat követően kétirányú tevékenységbe kezdett. Egyrészt szervezője lett annak a széles körű társadalmi mozgalomnak, amely a Társadalmi Egyesületek Halálbüntetés Elleni Szövetségének Statárium Elleni Bizottsága fedőnevet viselte. Az általa fogalmazott, később a rendőrség által elkobzott röplapot (?) tiltakozó felhívást (?) Illyés Gyula és József Attila, Szimonidesz Lajos, Zsolt Béla és Berény Róbert is aláírta.

A halálos ítéleteket és azok végrehajtását megakadályozni nem lehetett. Molnár René a siralomházban találkozott utoljára Sallaival, aki a kivégzés előtti pillanatokban, amikor négy szemközt maradt Renével, rábízta „a párt titkát”: az illegalisták névsorát, melyet a fejében őrzött.

Rövidesen azonban – a röpirat ügyében is körözték – Molnár Renének el kellett hagynia az országot. Én ezt követően, egészen a XX. kongresszusig, semmit sem tudtam a sorsáról. De erről legközelebb.

Kitérő: Csak jóval Molnár Erik halála után került a kezembe Borsányi György *Kun Béla* című könyve. Itt olvastam, hogy „a Vörös Segély” 1932-ben, Moszkvában rendezett kongresszusán Magyar Lajos, Bauer Ervin, Uitz Béla, Lukács György és más neves emigráns kommunista értelmiségiek mellett „... ott ült a sorok között dr. Molnár René, az ügyvéd, aki szinte a Gyűjtőfogház siralomházából érkezett, magával hozva Sallai Imre üzenetét”. Útja tehát Moszkvába vezetett. Kimagasló érdemei sem óvták meg azonban az 1937–38-as letartóztatási hullám idején. 1938-ban őt is elvitték, s az utolsó hírek szerint lágerben halt meg.

Amikor legközelebb találkoztunk, Molnár Eriket már az 1945 utáni helyzetről kérdeztem.

– Hogyan került Molnár elvtárs Debrecenbe?

– A történet minden részletét én sem ismerem. Magam decemberben Kecskeméten voltam, s úgy ítélt meg, hogy a kialakult helyzetben az ideiglenes kormány csak koalíciós lehet, amelyben majd az MKP is szerepet vállal. Vas Zoltán mesélte – akit talpraesett, okos embernek tartok, s aki gazdag képzelőerővel van megáldva – hogy Révai tájékoztatta először Rákosit, hogy kapcsolat épült ki a volt illegális kommunista Molnár Erik és a KV képviselői között. Egyébként e közléstől ösztönözve – mert a közéletbe be kívántam kapcsolódni – karácsony táján Debrecenbe akartam menni. Az MKP nevében tárgyaló Gerő Ernőnek sikerült egy üzenetet eljuttatnom a Kecskeméten kialakult helyzetről. Úgy tudom, a december végi koalíciós tárgyalásokon a nevem szóba is került pártunkívülként.

– Mikor került Molnár elvtárs Debrecenbe, és milyen közvetítéssel?

– A kérdés jogos, háborús viszonyok voltak. Csak annyit mondhatok bizonyosan, hogy meglehetősen „konspiratív” módon. Debrecenből hívtattak egy tanácskozássra, de pontosan nem tudtam, hová visznek. Egy szovjet tiszt volt a kísérőnk, szovjet páncélautón vittek, de kísérőnk az úticélt nem közölte velünk. Ugyanakkor nagyon barátságos volt, félelmet nem éreztem. Mint kiderült, az Ideiglenes Nemzetgyűlési „választások” előkészítő bizottságának ülésére vittek. Egy ismerős arcot fedeztem fel: Erdei Ferencét. Ő Szegedről jött hasonló körülmények között.

Nem részletezem tovább e történetet. Voltak kísérletek, hogy egy többlettárca megszerzése érdekében pártunkívülként szerepeltessenek. Végül az én kezdeményezésemre, de Gerő Ernő egyetértésével a *Dél-Magyarország* december végi számában közreadták hivatalos életrajzomat, amelyben nemcsak jelenidejű MKP-tagságomat, de több évtizedes illegális kommunista múltamat is megerősítettem.

– S mikor került szóba, hogy Molnár elvtárs népjóléti miniszter lesz?

– December 25-én, de még mindig pártunkívülként. Végül az ügy az én egyértelmű fellépésem eredményeként tisztázódott.

Tömören azzal zárta René történetét, hogy „a neve tabu lett”, de ő még hosszú ideig reménykedett. A harmincas években azonban csak a magyar hivatalosság bizalmatlanságát érezte. Ezért vonult vissza Kecskemétre, ahol ügyvédi irodát nyitott. A helyi SZDP-ben is szerepet vállalt. 'Jeszenszky Erik', illetve 'Szentmiklóssy Lajos' néven elsősorban magyar őstörténeti, illetve filozófiai cikkeket publikált.

– Marxista elkötelezettségemet azonban sohasem rejtettem véka alá.

– Most 1945 utáni szereplésével kapcsolatban szeretném kérdezni – váltottam témát. – Megengedi?

– Ha már elkezdjük, s ennyire érdekli, kérdezzen. De remélem, nem kíván ebből cikket közölni. Ehhez ugyanis túlságosan elnagyoltak, „forrásszegények” a közléseim.

– Miért 'népjóléti' miniszter lett?

– Hát – válaszolta Molnár Erik –, ez nekem is meglepetést, s kezdetben csalódást okozott. Nem akartam én mindenáron miniszter lenni, de Gerő – aki akkor még nyíltzavú ember volt – őszintén közölte, hogy a szociáldemokraták Valetiny Ágoston miatt, aki Szegeden igen befolyásos ember, ragaszkodnak az igazságügyi tárcához, továbbá kevés nem zsidó illegalista káderük van, de természetesen nem csak ezért ragaszkodnak a személyemhez. Elmondta, hogy ez most fontos tárca, mert sok a szétesett család, a kallódó gyerekek, az egészségügy szétfelaprózott helyzetben van. És nemsokára jelentős segélypénzek érkeznek az országba nemzetközi civil szervezetektől, ennek a tisztességes szétosztásáról is gondoskodni kell. Gerő meggyőződött; s később a tények is őt igazolták.

– Még egy-két kérdést föltehetnék...?

– Majd legközelebb – hangzott Molnár tömör válasza.

Külföldi útja miatt egy hét megint kimaradt, sok volt az aláírnivaló; félttem, hogy talán nem marad idő a beszélgetés folytatására. Magam egyébként a beszélgetések másnapjának reggelén mindig rögzítettem az általa elmondottakat, s ezért a folyamatosság biztosítása érdekében a kérdéseimet is előkészítettem. De nem kellett elővennem a papírt.

Első kérdésem az volt, hogy miért Újhelyi Szilárdot hívta meg államtitkárnak?

– Maga ismeri őt?

– Igen ha nem is közelebről. De az ún. „debreceni csoport”, Donáth Ferenc, Losonczy Géza, Tariska István dr. s az ő tevékenysége mindig is nagyon érdekelt. Fontos hajtás lett volna ez a magyar kommunista mozgalomban.

– Én is így gondolom. Ők egyébként Haraszti Sándor barátom társaságában Kecskeméten is gyakran felkerestek.

– Van itt egy nagyon kényes kérdés, de nem tudom elhallgatni. Molnár elvtárs, ha jól emlékszem, ön igazságügy-miniszter volt 1951-ben, amikor a csoport tagjait letartóztatták. Ön hogy élte át ezt a fordulatot?

– Mondhatnám – és nem ok nélkül –, hogy az Igazságügyi Minisztérium 1950–51 között ki volt kapcsolva e folyamatokból. Minden érdemi döntést a nyomozati cselekményektől az ítélethozatalig, az ÁVH-n belül zajlott. De azért is felelősség terheli az embert, ha a dekórum szerepét elvállalja. Min-

denesetre, amikor értesültem e tényről, nagyon fájdalmasan éltem át, és egy percig sem adtam hitelt a vádaknak.

– Mit tehettem volna? Öngyilkos leszek? Vagy melljük ülök a vádlottak padjára? Nézze, én angolul olvastam Arthur Koestler *Darkness at Noon* (Sötétség délben) című regényét. Ott adja hőse, Rubasov szájába azt a mondatot, hogy „A forradalmár legfőbb kötelessége megőrizni önmagát”. Talán – más helyütt – azt is ő írta, hogy „Aki vakon ragaszkodik a múlthoz, az hátramarad. Aki túlságosan könnyen elhagyja magát, az elsodródik...” Én fiatalon elköteleztem magam egy eszmének. A praxisban ez az elkötelezettség mindig bekormozódik. Meg kell őrizni a képességet a megújuláshoz, és milyen igaza van Koestlernek! – „a forradalmárnak kötelessége megőrizni önmagát”. Én megőriztem abbéli hitemet, hogy még az én életemben fény derül Donáthék igazára. A XX. kongresszus időpontját természetesen nem tudtam volna megjósolni, s 1953 júniusát sem. De életem – egész pályám – legnagyobb elégtételének érzem, hogy abban az időben, amelyben a konstrukciós perek felülvizsgálatára sor került, én lettem a Legfelsőbb Bíróság elnöke, s hogy egy háromtagú bizottság élén személyesen tárgyaltam Kádár, Újhelyi, Kállai, Donáth Ferenc ügyét, és a tárgyalás után magamhoz ölelhettem Szilárdot.

– De az öröm nem lehetett felhőtlen. A XX. kongresszus derített fényt René tragédiájára is.

– Nézze, beszélgetésünk őszintesége kötelez, hogy megmondjam, ez a seb sohasem fog begyógyulni! Ma azért lehettem (és voltam) ilyen őszinte, mert amikor magam mellé vettem, és elolvastam az önéletrajzát, láttam, hogy már fiatalon poklokat megjárta ember. Számoljon vele: ha kitart választott útja mellett – és én bízom ebben –, még sok megpróbáltatás vár magára...

Sajnos, ez volt az utolsó beszélgetésünk. 1965 őszén gyomorpanaszokkal kórházba kerültem, majd kiderült, hogy panaszomnak idegi okai vannak. Betegszabadságot vettem ki, és a nyarat Mátrafüreden töltöttem.

Aczél elvtárs azt üzenete... Szociológiai tanfolyam a Társadalomtudományi Intézetben

Augusztus 20-a után jöttünk vissza Budapestre. A súlyom nem gyarapodott, állásügyem sem oldódott meg. Nyíró Gyula professzor hat hétre beutaltatott Parádra, az Állami Szanatóriumba. A javasolt kúra (a klíma, a gyógyvíz, a nyugodt olvasás) meghozta az eredményt. Tovább azonban nem akartam maradni: Marika terhes volt, mellette akartam lenni, hogy segíteni tudjak.

Közben azonban – erről még Parádon szereztem tudomást – állásügyem is elmozdult a holtpontról. A szanatórium kertjében üldögéltem – gyönyörű kilátás nyílt onnan a Kékesre –, amikor az egyik nővér odajött hozzám:

– A tanár urat keresik...

– Kik? Honnan?

– Nem mondták. Egyiküknek kardvirág (!) van a kezében...

A Fő utcán sétálva vártak. A kardvirágos bemutatkozott:

– Meruk Vilmos vagyok, a Marxizmus–Leninizmus Főosztályról (a továbbiakban MLFO), a Művelődésügyi Minisztériumból.

– Milyen ügyben?

– Aczél György miniszterhelyettes elvtárs küldött.

– Akkor megismétlem kérdésemet: milyen ügyben, mert én nem vagyok sem balett-táncos, sem szavalóművész.

– Ezt Aczél elvtárs is tudja. Itt küldi a telefonszámát, a titkárnője nevét. Ha az orvosai engedik, hogy telefonáljon, majd hívja fel.

Két hét múlva kerestem a munkahelyén. Még a Báthory utcában volt az irodája. Ihász elvtársnővel, akit minden újabb munkahelyére magával vitt, megbeszéltük az „időpontot”.

Aczél kitüntető kedvességgel fogadott, én azonban rögtön jeleztem értetlenkedésemet. Nem tartozom az ő területéhez, s nem szeretnék „éjtőernyősként” olyan munkahelyre kerülni, ahol nem szakmai illetékességem okán kapok állást (vagy szerepet).

– Nem ez beszélgetésünk tárgya. Nagyobbik lányomtól, Annától tudom, akinek (sajnos) ilyen irányú az érdeklődése, hogy a fiatalokú bűnözők (al)világával foglalkozó óráit sokan látogatják, hogy maga e témáról könyvet is írt. Szemrehányást kaptam Annától, hogy a Bölcsészkaron olyanokat támogatunk, akik hallgatóikat elidegenítik a marxizmustól, míg magát elküldték az egyetemről, s jelenleg állása sincs. A közelmúltban ezt a maga egyik régi patrónusa, Lakatos Éva is szóvá tette. Ezen szeretnénk változtatni.

– Köszönöm érdeklődését, de az ELTE Bölcsészkarára – a jelen feltételek mellett – nem kívánok visszamenni.

– Nem is tanácsolnám: ott megeszik magát. Hanem szeretnénk megteremteni a szociológus képzés bázisát, ebben kellene közreműködni.

– Hol?

– Az Ajtósi Dürer soron.

– A Politikai Főiskolánál még az ELTE is jobb!

– Nem ott, hanem egy most szervezendő intézményben. Ott most épül egy új objektum, ebben kapnának két emeletet. Az egyik emeletet odaadnánk

a szociológusképzés céljaira. Csak társadalomtudományi filozófiai diplomával rendelkezők jelentkezhetnek.

– Ki lenne az intézmény igazgatója?

– Lakos Sándor.

– Nem szeretnék akadékoskodónak tűnni, s a segítő kezét elutasítani, de én 1945 telén a VII. kerületi MADISZ-ban utódja voltam, s megtapasztaltam, hogy vele „hazajáró lélekként”, „patrónus önjelöltként” sem lehetett együtt dolgozni.

– Politikai okai voltak?

– Nem, Lakos egyszerűen bolond!

– Ezt én is tudom.

– Akkor miért erőlteti e megoldást?

– Mert Kádár elvtárs támogatja: gyerekkora óta a sakkipartnere, s úgy mondják, elkötelezetten reformpárti. De ne hamarkodja el válaszáat, ne zárjuk le a kérdést. Dolgozzon ki írásban egy javaslatot: a tantervről, a lehetséges oktatók, hallgatók köréről, számáról; az intézmény kapcsolódási pontjairól stb...

A tervezet elkészült. Az egyéves tanfolyamra jelentkezés feltétele a diploma volt.

A tanfolyam tanárai (óraadóként): Kulcsár Kálmán jogszociológia, Ferge Zsuzsa társadalomstruktúra és társadalmi rétegződés, Huszár Tibor szociológiatörténet, Pataki Ferenc társadalomlélektan.

A tanfolyam szervezője főállásban Módra László, kutatásvezető Márkus István, terepmunka Zám Tibor szociográfus.

A szakdolgozat sikeres megvédését és a vizsgák letételét az ELTE diplomája tanúsította, amely a párt- és állami egyetemek, főiskolák filozófia szakcsoportjában, illetve az ELTE-n létesítendő szociológiai szakcsoportban a szociológia tanítására jogosított.

A szociológus szakképzés a BTK-n kezdetben esti, később nappali tagozatú képzésként létesítendő szociológia tanszékre épült.

Magas volt a túljelentkezők száma. Ezért a kiválasztásnál előnyben részesítettük azokat, akik korábban terepmunkát végeztek, és volt oktatási gyakorlatuk. A felvételi beszélgetéseken a deviáns gondolatokat útkereső gondolkodásra hajlamosító tulajdonságnak tekintettük, a nézeteiket megvédőket előnyben részesítettük.

Anélkül, hogy „névsorolvasást” tartanék vagy a teljes körűség igényével minősíteném két évfolyam hallgatóit, annyit szükségesnek tartok megemlíteni, hogy több évtizedes tanári pályám legjavához sorolom ma is Gombár Csabát, Papp Zsoltot, Kolosi Tamást.

Tárgyalások Heller Ágiékkal

Aczél György közben előbbre lépett a pártvezetői ranglétrán. 1967 áprilisában az MSZMP KB titkára lett, 1969 áprilisától az Agitációs-propaganda Bizottság vezetője.

Helyzetünk (helyzetem) szempontjából e változás kedvező volt, annál is inkább, mert egy folyamat részének tűnt. 1967–68 télfordulóján – úgy tűnt – Csehszlovákiában is pozitív előjelű változások kezdődtek. Folyt a gazdasági reform bevezetése. Aczél György, kihasználva a változásokat, az ideológiai fronton is érdemibb átalakításokat tervezett.

Korlátozódok a személyemet, szakmámat érintő tervekre. Már az Ajtósi Dürer soron volt a munkahelyem, amikor behívatott a KB Titkárságán lévő – s a Halászbástyára néző – új, Duna-parti irodájába. Felvázolva terveit az ELTE Ideológiai Tanszékéről, tömören csak annyit mondott: kipucoljuk Augiász istállóját.

– Arra szeretném kérni, találkozzon Heller Ágnessel, Márkus Györggyel, Vajda Mihállyal, s kérdezze meg tőlük, vállalnák-e a filozófia I és a filozófiatörténet tanszék vezetését. A filozófia I-re tetetnék át a „Szigeti iskolát”, Fehér Ferenc pedig vállalná az *Új Írás* című folyóirat kritikai rovatának a vezetését. A maga által vezetett szociológiai tanszék ehhez a blokkhoz tartozna! Nem rossz csapat, ugye?

– Számomra ez a terv nagyon rokonszenves, de sok embert érint a jelen struktúrában!

– Mindenkinek lesz állása – válaszolta Aczél –, legfeljebb nem az ELTE-n, a szakképzésben, hanem mondjuk a Kertészeti Főiskolán! Velük nem magának kell beszélni, de Helleréket keresse meg minél előbb. Azt szeretnénk, ha 1968 szeptemberében már ebben a felállásban indulhatna a gazdasági, társadalmi reform, melynek eszmei hátterét az új oktatási struktúra biztosítaná.

Két vagy talán három héten belül Márkus Györgyék Margit körüti lakásán találkoztunk Heller Ágiékkal. Előadtam a tervezetet, a politikai indítékokat, s kérdéseikre válaszolva a várható ellenlépéseket, illetve a támogatók, mentorok körét. Az elképzelés érdekelte őket, de időt kértek. Végül azt mondták, hogy Lukács György véleményét is kikérnék, s hogy szeretnék, ha jelképesen is, de Lukács is tartana előadásokat.

Igenlő válaszungat követően, 1968 tavaszán időszerűvé vált a folyamat adminisztratív kivitelezése, s jól tudtam, hogy a magyar oktatási bürokráciában ez nagyon időigényes, még erős politikai támogatás esetén is.

1968 tavaszán ezért havonta legalább egyszer, kezdetben csak telefonon, aztán személyesen is érdeklődtem Aczélnál az ügy állásáról. Érzékelhetően

– utánozhatatlan technikával – húzta az időt. Számomra kellemetlen helyzet alakult ki, miközben a valós háttér – a csehszlovákiai változásokat – érdemben nem ismertem, Márkusék, akiket kezdetben én sürgettem, választ vártak tőlem, s az én válaszom is késett. De erről később.

1968, Berlin. Forradalmárok papucsban

Közben 1968 január-februárjában hat hetet Berlinben töltöttem. Fárasztó, de anyagilag kedvező konstrukció eredményeképpen a kelet-berlini egyetem segítségével béreltem lakást, s onnan naponta jártam át „nyílt útlevéllal” az U-Bahnnal a nyugat-berlini Freie Universität szociológia tanszékére.

Az események izgalmasan alakultak. Akkor tetőzött a három M kultusza (Marx, Mao, Marcuse). Nagy tekintélye volt Lukács Györgynek, mindennek előtt *Történelem és osztálytudat* című művének.

Az egyetemen több volt a gyűlés, mint az egyetemi előadás – bár a könyvtárak is mindig telve voltak. A tüntetések és ellentüntetések, a folytonos nyüzsgés az 1945–47-es ifjúkommunista önmagamat idézték. A diákok ruházata is az ún. cseletporongy volt, amely 1945-ben a mozgalmár úrilányok „proletariátussal” való azonosságtudatát volt hivatva kifejezni; 1968-ban pedig – Marcuse nyomán – a perifériára szoruló csoportok hegemoniaigényét és egyidejűleg ennek ellentmondó anarchizmusát.

Nem vonzottak, de érdekelték ezek a csoportok. Így lettem látogatója a Voltaire klubnak, ahol Rudi Dutschke, Cohn Bendit vezérkedése mellett folytak éjfélig a disputák.

Idéznék két általam jellemzőnek vélt mozzanatot. Ami rokonszenves volt: az észak-vietnamiakkal való szolidaritás. Amikor az észak-vietnamiak, az USA hadügyminiszterének prognózisát – hogy az Észak- és Dél-Vietnamot a föld alatt összekapcsoló ún. Ho Si Minh ösvényt hetek alatt szétbombázzák – megcáfolva 1968 januárjában váratlanul behatoltak Dél-Vietnam fővárosába, Saigonba, az eseményt a nyugat-berlini egyetemista fiatalok szinte ünnepként élték meg, s faliújságok tömegére aggatták ki a történelmi pillanatokat megörökítő újságfotókat.

S íme egy másik arcuk: egyszer éjfél után a Voltaire klubból hazaindulva, néhány, a „Gleichheit” (egyenlőség), „Freiheit” (szabadság) fogalmát ragozó tüntetőn szegényesen öltözött klubtag, mondván, hogy még korán van lefeküdni, meghívott a „lakásukra”. Mint kiderült, ez egy gyönyörű villa volt Dahlem exkluzív negyedében. Az első emeleti lakrészüknél nyolc-tíz papucs volt katonás rendben kikészítve, kis tréfás rajzon jelezve: mi a vendég teendő-

je. A rebellis Voltaire-esek szépen letérdepeltek, lábbelit cseréltek, majd hajnalig – most már papucsban – folyt tovább a világ „felszabadítása”.

1968, Prága, Budapest, Bécs (Raporton Aczél elvtársnál)

1968. augusztus 23-án Ajtósi Dürer sori irodámban ültem, amikor a kora délelőtti órákban beszólt a titkárnőm, hogy Aczél elvtárs keres telefonon. Természetesen azonnal kapcsolta. Aczél váratlanul – számomra szokatlan hangon – azonnal kiabálni kezdett.

– Kikérem magamnak, hogy a barátaimat lehazaárulozza!

Közbevágtam: – Aczél elvtárs! Én senkit nem hazaárulóztam le, s különösen nem a barátait!

– Pedig maga is, Csoóri is lehazaárulózták E. Fehér elvtársat, mert katonai tudósítóként a magyar alakulatokkal tartott.

– Akkor még egyértelműbb a válaszom. Évek óta nem találkoztam E. Fehér Pállal. Csoóri Sándorral kapcsolatunk „él”, de az utóbbi napok eseményei kapcsán vele sem beszéltem.

– Ezt most így nem tudjuk tisztázni. Holnap reggel fél 7-re jöjjön a Jászai Mari térre! Neve le lesz adva az ügyeletesnél!

Ezt követően felhívtam Csoórit, s megkérdeztem: kereste-e őt is Aczél? E. Fehérrel természetesen nem beszéltem; nem tartozom a tisztelői közé.

Annyira felkavart – felháborított – Aczél szövege, hogy elhatároztam, visszaadom igazgatói megbízásomat. Összecsomagoltam a holmimat, a titkárnőnek sem szóltam indokaimról. Elindultam Marikához a Rádióba. Elmondtam, mi történt, s közöltem, hogy ha egyetért – mert ez az ő munkáját is érinti – visszaadom a megbízásomat.

– Azt tedd, amit a lelkiismereted diktál. Mi már megéltünk egy Szőlő utcai éhbérből, valahogy most is lesz.

– De akkor még ketten voltunk. Most Laciért is felelünk. – Akkor volt másfél éves a fiam.

– Ez természetes, én is találok más munkát.

Egész éjszaka nem aludtam, s formáltam, ismételtettem magamban, amit el kívántam mondani. Aczél már a folyosón várt, mosolyogva átölelt, annyit mondván:

– Na, mi van Tibike? Nem tud különbséget tenni a szolgálati telefon és a négy szemközti beszélgetés között?

– Majd szobájában a párnázott karosszékek egyikébe ültetett és valami semleges témáról kezdett el beszélni.

Aczél alig egy órával később újra hívatott. Elém tett egy iratgyűjtőt, ami a következőket tartalmazta: Heller Ágnesnek és elvbarátainak a szocialista testvérországok segítő lépését elítélő, korčulai nyilatkozatát; Lukács György őket támogató nyilatkozatát; Szigeti József beadványát a Szovjetunió magyarországi nagykövetéhez és azonos tartalommal Kádár Jánoshoz.

Ami az utóbbit illeti, Aczél elmondása szerint ebben az állt, hogy ő – mármint hogy Aczél – azoknak a filozófusoknak – Heller Ágnes, Márkus György, Vajda Mihály – a kinevezését javasolta ez év őszétől a budapesti Eötvös Loránd Egyetem filozófiai tanszékcsoportjának az élére, akik a jugoszláviai Korčula szigetén a csehszlovák árulókkal szolidarizáló nyilatkozatot tettek. Ha nyilatkozatukat nem követi elvi jellegű, elítélő ellenlépés, az földcsuszamlás jellegű változásokat vonhat maga után. Ezért kérte a szükséges intézkedések megtételét.

Aczél iratgyűjtőjében őrizte Szigeti egy korábbi hivatalos válaszlevelét is. „Aczél György elvtársnak! Az MSZMP KB Titkáranak! Tisztelt Aczél elvtárs, az M. M. Filozófia Szakbizottsága megtárgyalta a marxista-leninista filozófia hazai oktatásának átszervezésére vonatkozó tervezetét, és azt egyhangúlag támogatja...”

Az iratgyűjtő anyagát elolvastam, visszaadtam. Aczél tömören csak annyit mondott:

– Válaszlevél helyett Kádár elvtársnak és a szovjet követnek (oroszul) megküldtem az M. M. Filozófiai Szakbizottság Szigeti József aláírásával hitelesített ajánlásának másolatát. A kritikai-önkritikai levelek, cikkek írásában gyakorlott Szigetinek ez esetben a visszavonuláson kívül nem volt más választása.

De Aczél is visszavonulásra kényszerült.

– Most már ugye érti az okát, hogy tavasszal miért játszottam időhúzásra. Kádár elvtárs ugyan katonai helyett politikai megoldást javasolt, de Andropov és Usztyinov – mert nem a bizonytalanzkodó Brezsnyev volt a főszereplő – dominóeffektustól féltve a Varsói Szerződés országait, már tavasszal a katonai beavatkozást szorgalmazták. S az világos volt, hogy katonai beavatkozás esetén térségünkben a politikai-társadalmi reformoknak nincs reális esélye. Sőt, a gazdasági reform is veszélybe kerülhet. De a teljes visszavonulást sem kell (szabad!) egyelőre kezdeményezni. Bécsben néhány napon belül – szeptember 2-án – kezdődik a XIV. Filozófiai Világkongresszus. Helleréket nem engedhetjük ki, Lukács György – jóllehet főszerepet szántak neki – lemondta. Az osztrákok kérik, hogy ne mondjuk le teljesen a részvételt. A magyar előadók vagy társelőadók, akinek az esetében ez lehetséges, tartsák meg a referátumukat. Bekérettem a listát, a maga neve is szerepel: feltétlenül utazzon ki és tartsa meg az előadását.

Én Peschka Vilmos jogfilozófus barátom társaságában szerepeltem a ki-nyomtatott meghívó „Etika és értékfilozófia” címet viselő V. sz. szekciójában. Közelebbről szeptember 4-én kedden, a délutáni 2. ülésen. Távolmaradásom nem okozott volna közfelfűtést. A szekciónak négy ülésnapja volt. Peschka egyébként a „Jogszociológia” címet viselő szekció munkájában is részt vett. A bécsi egyetem Auditorium Maximumában (továbbiakban AM) az első napra (szeptember 2-án délután) „Marx és korunk filozófiája” keretében tervezték Lukács György előadását. Az ünnepélyes eseményre átsétáltam az AM-be, amely a megnevezett időpontban teljesen üres volt. A dobogón, a terem végéből is jól láthatóan ott volt egy nyíllal átlőtt madár, véres csehszlovák zászlóval bevonva. A zászlón a szöveg: *Marx und der Gegenwart* (Marx és a jelenkor).

A regisztráció alkalmával – szeptember 3-án vasárnap – kaptuk kézhez a meghívót a szövetségi kancellár által Schönbrunn kastélyának valamenyny termében adandó fogadásra. A díszes meghívó belső oldalán kis betűkkel szedve az ajánlás: uraknak *Smoking*, hölgyeknek *Cocktailkleid* (kisestélyi).

Miután a nyomtatott programban ez a fogadás nem szerepelt, s a szekcióülésen világos öltönyben szándékoztam felszólalni, nem tudtam az előírásnak megfelelően megjelenni a fogadáson. Azonban Schönbrunnba igencsak szerettem volna elmenni; úgy gondoltam, elnézőek lesznek majd vendéglátóim. A meghívót és kitűzőcédulámat magammal vittem, és mikor felsorakoztattak bennünket az elnöki kézfogáshoz, besoroltam fekete ruhában lévő Lukács József kollégám mögé. Amikor a kancellárhoz értünk, Raab megnézte Lukács József kitűzőjét – „J. Lukács”, majd emelkedett tónusban így szólt:

– Örülök, hogy kongresszusunkon személyesen üdvözölhetem korunk egyik legnagyobb filozófusát.

Juszuf barátom – ez volt a beceneve – zavartan nyújtotta a kezét, s csak nevét mondta, hozzátéve:

– Georg Lukács – mert ő a világhírű magyar filozófus, és nem én – sajnos nem tudott eljönni a kongresszusra.

VII. A szociológia intézményesülése. Pályakorrekció

Patrónusok, tanárok, diákok, tanszék

1970 szeptemberében alakult meg hivatalosan a tanszékünk. Ehhez természetesen jogosítványok és patrónusok egyaránt kellettek: mindenekelőtt pedig képzési terv.

Az előzetes elképzelés szerint a tanfolyam végzettjeivel készítettük volna el a tantervet, irodalomjegyzéket. Lakos Sándor azonban hű maradt (általam korábban jelzett) önmagához. Megkérdezte, kik azok, akiket elsősorban magammal szeretnék vinni, s mikor a neveket (Gombár Csaba, Papp Zsolt, Böhm Antal, Kolosi Tamás) felsoroltam, közölte: leendő intézetében ezek ki nevezését ő már elintézte, vigyem inkább azokat, akiket én hoztam (Bánlaky Pál, Kérész Klára). Én – ha akarok – itt maradhatok beosztottnak, s azzal a kezemből nyomta az intézet általa kifundált szerkezetét.

Az újonnan létrehozott tanszéknek gyorsan kellett új vezérkart toborozni. A tanszéken belül – a tematikus tagolódással kapcsolatos elképzeléssel összhangban – szociológiaelméleti, szociológiatörténeti, szociálpszichológiai, társadalomtörténeti, módszertani csoport alakult.

A főállású tanárok átlagéletkora huszonnyolc év volt. Mai meggyőződésem szerint is igen tehetséges csapat volt. De egy olyan országban, ahol korábban akadémiai jellegű (egyetemi) szakképzés a szociológiában nem létezett, összpontosítani kellett a hazai erőket. Ezért minden csoportban felkértünk egy korábbi generációt képviselő autoritást, aki félállásban tanított a leendő szakon, s egyben tanácsaival segítette a tankönyvek, szöveggyűjtemények, jegyzetek, könyvsorozatok szerkesztését.

A patrónusok azonban szélesebb kört jelöltek ki. Mindenekelőtt két személyiséget emelnék ki. Nem azért, mert ők az MTA tagjai voltak, hanem mert a modern szociológia előtörténetében is úttörő szerepet játszottak. A tekintélyi rangsorban – meggyőződésem szerint – őket illeti az első hely: Erdei Ferencet és Szalai Sándort.

Erdei Ferenc, a magyar szociológia (szociográfia) klasszikusa

Erdei Ferencsel személyesen először a Hazafias Népfront Belgrád rakparti székházában találkoztam. Tanfolyamunk tudományos vezetőjének kívántuk felkérni, ezt azonban nem vállalta.

1946-ban a Nékosz-akadémiákon hallottam először előadni. Töprengő, meditatív előadói stílusa, ismereteinek életessége már akkor megragadott. De a négy szemközti beszélgetés e személyiségjegyeket, e gondolkodói habitust még közelebb hozta, mintegy kinagyította. Korábban nem érzékelt szomorúságát, csalódottságát is.

Az antikváriumokban akkor én már valamennyi, 1945 előtt megjelent könyvét, előadását összevásároltam. Mellesleg, a hatvanas években – a *Futóhomok* kivételével – csak antikváriumokban voltak beszerezhetők a két világháború között megjelent, s általam klasszikusnak tartott művei, például *A magyar falu*, a *Parasztok* és *A magyar paraszttársadalom*. Életútját alaposabban csak később ismertem meg, de két, egyébként összefüggő kérdés már akkor megfogalmazódott bennem: 1. 1944 után miért szakad meg társadalomtudományi monográfiáinak publikációja? 2. Miért nem fejezi be a korábban már Püski Sándor kiadója által beharangozott, *Magyar társadalom* című könyvét? E kérdések azonban – akkor – megválaszolatlanul bennem maradtak.

1968-ban Erdei az akadémia alelnöke volt, s az MTA Szociológiai Bizottságának elnöke. Tervezetünket e bizottság is megtárgyalta. Érdemi vita nélkül megkaptuk a jóváhagyást, s ahogy jöttünk kifelé a tanácssteremből, kezét a vállamra tette, s az őt jellemző jóindulattal, csendes hangon megjegyezte:

– Tibor, örülök, hogy megkezdődik a szociológus szakképzés. Gratulálok. De azért vigyázzatok, ne legyen a szociológusképzés túlzottan filozofos.

Kapcsolatunk egyébként többszálú volt, de félhivatalos jellege megőrződött. Rendszeres szerzője volt a *Valóságnak*, s kéziratának rendszerint első olvasója voltam. A pontos – vezércikként is közölhető – írásaiban legfeljebb egy-két mondatnyi rövidítést kellett kérnünk. Az egyik legizgalmasabb írására – *A magyar társadalom a két háború között* című töredékre – csak halála után, a felesége és a testvére, Sándor segítségével leltem rá, ezért nem tudtunk arról személyesen szót váltani. De egy-két érdemibb személyes beszélgetésre és levélváltásra mégis lehetőségem nyílt.

1970-ben Várnában volt a Szociológiai Világkongresszus. Az utat vonaton tettük meg. Külön hálókocsijegyet váltottak a számára, de ezzel akaratlanul konzerválták a magányát. A fiatalok alig ismerték, angolul nem beszélt, előadást sem tartott.

A vonatút azonban alkalmat adott két hosszabb beszélgetésre, a bennem rejtetten élő kérdések megfogalmazására. A kályhától indultam el.

– A Püski Kiadó a *Szárszó 1943* című kötetben már hirdeti az ön *Magyar társadalom* című könyvét, amely azonban ismereteim szerint nem jelent meg. Nem volt kész kézirat, vagy visszavonta?

– Mindkét válasz lehetséges – így Erdei –, mert részben igazak. Adott volt egy bővebb vázlat – nyersfogalmazvány –, 45-ben azonban nem éreztem kész-tetést a folytatására.

– A politika vitte el az energiákat?

– Ennek is bizonyosan volt szerepe: 1945 novemberéig az Ideiglenes Nemzeti Kormány (továbbiakban INK) belügyminisztere voltam. De a válasz így nem teljes. Még Szegeden, 1944 nyarán – tehát az INK megalakulása előtt – találkoztam Révai Józseffel, akinek még Prágában (vagy Párizsban) írt *Marxizmus és népiesség* című könyve kéziratban – talán Kállai Gyula közvetítésével – jutott el hozzám. Igen dicsérőleg írt rólam. Számomra ezért is érdekes volt a találkozás. Miután évtizedeket töltött külföldön, elkalauzoltam őt a már felszabadult dél-magyarországi városokba. Mikor este Makón, a szülőházamban négyszemközt maradtunk, azt kezdte el fejtegetni, hogy ha én a meggazdagodott paraszti réteg gyarapítását tartom életcélnak, akkor szövetségünk nem lehet tartós.

– Ez a réteg a saját szorgalmával gyarapítja gazdagságát, tehát nem kulák, nem mások által megtermelt értéket sajátít el – hangzott a válaszem.

– Meglásd, ezek mind a kisgazdákra, s nem a Parasztpártra fognak szavazni. Vagyis polgárok, és nem parasztok akarnak lenni – így Révai.

– De hát a polgárosodás egy, a feudális mamutbirtokokat frissen felosztó országban, a szocializmus alapozásával párhuzamosan, pozitív cél – így én. A vitánk az éjszakába nyúlt, de az igazsághoz hozzátartozik, hogy Révai engem elbizonytalanított, s ezt követően valóban abbahagytam a vázlat kidolgozását, s Püski Sándorékkal felbontottam a szerződést.

Élete történetéhez hozzátartozik, hogy a hatvanas években agrárgazdaságtannal foglalkozott, újra bejárva a Szeged környéki jól ismert térséget, és megírta a *Város és vidéke* című monográfiát.

A kongresszus ideje alatt keveset találkoztunk, visszafelé még alkalmunk nyílt egy hosszabb, érdemi beszélgetésre. De levélváltáson túl többre már nem jutottunk. Erdei 1971-ben, 61 éves korában meghalt.

Szalai Sándor, az enciklopédista, a szakszociológus, az intézetalapító

Szalai Sándor „oly korban élt”, amelyben szinte páratlanul sokoldalú műveltsége, ismeretanyaga csak késve hasznosulhatott a hazai magyar társadalomkutatásban, a szociológia intézményesülésében – igaz, Szalai akkor már meghatározó szereplő volt.

1946-ban nevezték ki a II. sz. filozófiai és szociológiai tanszék vezetőjévé. Én akkor még középiskolás voltam, de – mint erről korábban szóltam már – időm javát elvitte a mozgalmárkodás, és a csapongó – vezető s terv nélküli – ismerkedés a marxista irodalommal és akkor ismert hazai exponenseivel. Így jutottam el Szalai előadásaira is, amelyek mágikus előadói képessége miatt már akkor híressé váltak.

Szalai Sándor útja is a politikán keresztül vezetett a szociológiához. De míg Erdei útja a szerves folytatása volt (lett volna) korábbi szociográfusi-szociológiai tevékenységének, Szalai első ilyen irányú könyvét, a *Társadalomtudomány – társadalmi valóság* címűt csak 1946-ban írta, s ebben nem saját kutatásait összegezte, hanem a külföldi társadalomtudományi irodalmat mutatta be egy igen olvasmányos tankönyvben. 1948-ban írt újabb munkája, a *Bevezetés a társadalomtudományba* hasonló célt szolgált.

A kar vezetése egyébként kezdetben fenntartással fogadta, kinevezését a Szociáldemokrata Párt szorgalmazta. A koalíció kezdeti időszakában a professzori kar politikai felfrissítését a baloldali pártok nyilvánosan is szorgalmazták. A kari tanács szakmai érvekre hivatkozva támogatta a dékán – Hajnal István – álláspontját. A Németországba távozott báró Brandenstein Béla helyére vita nélkül támogatták a világhírű Lukács György professzori kinevezését, az akkor még értékelhető tudományos életművel nem rendelkező Szalai Sándort azonban nehezen fogadták be Dékány István helyére, aki 1942-től 46-ig volt a társadalomelméleti tanszék professzora, s még folyamatosan publikált – 1944-ben jelent meg *Szociológiai műszótára*.

1947 őszén Szalai Sándor létrehozta az első, terepmunkát is végző egyetemi kutatóintézetet, amely azonban a szociológia terminusától való mindenoldalú idegenkedés okán Társadalomtudományi Intézet néven alakult meg.

Érdeklődtem a csoport működése iránt, de nem lévén a kar hallgatója, munkájukba nem kapcsolódhattam be. Egyébként Szalai Sándor a két munkaspárt egyesülését követően az MDP tagja lett, s 1947–48-ban termékeny szerepet vállalt az Akadémia átszervezését irányító Tudományos Tanácsban. 1950-ben törvénytelenül letartóztatták, s csak 1956 őszén engedték szabadon.

1957 őszén az Egyetemi Könyvtár folyosóján találkoztam vele újra, s felkerestem Krisztina körúti lakásán, ahol, mint említettem, hasznos tanácsokat adott a fiatalok bűnözőkről tervezett könyvemhez. Ezt követően rendszeresen eljártam hozzá beszélgetni, konzultálni.

A hatvanas években sokat volt külföldön vendégprofesszorként, majd az ENSZ Központi Kiképző és Kutatóintézetében igazgatóhelyettesként, illetve tanácsadójaként New Yorkban, és érdemben csak 1970-től tartózkodott folyamatosan Budapesten. De amikor itthon járt, mindig felhívott, s látogatásaim – az ő jóvoltából – mindig munkamegbeszélésekké alakultak. Amikor napirendre került a Szociológiai Tanszék megalakulása, megkerestem: az új-jáalakítás az ő joga. Annyit vállalt, hogy a tanszék tanárainak tart egy kurzust.

Amikor doktori értekezésem megvédését követően 1983-ban az MTA IX. osztályán levelező taggá jelölésem napirendre került, a legszemélyesebb ügyeként harcolt annak sikeréért. Hogy még a látszatát is kerüljem a szavazattoborzásnak, az azt megelőző héten lementem az Irodalmi Alap szigligeti alkotóházába. Délután volt az ülés, előttem ott hevert egy könyv, de olvasni nem tudtam, csak bámultam az egykori grófi kastély gyönyörű kertjének csodálatos ősfáit. Este úgy hét óra körül jönnek az irodából: telefonon keresnek. Szalai Sándor volt a telefonnál:

– Ölellek, elsőként akartam neked gratulálni: az osztály második helyen javasol levelező tagjának.

Rokon vonások. Kortársaim, pályakezdésem

E tudományterületen nemzedéktársaim pályakezdése egymással sok rokonvonalat mutat.

Pataki Ferencé hasonlít talán a leginkább az enyémre. 1928-ban született, Moszkvában ösztöndíjastársam volt, s mint említettem, a DISZ-ben és a Petőfi Körben is párhuzamos volt pályánk. Ezért 1956 után kitérőre kényszerült. Ezt követően került az MTA Pszichológia Intézetébe. Meghatározó szerepet játszott a szociálpszichológia egyetemi, akadémiai intézményesítésében, tanszékünk létrehozásában is.

Ferge Zsuzsát (akkor még Kecskeméti Zsuzsa néven) a Diákszövetségben ismertem meg. Az apparátusban nem dolgozott, hanem a Statisztikai Hivatalban volt, és 56-osként tartották számon. A Statisztikai Hivatalban dolgozott ekkor Cseh-Szombathy László, Andorka Rudolf is. Az előbbi azért tekintették „flekkesnek”, mert apja a Független Kisgazdapárt tagjaként államtitkári szerepet vállalt – egyébként orvos volt, a Bethesda Kórház igazgató főorvosa.

Andorka Rudolf édesapja meg a Horthy-rendszerben nagykövet volt Spanyolországban, majd a VKF2 vezetője lett, amíg Hitler-ellenes beállítottsága miatt le nem váltották, és 1944. március 19. után letartóztatták, deportálták. A fia pályáját mégis beárnyékolta a származása, és teljes rehabilitációjára csak a Kádár-rendszer végjátéka idején került sor: ekkor lett alapító professzora a Közgazdaságtudományi Egyetem szociológiai tanszékének.

Kemény István e nemzedék egyik legmarkánsabb tagja. Neki nem voltak professzori ambíciói, de a híres Kemény-szeminárium hallgatójaként számos neveltje fontos szerepet játszik napjaink szociológiai életében, a szegénység-kutatás, a cigánykutatás intézményesítésében. Ugyanezen nemzedékhez sorolhatjuk az ugyancsak „56-os érintettségű” Hankiss Elemért, Vitányi Ivánt és Márkus Istvánt. Az utóbbi kettőről a *Valóság* szerkesztősége kapcsán szólok részletesebben.

Hegedűs András az MTA Szociológiai Intézetének az igazgatója volt, és főszerkesztője a *Valóság* című folyóiratnak. Tudományos teljesítménye is jelentős, a Közgazdaságtudományi Egyetem professzoraként nevelői képességeit is bizonyította. Személyes kapcsolatunkról azt mondhatom, konfliktusmentes volt; vitáink fogalmak értelmezésével voltak kapcsolatosak. Esetében – az adott összefüggésben – sajátosnak nem azt tartom, hogy tevékenységét a politika befolyásolta: ő ugyanis mindenekelőtt politikus volt – nem is átlagos tehetségű – és politikus is maradt, de éppen tehetsége okán, pályája e kitérő szakaszában is kiemelkedő teljesítményt nyújtott.

A hetvenes években az ellenzéki mozgalmak új hulláma is erősen érintette diszciplínánkat, tanszékünk oktatóit és hallgatóit is. De erről életpályám egy későbbi szakasza kapcsán szólok. Közben változott a szerepem, más jellemző volt a felelősségem – a szociológia politikai érintettsége, konfliktusgerjesztő hatása azonban ezekben az években is változatlan maradt.

A szociológusképzés szakaszos felfejlődése és normalizálódása

Ezek a konfliktushelyzetek ébren tartották a szociológia – az én emlékezetemben legfontosabbként számon tartott – művelőiben a problémaérzékenységet. Egy képzőintézményben azonban konszolidációs mechanizmusokat, ilyen irányban ható tényezőket is működtetni kell.

A siker feltételének tartottam, hogy a formálódó tanszéken – később intézetben – ezek egymást egyszerre erősítő és korlátozó faktorok legyenek. Különösen egy olyan egyetemi közegben, mint amilyen az ELTE BTK volt.

E szempontból a siker feltételének tekintettem, hogy a csoportvezetők, később tanszékvezetők az oktatóként és kutatóként is elismert munkatársak közül toborzódjanak; hogy a bürokratikus gépezet a kutató- és oktatókapacitást szolgálja, és ne fordítva; hogy a vezetők kinevezésénél ne az életkor, hanem a teljesítmény legyen a meghatározó; a származás vagy a párttagság ne könnyítse meg, de ne is hátráltassa a szakmai karriert, hogy az intézmény méltányolja, de ne fetisizálja a tudományos előmenetelt.

E szempontok érvényesítését nem könnyítette meg – 1973-ban egyenesen keresztezte – a hivatalos tudomány- és oktatáspolitikai meghatározó trendje, az egyetemi kari pártszervezet dogmatikus irányultsága, az ideológiai tanszékek szembenállása a szaktanszékekkel, amit egyes területeken (irodalom, történelem) felerősített a tanszékek, illetve az akadémiai intézetek eltérő értékszpontok által is motivált szembenállása.

A saját szerepemet ezeknek a konfliktusoknak a tompításában, illetve lehetséges megelőzésében láttam. Könnyítette helyzetemet a tanszéken tanító félállásúak (Ferge, Pataki, Cseh-Szombathy) magas szakmai, emberi elismertsége; hogy az intézmény folyamatos működését biztosító csoport (később tanszékvezetői garnitúra) a nemzedék legjobbjából toborzódott. Angelusz Róbert, Somlai Péter, Székelyi Mária, Kovács I. Gábor, Némedi Dénes, Csepeli György, s még az őket követők is hasonlóan minősíthetők tudományos és emberi szempontból is: Wessely Anna, Rényi Ágnes, Örkény Antal ilyen vezető.

A bürokratikus gépezet munkája és megítélése szempontjából meghatározó az igazgató személye. A feladatok jobb megosztását megkönnyítendő, az Intézet vezetésében tudományos igazgatóhelyettesként Némedi Dénes, oktatási igazgatóhelyettesként Kovács I. Gábor segítette a munkámat, valamint kitűnő gazdasági felelősünk, Vuray Ági (jelenleg gazdasági osztályvezető) és hűséges, megbízható titkárnőnk, Iványi Erika.

E folyamat nem békés evolúció volt. Állandó teremhiánnyal küszködtünk. Igazgatóságom alatt volt úgy, hogy négy épületben „terítették” szét az Intézet tantermeit (Pesti Barnabás utca, Szerb utca, Ludovika, Lágymányosi Faházak); a könyvtárban nem voltak e célra épült olvasószobák, vagy nem kellő számban stb.

A külső nyomás azonban inkább erősítette az Intézeten belüli kohéziót. A kollektívává válásnak voltak derűsebb és feszültebb pillanatai.

Két esetet idézek fel. Már említettem, hogy Angelusz Róbert és Csepeli György professzorként és kutatóként is intézetünk meghatározó szereplőjévé vált. A hetvenes években azonban a tanulmányírástól nem, de a tudományos minősítési procedúrától idegenkedtek. A nonkonformitás e nemzedéket jellemző kordivat volt, amire a Kádár-rendszer adott is kellő politikai, erköl-

csi indítékot. Vélhetően ez magyarázta ódzkodásukat attól, hogy belépjenek az akadémiai hierarchiába.

De a választás lehetősége (?!), kényszere adott volt. Valaki vagy tartózkodik, kontesztál, s vállalja ennek minden hátrányát, vagy leteszi a vizsgákat, megvédi kandidátusi, később akadémiai doktori értekezését, s akkor felhasználja az azzal társuló címeket, előnyöket, lehetőségeket, a pótlékokat. Biztosítva lesz előmenetele a képzési rendszerben, tágulnak utazási és publikációs lehetőségei. Hozzáteve, hogy az igazi értékmérő természetesen a tudományos közvélemény értékítélete, a publikációk hazai és nemzetközi fogadtatása, a tanári munka színvonala. Demokratikus polgári államokban is meghatározott követelményekkel társul a habilitáció, ám a bürokratikus és a tudományos követelmények és értékek ilyenén amalgámozása a pártállami, totalitárius rendszerek sajátja volt.

Angelusz Robi és Csepeli Gyuri tartózkodásának tehát megvolt a valós oka, de a hetvenes években nem volt reális esély az egyetemi képzés, a tudományos minősítési rendszer gyökeres átalakítására. Modernizálására azonban igen, minthogy a hivatalos marxista-leninista ideológia által korábban polgári tudománynak ítélt, az akadémiai képzésből kiszorított szociológia szaktudományként való emancipálására is. Az ő tudományos előmenetelüket ezért is szorgalmaztam, s velem szembeni fenntartásaikat is vállaltam.

De hát a „játéknak” volt egy időtényezője is, s a „csúszás” következménye státusz- és pozícióvesztés lehetett. A téli szünetben sikerült egy Valkó nevű községtől jó 5 km-re két szobát kapnunk egy kis magányos vadászházban – ahol az erdész, Gyuri bácsi, és felesége, Márta néni konyhát is vezetett. Mindhárman befejezetlen kézirattal érkeztünk „munkahelyünkre”. Márta néni fél hatkor ébresztett, hatkor már terítve volt, s az asztalon a lecsós kolbász, fehér házi kenyér, tea, friss kecsketej. Kollégáim azonban reggel még álmosak voltak: éjjel kettőig-háromig ment a „tracsparti”. Az ebéd azonban hasonló színvonalon, harangszóra felszolgálva. Én napi 4-5 km sétát javasoltam, mert így étkezni, s közben értekezést írni csak jól kondicionált testtel lehet. Közben jó gazdagon leesett a hó. Bennünket Gödöllőről még lovas kocsival hoztak az erdészházba, de aztán már csak szánnal lehetett közlekedni. Az természetesen csak a hazaköltözéskor volt újra igénybe vehető. Így a napi sétához szükséges nyomvonalat magunknak kellett kitaposnunk. Kollégáim azonban csak félcipőt hoztak magukkal, így az általam gumicsizmával kitaposott nyomban lépegettek, ám a nadrágszáruk így is vizes lett.

Félreértések elkerülése végett: Angelusz Róbert és Csepeli György olyan formátumú tehetség, hogy e „kényszerített” séták nélkül is nemzetközi rangú életműre voltak „hitelesítve”, s bármely euroatlanti országban sikeresen pályáz-

hattak volna (s pályázhatnak) professzori címre. Ez a történet csak arról szól, hogy egy bürokratikus struktúrában belül is létrejöhetnek közösségi erőfeszítések.

A másik történet is a bürokratikus és az azt keresztező szolidaritáseffektusok kölcsönhatásáról szól. Továbbépítve Intézetünket, egy történetiszociológiai csoport létrehozását terveztük. Ilyen irányú képzés akkor (még) nem volt az országban, de Debrecenben a Kossuth Lajos Tudományegyetemen (a továbbiakban KLTE) Szabó István professzor tanítványai közül toborzódtak társadalomtörténeti témák iránt érdeklődő diákok.

Néhány évig Angelusz Róbert is tanított a KLTE-n, majd Budapestre kerülve az MRT Közvéleménykutató Intézetének munkatársa lett. A kérdésbiztosok között felismerte egykori debreceni tanítványát, Kovács I. Gábort (továbbiakban KIG). Érzékelve tehetségét, problémaérzékenységét, javasolta főnökének kutatóvá való előléptetését. A javaslatot azonban, arra hivatkozva, hogy Intézetük az MSZMP KB megrendelésére is dolgozik, elutasították, tekintettel arra, hogy KIG édesapja aktív református pap.

Ma is emlékszem arra a helyzetre, amikor és ahogyan Robi az őt jellemző stílusban előadta e történetet. Tekintettel arra, hogy mi kerestünk ilyen orientáltóságú tanárt, én csak azt kérdeztem, hogy tehetséges?

– Egyértelműen – hangzott a válasz.

– Akkor a jövő hétfőn jöjjön be hozzám, csak telefonálja meg, mikor megfelelő neki.

Sok részlet már elmosódik az emlékezetemben, de arra jól emlékszem, KIG mennyire meglepődött, mikor azt kérdeztem:

– A szüleid nem fogják ellenezni, hogy egy marxista szociológia tanszékre gyere tanítani? Ha neked is van kedved egy ilyen stúdium „gründolására”, akkor úgy illik, hogy együtt veled, személyesen menjünk a szüleidhez „legénykérőre”.

KIG örömmel vállalta, és a következő év húsvétján hernádszurdoki látogatásunkra is sor került. E kis község a békeszerződést követően kettévágott Sátoraljaújhely vonzáskörzetében fekvő, egykor jómódú falu volt, Zemplén megye megcsonkítása, majd a kollektivizáció megroggyantotta.

Feleségem és Gábor társaságában a következő év húsvéja előtt először Sárospatakra mentünk. Én már akkor elkezdtem az adatgyűjtést a 20. századi értelmiség közéleti szereplőiről, s képző intézményeiről. A sárospataki Református Gimnázium ezek sorában fontos szerepet játszott. Ezért – megfelelő levelezés után – útba ejtettük Patakot, s felkerestük a gimnázium akkor már nyugdíjas, de még mindig meghatározó szereplőjét, Újszászi Istvánt. Nehezen állt rá a velünk való találkozásra. Amikor azonban csöngetésünkre kaput nyitott, meglátva Gábort, átölelte, és kicsit meg is dorgálva:

– Miért nem jelezted, hogy a Pista fia vagy?

Kiderült, hogy Kovács István lelkes Újszászi egyik legkedvesebb tanítványa volt, egyike azon parasztfiúknak, akik ezt az elitiskolát kitűnő eredménnyel végezték.

Talán nagypénteken érkeztünk Szurdokra, ahol szeretettel és étekkel egyaránt felejthetetlenül elhalmoztak. Mint a háromnapos vendégség során kiderült, kölcsönösen feszültségoldó volt ez a találkozás: őket az aggasztotta, hogy tudják-e oldani fiuk marxista professzorának „távolságtartó” magatartását; én pedig, hogy az ünnepek rendjéhez tudok-e természetességgel, tisztelettel alkalmazkodni.

Az előremenekülés ára. A funkciók sokasodása

Említettem, hogy nehezítette helyzetünket az épület- és teremhiány. Megkíséreltünk előremenekülni. Az új objektumok létrehozása pozícióim szaporodását eredményezte, ami sem oktató-, sem kutatómunkámnak nem kedvezett, s ezért céltudatosan törekedtem pozícióim és megbízatásaim felosztására.

E folyamat azonban új ellentmondásokkal társult. A szociológia esti tagozata, majd a nappali B-szak beindításával az ELTE-n gyarapodtak tanári feladataim. Napirendre került a továbbképzés, s ennek az igénynek a kielégítésére a Továbbképző Intézet létrehozása. Funkciója kettős volt: a kulturális vezetők szociológiai, politikai kultúrájának, tájékozódásának erősítése, illetve a szociológus káderalomány szélesítése. A Szentháromság téren, az egykori Pénzügyminisztérium épületében az OM egy egész emeletet felszabadított erre a célra: tantermekkel, tanári- és olvasószobákkal, pazarul felszerelt könyvtárral. Az igazgatói feladatok ellátásával engem bíztak meg, a helyettesem Bánlaky Pál lett, az oktatásban pedig tanszékeink vezető oktatói játszottak főszerepet. A hallgatók kiválasztásában fontos feladat hárult a minisztérium személyzeti főosztályára, kiváló hallgatógárdát sikerült toborozni. A rangsorolás igénye nélkül: az író Závada Pál, az etnográfus Szuhay Péter, a rádiós szerkesztő-riporter Györffy Miklós, a szociológus Wessely Anna, Róbert Péter, Lengyel György.

A művelődési területre ezekben az években súlyosan ránehezült az Aczél-Pozsgay ellentét, amely a párt-, illetve minisztériumi apparátusok, értelmiségi csoportok közreműködésével népi-urbánus ellentété transzformálódott. Az ilyen jellegű konfliktusok az oktatási-képzési folyamatokat mindig negatívan befolyásolják. De nem csak ez a feszültség eredményezte munkámban a túlterhelést. A kulturális vezető elit továbbképzése új tantervek, órarendek

szerkesztését követelte, s ezért egy év tapasztalatai alapján javasoltam a szociológiai és a kulturális továbbképzés intézményi szétválasztását, Bánlaky Pál kinevezését a minisztériumi Továbbképző Intézet igazgatójává. Egyidejűleg – ehhez az Egyetemi Tanács és a Minisztérium Oktatási Főosztályának hozzájárulása is kellett – rektorközvetlen intézményként – ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központtá alakultunk. Ily módon kiváltunk a Bölcsészkarból, és 1979-ben önálló épületet is kaptunk. Kollégáim azonban kellő öniróniával, joggal mondták: kopott bárók lettek. Herceg Esterházy egykori – akkor nagyon lepusztult – Pollack Mihály téri palotáját örököltük meg, amelynek csak két-három szobája (terme) őrizte meg eredeti alakját, díszes ajtóit, freskóit – például a tükörterme, amelyben az igazgatóság székel. A többi átépített szoba addigra már nagyon sokféle funkciót betöltött (itt működött a Széchenyi Könyvtár által felügyelt betiltott könyvek raktára is).

Az Intézet funkciói a névváltozással párhuzamosan tovább gyarapodtak. Így jogot kaptunk periodikák megjelentetésére. A „Szociológiai Füzetek” hiánypótló kiadvány volt. Ennek keretében kismonográfiák, hazai és külföldi szerzők értekezései kiadásának feladata is ránk hárult. Intézetünk oktatói szerzőként és fordítóként is meghatározó szereplői voltak e kiadványnak. Az első két számot én jegyeztem, majd folytatva a lassan hagyománnyá váló gyakorlatot, szerkesztését Somlai Péterre és Léderer Pálra hagyományoztam.

A Szociológiai Társaság megalakulása

Szalai Sándornak a hazai szociológia másfél évtizedes szervezeti és fogalmi alakulását elemző felterjesztése alapján határozatot hozott az MTA IX. Osztálya a Magyar Szociológiai Társaság (továbbiakban MSZT) megalakulásának előkészítéséről. Az előterjesztés alapján Eörsi Gyula, az Osztály elnöke értekezletre hívta az Előkészítő Bizottság felkérendő tagjait. A képbe én úgy kerülök, hogy a meghívottak listáján (Huszár Tibor, Kulcsár Kálmán, Lick József) az én nevem is szerepel, s részt is vettem az alakuló ülésen.

Az Előkészítő Bizottságra a következő feladat várt: javaslattevés a Társaság megválasztandó tisztikarára, a tervezett közgyűlés funkcionális bizottságainak (Jelölő Bizottság stb.) személyi összetételére; az alakuló közgyűlés Szalai Sándor által előkészített programtervezetének megvitatása és az alakuló közgyűlésen tagsági minőségben való részvételre felszólítandó személyeknek szánt körlevél és a belépési nyilatkozat szövegtervezetének elbírálása.

Az MSZT létrehozása szükséges, de megkésett lépés volt. Szükséges, mert a környező országokban, még a Szovjetunióban is megalakultak már

ezek a társaságok, nem szólva az euroatlanti térségről; továbbá azért is, mert a Nemzetközi Szociológiai Társaság (ISA) augusztus 14–19. között Uppsalában (Svédország) sorra kerülő kongresszusa kiváló alkalomnak mutatkozott az MSZT bemutatkozására, de a legfőképpen azért, mert a szociológusok képzése és munkába állása nagyon előrehaladt már, de szakmai vitáiknak, megnyilvánulásaiknak nem voltak fórumai.

A felveendő névsorát eszerint többszörös szűrőn kívánták keresztülböcsátani, már a belépési nyilatkozat megküldése előtt, illetve azt követően is. Erről a kérdésről élénk vita alakult ki. A részletekre nem emlékszem, de a vita sarokpontjaiból kettőre igen. Legyen vagy ne legyen a marxista elkötelezettség feltétele a társasági tagságnak, és hogy a politikai fenntartások kizáró körülménynek tekintendők-e.

A saját álláspontomat ismertetve kifejtettem, hogy: a) Magamat a marxista orientáció elkötelezett hívének tartom, s a remélhetően kialakuló vitákban e meggyőződésemet érvekkel szeretném majd képviselni, de ne kötelezzük a Társaság tagjait világnézeti hitvallásra: a Társaság szaktudósok fóruma legyen. b) Tudomásul kell vennünk, hogy a hetvenes években – különösen a szegénység, a hátrányos helyzet értelmezésével kapcsolatos vitákban „a szociológia a politika felvonulási területe lett”. A Társaság legyen fóruma e vitáknak, segítse elő saját eszközeivel a valós társadalmi problémák szakszerű megvitatását és kezelését, de ne lépjen fel, ne minősítsen hatóságként. Ugyanakkor foglalkozzon a munkanélkülivé vált szociológusok helyzetével, mert státusuk megoldatlansága politikai konfliktusokat gerjeszt.

Az előkészítő testület, majd a közgyűlés egységesen Szalai Sándort javasolta a Társaság elnökének, Kolosi Tamást titkárának.

Az MSZT megalakulását így módon segítvén, a továbbiakban annak operatív munkájában nem vettem részt; a közgyűléseken sem elnöknek, sem elnökségi tagnak nem jelöltettem magam, viszont támogattam, hogy Intézetünk vezető tagjai – ha jelölésüket támogatják – vállaljanak elnöki, elnökségi pozíciót.

Szerepek, szereplések a nyilvánosság előtt

A hetvenes-nyolcvanas években a szerepek száma megsokasodott. A nyilvánosság előtti jelenlétben van valami bódító, ugyanakkor – a már említett okból – idővel új meg új ellentmondások forrásává vált.

Felidézve azokat az éveket, már szerepléseim pusztá felsorolása is meghökkent: a Magyar Televízióban – ma azt mondanánk, hogy a „köztévében” –

rendszeres szereplője voltam a Tudós Klub című műsornak, a tudományos élet olyan nemzetközi rangú szereplőinek társaságában, mint Straub F. Bruno vagy Marx György, kölyökkutyaként fél éves előadássorozatokot tartottam a Gólyavári estékben, tizenkét éven keresztül zsűritag voltam a Veszprémi Televíziós Fesztiválon, tagja az OM Filmművészeti Tanácsának, a Televízió Tanácsadó Testületének, szerkesztőbizottsági tagja a „Magyarország felfedezése” és a „Társadalomtudományi Könyvtár” című új könyvsorozatnak. A Kossuth Rádióban rendszeresen szerepeltem a „Gondolatjel” című vasárnap délelőtti magazinműsorban. S a felsorolás még nem is teljes.

A gondosan őrzött „munkaidőm” szétforgácsolódásának a veszélye volt a mérleg egyik serpenyőjében. A másikban: túl az ismertség „bódító hatásán”, hozadéka volt a nyilvánosság előtti jelenlétnek, hogy értékes és érdekes emberek egész sorával ismerkedtem meg. A Veszprémi Fesztivál zsűrijében például hat napon keresztül egy gondosan „elkülönített” szobában nézhettem a bemutatott filmeket, többek között Jancsó Miklós, Hernádi Gyula, Makk Károly, Örkény István, Illés György alkotásait. A díjak odaítélése nem volt vitamentes, és érdekesen tükrözte a korszak politikai viszonyait.

A benevezett és az előzsűri által a nagydíjra javasolt filmek között volt például a Galgóczi Erzsébet novellája alapján készült televíziós játékfilm, amelynek hőse a helyi hatalmasságokkal szembesülő fiatal tanítónő. A művészeti igazgató, Szinetár Miklós által felkért zsűri mindig kiegészült két helyi kulturális vezetővel: a Tanács Művelődési Osztályának vezetőjével és a Városi Tanács kulturális elnökhelyettesével. Miután Papp Jánosnak, a Veszprém megyei PB hírhedetten balos vezetőjének nem volt módja kieszközölni a Galgóczi-film levételét, utasította a két megyei zsűritagot, szavazzanak a film díjazása ellen. Zártkörű vita után tizenegy zsűritag szavazott. Eredmény: 11 igen, 0 nem.

Abban az évben én voltam a zsűri elnöke, a nyilvános díjkiosztást a Televízió egyenes adásban közvetítette. A levezető elnök Szinetár volt, aki elvi megfontolásból sem vindikált magának jogot a döntés véleményezésére. Az ünnepség után a Művelődési Házban fogadást adtak a Fesztivál résztvevőinek. Kettesben álltam Szinetárral, amikor egy pohár pezsgővel a kezében odajött Papp János, aki köszönés és koccintás helyett csak annyit mondott:

– Ez egy pártszerűtlen (!), rendszerellenes (!) döntés volt, s nem hiszem, hogy a jövőben a megye ilyen irányultságú rendezvénynek otthont fog adni!

Szinetár, aki híres volt csendes derűjéről, mosolyogva csak annyit mondott:

– Magam e zsűri döntésével egyetértek; Galgóczi Erzsébetet pedig pártos, rendszerhű írónak tartom. Ami a fesztivál megrendezését illeti, ez ne okozzon gondot Papp elvtársnak, két megye is ostromol bennünket a rendezés jogáért

– ha jól emlékszem Bács-Kiskun és Vas megye –, mert rosszallják, hogy az pillanatnyilag Veszprém monopóliuma.

Papp, aki környezetét leszoktatta az ellenvélemény megfogalmazásáról, egy pillanatra meghökkent, majd végiggondolva egy ilyen TV elnökségi döntés visszhangját, hangot váltott, s átölelve Szinetárt azt mondta:

– Látja, az ilyen elhamarkodott véleménymegnyilvánulásoktól kell nekem évről évre megvédenem ezt a kitűnő fesztivált.

A példákat idézve maradok a Televíziónál, közelebbről a Művészeti Igazgató Tanácsadó Testületénél (továbbiakban TT). Ennek a szűk körű testületnek, amely Szinetár Miklós szobájában ülésezett, három állandó tagja volt: Petrovics Emil, Vitányi Iván és én. Rajtunk kívül a napirendtől függően alakult a meghívottak névsora.

1973 után – a politikai szigorodás éveiben – egy-egy alkalommal a TV elnökének (Nagy Richárdnak) részvételével az összeívetel hivatalos jellegét hangsúlyozandó, pártfunkcionáriusokat is meghívtak a művészi műsorok havi értékelésére. E minőségben jelent meg az egyik ülésen – a pontos dátumra nem emlékszem – Cservenka Jánosné KB-tag, a Pest megyei Pártbizottság dogmatikus politikai nézeteiről híres, de pozíciójánál fogva jelentős befolyással rendelkező titkára. Hozzászólásában – több más kérdést is érintve – szóvá tette, hogy „túl egyképletű, s egy irányba húz” a Humoristák klubja című műsor. E műsor igen népszerű volt, szerzői zömmel – ha nem kizárólagosan – a *Ludas Matyi* munkatársai voltak. A célzás félreérthetetlen volt, a Szovjetunióban akkor a hivatalos politika rangjára emelt „népi antiszemitizmus” jegyében fogant. A megjegyzésre én is reflektáltam, nézői véleményeket idézve üdvözöltem a műsort, de keveselltem benne a humort. Szinetár azonban érdemi – hozzátenném: szellemes, a humor erejét bizonyító – választ adott. Megköszönte a kritikai észrevételeket, egyben kérve: engedjék meg, hogy megossza velünk a gondjait.

– Nekünk örömmel vállalt feladatunk a népdal, a néptánc népszerűsítése. A kísérő zenekarok tagjai – ez is műfaji hagyomány – zömmel cigányok. Nincs hasznosítható javaslata Cservenka elvtársnőnek ennek az egyképletűségnek az oldására?

A Magyar Rádióban munkámhoz a legszorosabban a Szociológiai Figyelő kapcsolódott. E beszélgetőműsor a tudományterület fontosabb képviselőit kívánta bemutatni. Legtöbbjük ott élte át először azt a stresszhelyzetet, hogy a hangszigetelt szobában, a mikrofonnal szembesülve „élesben” kellett fogalmazni. Az évek során a kommunikáció professzionistái lettek. Különösen szívesen emlékszem arra a műsorra, amelyben a polgári radikálisokról folytatott beszélgetés talán még szilenciumi időszaka alatt Hanák Péter társasá-

gában Litván Györgyöt is sikerült meghívni. Fölényes tárgyismerete legyőzte a helyzetből adódó félelemmel elegy lámpalázat. Hárs István elnök jóindulatú támogatásának köszönhetően nem kis huzavona után a műsor elhangzott. A Szociológiai Figyelőt – talán négy év után – a szerkesztőkkel egyetértésben Gerő Andrásnak adtam át.

A rádióműsorok sorában, amelyekben szerepelhettem, a leginkább jól eső érzéssel a Párbeszéd a nagyvilággal című, 1969. júliusi nyitóadásában való részvételemre emlékszem. A párbeszéd résztvevői: a BBC stúdiójában az akkor Londonban élő Hauser Arnold esztéta, a Kossuth Rádió stúdiójában Lukács György és Ortutay Gyula. Az összeköttetést a rendezői szobában Rapcsányi László biztosította. A beszélgetés később szerkesztve a *Valóságban*, és könyv alakban a „Korunk tudománya” című sorozatban is megjelent. Úgy idézem fel, ahogy bennem a beszélgetés emléke él.

Kigyullad a piros lámpa, s Rapcsányi elmondja bevezető szövegét, ismertette Hauser életpályáját, s Lukács György szerepét pályaindulásában, a Vasárnapi Kör-ben, amelyben olyan társak csatlakoztak Lukács mellé, mint Fülep Lajos és Antal Frigyes. Lukács rövid emlékező szavait követően Rapcsányi bejelenti:

– Hauser professzoré a szó.

– Kedves Lukács György, én elsősorban önt üdvözlöm, és azt fejezem ki, amit személyesen és úgyszólván intimen érzek. Az önhöz való kapcsolat sokkal mélyebben személyes, mint tudományos kapcsolat. Mert mindent önnek (neked) köszönhetünk... annak a személyes befolyásnak, hogy mindaz, amit csinálunk, az elsősorban etikai feladat...

Lukács: – ... miután Nyugaton hosszú ideig úgyszólván teljesen feledésbe merült a marxizmus, s miután itt nálunk, a szocialista országokban a sztálinizmus karikatúrát csinált a marxizmusból, a marxizmus megújulása és újból való alkalmazása... rendkívül fontos dolog...

Én – lévén harmincnyolc éves, a pályám elején tartottam – ministránsi szerepemet is megtisztelőnek tartottam. Amikor Rapcsányi a jelenlévő Ortutay Gyula akademikust bemutatta, ő szükségesnek tartotta megemlíteni, hogy a beszélgetést a fiatalok alázatával hallgatja, pedig már ő is az 50-es éveinek rosszabbik oldalán áll, sajna... Hauser kedvesen közbevágott:

– Gyermek, gyermek...

Ortutay:

– Igen, így van. Hát még ha Huszár Tibor barátom fiatalságára gondolok...

Miután a dialógus egy későbbi pontján Rapcsányi engem is megszólított, ministránsi szerepemből nem kilépve, tömörítve ezt mondtam:

– Miután Hauser professzor csecsemőként aposztrofált, szellemileg fölmentve érzem magam az alól, hogy érett, komoly dolgokat mondjak.

De hadd kezdjem azzal, hogy számomra megrendítő volt az a néhány pillanat, ahogy ön fél évszázad után Lukács Györggyel találkozott. Az én generációm ifjúsága a Horthy-korszakra esik, és eszmélésünk szempontjából különösen fontosak azok a szellemi áramlatok, amelyek a századelő Magyarországon kibontakoztak, nem csak a társadalomtudományokban. Ezek a fogódzók, amelyek biztonságot adnak, s amelyre önbecsülésünket építhetjük... Mélyen osztom az ön meggyőződését – e beszélgetés alig egy évvel a csehszlovákiai intervenció után hangzott el –, hogy a legmélyebben etikai küldetés a politikai küldetés; annak a társadalomnak, amelyben élünk, a megváltoztatása... a magam tudományos missziójában megbukottnak érezném magam, ha ezeket az elveket... nem tudnánk valamilyen módon lefordítani a gyakorlat nyelvére is, és ha a *londoni perspektíva* és a *budapesti perspektíva*, ami ma még valóban nem egy és ugyanaz, mindig két dolog maradna... (Kiemelés – H. T.)

Könyvsorozatok, folyóirat-szerkesztőségek. Társadalomtudományi Könyvtár

A hatvanas évek közepe Magyarországon – a közvélemény által is érzékelhetően – a konszolidáció időszaka volt. A birodalomban azonban a hruscsovi politika és az azzal társuló szolid enyhülés megbuktatása, illetve befasztása volt napirenden.

A helyzet tükröződik a magyar folyóirat- és könyvkiadásban is. Jól érződik a pártvezetés által meghirdetett „ideológiai offenzíva”, ellenben a szépirodalomban – ha módjával is – enged a szorítás. A kortárs nyugati irodalom esetében szembeötlően. A Kardos László által 1958-tól (!) szerkesztett *Nagyvilágban* közölt novellák, kisregények, a Magvető és az Európa Kiadó által közreadott regények, esszékötetek között ott láthatjuk Camus, Sartre, Faulkner, Beauvoir, Salinger írásait, másrészt a filozófiai, szociológiai monográfiák, tanulmányok esetében az ideológiai szűrő szinte tökéletesen működik – egyáltalán nem, vagy csak alig enged a szorítás. Ez a helyzet hívta életre a *Valóság* „Fókusz” című rovatát. Az itt megjelenő glosszák „Hiányzó könyvek – hiányzó gondolatok” cím alatt erre irányítja rá az olvasók figyelmét. Egyetlen kiragadott mondat az egyik jegyzetemből, szemléltetésképp: „... megjelennek könyvek, amelyek nem felelnek meg a korszerűség követelményeinek, anakronizmusuk nemcsak a szerzőkre, de a marxista gondolatra is árnyékot vet. Példaként említem Csalin: *A pesszimizmus filozófiája* című könyvét, vagy Francev: *Bevezetés a burzsoá szociológiába* című tanulmányát.”

A negatív példák valóságok, ami az én szűkkeblűségemet mutatja, míg ma is vállalható pozitív példáim – Gordon Childe, Bernal, Mills, Garaudy – csak egy túlságosan is szűkre szabott kört reprezentálnak. Az írás azonban hatását tekintve szerencsére túlmutatott önmagán. Egyrészt a *Valóság* – erre visszatértek – mind a közölt kritikák, mind a szemlézett írások körét tekintve sokkal nyitottabb volt, másrészt például Siklós Margitot, a Gondolat Könyvkiadó igazgatóját arra ösztönözte, hogy listát kérjen tőlem a kiadható társadalomtudományi könyvek köréről. Elvállaltam de jeleztem, hogy egyedül ezt megoldani nem tudom. Sorozatban kellene gondolkodni, s szerkesztőbizottságban, amelynek tagjai ismeretanyagban, nyelvtudásban jobban, teljesebben lefedik a kiadható, kiadandó könyvek körét. Így született meg a megnevezettekkel egyetértésben a polgári radikális hagyományt vállaló, már említett „Társadalomtudományi Könyvtár” sorozat, s annak szerkesztőbizottsága: Berend T. Iván, Huszár Tibor, Kulcsár Kálmán, Pataki Ferenc.

1971-től gyakorlatilag a rendszerváltásig folyamatosan jelentek meg a sorozat kötetei; a szociológia, a filozófia, az összehasonlító történettudomány klasszikus, s iránymutatóként értékelt szerzői: Georg Simmel, Max Weber, Ferdinand Tönnies, Norbert Elias, R. K. Merton, Philip Aries, G. Clark, Immanuel Wallerstein, Perry Anderson, E. Goffman. Szovjet szerzők esetében sem tétünk engedményt: M. M. Bahtyin, A. J. Gurevics, Alexander Jadov nemzetközileg elismert szerzők. A magyar társadalomtudományt Polányi Károly, Goldzher Ignác, Ferge Zsuzsa monográfiái, illetve tanulmánykötetei képviselték.

Közös munka volt ez, s örülök, hogy részese lehettem, mint ahogy annak is, hogy a válogatásokban közreműködők, akárcsak a fordítók, utószóírók sorában nagy számmal vannak képviselve Intézetünk munkatársai, egykori tanítványaink: Papp Zsolt, Lengyel György, Somlai Péter, Csepeli György, illetve olyan kollégák, akiket az akkor hivatalos politika méltatlanul mellőzött: Kis János, Vajda Mihály, Kemény István.

A tudományos műhelyek kiépülése, a fogalmi apparátus gazdagodása és finomodása egy ideig elfedte azt a tényt, hogy a táblázatok, az interjúszövegek, a tartomelemzések az eszközök adekvát alkalmazása esetén sem jelenítik meg életesen a társadalmi folyamatok cselekvő, szenvedő alanyait.

A szociográfiai örökség vállalása számomra is fontosnak tűnt, Erdei Ferenc kultiválása ezért vált személyes ügyemmé is. De ez a hagyomány is szűkre szabottabb volt, mint ahogy a legendáinkban élt. A „Magyarország felfedezése”-nek az Athenaeum gondozásában csak két kötete jelent meg a két világháború között: Erdei Ferenc *Futóhomokja* és Féja Géza *Vibarsarokja*. Szabó Zoltán *Tardi helyzete* azonban már egy másik sorozat, a Cserépfalvi Kiadó gondozta „Szolgálat és Írás Munkaközösség” nyitókötete volt. Cserépfalvi

a könyvek kolofonjában jelezte, hogy e sorozatot a „Magyarország felfedezése” folytatásának tekinti.

Igaz, a szociográfia irodalmi öröksége gazdagabb az e sorozatokban említettekénél – most csak Illyés Gyula műfajteremtő, lírai szépségű, megdöbbentő drámaiságú irodalmi szociográfiájára, a *Puszták népére* utalok –, de az új sorozat már nem léphetett fel azzal az igénnyel, hogy egyazon műfajként kezelje az irodalmi falujárást, a tényfeltáró irodalmat és a módszeres társadalomrajzot, amelynek – akarva nem akarva – számolnia kellett az empirikus szociológia intézményesülésével, hiszen ez módosította a társadalomrajzban alkalmazott kutatási eljárások „megismerő értékeit”, funkcióit.

A hatvanas-hetvenes évek fordulóján vált érzékelhetővé, fogalmazódott meg az igény: újra kellene indítani a sorozatot. A folyóiratokban – és könyv alakban is – egyre több olyan írás jelent meg, amely tanúsította, hogy jelen van egy olyan új nemzedék, amely a társadalomrajz felé tájékozódik. Két ilyen művet említek, Csoóri Sándor *Iszapcsőjét* és Csák Gyula *Mélytengeri áramlását*. Újra jelentkezett továbbá Márkus István is. Azt, hogy bírálójuk is akadt, törvényszerűnek tekinthetjük: e műfajt az érintettek, s a felsőbbség a nyitottabb társadalmakban sem szereti. Barátaimmal mégis úgy gondoltuk, egy ilyen sorozathoz patrónusokat is lehet találni.

Először az első szociográfusnemzedék még élő képviselőit, legelőször az akkor is befolyásos Erdei Ferencet kerestem meg, aki biztatott, majd Darvas Józsefet, akinek *A legnagyobb magyar falu* című szociográfiája is 1937-ben jelent meg, és akkor épp az Írószövetség elnöke volt. Ő is az ügy mellé állt, akárcsak Ortutay Gyula, akinek 1937-ben megjelent *Magyar népismeret* című műve akár e nagyszerű sorozat darabja is lehetett volna. Tekintélyük az 1945 utáni években – okkal – megkopott, de egy valóságfeltáró, kritikai igényű sorozat indításának a pártállami rendszer feltételei között kellően pozicionált személyiségek nélkül nem volt realitása. S ők legalább – s nem is akármilyen szinten – értették a műfaj sajátosságait.

A megfelelő jogosítványok megszerzését követően Darvas József szobájában volt a Szerkesztőbizottság alakuló ülése. A felkértek között volt Darvas József mellett Erdei Ferenc, Boldizsár Iván, Ortutay Gyula, Hegedűs András, Illés Endre – az általa vezetett Szépirodalmi Kiadó gondozásában jelentek meg a sorozat kötetei –, továbbá Gondos Ernő és jómagam, a fiatalabb nemzedék képviselőjeként.

A Szerkesztőbizottság felhívást jelentetett meg, ösztöndíjak odaítélésére is lehetőség nyílt. A kutatási, illetve könyvtervezeteket a bizottság lektornak adta ki, s két bizottsági tag is vállalta a tervezet, később a kész kötetek elbírálását. Az értékelés munkaigényes processzus volt, a viták érdemiek.

Az idő azonban könyörtelenül szelektált. A Szerkesztőbizottság az évek során fokozatosan átalakult. Emlékezetem szerint Fekete Gyula, Bertha Bulcsú, Tarr Sándor, Hankiss Elemér, Márkus István, Vitányi Iván, Závada Pál jöttek új emberként, a szerkesztést pedig átvette Pünkösti Árpád. Nagyszerű társaság volt, kiváló tanulási alkalom, s érdekesek voltak a társadalomrajzok, a tervezetek – habár a színvonal, érzésem szerint utóbb egyenetlenné vált. Magam azonban úgy éreztem, nem győzöm az időigényes felkészülést, ezért talán 1986-ban lemondtam szerkesztőbizottsági tagságomról.

Az Intézetéről. „A felsőoktatást... átható porosz szellemnek alig vannak tetten érhető jelei”

E szavakat az *Írások Huszár Tibor születésnapjára* című kötetből idézem. Szerénytelenség ezen írásokra hivatkozni? Bizonyára, de minden szorgos, eredményes vagy célt tévesztett cselekedetem közül erre a kis csoportként induló, s viszontagságos körülmények között intézetté fejlődő oktatói-kutatói gárdára, teljesítményükre vagyok a legbüszkébb. Históriaját az említett kötetben Solymosi Zsuzsa és Vuray Ágnes nálam pontosabban írja le. Jóllehet én e könyvben elsősorban e történések alanyi vonatkozásairól akarok írni, mégis jólesik idézni szavaikat: „Az oktatók és hallgatók közötti igen szoros interakciókat jobbra az egyenrangú, szinte baráti, kollegiális viszony jellemzi... Ez a kollegiális viszony érvényesült a kezdetek óta rangra, beosztásra való tekintet nélkül.” Amikor e kötet készült, már nem voltam igazgató (1992-ben lettem hivatalosan nyugdíjas).

De visszatérve munkatársaim idézett soraihoz: örülök, hogy így látják. Valóban, minden korábbi erőfeszitésem meghatározó céljának ezen intézmény létrehozását, közösségként való konstituálását tekintettem, jóllehet utólag keveslem a szakos diákjainknak, doktoranduszainknak tartott órák számát. Ugyanakkor az a kép, amit e terv megvalósítását keresztező akadályokról adnak – úgy érzem – pontos, néhány tényre, ha nem is ilyen alaposággal, én is utaltam.

Volt azonban egy a pártállami rendszer lényegéből következő tünetegyüttes, amellyel szemben nehezebb volt védekezni, mint kivédeni az oktatási bürokrácia intézkedéseit „alkotó értelmezés” által.

A kísérő tünetek egy része történelmi eseményekhez kapcsolódott. A még fiatal – a keletkezés stádiumában lévő – tanszéket megosztotta az MSZMP PB 1973-as határozata, amely antimarxistának nyilvánította Hegedűs Andrást és hat társát – köztük Heller Ágnes –t, és korlátozta a kutatómunkájukat, megfosztva őket minden funkciójuktól.

Amikor a határozat közismertté vált, a csoport több tagja rendkívüli csoportértekezlet összehívását kérte. Erre még azon a napon sor került. Kérés formájában előadták követelésüket: írjunk a csoport nevében levelet az MSZMP KB-nak, és fejezzük ki egyetértésünket a Hegedűsék által megfogalmazott elvekkel, követelésekkel.

Válaszom a következő volt:

– Ilyen levél megfogalmazásához csak papír kell és toll, de mit érünk el, ha elküldjük is? Megkétszereződik a tiltakozók száma, ám záros időn belül – csak taktikai kérdés, hogy mikor – a mi csoportunkat felosztatják, s hallgatóinkat átirányítják más szakokra. Egy szikra akkor okoz robbanást, ha puszkaporral telített a levegő, forradalmi a helyzet. Ez volt a helyzet 1956-ban, s részben 1968-ban is. Most azonban – érzésem szerint – nincs ilyen szituáció. Cselekedjen mindenki lelkiismerete parancsa szerint, én a levelet ezen megfontolásból nem írom alá.

Az akciót követően felelősségre vonás nem történt, ennyi év távlatából csak annyival egészíteném ki szavaimat: ugyan a gyűlésen én csak eltérő helyzetmegítélésemnek adtam hangot, s nem minősítettem elítélőleg Hegedűsék lépését, de igazukról valójában nyomatékosabban kellett volna szólni. Az én álláspontomat csak taktikai megfontolások indokolták. Ugyanis a további – az adott feltételek között egymást követő – konfliktusok értelmezéséhez még egy ténnyel számolni kellett. Az Intézet beletagolódott az ELTE szervezeti rendszerébe, felügyeleti hatósága a hetvenes években a minisztérium Marxizmus–Leninizmus Főosztálya volt. Az ideológiai képzést felügyelő főosztályhoz tartozó filozófiai, tudományos szocializmus, politikai gazdaságtani tanszékeken a párttagok aránya 98 százalék volt. Az évek során – a növekvő létszám ellenére – az ELTE szociológiai, később, esztétikai tanszékén az arányuk nem haladta meg az 5 százalékot. Ez kétségtelenül sebezhetővé tette intézményünket.

Ugyanakkor a konfliktushelyzet racionális átgondolása érzékelhetővé tette vezető és vezetettek számára egyaránt, hogy erősödik a kollektivitás, a kohéziós erő az akkor toborzódó oktatói gárdában.

„Szimat elvtárs” jelentkezik

A külső nyomás erősödése – paradox módon – fokozta ezt az erőt.

Nem sokat kellett várni a következő alkalomra. Módszertani képzésünk alapjául a matematika szolgált: a tárgy tantervünkben is fontos helyet foglalt el. Olyan matematika szakost kerestünk, aki érdeklődik társadalmi kérdések iránt. Balogh Zoltán személyében, úgy gondoltam, megtaláltuk a megfelelő

embert. Robbanékony, finoman érzékeny idegzet társult benne páratlanul széles érdeklődéssel, ismeretanyaggal, munkabírással. Pártkérdések nem foglalkoztatták, vélelmezhetően KISZ-tag sem volt, de az eredeti tőkefelhalmozás tanulmányozása során eljutott Marxig, elolvasta a *Tőkét*, a *Gazdasági, filozófiai kéziratokat*. Talán jellemzéséhez – előzményként – még annyi kívánczik ide, hogy a benne megfogalmazódó kérdéseket szerette megvitatni, ideje egy részét elvitték az „értelmező-magyarázó” séták.

Belügyi összekötő tisztünkkel – ez volt a hivatalos elnevezése – korábban nem találkoztam. A besúgók „fedettek” voltak, az „összekötő” a rektort és a kari dékánt kereshette fel. Az „összekötőt”, mint később megtudtam, Pintérnek hívták – vagy legalábbis nekem így mutatkozott be. Amikor „Rektor-közvetlen Intézetté” léptünk elő, többször volt hozzá személyesen is szerencsém. A történet idején azonban még kis tanszék voltunk, ezért, mikor a titkárnőm – Iványi Erika – útján időpontot kért tőlem maga és egy beosztottja számára, még nem tudtam, kikhez lesz szerencsém.

Bemutatkozását követően rögtön a „lényegre” térve elmondta, hogy az egyik munkatársunk, Balogh Zoltán belekeveredett egy „klerikális összeesküvésbe...”. Közbevágтам: lehetetlennek tartom, mindazonáltal kértem, mondja el, minek alapján jutott erre a következtetésre.

Előadta, hogy egy konspirációs okokból meg nem nevezhető volt egyházi gimnázium néhány hajdani diákját hosszú idő óta figyelik. Az elmúlt három-négy hónapban gyakran látták a delikvenseket hajnalba nyúlóan sétálni Balogh Zoltán társaságában. Informátoruk szerint beszélgetésük tárgya Isten léte, vagy nem léte volt. További részleteket nem mondhat, mert megkezdtek e szervezet felszámolását. Balogh Zoltánnal szemben nem terveznek operatív intézkedéseket. Egyelőre – indoklás nélkül – visszaadták útlevélkérelmét, s azt kéri, figyelmeztessem, hogy túlságosan messzire ment egy nemkívánatos úton. Engem azért figyelmeztetnek, mert Svédországot úti célként megjelölő útlevélkérelmét támogatólag aláírtam.

– Engedjék meg az elvtársak – válaszoltam tettetett magabiztossággal –, hogy figyelmeztessem önöket, téves úton járnak. Balogh Zoltán a szaktárgyát korrektül tanítja, és pártügyekkel nem foglalkozik, de társadalomtörténeti-elméleti kérdések is érdeklik – ha más léptékekben is, mint ahogy azt önök vélelmezik – jelenleg pedig matematikus létére éppen marxi szövegekben mélyedt el. Kis túlzással azt is mondhatnám, hogy az elidegenedés problémakörén túl más nem foglalkoztatja.

– Miből következtet erre professzor elvtárs?

– Tegnap arról kezdeményeztem velem hosszabb beszélgetést, hogy hogyan értelmezem a vallási elidegenülés marxi fogalmát? A *Gazdasági, filozófiai*

kéziratokat – válaszoltam – ugyan olvastam, de ahhoz, hogy a fogalomról beszélni tudjunk, az elidegenedésről szóló fejezetrészt újra kell olvasnom. Valamelyik késő délután erre sort kerítünk, majd egyeztetünk időpontot. Búcsúzás közben azért megkérdeztem, hogy miért épp a vallási elidegenülés foglalkoztatja mostanában? Erre elmondta, hogy egy volt tanára a József Attila Gimnáziumból felkérte, hogy vegyen részt egy vitán, s ott használta e fogalmat. A disputa után megvárta néhány diák, közölte, hogy „amit mondtam, nem tudják értelmezni. Ezt a nyelvet mi nem beszéljük, tanár úr”.

– Ezt a történetet azért idéztem fel – fordultam „Pintér elvtárshoz” és nevenincs kollégájához –, mert szerintem ez megmagyarázza az önök számára a „séták” okát. De volna egy gyakorlati javaslatom: behívom Zoltánt, s az önök jelenlétében megkérdem tőle, sikerült-e a „Jóskás” gyerekekkel – így hívják magukat egymás közt e gimnázium diákjai, amelynek egykoron én is tanára voltam – megállapodni a vitatott kérdésekben, s ha válasza eltér az általam elmondott értelmezéstől, elismerem az önök igazát, de ha a feltételezésem megalapozott, jelentsék főnökeiknek, s Balogh Zoltánt engedjék elutazni Svédországba.

Behívtuk Zoltánt. Ő nem fogta fel, hogy kik ülnek a szobámban, s a kérdésemet sem furcsállotta, hanem az őt annyira jellemző hangnemben válaszolt:

– Igazad volt, hogy túl elvont voltam. Tizenhat-tizenhét évesek. Most az istenkeresés okairól beszélgettem velük, arról, hogy mivel Marx szerint a mennybeli üdvözülés iránti vágy oka az evilági lét ellentmondásossága, a „földi nyomorúság” minden formája ellen harcolni kell. De ezt sem értették igazán. Megállapodtunk, hogy a jövőben a történelemről fogunk beszélgetni. De nem adom fel.

A bizalmatlanság irányában bizonyosan megmaradt, de az útlevelét megkapta, s elutazott Svédországba.

Munkatársaim s én magam is nagyon szerettük Zoltit. Sorsa mégis tragikusan végződött. Házassága nem jól sikerült, lakáskérdése nehezen oldódott meg, de az igazi ok mélyebb volt: ez a világ nem az ő világa volt...

„Pintér elvtárs” gondoskodásának azonban változatlanul tárgyai maradtunk. Néhány nappali szakos hallgatónk kapcsolatba került a Kis János, Bence György körül toborzódó ellenzéki csoportosulással. E méltatlanul félreállított, s nem átlagos tehetségű filozófusok pontosan érzékelték a Birodalom belső ellentmondásait, távlatvesztését, a kádári vezetés megroppanását, a reformpotenciál kimerülését, de miután a katonai jelenlét korlátozó hatása akkor kiiktathatatlan volt, egyrészt a szovjet típusú társadalom kritikai elméleti felülvizsgálatába kezdtek, másrészt konkrét tiltakozó akciókat kezde-

ményeztek. Tanszékünk több munkatársa az aláírók köréhez tartozott, s Kis szamizdatként megjelentetett elaborátumának több példánya Intézetünkbe is eljutott.

A Charta 77 tiltakozó akciójához való csatlakozás miatt, majd 1979-ben, talán a Szegénységet Támogató Alapítványban (SZETA) való aktív részvétel miatt – s a példák szaporíthatók – „Pintér elvtárs” ismét megjelent nálam, s közölte, hogy Örkény Antal is az aláírók között szerepel, Wessely Anna pedig a SZETA által kezdeményezett gyűjtőakció egyik szervezője. Ezek az akciók nyíltan ellenségesek, szembehelyezkednek a párt vonalával, s ezért kéri, hogy kezdeményezzek fegyelmi eljárást, s javasoljam eltávolításukat. Közöltem „Pintér elvtárssal”, hogy nem hiszem, hogy az ő vagy felettesei teendője lenne feladataim meghatározása, és konzultálni fogok a feletteseimmel. Annyit azonban előrebecsátottam, hogy az ellenzék és az ellenség az SZKP XX. kongresszusa óta nem szinonim fogalmak, s hogy utolsó tanszékvezetői értekezletünkön e kedvezőtlen belpolitikai folyamatokat elemezve, a témára való tekintettel jelen lévő Aczél elvtárs azt mondta: ha valamelyik munkatársunk kezét ellenzéki ellenfeleink megfogják, mi fogjuk meg a másikat. A mi feladatunk az okokat elemezni, ezek sorában az egyik – ha nem is a legfontosabb – a sok fiatal diplomás munkanélküli helyzete. Ők a rekrutációs bázisa mindenféle ellenzéki mozgalomnak, ezért nem lehet cél a szaporításuk.

Az „aczéli” szöveget kicsit szabadon értelmeztem, de Pintér visszavonult, magam pedig azt tettem, hogy a két megnevezett kollégának négy szemközt annyit mondtam: engem nem érdekel, hogy milyen kiáltványt írnak alá, mert ez az ő magánügyük, de kollegiálisan azt kérem tőlük, előtte figyelmeztessenek, s ne hozzanak olyan helyzetbe, hogy e lépésről „Pintér elvtárstól” szerezzek tudomást.

A hallgatók ügyét a magam részéről pedig úgy igyekeztem rendezni, hogy az érintetteket – Magyar Bálint, Szent-Iványi István nevére emlékszem határozottan – elhívtam a lakásomra, s lényegében ugyanazokkal a szavakkal, mint Örkény Antalék esetében, kollegiális magatartásra kértem őket.

Ami pedig a Rakowski álnéven, Kis Jánossal közösen írt, s szamizdatként körözött tanulmányt illeti, én Kútvölgyi Erzsébettől és Örkény Antaltól kaptam meg elolvasásra egy olyan példányt, melyet „Rakowski”, azaz Bence György dedikált „Zsikének és Antalnak”.

Amikor ezt a megoldást választottam, tudatában voltam annak, hogy a belülről vezérelt, vállalt magatartások adminisztratív lépésekkel nem változtathatók meg. Céloom nem volt több, mint hogy a tanítás folytonosságát biztosítsam, a tanszék benső életét egyensúlyban tartsam, és hogy konvertálható tudást nyújtsunk. A mából visszatekintve, amikor – mindenekelőtt az utód-

igazgatók jóvoltából – ez az Intézet immár többféle képzést integrálva Társadalomtudományi Karrá nőtte ki magát, úgy tűnik, nem sikertelenül.

(1989-ben még igazgató voltam, amikor újra megkeresett „Pintér elvtárs”. A rendszer a felfeslés állapotában volt, folytak a kerekasztal-tárgyalások. Közölte velem, hogy ő nem volt „hívó” belüleges. Úgy került a III/3-as Főosztályra, hogy 1956-ig kulákszázadban volt mint nagygazda fia, s akkor egy ÁVH-s tiszttel közölte a század tagjaival, hogy számos nyomozótisztjük elhagyta az állományt, káderhiányuk van. Aki most jelentkezik munkára, azt átvilágítás után átveszik, átírják a származási lapját, s törlik a kuláklistán. Egyidejűleg a feleségét, mondta, aki korábban apáca volt, megfelelő munkakörbe helyezik. Most végre megszabadul tőlük.)

VIII. A Valóság szerkesztőségében

A *Valóság* című folyóirat 1958-ban a TIT társadalomtudományi folyóirataként alakult. Kezdetben kéthavonként jelent meg. 1964-től havonta, 1966-tól már elhagyva a megszorító „társadalomtudományi” megjelölését, egyszerűen csak folyóiratként. Magam 1964-től 1992-ig szerződéses tagja voltam a szerkesztőségnek.

E közel három évtized alatt névlegesen volt több fő-, illetve felelős szerkesztője: Lukács József, Hegedűs András, Wirth Ádám, a szerkesztőségnek pedig összesen huszonhárom tagja. Főállású kezdetben Vitányi Iván, Baranyi Antal, Lázár István, Sükösd Mihály, Nácsa Klára volt. Szerződéses: Simai Mihály, Gyurkó László, Huszár Tibor.

A kiemelés nem önkényes. Azokat említettem, akik hosszabb időt, évtizedeket töltöttek a szerkesztőségben, s akik az évek során – Kőrösi József szavaival – „országos és a világméretű buktatókat együtt kiállva, közösséggé szerveződtek”.

Ami a főszerkesztőket illeti, három nevet említettem, a repertóriumban is ennyi szerepel. Lukács József, a magyar filozófiai élet kiemelkedő szereplője 1958 januárjától 1959 márciusáig, alapító felelős szerkesztőként jegyezte a lapot. A szerkesztőség tagjai közül senkivel sem volt konfliktusa, a TIT vezérkarával annál több. 1959-ben azonban alkalma nyílt egy váltástörténeti-vallásfilozófiai folyóirat, a *Világosság* megalapítására, s miután ez egybevágott kutatási elképzeléseivel, s azt remélte, hogy e folyóirat lehet az egyházzal folytatott dialógus fóruma, megvált a *Valóságtól*. Élete végéig megmaradt azonban a barátsága Kőrösivel – aki mentorának tekintette. Töretlen maradt a barátsága velem is – 1947 óta, még a MINSZ-ből ismertük egymást.

Más a helyzet Hegedűs Andrással és Wirth Ádámmal. Amikor Hegedűst kinevezték a szerkesztőbizottság elnökének (ezen intézménnyről később) Kő-

rösi József neve még csak szerkesztőként szerepelt az impresszumban – Hegedűs azonban valójában főszerkesztői szerepkört töltött be, vagy kívánt betölteni. Kőrösi ezt a vele készített interjúmban így ítélte meg: „...Hegedűst 1963 végén nevezték ki. Akkor az volt az érzésem, hogy nagyon sokan közületek voltaképpen helyes döntésnek tartják ezt, de az én számomra Hegedűs mégiscsak megmaradt Rákosi miniszterelnökének. Ezt a képet aztán rövid, de jó együttműködésünk alatt háttérbe szorítottam magamban. Mindenképpen bennem maradt azonban, ahogyan a leváltását fogadta és elfogadta! Amikor felhívtuk, kitért: Orbán László azt mondta, ne menjek be többé a szerkesztőségbe. És akkor elment hozzá egyikünk. (Én voltam az – erre még visszatérek – H. T.) Nekem eszembe se jutott volna, hogy elmenjek hozzá, mert meg voltam sértve a kinevezésekor, no persze a leváltásakor is. Mellesleg Hegedűs kinevezését is a Hungáriában (a kávéház mélyvize amolyan értelmiségi gyűlde volt – H. T.), egy nagyon sok helyen bennfentes újságírótól, Faludi Andrástól tudtam meg...

Megint más volt a helyzet Wirth Ádámmal. Ő óvatosan, de határozottan balról ellenezte az aczéli kultúrpolitikát. Abban a reményben tették a folyóirathoz, hogy kölcsönösen fölöröjlük egymást. Kényelmes ember lévén, meg felmérve az erőviszonyokat, elment tanszéket vezetni a Politikai Főiskolára.

Kőrösi József, a *Valóság* Osvát Ernője

A megnevezés Vekerdi Lászlótól származik, és azért idézem, mert megváltoztatva a megváltoztatandót, igaz.

Ismeretségiünk kezdete 1962 tavaszára esik – ekkor vittem be a szerkesztőségbe első szárnypróbálgatásomat – „A ‚modern’ ifjú ideálja és az igazi korszerűség” – amely a júniusi számban, a Kőrösi által javasolt finomításokkal meg is jelent. Korai szakasza volt ez a folyóirat történetének, s Kőrösinek sem volt még meg az az aurája, amely az idézett titulust indokolta. Engem azonban vonzott különös, szabálytalan egyénisége, világeszélelésének eredetisége. Összebarátkoztunk. A mai Árpád híd környékén, egy lebontásra váró házban keresett kétszobás lakást, arra számítva, hogy amikor majd kiköltöztetik, kiesszökölheti egy összkomfortos lakás kiutalását valamelyik épülő lakótelepen. Csak valamelyik paraszti felmenőjétől örökölt ráartisága adhatott neki erőt, hogy az állandóan módosított időpontok ellenére kibőjtölje az élete végéig megoldást jelentő Lágymányosi lakótelepi kiutalást.

Marikával többször jártunk Kőrösínél, itt ismerkedtünk meg későbbi feleségével, Ilonkával. Nem volt attraktív nő, de nemessége, lényéből ára-

dó jósága vonzó személyiséggé tette. Műtősnő volt. A kiskőrösi kórházban kapott állást, s vasárnaponként – akkor már volt autóm – Jóskával, Marikával együtt gyakran utaztunk látogatóba, és a kórház szép kertjében kiterítve a pokrócot, majálisi hangulatot teremtve fogyasztottuk el az elemőzsiát. Ez a barátság egy életen keresztül tartott, s csak gazdagabbá vált, amikor Laci fiunk és az ő első lányuk, Zsuzsi megszületett. De munkahelyi kapcsolatunkat e barátság, Kőrösi szigorú protestáns erkölcsiségéből kifolyólag nem módosította.

Néhány szót a munkahelyi körülményeiről. Szerkesztőségünk tagja, Bart István „Hórihorgas, gémlábú férfi” című írását idézem a közösen készített Kőrösi-émlékkönyvből: „... járkál föl és alá a mindig tárva-nyitva álló szobaajtó és a bérház sötét udvarának gangjára nyíló ablak közötti öt méteren, a csavartlábú íróasztal (koloniál! – a szocialista előkelőség netovábbja, ha mégoly kopott és rozoga is) és a dohányzóasztal közötti szűk folyosót borító vedlett perzsaszőnyegen; ingujjban van (olykor szürke kardigánban), a gallérja kigombolva; ősz feje komoran leszegve; egyik keze zsebredugva; a másikban megsárgult, hosszú csontszipkában füstöl a cigaretta. Leül a megreccsenő íróasztal szélére, elgondolkozva megszívja a szipkát, felnéz a bágyadt csillárra, aztán továbbindul. Szótlanul járkál, hallgatja a többiek beszélgetését...”

Azok a kedd délutánok

De kik a többiek? Kőrösi Vitányi Ivánt, Simai Mihályt, Sükösd Mihályt, Gyurkó Lászlót és engem sorolt a szerkesztőség törzstagjai közé. Ezt a társaságot Kőrösi a szó szoros értelmében „megszerkesztette”. Volt ebben szubjektív elem is, hisz szinte kibökte az ember szemét, hogy a különböző társaságokban hányféle ember kapta meg a legjobb osztályozást.

Vitányi reneszánsz figura volt, gazdag életúttal. Sárospataki diákként került kapcsolatba a népiekkel, ellenállóként már 1944-ben megjárta Sopronkőhidát, a hazai mozgalom legjobbjai – mindenekelőtt Lázár Vilmos – hatására kommunista lett; ám vélhetően egészséges ösztönei és e barátai hatására az „apparatszik” szerepet nem vállalta. Volt népi táncos, a népi és klasszikus muzsika egyaránt vonzotta, továbbá pszichológiai, filozófiai, szociológiai műveltsége – írásai – bármelyik tudományterületen akadémiai rangra predesztináltak volna. Nem akart „vészember” lenni, csoportokhoz alkalmazkodni; megcsinálta a Népművelési Intézetet, amely otthont adott mindenféle civil kezdeményezésnek. Nyilván neki is megvolt a maga „Pintér elvtársa”, Vitányi azonban ezzel nem törődött.

Sükösd Mihály literátor volt, minden irányban tájékozódó, érdeklődő, mániákusan olvasó ember, aki valóban mindent számon tartott, mindenben részt vett, néha túlságosan is, mondjuk így: „illetékességi hatáskörében” semmiben sem volt hajlandó önkorlátozásra, de végül is bevált. Később Sükösd egy erdélyi irodalmár, Deák Tamás szövegét a sajátjaként idézte, s a plágium e közösségben nem volt bocsánatos bűn; viszonyunk elhidegült.

Lázár Pista barátunk egyrészt a lapot oly olvasmányossá tevő folyóirat-szemléket szerkesztette különböző szintű MTI bizalmasokból, s a könyvismertetéseket, másrészt gondozója és művelője volt a „Magyar világ” című rovatnak, amely otthont adott a hazai szociográfia számos jeles művelőjének.

A folyóirat tematikus gazdagságát ezek a különböző irányú kötődések magyarázzák. A könyvismertetések szerzői, ezek sorában mindenekelőtt – számos nyelveterről – Buda Béla és Andorka Rudolf, akárcsak a szociográfusok, a szociológusok első nemzedéke. Mint korábban említettem, különböző mértékben, de többnyire 56-os múlttal rendelkeztek; többen a börtönöket is megjárták. Azokban az években ez nem tudatos vállalás volt, hanem a világba való kitekintés szándéka egyszerűen megkívánta a több nyelven olvasó, szemlélésre, kritikák írására felkészült emberek folyamatos bevonását e munkába. Ugyanakkor néhány barátunk számára e munka szolid mellékkeresetet, s méltó többletmunkát biztosított.

– Azt hiszem – így Kőrösi –, Györffy Sándor volt az egyik legelső. Egy igazán számontartott elítélt, Eörsi István rögtön kiszabadulása után, 1961-ben megjelent. S aztán jött Köves Erzsi. Ő volt az első romániai száműzött, akit közöltünk.

Visszatekintve emlétsük meg, hogy e sor kiegészíthető – s kiegészítendő – nem is akármilyen súlyú nevekkal. Donáth Ferencnek két írását is közöltük: 1971 októberében, illetve 1976 szeptemberében, jóllehet akkor újra sűrű lett körülötte a levegő. A történethez hozzátartozik, hogy a felsőbbség 1965 márciusában már a tördelt lapból vetette ki a mezőgazdaság demokratikus önszerveződésének témakörében írt cikkét.

Bibó István is öt dolgozattal szerepel (általa írt cikkel, illetve vele készült interjúval). Az elsőt, ha jól emlékszem, Donáth Ferenc hozta: „Tanya és urbanizáció. A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója”. Az írás 1973 decemberében jelent meg. Jó érzéssel emlékezem arra, hogy két Bibó Istvánnal készült interjúm is megjelent – az 1980. augusztusi, illetve az 1987. februári számban.

De megemlítendő Mérei Ferenc is. Neve négy alkalommal is szerepel. 1967 augusztusában közöltük Henry Wallonnal foglalkozó írását, vagyis alig

négy évvel a szabadulását követően. 1969 decemberében közzétük Vitányi Ivánnal közösen készített interjúnkat „A pszichológia útjain” címmel.

A nevek is nyugtalanították a felsőbbiséget, és bizonyos témák napirenden tartását sem nézték jó szemmel. Erre akkor derült fény, amikor Kőrösi elérkezettnek látta az időt arra, hogy közelítse egymáshoz a reprezentatív szerepkört betöltő szerkesztőbizottságot és az operatív munkát végző szerkesztőséget. Néhányunk, valamint törzsszerzőnk, Pataki Ferenc bevonását javasolta az új szerkesztőbizottságba.

– És tudod – emlékezett Kőrösi –, hogy a hetvenes évek végén, amikor először merült fel, hogy közületek pár ember szerkesztőbizottsági tag legyen, nekem a szemembe mondta Molnár Ferenc a pártközpontban: tudod te, mi a baj ezzel a névsorral? (Új szerkesztőbizottságot akartunk létrehozni, amiben te is benne voltál, Pataki Ferenc, Gyurkó László, Vitányi Iván is.) Az, hogy az újak között mindenki 1956-os.

Molnár Ferenc egyébként az ötvenes években a DISZ-ben a helyettesem volt, a hatvanas évek elején pedig az ELTE-n – ahová „munkásösztöndíjas-ként” került – a tanítványom.

Bart István fentebb már idézett cikkében szarkasztikus lényeglátással így jeleníti meg az én részvételemet a kedd délutáni szeánszokon:

„... Ajtócsapódás, a hosszú folyosón erőteljes léptek közelegnek. Megjön Huszár Tibor kigombolt irhakabátban, félrekapott usánkában, kéziratokkal tömött aktatáskával.

– Mit kell elolvasni? – kérdezi tette készen, miközben leül a szoba közepére húzott székre.

A kezébe nyomják a cikkeket. Lapozgatni kezdi őket, mindet egyszerre. Felkacag magában, leereszti a kéziratot.

– Nekem erről a cikkről az jut az eszembe, amikor egyszer Moszkvában az egyetemi menzán odajött hozzám X. Y. (jól ismert név), aki akkor még nagyobb hülye volt, mint ma, és megkérdezte, hogy szerintem mire gondolhatt Szuszlov – értitek, *gondolhattott!* –, amikor...

Fergeteges röhögés.

– De félretéve a tréfát, ti komolyan gondoltátok, hogy közöljük ezt a dolgozatot?

Kőrösi ingerült rosszkedve is megenyhül a röhögéstől.

– Muszáj lesz közölni, vagy nem? Mert fontos cikk, és mert nem tehetjük meg a szerzővel, hogy ne közöljük...

– ... akit végtére is mi találtunk fel, és – főleg! – mi rendeltük tőle a cikket! – veti közbe Lázár.

– ... másrészt viszont nem elég jó az, amit írt...

– ... mert nem tud írni. Ez egy agrármérnök.

– És egy fafej.

– ... Csak éppen más még nem írta meg azt, ami itt viszont meg van írva...

– Nagyot fog szólni.

– ... vagyis ráadásul még balhé is lesz belőle, az majdnem biztos – jegyzi meg valaki. – Kérdés, hogy kell-e nekünk ezt vállalni egy rossz cikkért?

– Nem ez a kérdés – vágja el a kezdődő vitát Jóska –, hanem hogy érdekes-e belemennünk az átdolgozásba.

Csapzottan, izdadtan megjön Vitányi; látszik rajta, hogy rohant.

Nyítt táskája degeszre tömve. Letekeri nyakáról a sálát, aztán hozzálát, hogy lehámozza magáról a kabátot, a zakót, a hosszú ujjú pulóvert és esetleg még a rövid ujjút is.

– Hoztam egy szeniális cikket, neked már említettem, Jóska – mondja mosolyogva –, nektek meg nem is mondom, mert úgyis kitaláljátok...

– Helyes – vágja rá Jóska, és átveszi a cikket. – Ezek itt úgyse tudják, hogy mit kíván a magyar nemzet! – miközben hirtelen felfortyanó dühvel megpróbálja szétszaggatni a nejlonössziét, mely azonban ellenáll...

– Tè Iván – mondja Vitányi fölé tornyosulva –, ezt a cikket olvasd el, mert mi nem tudunk egymással dűlőre jutni. Pedig kell egy vezércikk a következő számba. Ez egy olyan félzseni, aki írta. És mindenki csak csiszlikeskedik, meg eminenskedik... – zsörtölődik Jóska.

– Nézzétek – mondja Huszár Tibor elgondolkodva, miközben feláll Lázár mellől, aki egy csikké faragott ceruzával némán ákombákomokat, felkiáltójeleket meg kérdőjeleket írál egy kézirat margójára –, azon úgysem lehet segíteni, hogy olyanok vagyunk, mint ez az ablak: kintről nézve belül, bentről nézve kívül...

– Tè szoktad mondani, Jóska, amikor Mongólia császáranak képzeled magad, hogy az örökkévalóságnak csináljuk a lapot. Javasolom, hogy ehhez tart-suk magunkat.

És ez így ment harminc évig.

A *Valóság* repertóriumát (1958. december–1994. március) szemlélve, szembeötlő a szerzők-témák sokszínűsége, gazdagsága. Jogos kérdés: hogyan létezhetett a birodalom e bizalmatlanságtól övezett kis territóriumán, a marxizmus megújuló „eszmei offenzívái” közepette ez az európai mércével is mérhető folyóirat? Mert csak a szerkesztői lelemény önmagában nem lett volna elég ehhez. Az aczéli kultúrpolitika azonban amolyan belföldre-külföldre egyaránt alkalmas értelmiségi mintakirakatának tekintette a folyóiratot.

Mert miközben megtúrte, közvetítők útján vagy személyesen állandóan vitázott a lap munkatársaival, 1966-ban – politikai karrierje felszálló ágában,

amikor megbízott a szociológusképzés tervezetének előkészítésével –, szinte köszönés helyett is mindjárt pörölni kezdett, ha találkoztunk:

– Mit művelnek ott maguk a *Valóság* szerkesztőségében? Ellenzéki központtá akarnak válni?

A *Valóság*-kör valamennyi tagjával való kapcsolatomban – fellengzősen fogalmazva – a három évtized alatt beépült a személyiségembe. Szerettem ezt a közösséget, a kedd délutánok hangulatát. Ámde – egyik legfontosabb szerzőnk, Vekerdi László szavával – „ha *Valóság*, akkor az Kőrösi”.

A Kádár-korszak, ha „puha diktatúra” volt is, mégiscsak diktatúra volt. Igaza volt Orbán Ottónak, aki az idézett kötetben Kőrösi Józsefre emlékezve így írt a „Barátság a Kádár korszakban” című cikkében: „A Kádár-korszak a szemünk láttára válik történelemmé. Egyre inkább látszik lényege, a megbocsáthatatlan bűnökre alapozott roppant hazugság, és egyre kevésbé a benne élők mindennapjai. Holott a nagy hazugság aprónak tetsző részletekből épül, téglá a téglára, egyik jelentéktelenné vélt megalkuvás a másik után, míg a sok jelentéktelenség határozott jelentőséget ölt; a diktatúra nem minden nap akasztott, de minden nap mérgez, fertőz, rothaszt. Unásig ismert történet; hőse nekiindul, hogy kötélből ostort fonván kihajtsa a pénzváltókat és az árusokat a templomból, majd kezében az ostorral, így szól a mikrofonba: – Kedves elvtársak. – Egy ilyen világban nagy dolog, ha nem sérül végzetesen az ember erkölcsi immunrendszere. Kőrösi Jóskán legbelül volt valami sérthetetlenül tiszta... Sokszor járt gyorsabban az esze, hogysem a nyelve követni tudta volna, és akkor ilyeneket mondott, hogy a micsoda micsodálja a micsodát, és hozzá gesztikulált is; minden körülmény adott volt ahhoz, hogy egy habókos különcöt lássanak benne. Holott minden különbsége egy ösztönösen kialakított életstratégia része volt. Az élet lehetetlen körülmények között is megpróbál élni, az ember a szabadságából annyit, amennyit lehet, megkísérel megvédeni.”

IX. Művészeti tanácsok, irodalmi alkotóházak, szalonok

Filmművészeti Tanács

Vonzódásom a filmművészethez talán kamaszkoromból eredeztethető. A hatvanas évek kezdetén a Balázs Béla Kör tagjainak tartottam szemináriumot. Vélhetően e vonzódás (is) magyarázza, hogy az akkor kialakult tanár-diák jellegű kapcsolatok évtizedes barátságokká váltak, többükkel: Kardos Ferencel, Szabó Istvánnal, Sára Sándorral évtizedeket átfogó, csak az utóbbi években halványuló barátsággá váltak. A Filmművészeti Tanácsban – ahová talán Újhelyi Szilárd főigazgatósága idején kerültem – egy kicsit az ő képviselőjüknek tekintettem magam.

A hatvanas években – pályakezdésük éveiben – sokszor megfordultak apósom hűvösvölgyi házának kertjében, ahol a nyarakat töltöttük. Marika egy tep-siben szalonát, kolbászt süített, és kenyér, paprika és újhagyma kíséretében kitette a kerti asztalra. A társaság jókedvűen tunkolva ette e szerény étket.

A hetvenes években – amikor a kapcsolatok még nem lazultak meg –, mi is gyakran megfordultunk az ő otthonukban, és a Szabó István–Gyüre Vera, Rózsa János–Halász Judit, Kardos Ferenc–Strausz Erika házaspárnak tán még az esküvőjén és az azt követő bulin is részt vettünk.

E kapcsolatnak köszönhetően tagja lettem a filmklubnak, rendszeresen eljártam a Gorkij (ma Városligeti) fasorba, a Filmművészeti Szövetség vetítéseire, s ott megismerkedhettem a nyugat-európai, amerikai filmtermés javával, amit promóció céljából megküldtek, de amelyeknek anyagi vagy (és) ideológiai megfontolásból a Filmfőigazgatóság által irányított (film)kereskedelmi szervek csak egy részét vették meg, illetve mutatták be. Így bizonyos rendszerességgel láthattam Truffaut, Godard, Buñuel, De Sica stb. filmjeit. Ezenkívül a Tanács tagsági igazolványa szabad belépést biztosított minden fővárosi moziba előzetes helyfoglalás esetén, kamaszkorú fiam nagy örömére. A *Keresztapát* például ennek köszönhetőleg háromszor láttam, a Corvin mozi valamelyik páholyából.

Ez a grémium – amelynek Rényi Péter, a *Népszabadság* főszerkesztő-helyettese és filmkritikusa volt az elnöke, a tagjai pedig a Hunnia igazgatója és a filmgyártásban dramaturgiai, gyártásszervezői feladatot is ellátó stúdiók vezetői voltak – (Fábri Zoltán, Nemeskürty István személyére emlékszem bizonyosan) – döntött a már bemutatott filmek premizálásáról is. A prémium összege az akkori magyar jövedelmi viszonyok mellett magas volt, s a filmek számos készítője volt a döntésben érintett. Ezekről a vitákról – megvallom – lehetőség szerint távol maradtam. Szívesen vettem részt viszont olyan vitákon, amelyek jó forgatókönyvek megfilmesítését segítették elő.

Egy különös vita Lukács György, Jancsó Miklós és Rényi Péter társaságában

1968 forgószele a film világát sem hagyta érintetlenül; néhány film a szellemi mozgások fontos erjesztője volt. Februárban mutatták be Kovács András *Falak* című filmjét. Kovács filmjei mindig kitűntek intellektuális kiérleltéssel. E filmben zseniális színészi alakítások tolmácsolták a letisztult gondolatokat, a feszülő indulatokat. A film címe az útkereső gondolat alaphelyzetét jellemző jelképpé vált: minden haladó mozgás a rendszer által behatárolt térben folyik. Falak között élünk. Rímelt a film a gazdasági reform vezéralakjának tekintett Nyers Rezső akkortájt megjelent cikkének címére: „Gúzsba kötve táncolni”.

Még 1968-ban készült el – de a forgatókönyv körüli viták elhúzódása miatt csak 1969 áprilisában mutatták be – Sára Sándor *Feldobott kő* című filmjét. Az első általa rendezett filmben a származása miatt kényszerűen kanyargós pályáját, a saját sorsát mutatja be az operatőrként már Európa-hírű Sára. Az én szerepem érintőleges volt, de Sára kérésére kétszer is jártam a – talán Papp Sándor nevű – filmfőigazgatónál, s Köpeczi Bélánál, aki akkor a párt KB kulturális osztályát vezette.

1968 végén készült, s legfőképpen '68 élményanyagát transzponálta Jancsó Miklós 1969 februárjában bemutatott *Fényes szelek* című filmje. Ennek a filmnek részt vehettem a bemutatása előtti vitáján, s talán ez a vita summázza és magyarázza a leginkább, hogy életrajzomban miért éreztem szükségesnek felidézni a filmes világgal való kapcsolatomban gazdagító, formáló hatását.

Jancsónak szinte minden filmje vitákat kavart, különösen a *Szegénylegények*, s más okokból, a *Csillagosok, katonák*. Filmjei különösen Rényi Péter kritikáinak váltak a céltáblájává. Sokszor két kolumna terjedelmű kritikáira nem lehetett nem odafigyelni.

1968-ban Párizsban, Nyugat-Berlinben tetőztek a forradalmi jellegű összecsapásokba torkolló mozgalmak. Jancsó, akárcsak Kovács, 1968 tavaszán ösztöndíjasként Párizsban volt, s elbeszéléseikből tudható, hogy a barikádokat is megjárták. E harcok számos belső és külső jegyét megőrizték emlékezetükben.

A *Fényes szelek* című filmben, amely a magyarországi népi kollégiumi mozgalom 1945–1948-as történetét idézi föl, nincs semmilyen utalás a párizsi vagy berlini eseményekre, melyek azonban biztosan alakították a filmet, és Jancsó sajátos jelrendszerébe oldva közvetítették a forradalmi mozgalmak dinamizáló hatását.

De hát Jancsónak e mozgalommal kapcsolatban volt saját élményanyaga is. Akárcsak Kovács András, Jancsó is kollégista volt, s megélte, hogy a „fényes szelek” hogyan társultak – Nagy László szavaival – „deres majálisokkal”.

S akkor most a vitáról, amelyen én is részt vettem, és amelyet a film bemutatója előtt tartottak. Az 1968 augusztusa után kialakult helyzetben az volt a célja, hogy elősegítse a film bemutatását.

Bíró Yvette, aki akkor a *Filmkultúra* című folyóirat főszerkesztője volt, a film bemutatása előtt, Jancsóval együttműködve, a Filmgyár egyik stúdiójába meghívta a vetítésre Lukács Györgyöt, Almási Miklóst, s vélhetően a Filmművészeti Tanácsban játszott szerepem miatt, engem, valamint Rényi Pétert, és közönségként az általa szervezett Filmbaráti körök néhány résztvevőjét.

A filmvetítést követően hidegtálatat tálaltak fel és termoszkban feketekávé, sokféle húsítót, több üveg ásványvizet. Ebből is kitetszik, hogy Bíró Yvette hosszú érdemi vitát remélt. Amikor már mindenkinek szendvics volt a tányérján, s pohár a kezében – Rényi Péter egy termosznyi kávé tette maga mellé –, megszólalt a szerkesztő asszony:

– Örömmel hallgatnánk a véleményüket a filmről. Megkérdezhetném elsőként Lukács elvtársat?

Lukács elhárította a felkérést:

– Talán Rényi Pétert kérnénk meg elsőnek. Ő a hivatásos filmkritikus.

Rényi Péter kitöltve magának az első csésze feketekávé, taktikusan elhárította az ajánlatot:

– Lukács elvtárs szellemi rangját tekintve én csak egy kis firkász vagyok. Nyilván Jancsó Miklóst is elsősorban az ő véleménye érdekli.

– Természetesen erre is sor kerül – válaszolta Lukács –, de én nem vagyok Jancsó-specialista; én irodalomfogyasztó, vagy ha jobban tetszik, irodalomkritikus vagyok.

– És esztéta – így Rényi.

– Ne szerénykedjen, kedves Rényi, amit én írok, azt legfeljebb százak olvassák, amit maga ír, például Jancsóról, azt százezrek.

– De a tudásfedezet nem ugyanaz.

– A tudásfedezet olvasottság kérdése, s ez az út nyitott. Egyébként matematikus unokabátyjától, Alfrédától hallottam (Rényi Alfréd nemzetközi rangú matematikus, akadémikus volt – H. T.), hogy anyanyelvi szinten beszél németül, Helmuth Schmidt osztálytársa volt. De hát itt nem a tudásról van szó, hanem a hatalomról, amely maga mögött áll, amelynek a véleményét – akarva, nem akarva – tolmácsolja.

A magyar filmek akkori nemzetközi sikerét mindenekelőtt tartalmi, formai (filmnyelvi) gazdagságuk magyarázza. Ezt az epizódot azért idéztem fel, mert különösen a hatvanas-hetvenes évek fordulóján, sokat köszönhettem e filmek és a filmesek világának, s a véletlennek, hogy mint a Filmművészeti Tanács tagja, jelen lehettem az ilyen vitákon.

Irodalmi alkotóházak. Kali major – Teleki-kastély

A bajai országúton, Solt és Harta között, a gát tetején vitt az út az országot és a Duna között elterülő, egykor a Teleki-kastélyhoz tartozó Kali majorba. A hetvenes évek első éveiben, január hónapban el tudtam vonulni egy hosszabb tanulmány megírására, s kezdetben ebben, az év nagy részében lakatlan kastélyban találtam magamnak helyet. A kastély egyébként akkori jogállása szerint a Bács-Kiskun Megyei Tanács üdülője volt, de csak a nyári hónapokban működött. Az emeleti rész legszebb lakosztálya a Megyei Tanács elnökének volt rezerválva. Gajdócsi István volt ekkor Bács megyében a Tanács elnöke, s ő ezzel az előjogával nem élt, mert szabadsága idején inkább a saját telkén kertészkedett, s ezért átengedte nekem, mint a megye „patrónusának” – szerény lehetőségeimhez képest valóban sok szálon kapcsolódtam a megyéhez, különösen a kecskeméti és bajai értelmiséghez – a lakosztályát.

A kastélyt egy házaspár üzemeltette. Kedves emberek voltak, jól főztek, de még arra a kérdésre is, hogy hány óra van, szolgálatkészen, ám tartózkodón válaszoltak. Beszélgetni velük nem lehetett; a legközelebbi lakott település 10-12 kilométerre volt, de a kocsmán és az eszpresszón kívül a késő délutáni órákban közösségi helyet (vagy teret) ott sem találtam. A rossz közlekedési viszonyok miatt Marika és akkor kiskamasz fiam csak egyszer látogattak meg, igaz, ez egy emlékezetesen szép találkozás volt. Fiam régóta kért már egy „valódi” karórát, Marika Pesten ezt meg is vette neki, de azt akarta, hogy hármasban legyünk, amikor átadja – ezért lett a solti lepusztult kis vendéglő azon a délelőttön olyan meghitt helyé a számunkra.

A környező táj egyébként nagyon szép volt, a Duna itt már kellően széles, s a kastély a nyugodt időben méltóságosan hömpölygő folyó partján állt. A parton azonban nem volt sétaút, s különösen esős, szeles időben nem volt semmi kellemes formája a szabadidő eltöltésének a majorban.

Egy emlékezetes esemény is kötődik a Kali majorhoz. 1977-ben vagy 78-ban egy kutatási beszámoló elkészítése céljából újra kértem Gajdócsi Istvánt: hadd vegyem igénybe a rezidenciáját. E nem szeretem munkával foglalkozkodva ülni délután a „lakosztályomban”, amikor telefonon szólt a gondnok, hogy a solti kultúrházból telefonáltak, mert ott keres engem egy nem túl bizalomgerjesztő, magát megnevezni nem kívánó úr, és ők a hozzájárulásom nélkül nem adják meg neki a címemet. Mit mondjanak neki?

– Várjon meg, odajövök.

Általában nem nagyon szerettem a munkát megszakítani, de most örültem, hogy okkal szakíthatom félbe a jelentésírást. Autóba ültem, s a kultúrházban a borotvátlan, toprongyos, feldúlt Márkus Istvánt ismertem fel a várakozó férfiban.

Márkus – mint korábban említettem – talán a legfelkészültebb magyar szociográfus volt, ám mind családi élete, mind közéleti pályája, nemegyszer kisiklott. A megtorlásoknak ő is áldozata lett, 1958-ban a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa ellen kreált perben Kardos Lászlóval, Kemény Istvánnal társítva az ügyét, kilencévi fegyházra ítélték. Amnesztiával 1963-ban kiszabadult, de terepmunkát először a *Valóság* felkérésére, 1965-ben végzett. Én azok közé tartoztam, akik, ismerve életútja kitérőit, tehetségét sokra becsültem. Ennek ő is a tudatában volt, ezt érezte is.

A történet értelmezéséhez azt is szükséges megemlíteni, hogy hajlamos volt a depresszióra, amit vélhetően életének kitérői, s azok ellentmondásos megítélése is magyaráz.

Beérkezve Soltra, a művelődési ház vezetője a társalgóba vezetett, ahol gyűrött kalapban, a katonai legénységi kabátra hasonlító mikádóban, gumicsizmában ült Márkus, mellette egy kopott, de jó bőrből készült utazótáska. Szeretettel üdvözöltem, de azért érzékeltetve, hogy nem a legjobb időben és helyen kerül sor találkozásunkra. Megkérdeztem:

– Mi szél hozott erre?

Hangját lehalkítva, suttogva válaszolt:

– Néhány kérdésben rögzíteni szeretném a véleményed.

Majd miután leültem, s levettem a kabátom, kinyitotta bőrtáskáját, s kivett egy mikrofont, amelynek drótja azonban nem csatlakozott magnetofonhoz, hanem be volt csúsztatva az érzékelhetően sebtében összekapkodott ingek, alsónadrágok közé. Akkor vált számomra egyértelművé, hogy nagy baj van.

– Pista! Fontos dolgokról akarsz velem beszélni. Ez a hely nem alkalmas. Menjünk ki a majorba, ott kicsit lepihensz, és én is rákészülök az interjúra.

Először ódzkodott, végül beült a kocsimba. Miután megérkeztünk a kastélyba, megkerestem a gondnokot, s mondtam, ma két személyre készítsenek vacsorát, mert ma éjszaka – Gajdócsi elvtársat erről természetesen értesítem – itt fog aludni egy szociográfus barátom. Pistát bevittem a fürdőszobába, odaadtam neki a villanyborotvát:

– Hozd rendbe magad, velem vacsorázol, s mert Soltról csak reggel indul busz – én majd beviszlek –, kapsz külön szobát, itt alszol, s így lesz bőven idő az interjú elkészítésére is.

Miközben rendbe hozta magát, kértem két teát – vacsoráig még jó két óra hátra volt –, leültettem a szalonban, s a kényelmes fotelben hátradőlve megkérdeztem:

– Akkor miről akarsz velem beszélgetni?

Valamennyire megnyugodott, de nem végleg. Változatlanul suttogva kérdezte:

– Ki van rajtunk kívül az épületben?

– A gondnok és a felesége.

– Nem belügyesek?

– Nem tudom, de hát minden házfelügyelő egy kicsit belügyes is. A lényeg: nincs mit titkolnunk, nincs okunk a félelemre.

– Na látod, Tibor, ebben tévedsz! Hatalomátvétel előtt állunk!

– Ki akarja átvenni a hatalmat?

– A pályaudvarokat megszállták az oroszok. Donáthék illegalitásba vonultak. Azért jöttem, hogy te is készülj fel az új helyzetre, s keress magadnak menedékhelyet!

Elkészült közben a vacsora, s én reménytelennek látva, hogy disputába kezdjek, azon gondolkodtam: ki az a pszichológus-orvos barátaim közül, aki ismeri Márkust, és akiben ő is megbízik, s akihez holnap el lehet vinni vagy küldeni. Mérei Ferenc neve jutott az eszembe. Szerencsére kis telefonkönyvemben ott volt Pasaréti úti lakásának a címe.

– Pista – mondtam –, egy pár percre átmegyek a másik szobába, ott van a telefon. Üzenetet kaptam délelőtt Mérei Feri asszisztensnőjétől, hogy este hívjam vissza a lakásán. Biztosan ő is ebben az ügyben keres.

Szerencsémre otthon volt. Azon csodálkozott ugyan, hogy hogyan keveredtem én, s nyomomban Márkus e grófi szérűre, de Pista állapotát jól ismerte, s azt mondta, adjam át neki – kommentár nélkül – a kagylót. Behívtam:

– Feri akar veled beszélni... – odanyújtottam a telefonkagylót, és kimentem. Mit mondott neki Mérei, azt nem tudom, nem is kérdeztem, tény, hogy

megnyugodva jött vissza a szalonba, s azt kérte, hogy holnap reggel vigyem be Soltra, neki délután Pasaréti úti lakásán randevúja van Méreivel. Megtudtam a busz pontos indulási idejét, kiderült, hogy a bekötőút és a bajai út kereszteződésénél van buszmegálló, csak pontosan kell odaérni, tábla is van: a busz megáll.

Másnap késő este Mérei Ferenc, akinek megadtam az elérhetőséget, felhívott.

– Mire ideért, már megnyugodott. Depressziója azonban ciklikus, nálad annak hiperaktív ciklusában járt. Tévképzetei e betegség kísérő tünetei, aminek azonban annyiban volt tárgyi alapja, hogy jóllehet Hollós Ervint már rég kitétték a belügyből, ő valóban túldramatizálja az ellenzéki csoportok megjelenését. Donáth Feri természetesen nincs illegalitásban, de biztosan rajta van a listájukon. Jelenleg két lakása van, mert nyugodtan írni csak a Dániel úti 'legénylakásában' tud; a Szilágyi Erzsébet fasorban lévő lakásukon este mindig elérhető (ha akarom, megadja a telefonszámát). Ami az oroszokat illeti, 1945 óta itt vannak, a Kádár-érában, igaz, visszahúzódottabban. Bejönniük tehát nem kell, arra utaló jel, hogy menni akarnának, nincs. S egyébként min dolgozol...?

Hát a korszak, s a hozzá társuló gyötrődéseket és magatartásokat tükröző szituáció ezért társul emlékezetemben a Kali majorral.

Szigliget. Asztaltársaságaim. Írófejedelmek és ifjú tehetségek között

Az igény azonban, hogy a januárban adódó kis szabadidőt a saját írásaim rendezésére fordítsam, továbbra is fennállt, ezért új megoldást kerestem, mert Solton nehezen viseltem a magányt. Szigligeten az egykor grófi kastélyt alkotóházzá alakították át, s egy szobát az Akadémia számára rezerváltak – míg az Irodalmi Alap a mátraházai akadémiai üdülőben kapott cserébe egy szobát –, melyet, ha időben jeleztük, igénybe lehetett venni. Miután minden „minősített” élhetett ezzel a lehetőséggel, talán 1979-ben nekem is sikerült eljutnom Szigligetre.

Csodálatos táji adottságok, szépen karbantartott szobák, jó konyha, s a kastélyt övező park – megálmodni sem lehet szebb környezetet. Az első alkalommal mégsem éreztem jól magam. Az Akadémia számára fenntartott sötét szoba a konyha felett volt, s az üzemi bejáratra nézett, ennek következtében csendesnek sem volt nevezhető. Ráadásul úgy éreztem, idegennek tekintenek: az akkor ott tartózkodó irodalmárok között nem fedeztem fel ismerőst.

De aztán fordult a kocka. Író barátaim tájékoztattak, hogy miután jelennek meg könyveim – s valóban, azokban az években a Magvetőnél, az „Elvek és utak” sorozatban több kötetem is megjelent –, a honoráriumom két százaléka felett az Irodalmi Alap rendelkezik, ezért ha kérem, automatikusan az Alap tagja leszek, s annak minden alkotóházában, így Szigligeten is, saját jogon igényelhetek szobát. Az ügyintézés gyors és akadálymentes volt, s Szigligeten is más volt a fogadtatás. A 18-as, csendes, parkra néző, saját fürdőszobával rendelkező szobát kaptam – az Alkotóházban nem minden szoba volt komfortos – ahol önmagam szabta menetrend szerint, nyugodtan tudtam dolgozni.

Később – így 1983-ban –, amikor *Erkölc és társadalom* című könyvem új kiadását készítettem elő, s a kéziratba egy igen munkaigényes erkölcstörténeti fejezetet is beiktattam, a két hónapos alkotói szabadságot is itt dolgoztam végig.

Akkor már az Alkotóházat vezető Egyed Istvánné gondnoknő és Pannika, Zsuzsika annyira elfogadott, hogy a 15-ös, parkra néző apartmant is megkaptam. Attól kezdve a feleségem, Marika is folyamatosan tudott látogatni, és szabadsága terhére huzamosabban is ott tartózkodott.

Mi volt számomra az optimális körülményeken túl Szigligetnek az a hozadéka, ami miatt szükségesnek tartom, hogy e nem értelmiség- s még kevésbé esztétörténeti igényű írásban a szigligeti kastélynak külön fejezetet szenteljek?

Mindenekelőtt az, hogy e pihenő- és alkotóházban olyan írófejedelmeket, szárnyaikat bontogató tehetségeket, s az irodalmi élet olyan napszámosságait ismerhettem meg „emberközelből” – baráti beszélgetésekben, társasjáték közben, az irodai pesti telefonvonal kapcsolását várva –, akiknek alkotásai, könyvei vagy már ott voltak a polcomon, vagy később váltak a hazai, jobb esetben a nemzetközi irodalmi élet szereplőivé, s olyanokat is – ez is hozzátartozik a történethez –, akik tehetségük ellenére elkallódtak, végzett velük az alkohol. Ezek az ismeretségek, barátsággá érlelődő kapcsolatok gazdagították, alakították gondolkodásomat.

Mielőtt néhány nevet, társaságot, jellemző helyzetet idézek fel, szólok néhány szót az alkotóház történetéről, ami a politikai rendszer szempontjainak megítélése nézőpontjából fontos.

1952-ben egy szovjet íródelegáció járt Budapesten. Látogatásuk végén – a legenda szerint – fogadta őket Rákosi Mátyás, és ők szóvá tették, miért nincs Magyarországon az íróknak alkotóháza. 1953 tavaszát – a XIX. kongresszust – követően Rákosi, a feszültséget oldani hivatott intézkedések sorában visszatért a javaslatra, s megbízta Darvas Józsefet, az akkori népművelési minisztert, vizsgálja meg, hol található olyan felújítható kastély – lehetőleg

a Balaton partján –, amely e funkció betöltésére alkalmassá tehető. Így került a képbe az elorozott, rossz állapotban lévő, de felújítható, egykoron Esterházy Pál tulajdonát képező kastély. A Titkárság döntött, a határozatot követően egy év alatt felújították a kastélyt és a parkot, összetoborozták a személyzetet. Az alkotóház ünnepélyes avatásán – Karinthy Ferenc elbeszélése szerint – megjelent maga Rákosi, ott volt Darvas, s Veres Péter, az Írószövetség elnöki minőségében; a miniszter jelképesen neki adta át az alkotóház kulcsát.

Eddig a történet sablonos: változó szereplőkkel minden művelődési otthon átadásnak ez volt a rituáléja. Karinthy történetének – a fölé-, és alárendeltségi viszonyok hű kifejeződéseként – az a csattanója, hogy Rákosi, Darvas, Veres és az újonnan kinevezett igazgató, „személyi védelmüket” biztosító kormányőrök kíséretében végigjárta a kastélyt, majd megtekintette a parkra nyíló erkélyt, ahol kávéval, hűsítővel kínálták. Az egyik kormányőr a teraszon lévő kerti asztal alól kihúzta a székét, hogy a nagyhatalmú főtitkár leülhessen. Ő olyan gyorsan helyet foglalt, hogy a kormányőr lábfeje a szék lába alá szorult. A kedélyes csevely alatt – Rákosi kiválóan mesélt anekdotákat – kísérője néma szoborként viselte el a számára kínos helyzetet. Ez 54-ben történhetett.

Karinthy szerint az első években – talán Déry kivételével – ott dolgozott, pihent és nyaralt a korabeli irodalom színe-java Örkény Istvántól Nagy Lászlóig. Aztán kinek-kinek megépült a saját üdülője, és elmaradoztak Szigligetről.

De akikkel én találkozhattam – sajnálva az elmaradókat – az sem akármi lista: Nemes Nagy Ágnes, Ottlik Géza, Vas István, Szántó Piroska, Somlyó György, hogy csak a legjelentősebbeket említsem. Jóllehet ők kedvesek, nyitottak voltak, velük csak egy-egy alkalommal beszéltem – erről később. Az állandó társaságom jórészt kortársaimból került ki. A törzsasztalhoz tartozott Galsai Pongrác, az akkor még alig ismert Kertész Imre, s egykori iskolatársam, Kállai István.

Kállai négy évig iskolatársam volt, Kertész pedig neki a legjobb barátja. Ez a barátság akkor vált szorossá, hogy máig fennmaradjon, amikor az 56 utáni értékvesztés – főleg egyes városi rétegekben – „carpe diem” hangulatot szült. Mind a ketten kabarétréfákat írtak a Rádiónak, egyfelvonásosokat a Vidám Színpadnak, Kállai a József Attila Színháznak írta például az *Irány Caracas* című vígjátékot.

Kállai István, noha egyre igényesebb lett, alapvetően az maradt, aki volt, csak éppen rangot adott neki, hogy József Attila-díjat kapott, és népszerű televíziós szerkesztő, dramaturg lett. Kertész azonban Saulusból Paulus lett. Befelé fordult, hosszú ideig vállalta a névtelenséget, és kamaszkori holokauszt emlékeit megörökítő kéziratán dolgozott. Ezt a „titkát” azonban nagyon kevesekkel osztotta meg; kéziratát csak közel egy évtizedes ismeretség után

adta a kezembe. De közben kapcsolatunk egyre szorosabb lett. Ebéd után – ha az időjárás engedte – körbejártuk a félszigetet. Ez tempósan egy jó óraséta, gyönyörű környezetben. Anyagi kérdésekről nem volt hajlandó beszélni, de tudtam, hogy – Bart Istvánnak köszönhetően – Nietzschét fordít, s abból él. Legalább egy évtizedig egyetlen, később világhírt hozó írásán a *Sorstalanság*-on dolgozott, neve alig volt ismert.

Furcsa társaság volt, s talán külön magyarázatot kíván, hogy lettünk hűséges asztaltársak. Mondhatnám azt is, hogy azért, mert kiváló mesélők voltak. Ez is igaz, de a képlet bonyolultabb. Négy különböző világlátású, politikai nézetet valló ember ült együtt az asztalnál – magyarázatot kíván, mi vonzotta őket egymáshoz? Nos, a humor és a bizalom ebben a „csupa ősz világban”.

Galsai Pongrác, aki akkor ismert novellista – íásaiból tudhatóan egy pécsi pap törvénytelen fia –, tulajdonképpen magányos, szomorú ember volt. Felesége a Rádióban volt szerkesztő, csinos, kedves asszony. Gyerekek is volt, ennek ellenére nem volt boldog a házasságuk, Szigliget érdekében Pongrác második otthonává vált. A leghosszabb „sétaút”, amit megtett, a szobájától az étteremig vezető út volt. Rendszerint éjjel dolgozott, s a reggelijét – mint sokan mások is – a szobájába kérte. Volt egy Dékány nevű, írói reményeket dédelgető tisztelője-barátja, valamelyik hetilapnál volt tudósító vagy újságíró, akinek én az újságíró-iskolán a tanára voltam. Gyakran látogatta Pongrácot.

Én annak idején – talán az esti egyetemen – valóban segítettem Galsai barátjának, de ez a jó-rossz szokásom mindig is megvolt. Ha éreztem, hogy valakinek az egzisztenciája múlik azon, hogy ebből a számára sejtidegen nyelven írott „tananyagból” levizsgázzon, szinte tolmácsolva tanítottam. Galsai-ban, gondolom, elsősorban ez ébresztett irányomban bizalmat.

Kertész Imrét talán 84-ben sikerült végre rávenni, hogy sokszor átdolgozott kéziratát sajtó alá bocsássa. Egyetlen kikötése volt: a politika ne interveniáljon. Így jelent meg 1985-ben a Szépirodalmi Kiadónál a *Sorstalanság*, amely ugyanúgy visszhangtalan maradt, mint 1975-ben, amikor ismereteim szerint az első kiadás megjelent.

A tágabb körhöz tartozott még – elsősorban Kertész és Kállai révén – Takács Zsuzsa. Versei kivételes gazdagságát akkor még nem ismertem, de személyisége, lelki nemessége jól érzékelhető volt. Azt hiszem, kevesen ismerték a spanyol nyelvű irodalmat olyan közvetlenül – mindenekelőtt a dél-amerikaiakat –, mint ő. Amikor Szigligeten értesítést kaptam, hogy egy delegációval Kubába utazhatom – erről később –, a megnézendő havannai érdekességeken túl számos író, költő, dramaturg nevét is feldiktálta, s arra is figyelmeztetett, hogy a szépség és érték mellett milyen rafináltan manipulált világba kerülök.

A fiatalabb nemzedékből két nevet idéznék fel – a velük való beszélgetésekre jó szívvel emlékszem, köteteket a polcaimon őrzöm. Utassy Józsefre a Bölcsészkar hallgatói által írt, s talán a tanáruk, Koczás Sándor támogatásával kiadott, *Elérhetetlen föld* című antológia szerzőjeként figyeltem fel, de további pályáját nem követtem nyomon. Egy alkalommal, amikor Marika is lent lehetett, ő volt az asztaltársunk, s egy mély, a szó legjobb értelmében vett plebejus gondolkodású embert ismertünk meg benne. Kötete reveláló hatású volt.

Kovács István más világlátást képviselt, és engem éppen nyíltsága és vitatkozó kedve ragadott meg. 1983 januárjában találkoztam vele először személyesen. Akárcsak Utassy, ő is szerzője volt az *Elérhetetlen föld* című antológiának. Vállaltan katolikus volt, s mint a lengyel irodalom egyik legjobb értője és később fordítója, a lengyel katolicizmus prominens gondolkodói is hatottak rá.

Januárban általában ott volt Szigligeten Várady Szabolcs és Fodor Géza. Ők is az ELTE Bölcsészkaráról indultak, de Szabolcsot már a József Attila Gimnáziumban is tanítottam. A családjukkal voltak leginkább – ők autonóm világot alkottak: Szabolcs és Géza azonban szenvedélyes sétálók voltak, s szinte minden nap összeakadtunk a móló környékén, a szőlők között vezető szép úton, a Róka-rántónál. Párszor velük tartottam, s ha jól emlékszem, egyszer Tandori Dezső és Weöres Sándor szókincsének kimeríthetetlen gazdagságáról hoztak fel példákat.

Mint említettem, a szigligeti irodalmi ismeretségek közül számomra a legemlékezetesebb Nemes Nagy Ágnes, Lengyel Balázs, Ottlik Géza, Vas István, Szántó Piroska társasága volt. Nem voltam az asztaltársuk, nem mondhatom, hogy a baráti körükhöz tartoztam, de emlékezetes beszélgetéseket őrzök.

Nemes Nagy Ágnesnek valaki megemlítette, hogy interjút készítettem Bibó Istvánnal. Kabdebó Lóránton keresztül üzent – őt a Petőfi Irodalmi Múzeumból ismertem –, hogy hálás lenne, ha elolvashatná. Odaadtam az interjút Lórántnak, később Nemes Nagy vele üzent, hogy valamikor, ha ráérek, a déli órákban kopogjak be hozzá. Köntösben ült, az *Új Írás*-ban megjelent fiatalkori fényképéről ismert varázslatos szépsége megkopott, de személyiségének varázsa töretlen volt. Leültetett, rövid hallgatás után egyetlen kérdése volt:

– Tényleg megverték?

Az interjú szövege önmagát magyarázta, Bibó fiatalkori írásait a *Válasz*-ból ismerte, sőt személyes kapcsolatuk is volt – Ravasz Boriska, Bibó felesége a Loránffy Zsuzsanna Gimnáziumban a tanára volt. Nemes Nagy Ágnest mélyen megrendítette az a brutális tény, hogy ezt a csupa humánus embert fogolyként, éhségstrájkja idején, megalázóan megverték.

Már megvolt Szentantalfán a házunk, amikor egyszer meglátogatott bennünket. Én botor módon akkor nem vele, hanem a férjével, Lengyel Balázzsal,

a Márciusi Front akkor legfiatalabb alapító tagjával készítettem interjút. 1945 után folyóiratuknak, az *Újbold*nak Balázs volt a főszerkesztője, s kritikái is bátrak, friss hangúak voltak. Az interjú során azonban kiderült, hogy Lengyel Balázs súlytalan emberré vált. Házunk Balatonra néző teraszán ültünk, nyugodt, szép volt az alkonyba hajló délután. Emlékezetembe rögzült: Ágnes a terasz bástyaközei szélén ülve próbált sügni Balázsnak, aki érthető-érthetetlen okokból egyre jobban elbizonytalanodott. Próbáltam információt tartalmazó kérdésekkel segíteni, nem jutottunk az ötről a hatra. Az interjú használhatatlan volt, nem is került be a Márciusi Front tagjaival készült kötetbe.

Hogy miért voltam botor? Két okból is: egyrészt, mert nem Nemes Nagy Ágnessel, a korszak – ez ma már látható – talán egyik legnagyobb költőjével készítettem interjút, vagy ha már így, ebben a kombinációban ültünk le beszélgetni, nem az *Újbold*ról, pontosabban arról a lelkiállapotról faggattam Lengyel Balázst, amit Horváth Márton kíméletlen, s végül a lap felszámolásáig vezető írása, a „Babits halotti maszkja” váltott ki belőlük. Másodszor azért voltam botor, mert nem tudtam – nem vettem korábban észre –, hogy a házaspár útjai akkor már elváltak, hogy nem véletlenül laknak külön szobában Szigligeten; s hogy ha Balázs új élettársa, felesége (?) a gyerekekkel együtt egy bérelt szobában szintén Szigligeten tartózkodott, ő is kiköltözik a faluba. Nemes Nagy Ágnes nyilván rangon alulinak érezte volna, hogy egy múltfeltáró interjú kapcsán ezt tematizálja. De a segítő szándék mellett is jól érzékeltém távolságtartását.

E különös látogatáshoz még egy – Nemes Nagy Ágnes személyiségét jól jellemző mozzanatot – idéznék. Megkérdezte az őket uzsonnával kínáló Marikát, megnézhetik-e a házat belülről. Mikor beléptünk a „nagy szobába”, meglátta az ajtó mellett álló zöld bársonnyal áthúzott szófát, megsimogatta, majd ráült:

– Ilyen szófa volt nagyanyáméknál is.

Mint említettem, Nemes Nagy Ágnes társaságával nem volt közvetlen kapcsolatom. Vas Istvánt ismertem egyedül személyesen. Ő – ha a folyosón véletlenül összetalálkoztunk – nemcsak köszönt, de nagyon barátságosan el is beszélgetett velem, Szántó Piroskával az esti órákban, telefonvonalra várva, a titkárság előterében várakoztam együtt gyakran. (Az 1970-es évek második felében Szigligetnek még nem volt önálló automata telefonközpontja. Badacsonytördemicet kellett hívni, s az Tapolcán keresztül kapcsolta a fővárosi számot, pesti hívás esetén a Badacsonytördemic 114-et – ez volt az alkotóház telefonszáma. Néha másfél-két órát kellett várni.) Míg Vas Istvánt csöndes bölcsesség jellemezte, Szántó Piroška éles esze harsány szókimondással s ragyogó humorral társult.

Nos, Ottlik Géza, Vas, Szántó, Nemes Nagy az egyik szabad társalgóban esténként „szentistvánózott” vagy más szótájékat, műveltségi vetélkedőn alapuló társasjátékokat játszott. Hogy mik a pontos játékszabályok, azt nem tudom felidézni, de nem is ez a lényeg, hanem az a szókincs és ábrázoláskészség, amit a szinonimák gazdagítása vagy egy korszak, történelmi szereplő tömör, meghatározott időtartamú jellemzése során, jókedvben és közvetlenségben egymást felülmúlva bemutatnak. Lenyűgöző volt. Nem vették rossznéven, ha hallgatóként középük kéredzkedtem, ámulva hallgatva a szó- és gondolat-tűzijátékokat.

X. Az MTA tagja lettem. Okkal hiányolt utódok

A hetvenes évek derekán voltam először meghívott az MTA IX. Gazdaság és Jogtudományok Osztálya (a továbbiakban IX. Osztály) ülésén. Akkor Eörsi Gyula volt az Osztály elnöke: a Szociológiai Bizottság munkájáról kellett számot adnunk. A részletek elmosódtak, de emlékezetemben megőrződött a tisztelet, a feszültség érzése, amit akkor átéltem. Az arcok többsége ismeretlen volt a számomra.

Mint korábban említettem, 1960-ban lettem kandidátus, 1976-ban a tudományok doktora. Joggal érezhettem magam ily módon a tágan értelmezett tudósközösséghez tartozónak, az akadémiai tagság mindazonáltal – indokoltan-indokolatlanul – számomra magasabb régiókban lebegett.

A szociológia késői intézményesülése okán az ún. nagydoktorok száma a hetvenes évek elején még alacsony volt, s így nem volt túlságosan széles az a „sokaság”, amely az akadémiai tagság szempontjából számbavehető volt. Emellett a minősítési rendszerben fékek is működtek, s számos kiváló kutató tudományos előmenetele korlátozott volt. Hankiss Elemért, Andorka Rudolfot mindenképpen azok közé sorolom, akik – ha nincsenek gátló körülmények – nálam előbb, vagy legalábbis velem egyidejűleg számot tarthattak volna a jelöltségre.

1980-ban került szóba a jelölésem. A IX. Osztálynak akkor két szociológus tagja volt: Szalai Sándor és Kulcsár Kálmán. Jelölésemet ők támogatták, de az Osztály még korainak tartotta. Szalai Sándor azonban kitartott a jelölésem mellett, s 1982-ben a IX. Osztály zárt ülésén, titkos szavazással el is fogadta.

A tagjelölést megelőző hetekben – akkor pártfórumokon is – különféle háttércsatározások folytak, aminthogy folynak ma is, a politikai rendszer változása ellenére. Ezek mindig különösen erőteljesek egy olyan akadémiai osztály esetében – s a IX. is ilyen –, amelynek tagsága több tudományterületről

rekrutálódik (közgazdaság, jog, szociológia, politológia, településtudomány stb.). Ezért a választásom előtti hetekben, hogy az alkudozásokban való részvételemnek még a látszatát is kerüljem, leköltöztem Szigligetre, s folytattam az értékekkel, értékminőségekkel foglalkozó (a *Valóságban* 1982-ben megjelent) cikkem írását.

Azt természetesen tudtam, hogy melyik nap van az ún. tagválasztó osztályülés, s – mint említettem – aznap ültem a jegyzeteim fölött, nem tudtam koncentrálni. Talán már este 7 óra is lehetett, amikor szóltak a gondnoki irodáról, hogy telefonon keresnek. Hadd írjam le hálám jeléül újra: Szalai Sándor hangja recsegett bele a telefonba.

– Megfelelő szavazatszámmal az Osztály javasol, én akarok elsőként gratulálni.

Az ember a hosszú évek során belefásul bizonyos processzusokba, így a májusi közgyűléseken elhúzódó hosszú szavazási, szavazatszámhlálási aktusokba is. De taggá választásom napján, 1982. május 7-én, amikor a Szentágotthai János elnökletével folyó 142. közgyűlésen kihirdették, hogy az Akadémia levelező tagjává fogadott, ugyanaz a belső boldogság töltött el, mint Szalai Sándor telefonja pillanatában.

A tagságról szóló oklevelet az új levelező tag székfoglaló előadásán adja át az Osztály elnöke. 1983. február 3-án került sor erre az ünnepi aktusra. Zsúfolásig megtelt az előadóterem. Pályatársak, barátok, rokonok. Mégse valami fényesre sikeredett ez a szépnek ígérkező esemény. Mondják, nagy rutinnal rendelkező előadó vagyok. Nem álszerénykedés talán tőlem, hogy ezt megállapítom magamról: 1946 óta volt sok alkalmam, hogy begyakoroljam e mesterséget: az ifjúsági mozgalomban, gimnáziumi tanárként, s az egyetemen. Ám csak a szabad előadásban voltam gyakorlott. A székfoglalót illik felolvasni, s valami irracionális okból a szöveg hiba nélküli felolvasása mindig nehézséget okozott, ez esetben is többször belebakiztam. Megkeseredett ettől a szájam íze. De túlestem rajta. Az előadás szövegét – *Új kérdések, megválaszolatlan dilemmák az értelmiségkutatásban* – később az Akadémia Kiadó megjelentette.

A témaválasztással függ össze a másik feszültségforrás. Szakmai körökben ismert volt Konrád György és Szelényi Iván könyve, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, vagy legalábbis annak főbb tézisei. A szöveg számomra is ismert volt. Jóllehet a könyvük elméleti alapvetésével nem mindenben értettem egyet, rendszerkritikájuk alapvetően igaz volt; a könyvük elkobzása botrányos eset. Szelényi Iván hosszú évekre való száműzése a szakma számára is vérveszteség volt. A politikai vezetés, s balos szociológus kollégák is kritikai állásfoglalást vártak tőlem. Ebből adódott a teremben érzékelhető másik fe-

szültségforrás. Én Szelényi Iván nevét azonban sem akkor, sem később elítélőleg ki nem ejtettem a számon, az értelmiség új uralkodó osztályá szerveződésével kapcsolatos vitát pedig mint a nemzetközi szociológiában jelenlévő fontos irányzattal kapcsolatos polémiait említettem: „A szubsztantív és racionális redisztribúció elmélete megújította a szociális antropológiát és a szociológia fogalomtárát is gazdagította. A redisztribúció fogalmi sémái azonban nem helyettesíthetik a formációelmélet kategóriáit, mert azok a társadalom szerkezeti jellemzőit az absztrakció magasabb szintjén jelenítik meg.” Ezt a hangleütést ma is vállalom, mert amit mondtam, egybecsengett a meggyőződésemmel.

Szelényi Ivánt egyébként már 1985-ben – talán akkor jött (jöhetett) először haza – meghívtuk a Vezetőképző Intézetbe előadás tartására, s amikor erre lehetőség nyílt, 1990-ben, elsőként javasoltuk – eredményesen – az MTA levelező tagjának. Ezzel neki és önmagunknak is tartoztunk. 1998-ban – a hazai és nemzetközi szociológiában játszott szerepét, eredményeit tekintve megkésettlen – levelező tag lett Ferge Zsuzsa is.

Ezután azonban, hiába sokasodott a szociológiai tudományos doktorok száma, az új szociológus levelező tagokkal kapcsolatos javaslataink sorra kudarcot vallottak. Így nem kapták meg a szükséges számú szavazatot olyan rangos kutatók, egyetemi tanárok, mint Angelusz Róbert, Somlai Péter, Csepeli György, s legutóbb Kolosi Tamás.

Pedig a IX. Osztály tudományunkat a maga eszközeivel egyébként támogatja. Az osztályok s osztályunk szerkezete szorulna meggyőződésem szerint felülvizsgálatra. Álláspontom (álláspontunk) kifejtése azonban túlmutat e mostani írás keretein.

XI. Hivatalos és magánjellegű külföldi utak, tanulmányutak

Németország – Heidelberg, Hamburg, Bielefeld

E tanulmányutakat az ELTE külkapcsolatainak köszönhetem. Talán először Heidelbergről.

Egyetemünk a Karl Ruprecht Egyetemmél társegyetemi viszonyt létesített, amelynek keretében a két egyetem szociológiai tanszékei között is állandó – szerződésben is rögzített – kapcsolat jött létre. Ennek keretében talán 1980-ban jártam először M. Rainer Lepsius professzor meghívására Heidelbergben. Lepsius a német szociológia nagy öregje volt: *A szociológia története Németországban és Ausztriában 1918–1945* című cikkgyűjteménye s annak fundamentális előszava, amelyet a *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 1981. 22. különszámában is megjelent, alapműnek számít. Ő a tanszékeink közötti együttműködést szívügyének tekintette, s a meghíváson kívül egy alkalommal egyhónapos vendégkurzust is tarthattam „A magyar szociológia intézményesülésének története” címmel. Kollégáim közül is többen jártak Heidelbergben, az ő munkatársai pedig a mi vendégeink voltak. Ennek az együttműködésnek talán a legkiemelkedőbb pontja az 1989 júniusában megrendezett „Elitkonferencia” volt, amelynek keretében magyar társintézetek kutatóinak részvételével több előadás hangzott el az elitek – a gazdasági, politikai és tudáselit – történetéről és szerkezetéről Magyarországon, illetve Németországban. A bevezető előadást Lepsius professzor és én tartottuk.

Bár nem tartom feladatommak, hogy egy-egy városról, ahol megfordulok, útikönyvet idéző beszámolót tartsak, és Bamberg is varázslatos a maga nemében, Heidelbergről szólva mégis megemlítem, hogy a Neckar folyó egyik partján, a városmagban van a több száz éves múltra visszatekintő egyetem, míg vele szemben, a túlparton egy eredeti természeti szépségét megőrző csupazöld hegy magasodik, mely a rajra keresztül vezető Filozófus sétánnyal a maga nemében páratlan látvány. Főleg, ha hozzáteszem, hogy az emléktábla szerint Hegel, Schelling és Fichte is gyakran sétáltak a Filozófus sétányon.

S talán még egy érdekesség: a 18. században az egyetemnek saját kis börtön-épülete is volt, amelyet épségben megőriztek. Az üres tömlöcterem falai őrzik az egykori „rabok” falfeliratait, epigrammáit, aláírásait.

Igen sok ismerettel és érdekes emberi kapcsolattal gazdagodtam Bambergben is, amely az egyetlen német város, amelynek épületei teljes épségben átvészelték a II. világháború éveit. Szociológiaprofesszora magyar származású volt, s régi barátja Cseh-Szombathy Lászlónak. E tanszékkal a családszociológia témakörében szerveztünk közös kutatást, mivel a bambergi egyetem szociológia tanszéke a németországi családkutatás egyik központja volt.

Intézményes volt a kapcsolatom a Bielefeldi Egyetem szociológiai tanszékével is, személyesen Rolf Klima professzorral. Ez a Ruhr-vidék szívében fekvő város mélyebb nyomot nem hagyott bennem – bár a fásítási program eredményeként lakhatóvá vált –, ám Klima professzorral való kapcsolatom igen gyümölcsöző volt. Ő a szociológia intézményesülését kutatta az 1918–1950 közötti időmetszetben a német egyetemeken, és ez a téma rokon volt saját, illetve tanszékünk több munkatársának kutatásaival.

Sajátos módon azonban az NSZK politikai rendszeréről a legtöbb ismeretet egy váratlan meghívásnak köszönhetem. A meghívó a Goethe Intézet volt, az időpont: 1980 augusztusa. Még behozható késéssel került kezembe egy kis levél kíséretében az „Einladung”. A kísérőlevélben az állt, hogy a részletek tisztázása végett hívjam fel a budapesti képviselőtünk titkárát, Jürgen Boddich urat, és ő tájékoztat. A meghívóban egyébként az állt – nem akartam hinni a szememnek –, hogy a Német Szövetségi Köztársaság Kormánya Külügyminisztériumának felhatalmazásával meghívna, vegyek részt abban a nemzetközi tudósdelegációban, amely az 1980. szeptemberi választások valamennyi szakaszát – a kampányidőszak fontosabb eseményeit több helyszínen, s annak záróaktusaként a nagy pártok vezetőinek televíziós vitáját, magát a választásokat, az eredményhirdetést, annak a pártok által való fogadtatását – a kormány vendégeként nyomon követi.

Jürgen Boddich úr azt kérte, személyesen találkozzunk, s mert késésben vagyok, lehetőleg holnap reggel 11-kor, az Andrássy úti Opera – lehet, hogy akkor Művész – cukrászdában. Időben érkeztem, de ő vélhetően előbb, mert finoman intett, amikor beléptem.

– A televízióból ismerem az arcát, elég gyakran szerepel.

Rögtön a tárgyra tért. Ez egy húsztagú delegáció, tudomása szerint a többségük amerikai: politológusok, szociológusok. Bonnban 3 napot fogunk tölteni, ez alatt találkozni fogunk a CDU, CSU, az SZDP és az FDP valamelyik vezetőjével. Ezt követően onnan busszal, Kölnön keresztül először Dortmundba megyünk, majd rövid ebédszünet, séta után Hamburgba.

– Itt találkozhatnak a DKP vezetőjével, majd Münchenbe repülnek. Itt két éjszakát hotelben töltenek: az első napon beszélgetés a CSU vezetőivel, a második napon részt vesznek egy választási gyűlésen. Másnap Köln érintésével érkeznek vissza Bonnba. Itt négy napot töltenek: a televízió egyik stúdiójából figyelhetik a vezető politikusok tv-vitáját. A kampánycsend alatt séta Bonnban, illetve a kölni Dóm megtekintése – ezek természetesen alternatív programok. A választás napján meglátogatnak több választói körzetet, majd az urnák lezárását követően a Választási Bizottság helyiségében nyomon követhetik a beérkező eredmények regisztrálását. Még az éjszaka folyamán találkozhatnak a győztes, illetve vesztes pártok vezetőivel. Elfogadja e munkaigényes útra a meghívásunkat?

Gondolkodás nélkül mondtam igent.

– Megvallom, az egész nagyon álomszerű. De árulja el, hogy kerültem én a képbe?

– Ez maradjon a mi titkunk, de annyit elárulhatok, hogy a személyére szóló javaslatot egy nagy tekintélyű szociológusprofesszortól kaptuk. Ami az adminisztrációs, pénzügyi ügyeket illeti: ön a mi vendégünk. Minden költségét – repülőjegyét, szállását, étkezését – mi fizetjük, napidíjat azonban nem adhatunk, ezért zsebpénzt hozzon magával. Úti okmányait minisztériuma külügyi osztályán átveheti, mi jegyzékben, a minisztérium útján kértük útja engedélyezését; szolgálati útlevelet, amelybe a vízumot bepecsételjük, időben megkaptuk, visszaküldjük. A többi ezt követően önre tartozik. A kölni repülőtéren fogja önt várni egy munkatársunk, akinek – utólagos engedélyével – a fotóját megküldtük. További információért hozzá fordulhat. Jó utat.

Mivel minden pontosan úgy bonyolódott, ahogy azt Boddich úr felvázolta, programom menetrendszerű ismertetésétől eltekintek, csak néhány benyomásomat idézném fel.

Egy Rajna-parti, kellemes, panzió jellegű kis hotelben volt a szállásunk. A húsztagú „delegáció” tizenhét tagja amerikai politológus volt, szociológus nem volt közöttük. Udvariasak voltak, de országunkkal kapcsolatban nem volt kérdésük. A másik kelet-európai egy belgrádi volt, szabadidőm javát vele töltöttem.

Ami a programot illeti: a Kereszténydemokrata Pártban (CDU) való látogatás formális volt; a Szabad Demokrata Pártban (FDP) viszont Lambsdorff gróf vendégei voltunk, aki érdemben is szót váltott velünk. Kérte, kísérjük el munkasétájára; minden utunkba eső tér tele volt hangszórókkal; kísérői kihúztak egy transzparenst: „Válaszd az FDP-t”. A gróf egyik lába rövidebb volt a másikonál, de a járása ennek ellenére magabiztos, mondhatnánk, délceg volt. Kiváló szónok volt, percek alatt elérte, hogy a közönség odafigyeljen rá.

De kinyilatkoztatott, nem kérdezett. Dialógust – legalábbis amikor mi kísértük – nem sikerült kialakítania.

A Szociáldemokrata Pártban Egon Bahr, a párt külügyi szakértője fogadott bennünket. Jól tájékozott, ravasz, kiváló vitakészségű politikust ismertem meg benne. Álláspontja hűen tükrözte Schmidt kancellár pozícióját:

– A NATO tagjai vagyunk; európaiak, de az USA barátai; a Szovjetunió atomnagyhatalom, és olyan realitás, amellyel számolnunk kell. Ugyanakkor a Varsói Szerződés országait nem szabad egységes tömbként kezelni. Támogatnunk kell ezen országokat – ahol van ilyen irányú kezdeményezés – a reformok végigvitelében, a nemzetközi pénzügyi szervezetekben való emancipálódásukban.

Hamburg szép város, de a Német Kommunista Párt (DKP) vezetőjével való találkozásunk érdektelen volt. Talán egy százalékot kaptak.

A Keresztény Szociális Unió (CSU) vezetőivel Münchenben találkoztunk. A párt központjában való látogatásunk előtt meghívtak Holldauba, a bajorországi komlótenyésztés központjába. (A komló a sör legfontosabb alapanyaga; a sör a bajorok nemzeti itala.) Egy kaszinó nagytermébe vezettek, ahol legalább ezer ember számára volt terítve. Négy teremhosszúságú asztal két oldalán pogácsa és óriási söröskorsók, amelyeket a színpadon ülő pártvezetők beszédei közben folyamatosan cseréltek. Csak literekben mérhető az egyes résztvevők által elfogyasztott sör. A vezérszónok Stoibert volt – akkor még második ember a pártban. Az ő beszéde sem nevezhető mérsékeltnak: a szociáldemokratákat objektíve (!) kommunistáknak titulálta, a Schmidt-kormányt az NDK által befolyásolt bábkormányának. Az egyre kapatosabb hozzászólók – hajnalig tartott a dínomdánom – még messzebb mentek: Brandtot, Schmidtet Moszkva ügynökének titulálták, Wehnert – aki a harmincas években valóban kommunista volt, de a perek időszakában szakított a kommunista mozgalommal, s kulcsszerepet játszott az új szociáldemokrata program(ok) kidolgozásában – moszkvai instruktornak: „Le velük!” „Telepítsék át őket az NDK-ba!” „Wehner tűnjön el!” „Tegye le a német állampolgárságát!” S a jelenlévő CSU-vezetőknek nem volt egyetlen mérséklő szavuk sem.

A társaságunkban lévő amerikai újságírókat megbotránkoztatta a gyűlés alpárisága. Másnap a CSU székházában, ahol Stoiber fogadta a delegációt, családottságuknak hangot is adtak. Stoiber családiasnak nevezte a hangulatot:

– Ami a szívükön, a szájukon.

– A komlót – a Schmidt-kormány hibás politikája miatt – csak nyomott áron lehet értékesíteni, ez az emberek keserűségének az oka. Ami pedig a nehezményezett jelzőket illeti: ez kampány; menjenek el a szerkesztő urak

a kongresszusi-szenátusi választások idején a „földszintes Amerikába”, hasonló hangokat fognak hallani.

Amerikai kollégáinkat ez nem nyugtatta meg, s amikor elvittek bennünket az Egyházak Világtanácsa tagjához, aki Németországban is közmegebecsülésnek örvendett, s több civil tömörülésben elnöki funkciót töltött be, a vele való találkozás során a kérdést újra szóba hozták. Ez emlékezetem szerint így történt: a püspök a rezidenciáján fogadott. Galambósz férfi volt, méltóságot, tekintélyt sugárzó megjelenéséhez illő higgadt, mértéktartó szavai tiszteletet ébresztettek, teljes egyetértést azonban nem. Kiegyensúlyozottnak, nyugodtnak, szélsőségektől mentesnek minősítette a választási kampányt. A mi tapasztalatainkkal ez – finoman szólva – nem teljesen vágott egybe. Ennek többen hangot is adtunk, az egyik amerikai kollégánk – egyébként a *The New York Times* külpolitikai rovatának munkatársa volt – ellenvéleményünket nyomatékosítva, de a szereplőket meg nem nevezve, felidézte a holldai gyűlésen elhangzott szavakat. A püspök úr hitetlenkedve hallgatta a hozzászólást, majd kételyének finoman hangot adva, megkérdezte:

– Hol hallottak ilyen minősítő jelzőket?

– Holldauban – hangzott a válasz.

– Tehát Bajorországban! Kérem tudomásul venni, hogy Bajorország nem Németország!

A televíziós vitán H. D. Genscher, H. Kohl, F. J. Strauss és Helmut Schmidt kancellár vett részt. Jegyzeteket nem készítettem, a részletekre nem emlékszem. Főleg az atmoszféra, a vita stílusa érdekelt. Szilárd elvi politikai nézetek világos kifejtése, a sértő jelzők szándékolt kerülése jellemezte. Úgy éreztem, ezt a stílust a legmeggyőzőbben, humorral finoman fűszerezve, Genscher tudta megjeleníteni.

A vitapozíciókat egyértelműen meghatározta, hogy Schmidt és Genscher a négy év óta kormányzó SDP–FDP koalíciót képviselték, Brandt a kormányzó párt főtitkára volt, Strauss pedig Bajorországban a parlamenti többség vezéréként a bajor kormány miniszterelnöke. Kohl az ún. keleti politikát bírálta, a túlságos lojalitást a francia kormány iránt. A keleti politika kérdésére Schmidt kancellár válaszolt:

– Strauss miniszterelnök úr, ha jól vagyok tájékoztatva, ön szintén magyarországi látogatást tervez, akárcsak én, és nemkülönben támogatja Kádár úr reformtörekvéseit is.

A példa nyilván magyar vonatkozása miatt őrződött meg bennem, de a vita stílusát e finom pengeváltás remélem, jól jellemzi.

Befejezésül: igen érdekes volt a pártok központjaiban tett látogatás, amire a választási eredmények kihirdetését követően került sor. Ezek mind

ugyanazon a sugárúton állnak, egymástól szinte csak karnyújtásnyira. Az SDP és az FDP székházában – a választást a koalíció nyerte, nagy fölényrel – ünnepi volt a hangulat. Amikor az SDP-nél jártunk, még sem Brandt, sem Schmidt nem érkezett meg. A következő „megálló” az FDP székháza volt: itt már szerencsénkre jelen volt Genscher, akinek kísérőnk be is mutatott bennünket. Egy koccintásnyi ideje volt csak; a teremben és a megnyitott irodahelyiségekben több száz választási aktivista ünnepelt.

A CDU-nál borús volt a hangulat, de senki sem látszott leforrázottnak. Egy nagy térkép mutatta, hogy melyik tartományban, nagyobb városban hány százalékot kaptak a párt képviselői. Kohl és vezérkara még nem volt jelen: vélhetően még tartott az értékelő megbeszélés. Várták Strauss érkezését is: ő a maga által vezetett helikopteren úton volt Bonnba. Még a CDU székházában tartózkodtunk, mikor megérkezett. Azonnal a nagyterembe jött, és rögtönzött sajtóértekezleten válaszolt a jelenlévő német és külföldi újságírók kérdéseire. A CSU vezérében egy nyugodt, profi politikust ismertem meg. A legmeglepőbb az a kijelentése volt, hogy

– ... vereséggel felérő győzelmet aratott a koalíció. Jól érződnek a repedések; a legközelebbi választást olyan párt fogja megnyerni, amely nem bizonytalankodik a rakétatelepítés körüli vitában...

A hajnali órákba nyúló „kirándulás” után elbúcsúztam a kollégáktól, kísérőktől. Délután már Kölnben, a repülőtéren voltam, és alig egy órával később úton Budapest felé.

Egy kormányzásra hivatott száműzött elit nyomában.

Riportok Budapesten, Párizsban, Londonban, New Yorkban és Washingtonban

A hetvenes-nyolcvanas években – hála Eörsi Gyula rektornak és Poszler György rektorhelyettesnek – stabilizálódott intézetünk helyzete. Kiváló helyetteseim, Németh Dénes és Kovács I. Gábor jóvoltából a saját kutatásaimmal és kutatómunkáimmal is folyamatosan tudtam foglalkozni. Ezek fókuszában – intézeti munkatársak közreműködésével – az értelmiség-, később az elitkutatás állt. Az intézet munkacsoportjaiban lefolytatott viták segítettek a tervek (hipotézisek, kérdőívek, riportvázlatok) és eredmények kiértékeltebb, pontosabb megfogalmazásában, de a kutatások egyre inkább önállósultak, s az eredmények nevekhez, szerzőpárosokhoz kötődtek.

Ebben a helyzetben lehetőség nyílt időigényesebb egyéni vállalkozások kivitelezésére. Talán Erdei Ferenc fogalmazta meg azt a gondolatot, hogy az elmúlt másfél évszázadban Magyarországot három különböző irányból érkező és egymástól eltérő értékírányultságú reformnemzedék akarta megújítani. Az első Teleki László, Kossuth Lajos, Széchenyi István, Eötvös József, Arany János nemzedéke. A második Ady Endre, Jászi Oszkár, Szabó Ervin, Somló Bódog, Asbóth János, Szekfű Gyula. A harmadik József Attila, Illyés Gyula, Bibó István, Szabó Zoltán, Mónus Illés, Rajk László, Kádár János.

A felsorolás és a rendszerezés is ötletszerű, több ponton is megkérdőjelezhető, de abból a szempontból mindenképpen tanulságos, hogy a háborúk, forradalmak hogyan osztották meg, siklatták ki a pályájukat.

A magyar reformelitek sorsa néhány kollégámmal együtt engem is foglalkoztatott. A pályázati pénzekből megkezdődhetett a 19–20. század kezdetének kutatása. Kezdetben ez a korszak is vonzott, de a kutatás koordinálását Kovács I. Gábor kollégám vette át.

Kezdeményezésünk nyomán a szakmai éltek empirikus kutatása sokfelé ágazott, én azonban egyéni utat választottam: nekivágtam, hogy interjúkat készítssek a harmadik nemzedék itthon élő és a világban szétszóródott tagjaival.

Jóllehet az ún. életútinterjú készítését magam is tanítottam, de természetesen más dolog a gyakorlat. A szimulált viselkedéstől, az önigazoló mondatoktól eljutni a „vallomásos” helyzetekig nehéz feladat: gyakorolni kellett.

Az első „próbainterjú” Hoffmann Tamással közösen Féja Gézával készítettük. A beszélgetés nem sikerült, Féja mesélő kedve parttalan volt, mederbe terelhetetlen, szenilitása előrehaladt.

Szaknyelven szólva, terepre mentem gyakorolni az életútinterjú szakmai fogásait: Bajára, ahol, mint említettem, akkor Gajdócsy István volt a járási tanácselnök. Baján és a járás öt nagyközségében csináltam magnós interjúkat tanácselnökökkel, iskolaigazgatókkal, tanárokkal, orvosokkal. Ez még a hetvenes évek elején volt.

1971-ben az egyetemen szemináriumot tartottam „Értelmiségi társaságok, szerveződések, folyóiratok a harmincas években” címmel. A különféle szerveződések sorában fontos „gyűlde” volt a Bartha Miklós Társaság, amelynek spiritusz rektora Fábián Dávid volt. Emlékezetem szerint a Kosztolányi Dezső téren vagy annak környékén lakott. Barátságosan fogadott, megajándékozott József Attiláról írt könyvével, s elmondta, hogy társaságukat a világgazdasági válság éveiben Darvas József, Erdei Ferenc (?), Féja Géza, Illyés Gyula, Erdélyi József és József Attila is látogatta. Vele való kapcsolatát könyvben írta meg – ezzel ajándékozott meg, amely a Bartha Miklós Társaság Füzetei című sorozat első köteteként jelent meg, és tartalmazta József Attilával közösen írt

röpiratát: „Ki a faluba”. Ennek dátuma 1930. május 29. Ezt követően gyakran levelével is megtisztelt ez az álmodozó, igazi „homo dilletante” típusú, minden iránt érdeklődő – szakmáját tekintve – orvos. Később Hanák Gábor szerkesztésében televíziófelvétel is készült róla.

Rapcsányi Lászlóval közösen rádióinterjúkat készítettünk prominens értelmiségiekkel. Ezek a Rádió Archívumában őrződtek meg. Az élményanyag is inspirálta, hogy a harmadik reformnemzedék itthon élő tagjaival televíziós interjút is kezdeményezzek. Ekkor már Hanák mellett a forgatásokon részt vett operatőrként Sára Sándor és dramaturgként Csoóri Sándor. Kezdeményezésünket támogatta Szinetár Miklós elnökhelyettes – az első időkben talán még művészeti vezetői rangban –, és Sylvester András, a Közművelődési Főosztály vezetője.

Miután a magyar történelmet paradoxonok, tragikus kitérők jellemzik, 1976–77-ben a megkérdezendők listáján szereplők többsége vagy ún. 56-osnak minősült, vagy (és) részt vett az akkor toborzódó, aktivizálódó ellenzékben. Mi úgy tettünk, mintha e tényekről nem lenne tudomásunk, másrészt – a letiltást elkerülendő – taktikai lépésre szántuk el magunkat. Erdei Ferenc nevéhez kapcsoltuk vállalkozásunkat, másrészt – jóllehet ez öncsonkító lépés volt – kérdéseinket a harmadik reformnemzedék toborzódásának elsősorban a két világháború időszakára összpontosítottuk. Nem lehet feladatom e folyamatok akár csak jelzésszerű felvázolása is – a helyzet érzékeltetésére azonban röviden megemlítem, hogy 1973–77 között balra lendült ki az inga. Az induló reformok befagyasztásának, a reformerek kibuktatásának vagy hátrébb sorolásának éveit éltük. 1978-ban az ellenzék felerősödő mozgását egyrészt szigorodás követi, másrészt pedig a hitelválság kialakulása és ettől nem függetlenül, a külkapcsolatok pragmatikusabb kezelése, az ún. helsinki folyamatban való aktívabb részvétel. Ekkor volt napirenden továbbá a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának magyarországi becikkelyezése.

Ezen utóbbi fejleményekre alapoztam én joggal naivnak minősíthető optimizmusomat – az ellenhatások ugyanis nem kevésbé voltak erősek, ám ezekről az alvajárók magabiztosságával, legalábbis kezdetben, nem vettem vagy nem akartam tudomást venni. Ide sorolhatóak a brezsnyevi–andropovi adminisztráció szigorodó megtorló intézkedései és magyarországi áttételei, a fellazítástól, a liberalizációtól való félelem; az 1978-ban újra meghirdetni szándékozott gazdasági reformintézkedések elnapolása, a romániai magyarság helyzetével kapcsolatos vita kiéleződése, és nem utolsósorban az ellenzék léte, jelentkezése a nyilvánosságban. Ezeket az ellenhatásokat egyébként akkor sem lehetett volna egyszerűen figyelmen kívül hagyni, ha interjúalanyaink (illetve munkásságuk) nem lettek volna központi szereplői e mozgalmaknak.

Az említett történések egybeestek az Erdei-film és a Bibó Istvánnal készült magnós életútinterjú felvételeivel. A párhuzamosság akkor is nyilvánvaló, ha bizonyos eseményeket elfedett az indokolt konspiráció. Az „érintkezési pontra” utaló figyelmeztetést – igaz, egy véletlen találkozás alkalmából – a „legmagasabb helyről” kaptam.

1977. május 26-án az MSZMP KB székházában jártam. Borbély Sándor, a Központi Bizottság – amúgy keményvonalas – titkára egy dokumentum szerkesztésében való közreműködésre szándékozott felkérni, amit elhárítottam. A beszélgetés közben benyitott Kádár János. Egyébként – mint mondják – mindig váratlanul „köszönt be” a KB-titkáraihoz. Magam 1956 után személyesen egyszer sem találkoztam vele; a forradalom előtt is legfeljebb kétszer, de sohasem négy szemközt. Felálltam, mondván, hogy amíg tárgyalnak, én kimegyek a váróba.

– Ne menjen Huszár elvtárs – így Kádár –, legalább megtudjuk, mi újság az ELTE-n. (!) Borbély elvtárs reggel virággal köszöntött, akkor nem volt időm reflektálni rá, gondoltam, most egy konyak mellett bepótolhatom. Legalább maga is koccint velünk. (Május 26-a volt, Kádár János 65. születésnapja.)

Természetesen ottmaradtam, de a rövid, egyébként érdektelen beszélgetést megpróbáltam felhasználni, hogy megemlítem: az életútjáról kevés az autentikus forrásanyag.

– A Párttörténeti Intézetben százoldalas visszaemlékezések találhatók másodszerelőről, Kádár elvtárostól viszont csupán néhány oldal a Békepárt kapcsán.

Kádár, arcán a filmhíradókból ismert, jellegzetes ravaszkozás mosollyal fordult felém:

– Nézze, Huszár elvtárs, maga nagyon szeret az én régi barátaimmal beszélgetni, ők meg szeretnek mesélni. Én, amíg dolgozom, nem emlékezem, majd ha már nem lesz kötelezettségem, lehet, hogy eljön az emlékezés ideje.

Talán a hirtelen-váratlan közlés magyarázza, hogy megjegyzésére máig emlékszem. Az előző nap ugyanis éppen Donáth Ferencnél jártam – az Erdei-hagyatékban fellelt, 1937 nyarán, kerékpáron megtett körútja állomásairól Makóra küldött levelei másolatát vittem el neki. A „régibarátaim” megjelölés tehát csak Donáthra vonatkozhatott, s talán Haraszi Sándorra. De nála korábban jártunk. Honnan tudhatott Kádár a mi Dániel úti látogatásunkról? A kérdésre csak egy válasz tűnt valószínűnek: a Belügyminisztérium napi összefoglalóiból. Akkor még nem tudtam, hogy Donáth éppen azon a januári napon írta alá a Charta '77 szolidaritási nyilatkozatot, amikor nála forgattunk.

Lehetséges, hogy ennek kapcsán kerültünk „képbe”? De ez csak feltételezés; később az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában nem találtam erre vonatkozó dokumentumot.

A nyugati út: a hangszalagok. Miért engedtek ki?

Kádár mondatának egyébként nem lett közvetlen következménye, de a „hogyan továbbon” mégis el kellett gondolkodnom. Annál is inkább, mert amikor „emigrációs” útitervemet Rátkai Ferencnek, a kulturális osztály vezetőjének, a későbbi miniszterhelyettesnek előadtam, jóllehet támogatott, egyben figyelmeztetett, hogy a lehetetlenre vállalkozom. Kovács Imre, Nagy Ferenc és Gombos Gyula a Szabad Európa Rádió alkalmazottai vagy nyugdíjasai, Szabó Zoltán és Cs. Szabó László a BBC magyar adását szerkesztették, Fejtő Ferenc egy hírszerzéssel is foglalkozó hírügynökség munkatársa, ráadásul *A népi demokráciák története* című könyve miatt a Szovjetunióban is ellenséges személynek tekintik. S volt még egy kérdőjel, amelyet elem rajzolt:

– Mire alapozod, hogy téged, a marxista szociológust, a budapesti egyetem tanszékvezető tanárát fogadnák? Olvastad Gombos könyvét, a *Húsz év után*? Mert abban rólad is szó esik, Gombos az *Erkölc és társadalom* című könyvet elemzi, s a következtetései nem éppen hízelgők.

A levélfüzérként közreadott, 1970-ben, Münchenben megjelent könyvet olvastam, Rátkai aggodalmait nem volt elfogadható indokom megkérdőjelezni, mégis úgy határoztam, hogy – szigorúan a legalitás keretei között maradván – megkísérlem végigjátszani a játszmát.

A figyelmeztetést a jóindulat motiválta, amint azt Rátkai szerepvállalása tanúsította utam szervezése során. Maga a legszegényebb sorból jött, s a szó jó értelmében megőrizte plebejus kötődéseit. Még kollégistaként olvasta a *Puszták népét*, a *Néma forradalmat*, a *Tardi helyzetet*. Mindenekelőtt abban segített, hogy pontosítsuk az emigráció rangos személyiségeinek jelen idejű státusát. Rövid tájékozódás után közölte: az Amerika Hangja és a BBC is kormányadó, az AFP állami hírügynökség, így módon csak a Magyarországon „illegitim” Szabad Európa Rádió minősül ellenséges adónak.

– Az általad említettek közül többen voltak a SZER külső munkatársai, de 1970–77 között nyugállományba vonultak, egyesek hazakészülnek, pozitívan viszonyulnak a korona hazahozatalához, így Nagy Ferenc is, akinek – mint volt miniszterelnöknek – a véleménye különösen fontos a State Department (Külügyminisztérium) szempontjából. Egyedül Borbándi Gyula aktív, s mivel ő a Szabad Európa Rádió szerkesztője (vele háttérbeszélgetést készül-

tem folytatni), csak az ő felkeresésének van „jogi akadálya”. Ennek ellenére szerencsés lenne, ha az érintett országok diplomáciai testületei előzetesen tájékoztatást kapnának az utadról, ha még annyira is magánjellegű, tudományos célú utazásról van szó.

Persze a nyugati magyar emigráció általam felkeresni kívánt prominenseinek ilyenén megítélése korántsem volt általános. Sőt, az MSZMP PB 1976. november 2-i ülésén elfogadott (Puja Frigyes, Grósz Károly és Berecz János által jegyzett), szigorúan titkos jelentés változatlanul abból indult ki, hogy „a fejlett tőkés országok állami szinten koordinálva igyekeznek felhasználni az emigrációt a fellazítás, az ideológiai diverzió céljaira”, s hogy a magukat „jóindulatú ellenzék”-nek tituláló csoportok és szervezetek célja az, hogy „az emigrációs szellemi élet hazai körön belülre kerüljön”. Mivel pedig Nagy Ferenc, Kovács Imre, Szabó Zoltán vagy Fejtő Ferenc nyilvánvalóan „az emigráns szellemi elit” meghatározó személyiségeinek számítanak, nem kívánatos, hogy „hazai körön belül” kerüljenek.

A nyitásból adódó külpolitikai kényszerek azonban erősebbek voltak: az ilyen határozatok elfogadtatásával Kádár nemegyszer feltehetően épp a rugalmasabb lépések (a korona hazahozatala, a Világbankkal való kapcsolatfelvétel) körülbástyázását kívánta biztosítani. Ugyanakkor sokakban rögzült az „ellenséges elemek” képzete. Az emigráció oldottabb, megértőbb megnyilatkozásait egyszerűen az USA hivatalos külpolitikai stratégiaváltásával hozták kapcsolatba. Interjúalanyaim ilyenén megítélését utam során a magyar külszolgálatok nem egy munkatársánál tapasztalhattam.

Ez a vélekedés nem is volt teljesen alaptalan. Az „emigráns szellemi élet” vezetői rendületlenül megőrizték antikommunizmusukat, de egyre világosabban látták, hogy a végső cél – a független, demokratikus Magyarország – megvalósítására a bonyolult nemzetközi helyzetben az evolúciós folyamat felgyorsítása kínálkozik lehetséges megoldásnak. Ugyanakkor érzékelték a helyzetben rejlő objektív ellentmondást is.

A hetvenes évek második felében az említett folyamatok bonyolultabb feltételek között zajlottak, de a stabilitás érdekében a kockázatok ismeretében is folytatni kellett a nyitást és a reform – Kovács Imréék által humanizálódásnak nevezett – politikáját. A hazai „csőlátásúak” sem e paradox helyzetet nem értették, sem az emigrációban végbement változásokat nem akarták tudomásul venni. Rátkai Ferenc, illetve Nagy János az említett határozat és a dilettáns megállapításoktól hemzsező jelentések ismeretében is vállalták utam támogatását.

Mert Nagy János is ezt tette. A külügyminiszter-helyettest korában nem ismertem, viszont már első beszélgetésünk során kiderült, hogy sárospataki

diák volt, s korábban Magyarország washingtoni nagykövete. Leendő interjúalanyaimat – mindenekelőtt az USA-ban élőket – jól ismerte, diákkorában ő is szorgalmas olvasója volt a falukutatóknak. Neki is volt tehát „személyes érintettsége”. Segítőkészségét az is ösztönözhetette, hogy kollégiumi társa volt Kőrösi Józsefnek, akárcsak több kollégámnak a *Valóság* szerkesztőségéből.

Nagy János a találkozónkon szűkszavú volt, azt is mondhatom, kimért, de lehet, hogy csak az ideje volt kevés. Kérdései azonban gyakorlatiasak voltak, s mint később kiderült, az utam szempontjából hasznosak: hány napra tervezem a „kiküldetést”; mennyi pénz áll a rendelkezésemre; pontosan hány emberrel kívánok találkozni? A pontos összegre ennyi év távlatából nem emlékszem, de arra igen, hogy azt mondta:

– Ez a pénz a szolid szállodai szobákban, a városközpontokban legfeljebb tizenkét-tizenhárom éjszakára lesz elegendő, de így is csak kedvezményrel; a szállást tehát – így fogalmazott – előre le kell foglalnunk.

Felsoroltam, ki mindenkit szeretnék felkeresni. A korábban említetteken kívül még a Londonban élő Ignótus Pál és a jeles baloldali publicista, Schöpf-
lin Gyula, valamint az időközben New Yorkban letelepedett Püski Sándor szerepelt a névsoromon.

– Hát ez lehetetlen, vagy majdnem az. Több valutát nem tudsz szerezni?

– Nem.

– Akkor az utazások napját vasárnapra, illetve szerdára kell időzíteni, a repülőjegyek akkor kedvezményesek. Párizsban és Londonban viszont szűkre kell szabnod az időt, mert Amerikában – magyar léptékkal mérve – ország-résznyi utakat kell megtenni. Kiss Sándor és Nagy Ferenc is 70-80 kilométerre lakik a hivatali városnegyedről, ráadásul más-más irányban. New Yorkban sem boldogulhatsz kocsival. Kovács Imre Manhattantól közel fél napi járással lakik, személyautóval is két óra. Párizsban és Londonban ennyire nem ismerem a körülményeket, mindenesetre – különösen London esetében – szintén nem budapesti méretekben kell gondolkodnod; itt talán a metró jöhet számításba. Különösen a londoni programodat látom irreálisnak. Juttass el nekem egy pontos munkarendet, ha már tudod, mikor indulhatsz, lefoglaljuk számodra a szállást, és legalábbis az USA-ban a közlekedésben is segítünk, de ezt nem ígérhetem biztosra.

Talán további technikai részletek is szóba kerültek, de ezekre feltehetően azért nem emlékszem, mert Nagy János, mi tagadás, elbizonytalanított. Vajon kivitelezhető-e a vállalkozásom? Hiszen itthon egy életútinterjú előkészítésére több napot szánunk. Régi tapasztalat, hogy a beszélgetőtárhoz nem lehet ajtóstól berontani, hogy felvezető beszélgetés(ek) nélkül nehéz a szükséges atmoszféra megteremtése. S Nagy János csak a fizikai távolságokról beszélt,

pedig itt szakadéknyi lelki-politikai távolságokat is be kell járni. Valamennyien más világlátású emberek, más szimbolikus univerzumban élnek – vagyis mások a beidegződéseik, a szokásaik, más dolgokat tartanak magától értetődőnek, mint én, talán még egyes szavainknak sem pontosan azonos a jelentésük. Bár a beszélgetésünk felkavart, erősödő kételyeimnek nem adtam hangot. Közben az audiencia ideje lejárt, Nagy János az ajtóig kísért, s csak ennyit mondott:

– Várom az úttervet. Örültem, hogy Műnchent nem említettél, Borbándi nálunk persona non grata.

A későbbiek folyamán Nagy minden ígétét teljesítette, sőt az elkészült interjúk hazaszállításában is segített. Két-három hónappal később, a menetrendszerűen közlekedő futár hozta őket haza, „zárt zsákban”, s én a Külügyminisztérium Konzuli Osztályán, valahol a Gellérthegyen vettem át az anyagot. Pedig sokféle bonyodalom keletkezhett volna abból, ha a közel harminc kazettát a Ferihegyi repülőtéren, egy kofferban a vámossal rakom, s a kérdésre:

– Van-e elvámolnivalója? – azt válaszolom:

– Interjúk Nagy Ferencel, Kovács Imrével stb. – mire ő a fülkéjébe megy, és telefonon tudakolozni kezd egy másik őrmesternél: ki az a Nagy Ferenc, s ki ez az alak, aki az ő magnófelvételeikkel akar kereskedni?

A nyugati út. Hogyan fogadtak?

E beszélgetést követően az volt a legfőbb feladat, hogy beszélgetőpartnereim beleegyezését megszerezze, s egyeztessem az időpontokat. Mert a Nagy János által közölték csak időlegesen bizonytalanítottak el, a tervemet nem adtam fel, sőt kettőzött szorgalommal készültem a beszélgetésekre. Újra elolvastam a műveiket, az emigrációban megjelent tanulmányaikat, és vázlatokat készítettem a megvitandó kérdésekhez.

A kapcsolatteremtés azonban több nehézséggel járt, mint hittem volna. Jelezték, hogy a magyar követségek nem állnak „élő” kapcsolatban „disszidens” beszélgetőpartnereimmel, s bár később, „odakint” kiderült, hogy ez nem egészen így van, Budapesten, a Konzuli Főosztályon mindenesetre ezt mondták.

Talán a legtöbbet és leghatékonyabban Csoóri Sándor segített. Az emigrációban osztatlan tekintélynek örvendett, talán csak Fejtővel és Schöpf-
flinnel nem állt közvetlenebb kapcsolatban. Levelet is írt az érintetteknek. Czigány Lóránttal és Nagy Károllyal, akik később Londonban, illetve New Yorkban voltak segítőtársaim, Budapesten, az Anyanyelvi Konferencián, pontosabban annak szünetében, valahol a lágymányosi parkban, egy hotel teraszán ismer-
tetett össze.

A kapcsolatteremtésben Püski Sándor is tevékenyen segített. Őt még Budapestről ismertem, készült vele filminterjú is, de e kötetben a New York-i könyvesboltjában készült beszélgetés szerepel. Boltja amolyan főhadiszállás volt, s a Washingtonban élő Nagy Ferencet és Kiss Sándort ő győzte meg a velem való találkozás célszerűségéről.

Az utazás történetét megírtam *Találkozások* című, 2005-ben megjelent könyvemben, melyben az interjúk teljes szövegét is közreadtam. Most csak a személyes találkozásokat idézem fel, mert ezeket „magántörténelmem” fontos szemlélet- és személyiségformáló mozzanataiként tartom számon.

Utam első állomása Párizs volt, itt lakott Fejtő Ferenc. Pénteken érkeztem, vasárnap kellett volna továbbrepülnöm Londonba, ahol Czigány Lóránték vártak. Fejtő Ferencsel szombatra volt megbeszélve a találkozás. Csak annyit tudtam, hogy Neuillyben, egy Párizs környéki kertés házban lakik a feleségével, ezenkívül csak a lakás- és a hivatali telefonszámát ismertem. Fejtő azonban – egy félreértés folytán – a következő hétvégére várt, s elutazott nyaralójába. Októberi hétvége volt, varázslatosan szép kora őszi idő. A kis párizsi hotel portájának régimódi telefonjáról folyamatosan hívtam mindkét számot, de hosszú víkend lévén, egyik helyen sem vették fel a telefont. Követségi emberem – a nevére nem emlékszem – magamra hagyott, mondván, vasárnap értem jön, hogy kivigyen a repülőtérre. Megkerestem a térképen, merre esik Neuilly, s mert időm volt, és a várossal is akartam ismerkedni, gyalog indultam el, hátha csak Fejtőék telefonja süket. Több mint két órát gyalogoltam, a kertés ház azonban zárva volt, a környék kihalt, így a postaládába dobtam be egy cédulát, amelyre a nevemet, a hotel címét és telefonszámát írtam. Fejtő szombat estig nem jelentkezett, s az időközben előkerült konzul (vagy a helyettese) átíratta a jegyemet a kedd reggeli gépre. E buta kis anekdota önmagában érdektelen, de annyiban összefügg az interjúk keletkezéstörténetével, hogy hasonló félreértések is befolyásolták az egyébként is szűkre szabott idő „hasznosulását”. Ezek magyarázzák a beszélgetések hajszozságát, némelyik elkapkodottságát.

Fejtő Ferenc vasárnap este keresett meg telefonon: mivel hétfői napja zsúfolt, csak másfél órát tud rám szánni. A szerkesztőségben találkoztunk, majd valahol a környéken, egy kis kávéházban került sor az interjúra. Fejtő egyébként igen szívélyes volt, a rendelkezésre álló rövid idő és a nem épp ideális körülmények ellenére is koncentráltan és érdemben válaszolt a kérdéseimre. A búcsúzás előtt megittunk egy kapucsínót; ekkor kérdezte meg:

– Igaz-e, hogy Agárdi Péter, aki 1930-as évekbeli irodalomkritikai tevékenységéről tanulmányt közölt, a pártközpont kulturális osztályán dolgozik?

– Igaz – válaszoltam, s hozzátettem, hogy úgy tudom, ez a tanulmány egy készülő könyv fejezete.

– Ha ennyire érdekli a munkásságom – kérdezte Fejtő –, miért nem keres meg? Talán fél az antikommunizmusomtól?

*

Egy nap késéssel érkeztem Londonba, és a balszerencse mintha a nyomomba szegődött volna. Ignotus Pál kórházban feküdt, az állapota sajnálatosan súlyosra fordult; Schöpflin Gyula telefonszáma helyett a fiáét, Györgyét, a kiváló politológusét kaptam meg, az ő lakásában azonban senki nem tartózkodott, mert épp az Egyesült Államokban volt tanulmányúton. A félreértésre csak az utolsó nap derült fény, így apját sem tudtam elérni. Félig-meddig kudarcral végződött a Szabó Zoltánnal való találkozás is. Négyórás késéssel, éjfél tájt érkezett meg a Czigányéknál megbeszélt találkozóra, s mindjárt az első percekben kiderült, hogy bizonyos feltételei vannak. Ezeket Csoórinak már megírta, a levelet azonban – ezért, azért, amazért – nem küldte el. Nevezetesen: mire szolgálna ez a „szócsera”? Kiadásra szánom-e, vagy csak egy készülő könyvhöz kívánom őt „szemügyre venni”? Miről esett szó a Donáthtal, Illyéssel és Bibóval folytatott beszélgetéseken? Nem láthatná-e ezek gépelt változatát?

Amennyire megtehettem, válaszoltam a kérdéseire, de nyíltan megmondtam, hogy a mozgásterem „ki van cövekelve”. Az Illyés- és a Donáth-interjú gépelt változata még el sem készült, a Bibó-beszélgetést most gépelik, ki küldeni azonban a gépiratokat több mint körülményes. Élőszóiban azonban szívesen felidézem a summájukat vagy a részleteiket. A vele tervezett interjú témakörének vázlatát magammal hoztam, ez lényegében azonos a Bibóékkal folytatott beszélgetéseivel.

A válaszom azonban – bár valamelyest oldotta a légkört – újabb bonyodalom forrása lett. Szabó Zoltán átfutotta a vázlatot, és rögtön kikötötte: csak akkor hajlandó az interjúra, ha azt egyidejűleg közli egy hazai és egy külhoni orgánum, s nem a távoli jövőben. Ezt én – noha ez a kötelezettségvállalás nem lett volna teljesen megalapozatlan – ott, Londonban, 1977-ben felelősen nem ígérhettem meg. Már hajnalodott, amikor Czigányék lakásáról – úgy tűnt, eredménytelenül – szétszéledtünk, ám az elválás perceiben Szabó váratlanul felém fordult:

– Érdekes volt ez a beszélgetés, ha a holnap délutánod szabad, gyere ki hozzánk, s folytassuk...

Miután az Ignotusszal és a Schöpflinnel való találkozás kútba esett, volt időm, így boldogan mondtam igent. Megadta a címet, elmagyarázta, hogyan, hányzori átszállással juthatok el metrón Temze-parti lakására, s hogy hol kell kiszállnom.

– Négy órákor várlak az állomáson, mert még autózunk is majd egy keveset.

Hol és hányszor tévedtem el, amíg a Thetis Terrace-ig elérkeztem, nem érdekes: életem egyik legizgalmasabb beszélgetése volt a jutalom. Talán fél öt lehetett, amikor a csupakönyvtár házhoz megérkeztünk. A formaságokon hamar túlestünk: bemutatott csinos, fiatal feleségének, aztán szendvicsek, whisky, szóda és tea mellett elkezdődött a „múltidézés”. A vázlat, a magammal hozott „kilónyi” jegyzet feleslegesnek bizonyult. Szabó Zoltán impulzív monológba kezdett: maga tette fel a kérdéseket, s maga is válaszolt rájuk. Vajon helyes döntésnek bizonyult-e – s itt az én mai olvasói élményemre is rákérdezett –, hogy élete legtermékenyebb korszakának választott műfaja a leíró társadalomrajz lett, s nem a politikai esszé Kemény Zsigmond-i, Eötvös József-i módra.

Közben megvacsoráztunk, a felesége lefeküdt, és jöttek az újabb témák: a szociális biztosítási szerepvállalás, útikönyve, *A szerelmes földrajz*, a *Magyar Nemzet*-beli rovata, a Szellemi Honvédelem. A légkör egyre fesztelenebbé vált, Szabó ahhoz is hozzájárult, hogy beszélgetésünket jegyzeteljem. Szípor-kázó intellektusa, képi társításokban gazdag beszéde magával ragadott. Gyorsan elrepült az éjszaka. Hajnalodott, amikor kis autójába ültetett, s az üres utcákon elvitt az első metróállomásig. Az otthoni helyzetről nem kérdezett, csak Bibó, Donáth és Illyés hogyléte felől érdeklődött.

– Remélem, újra találkozunk. Gondolkozz te is, hogy tudnánk megőrizni valamilyen mindkettőnk számára elfogadható formában mindazt, amiről beszélgettünk. Sándort üdvözlöm, ha valamire jutottam, általa üzenek. Ne feledjétek: a magyarság nem közjogi realitás, hanem lelkiállapot.

A szállodai szobában még a reggeli órákban magnóra mondtam, amire frissen emlékeztem. E magnószalag és jegyzeteim alapján kísérlem meg a lehetetlent: a „célra menő vitatkozás” és a „pontra vonuló vizsgálódás” sajátos keverékének valóságghű felidézését.

1978. január 15-i keltezéssel érkezett meg levele Csoórihoz, melynek másolatát Sándor átadta nekem. A beszélgetésünkre vonatkozó szavait és javaslatait teljes terjedelmében idézem, egyrészt mert talán megerősíti azt, amit találkozásainkról saját szavaimmal felidéztem, másrészt, mert levele stílusa és javaslatai talán teljesebbé teszik portréját.

„78. január 15.

Kedves Sándor, ez csak rövid mentegetőzés azért, hogy tavalyi szíves so-raidra annak idején nem válaszoltam. Illetve: válaszoltam (mellékelem), csak nem postáztam. Túl sok kérdést kellett feltennem a felmerült ügyben. Gondoltam, ezekkel nem gyötörlek. Az ilyesmik ki szoktak tisztázódni maguktól – idővel. Ez történt. Huszár megjelent itt. Igen rokonszenves és tájékozott em-

bernek találtam, aki nem méltatlan ajánlásodra. Ami érdekelt, hogy mi a szándék ezzel a – csupa barátot megszólaltató – hangfelvétel-sorozattal, élőszóban hamar kiderült. Ez lényegében az volt, hogy konkrét kiadásterv nem húzódik meg a gyűjtőszándék mögött. Akármilyen dicséretes is a szándék, Sándor, én archívumoknak nem írok, kéziratárnak nem adok kézirat helyett – vagy gyanánt – anyagot. H. T.-nek elmondtam az indokolást: ebben a déformáti-on professionelle-ben, ami az *írói* morál, a publikálásnak legalábbis a konkrét szándéka benne van. Elvfeadás nélkül a kompromisszum három lehetőségét említettem H. Tibornak. Ezek kiindulópontja ez volt: én szívesen vállalkozom olyan könyv vagy füzet formációjú publikációra vele, amibe a könyv az ő kérdéseire adott feleletemből adódik; lehetséges formái: a) A dialógus-könyvet magyarországi kiadó megrendeli. Ő kijön. Megcsináljuk a felvételt. A honoráriumot (nekem) itt font sterlingben kifizeti. A felvétel másolatát nálam hagyja, eredetijét viszi. A rendelő-kiadó vagy kiadja, vagy nem. Mivel kifizette, nekem nem kell ez üggyel boldogtalankodnom. (Clara pacta, boni amici.) b) A H. T.-Sz. Z. kötetecske kiadására itt vállalkozik a Szepsi Csombor Kör, mivel belőle magyarországi könyvterjesztő 1000 példányt átvesz. Az átvételi szerződést a vételár felével H. T. kihozza, Czigánynak kifizeti, a felvételt megcsináljuk, a honorárium felét (neki s nekem) kéziratátvétellekor fizeti ki, másik felét megjelenéskor. Hogy az átvett példányoknak a könyvterjesztő a terjesztését vagy az archiválását véli-e rentábilisabbnak – az már a terjesztő dolga. Mivel ezeket kifizette: nekem, illetve nekünk, ez nem gondunk. Vagyis konklúzió: mint fent. c) Huszár kijön. Csinálunk egy szerződést. Ebben – mivel a honoráriumot kifizeti – a szöveg közlési jogait kizárólag a Magyar Népköztársaság területére *neki* átengedem, egyszer s mindenkorra. Felvételeket megcsinálja, eredetijét viszi, másolatát hagyja etc. mint fent. Tibor, mivel ilyesmi az eredeti plánumban nem volt benne, természetesen nem tudott akkor és itt egyedül dönteni. Jöjjön ki ilyenformán módosított propozícióval ő vagy más, s számíthat kontribúciómra – ajánlottam. Ezzel az ügy, gondolom, le is került az agendáról, amit nem bánok. Nem azért írom meg neked, hogy gondoddá tegyem – fárasztó ilyesmivel foglalkoznunk –, csak a tiszta sor (for the record) végett. Huszárt, ahogy az el nem küldött levélben van, meghívtam ide vacsorázni, hogy arra, amire saját munkájában kíváncsi, kikötések nélkül megfelelhessenek. Kellemesen elbeszélgettünk. Öröm volna, ha találkozhatnánk egyszer. Ha erre jársz, értesíts. Kézszerítással igaz híved, Sz. Zoltán.” [Kézírással írt levél.]

Cs. Szabó Lászlóval egy nappal az átvirrasztott éjszaka után találkoztam. Bár az előzetes hírek vészjóslók voltak – betegeskedett, a légcsőhurut a hangszálait is megtámadta –, mégis vállalta a találkozást, igaz, fáradékonyága kor-

látozta beszélgetésünk időtartamát. Londoni otthonáról csak annyit tudtam, hogy egy hajdani nagyúri istállóból alakították át lakássá. Nem könnyen találtam rá, noha mindössze pár percnire volt a Hyde Parktól. Az egyik legpatinásabb lakás volt, amelyben valaha is megfordulhattam. A gyönyörűen kövezett utcácskában szigorú rendben, geometrikus alakzatként sorjáztak egymás mellett az egykori istállók fölé épített lakások. A háromszobás, méreteire nézve nem nagy lakás a művészettörténetben professzionista házigazda választékos ízlésének megfelelően egyszerre volt nagypolgári és literátori. Mert Cs. Szabó otthonában is dominált a könyv, de míg Szabó Zoltánnál anyag eleganciával, egymásra halmozva töltötték ki a teret, folyondárként indázva végig a living roomon és a galérián, addig Cs. Szabónál a könyvek is szigorú rendben sorakoztak, s a képzőművészeti albumok, a falon lógó fegyverek és a rézmetszetek mellett díszítő funkciót is betöltöttek. A nálam közel negyedszázaddal idősebb Cs. Szabó kollegiális kedvességgel fogadott. Az asztalon előre odakészített italok, gyümölcsök, mindenféle rágcslálnivaló is tanúsította: az előzvegült ember a házigazda figyelmességével várt. A beszélgetést rögzítette a hangszalag, de mert Cs. Szabó nehezen vette a levegőt, jöllehet a legcélszerűbben igyekeztem bánni az idővel, fáradságát érzékelve fájó szívvel, időnek előtte megszakítottam a beszélgetést. Búcsúzóul *Két tükör közt* című könyvével ajándékozott meg, a következő ajánlással: „Huszár Tibornak, igaz, jó barátsággal, londoni találkozásunk és »dialógusunk« emlékére. 1977. október 21. Cs. Szabó László.”

*

New Yorkban a repülőtéren Püski Sándor és a magyar konzul fogadott. A Central Parkhoz közel, a konzulátustól néhány háznyira, egy csendes panzióban foglaltak nekem szobát. Ugyancsak elérhető közelségben, a 2nd Avenue-n volt Püski könyvesboltja, amelynek hátsó fertályát lakás céljára használták. Itt rögzítettem a vele készített interjút, élvezve felesége, Ilonka vendégszeretetét. A könyvesbolt a „magyar negyed közepén” egyszerre volt könyváruda, böngészde és információs központ.

Sokféle érdeklődésű és szemléletű ember fordult meg a boltban. Álljon itt két pillanatkép. Miután a hazai hírek Vértés Éva, a Kossuth Rádió New York-i tudósítója révén gyorsabban hozzáférhetőek voltak, mint a hírlapok, Püski – a háború előtti budapesti hagyományt felelevenítve – kitette a kirakatba a friss meccseredményeket, amelyeknek akkor még hírértékük volt. Azokban a napokban játszották a Magyarország–Bolívia világbajnoki selejtezőt. Ezzel kapcsolatos a következő pillanatkép. Benyit az üzletbe egy középkorú férfi, aki történetesen *Nemzetőrt* vásárol.

– Nem tudja a selejtező eredményét? – kérdezi Püskitől.

– Most telefonált Vértés Éva, hogy 6:0-ra nyertünk, még nem volt időm kiírni” – válaszolja Püski.

– Csak? – szól az ismeretlen úriember, majd savanyú képpel távozik.

A másik pillanatkép is Püski boltjának légkörét érzékelteti. Ezekben a napokban járt New Yorkban egy magyar íródelegáció, amelynek tagjai Weöres Sándor, Károlyi Amy, Vas István és Juhász Ferenc voltak. Az előző napon tartották felolvasóestjüket, s pihenőnapjukon szétszéledtek: Weöresék elutaztak valahová, Juhász Manhattan utcáin csatangolt, Vas István pedig Püski könyvesboltjába jött be böngészgetni. Ekkor nyitott be egy jól öltözött, egyenes tartású, idősebb úr. Amint a költőt meglátta, odament hozzá:

– Vas úr, szeretnék gratulálni. Ott voltam az estjükön, bevallom, fenntartásokkal. Csakis Weöresék kedvéért mentem el, de meg kell mondanom, lenyűgöztek az ön versei. Annál inkább el kell mondanom ezt önnek, mert mi egész életünkben a barikád két oldalán álltunk.

Vas István meglepetten, kissé zavartan és esetlenül fogadta ezt a nem mindennapi bemutatkozást. De megszokott eleganciájával válaszolt:

– Köszönöm az elismerést, uram, de árulja el: kit tisztelhetek önben? Legalább módomból lesz megtudni, mégis a barikád melyik oldalán álltam én egész életemben?

Mire az idős úr így válaszolt:

– Elnézést, be sem mutatkoztam... úgy látszik, öregszem. Dr. Pfeiffer Zoltán vagyok, egykori kigazda képviselő, majd a Függetlenségi Párt elnöke.

*

Kovács Imre queensi, Rego Park 63. alatti lakása valóban távol esett Manhattantól. Az időpont-egyeztetés után a konzul sofírozott el ide, de föl-kísérni, bár Kovács általam őt is meghívta, már nem volt hajlandó. Modern, zöldövezeti lakóparkban lakott, egy ötödik emeleti öröklakásban. A dolgozószobájában fogadott. Itt nem volt annyira domináns a könyv, mint londoni barátainál, de a Cs. Szabóéhoz hasonlóan értékes volt képzőművészeti gyűjteménye és antik dísz tárgyai. A szemem a barokkosan díszített íróasztal mögött álló fehér porcelánszobron akadt meg: a szobor Ferenc Józsefet ábrázolta. Nem tudtam megállni, hogy meg ne jegyezzem:

– Meggyőződéses republikánus vagy – mondtam neki az egyik kávészünetben –, mindig perben álltál a legitimistákkal. Hogy került ilyen jeles helyre munkaszobádban a König und Kaiser szobra? Kovács Imre elmosolyodott:

– Hát, az egyik legmakacsabb szenvedélyem az aukció; no meg a feleségem művészettörténész. Ezt a szobrot is egy aukción vettem. Kétségtelen,

hogy giccses egy kicsit – de nem érzed az egészben az iróniát? Irónia és önirónia nélkül általában amúgy is nehéz elviselni az életet – az emigránséletet meg különösen nehéz.

Bámulatos emlékezettel és stílusban, imponáló magabiztossággal válaszolt a kérdéseimre. Mintha egy novellafüzért hallgattam volna, úgy idézte fel élete fontosabb eseményeit. Ha kérdeztem is egyet-mást, csak azért, hogy árnyaljon vagy részletezzon valamit, ami számomra különösen figyelmet érdemlő volt. A jól poentírozott előadás magától értetődően szubjektív volt, sokszor végiggondolt s talán sokszor el is mondott. Mégis vagy éppen ezért, forrásértékű volt. A történések kendőzetlenül Kovács Imre-i olvasata ideális elrugaszkodási pontokat adott a dialógusunkhoz is.

Miután két teljes nap állt a rendelkezésemre – ez volt az egyetlen beszélgetés, amelyben nem szorongatott az idő –, a szünetek magánbeszélgetésekre is alkalmat adtak. Kovács eleinte tartózkodó volt, de Csoóri és Püski levele – s talán hogy a kérdéseim szigorúan tárgyszerűek voltak – feloldották bizalmatlanságát. Amikor a déli szünetben egy közeli vendéglőbe akartam menni, nem engedett:

– Majd összeütünk valamit.

Levest melegített, utána remek pizzát ettünk. Ekkor már a hazai politika is szóba került. Keresetlen volt, de professzionális politikusként nyilvánult meg; élvezettel hallgattam fejtegetéseit. Azután egyszer – a második napon történt – váratlanul a következővel fordult hozzám:

– Ha Jánossal találkozol, mondd meg neki...

A szavába vágtam:

– Bármily hihetetlen, nem szoktam vele találkozni.

– Jó, akkor mondd el Aczél Gyurinak, mert vele csak találkozol, hogy azt üzenem neki, a mai Magyarországról már nem disszidálnék, de hívás nélkül nem is megyek haza. Próbáld beleélni magad a helyzetembe: kopogtassak be a konzulátusra, s egy kisablakon mondjam be, hogy Kovács Imre vagyok, és beutazási engedélyt kérek? Természetesen helyeslem, hogy rehabilitálták a perekben törvénytelenül elítélteket, de hát engem is törvénytelenül fosztottak meg a hazai politizálás lehetőségétől. Akkor térnék haza, ha rehabilitálnák a koalíciós pártok vezetőit is, és rehabilitálnák a Nemzeti Parasztpártot – az egész pártot, nem csak a párt ügynevezett baloldalát. Különben is: a baloldali és a jobboldali megjelölés ugyanúgy konstrukció, mint a műperekben használt titulusok. Szűcs Feri meg Sipos Gyula nem „baloldaliak” voltak, hanem kriptokommunisták, és sajnos azzá vált Erdei Feri is, de ő egy más kategória.

Később mindezt szó szerint elmondtam Aczél Györgynek, külön kérve, hogy tolmácsolja Kádárnak.

Kovács Imrében, úgy látszik, nem hagyott kellemetlen nyomot a beszélgetés. Az irodalmi igénnyel javított kézirat visszajuttatása után, 1979 februárjában levelet írt a tanszéki címemre. A következő sorokkal zárta: „Szeretném, ha a tisztázott kéziratból egy példányt kapnék, különben úgy használhatod fel, ahogy akarod. Bízom benned, hogy nem ér meglepetés. Nem jössz megint Amerikába? Nehogy elkerülj, ha itt jársz! Csoóri Sándort üdvözlöm: figyelem és csodálom. A. György meg ne háborogjon miattam; én tudom, hogy mit miért csinál: neki is meg kellene érteni, hogy a magyar sorsot több húron játsszák... Sok üdvözlettel Kovács Imre [saját kezű aláírás tintával].”

*

Gombos Gyula úgy érkezett meg Párizsból, hogy csak egy délutánja maradt az interjúra. A beszélgetés körülményeit pontosan nem tudom felidézni, Gombos lakáscíme sem őrződött meg az emlékezetemben. Csak arra emlékszem, hogy Manhattanben lakott, egy bérházban, s a felesége társaságában fogadott. Az idő rövid volt, rögtön a tárgyra tértünk. Amint az az interjúnak a Corvina Kiadó által kiadott könyvben megjelent szövegéből is kitűnik, a beszélgetés nyílt volt és polemikus, olyannyira, hogy én is ki-kizökkentem kérdezőriporter szerepemből. Gombos ezt természetesnek találta, és szépítés nélküli, helyenként talán érdekesebb reagálásaimra hasonló hangütésben, de nem bántóan válaszolt. Ezért utólagosan is hálás vagyok. A Szabó Dezsőről előszóban rajzolt portréja, bár a könyvét is olvastam már akkor, mélyen impresszionált. Kétpólusú világlátását azonban ma sem tudom elfogadni.

A *Hús év után* című írásáról beszélgetésünkben nem esett szó. De az egyik kávészünetben, Szabó Zoltán szavaira (már nem tudom pontosan, miért idéztem fel neki), hogy „a magyarság nem közjogi kérdés, hanem lelkiállapot”, így reagált:

– Zoltánnak ebben bizonyára igaza van, de egy magyar írónak valóságos kulturális közvéleménye csak az „óhazában” létezik, sőt a politikai játéktér is csak ott valóságos, mert emigránspolitika nincs. Csak külpolitikai erőterek vannak, és helyzetek, amelyeket a nagyhatalmak teremtenek. Kossuth – s mi nem vagyunk Kossuth Lajosok – addig volt tényező, amíg „helyzet” volt. 1867 után hű maradt önmagához, de már nem volt erőter, nem volt helyzet, és ő sem volt tényező. A magyar emigrációnak sincs valóságos erőtere, s legalábbis a jelenlegi konstellációban nem is lesz helyzete.

Gombos 1982 júniusában rokonlátogatóban Budapesten járt. Akkor már a nyomdában volt a *Beszélgetések* első, még a Magvető kiadásában megjelenő kézírata, módja volt egyet-mást a levonaton is javítani. Csaba utcai lakásomon találkoztunk. Ekkor kaptam tőle az Auróra könyvek sorozatban, 1966-ban

megjelent Szabó Dezső-monográfiáját, a következő dedikációval: „Huszár Tibornak baráti szeretettel Gombos Gyula. Bpest, 1982. június.”

*

Püski Sándor gondosan előkészítette washingtoni utamat is – itt Kiss Sándorral és Nagy Ferencsel volt találkozásom. Sajnos erre mindösszesen két és fél napom maradt. A közölt interjúknál hosszabb beszélgetéseket rögzítettem, de a korrespondencia nehézkességén túl, mindkettőjük esetében közeli haláluk is szerepet játszott abban, hogy a felvett és a közölhető – autorizált – anyag időtartama nem azonos.

Kiss Sándor a repülőtéren várt, s miután bejelentkeztem a szállodában, mindjárt a lakására vitt: Washington egy bolygóvárosában lakott a feleségével, szép, kertes házban. A mélyített garázs fölé épített ház berendezése modern volt, de szigorúan puritán. Az ebédlőben, a falon, akárcsak Püski dolgozószobájában, kereszt. Ottlétem alatt háromszor étkeztünk; mindháromszor imát mondtak, magukban mormolva, kezüket tapintatosan az asztallap alatt tartva. Mindez természetesen szigorúan magánügy, s nem is idézném fel, ha nem lenne olyan jellemző. Kiss Sándor és felesége magatartását, a közügyekről való gondolkodásukat mélyen áthatotta a protestáns világlátás, a keresztyén humanizmus.

Talán neki lett volna a legtöbb oka, hogy ellenséges érzülettel fogadjon. 1945 februárjában – mint volt ellenállót – a budapesti MADISZ elnökévé választották, miután azonban az ifjúsági szövetség pártkötelezettsége nyilvánvalóvá vált, leköszönt a funkcióról, s a Parasztszövetség főtitkára lett. Alig két évvel azután, hogy a kommunisták vezető funkcióval kínálták, a Magyar Közőség-per egyik fővádottja lett, s bár soha nem volt a szervezet tagja, háromévi börtönre ítélték. Üldözött, megalázott emberként hagyta el az országot, s vált '56 után a magyar emigráció egyik vezetőjévé. Elvei azóta sem változtak, mégis megértő figyelmességgel, szinte családtagként fogadott. Washingtonban mindenhova elkísért, gyakorlatilag ő volt a vendéglátóm.

Aznap, amikor be kellett mennie a munkahelyére – az Amerika Hangja aktív munkatársa volt – a Capitolium környékén ebédeltünk. Szomorú, fájdalmas beszélgetés kezdődött. A személyiségét jellemző paradoxont ekkor érzékeltem a legélénkebben. Mert harcos, elkötelezett emigráns politikus volt – de türelmes, megértő, hívő ember, aki a kegyelmet tartotta a legfőbb erénynek. A hazai reformkísérletekről, a reform kudarcairól s tovább élő kihatásairól beszéltem. Őt elsősorban a falu helyzetének változása érdekelte. A többórás beszélgetést egészében felidézni nem tudom, de a töprengő, önmérsztő, kételyeiről is számot adó ember reflexiói mély nyomokat hagytak bennem. Egy gondolatát este, a szállodában rögzítettem is.

– Nézd, én Sárospatakon Újszászy Kálmán tanítványa voltam. Ő adta a kezembe először Karl Barth műveit. Tőle tanultam, hogy ne minősítsünk mindenkit pogánynak, aki másként hívő. Bizonyosan tudod, hogy mindaz, amit a sztálini szocializmus hirdetett, akárcsak a parancsuralom, tőlem idegen. A kolhozosítást nemcsak politikai és gazdasági abszurdumnak tekintetem és tekintem, de erkölcsileg is elutasítom. Mert hitem szerint a magántulajdon bizonyos fokú tiszteletben tartása – mondta hangsúlyosan – isteni parancs, s egyúttal elengedhetetlen feltétele az evolúciónak, a személyiség kialakulásának. Ezt ma is így gondolom, de a kádári éra szövetkezetekit – legalábbis a hatvanas-hetvenes évek fordulójától – már nem tekintem kolhozoknak.

– Miért? – kérdeztem.

– Két testvérem ma is Szabolcsban él – válaszolta –, mindketten téesztagok. Természetesen levelezünk egymással. Tőlük tudom, hogy a Parasztszövetség nem egy aktivistája lett az utolsó évtizedben téeszelnök vagy SZÖVOSZ-funkcionárius. Annak is tudatában vagyok, hogy a paternalizmus Magyarországon ma is él, Szabolcsban talán még szövevényesebben, mint másutt. Fontos azonban, hogy az új téesztörvény a magántulajdon bizonyos fokú tiszteletben tartásán alapul. Csak ne szigorodjanak újra a viszonyok... Mindenesetre Fehér Lajos menesztését, akit még az ellenállásból ismertem, rossz jelnek tartom. Nálunk, a Rádióban nagyon jó a dokumentációs részleg, így kezdettől figyelemmel kísérhettem a téeszekkel kapcsolatos polémiákat, ezért mondhatom jó szívvel: Fehér a parasztot pártoló politikus. Nemcsak érti, de érzi is, milyen szóra fogékony s mikor elutasító ez a sokarcú, de az érdekeire érzékeny réteg. Miért küldték el? Szinte fizikailag fáj, hogy nem lehetek otthon, nem vehetek részt cselekvően semmiben...

– Nem gondoltál rá, hogy hazajössz? – kérdeztem.

– Legfeljebb látogatóba – válaszolta. – A struktúra lényegében nem változott. A vezető réteg változatlanul szűk, zárt csoportot alkot, és túl nagy hatalom összpontosul a kezében. Nem kell messzire menni: a csehszlovákiai események világosan megmutatták, hogy a birodalom fennhatósága alatt nincs lehetőség a politikai rendszer érdemi reformjára. „Átsző mindent az Egész! Egyik a másikban hat s tenyész.” A Goethe-idézet szinte megállt a levegőben; erre nem volt mit mondani.

*

Hazautazásom reggelén Kiss Sándor vitt el Nagy Ferenchez. A szállodában vett fel, és javasolta, hozzam a csomagjaimat is, mert a repülőtér közelebb van Nagy házához, mint a város, s az idő már igencsak kevés.

St. Elden 246. Hevdon – ez állt Nagy Ferenc névjegyén, amelyet Püski Sándortól kaptam. Egyedül nemigen találtam volna oda. A szállodától egy-óránnyira, egymástól is jókora távolságra eső házak végtelennek tűnő sora volt az a település, illetve az „utca”, ahol lakott. Otthona modernül, igen szerényen berendezett polgári ház volt – és szinte megülte a csend. Egyedül fogadott bennünket. Kiss Sándor bemutatott, s már búcsúzott is. Nagy a dolgozószobájába vezetett, és kényelmes fotelokban helyet foglaltunk.

– A feleségem betegeskedik, azért nem jött ki Sándorhoz sem. A gyerekek-unokák meg több Magyarországnyi messzeségben élnek tőlünk.

– S a farmod? – kérdeztem, mert úgy tudtam, még mindig gazdálkodik.

– Azt abbahagytam, mikor ideköltöztünk. Tudod, azután, hogy félrevonultam az emigrációs csetepatéktól valóban vettem egy farmot, ahol nem is eredménytelenül és jókedvvel gazdálkodtam. Persze mindent géppel csináltunk, a bissei parasztgazdaság inkább csak emlékként élt bennünk. De ezt az ittenit – ha nem is önként – eladtuk. Az történt ugyanis, hogy Washington repülőterét a hivatali negyedektől és a lakóövezetektől még távolabbra akarták telepíteni. Így esett a választás arra a citytől valóban távol eső területre, ahol én is gazdálkodtam. Az egész megyényi kerületet kivásárolták, ott épült fel a Dulles repülőtér, ahonnan te is hazautazol. Tisztes pénzt kaptam, akkor vettem ezt a házat, s hagytam fel a gazdálkodással. Itt nyugodtan élhetnék, de a feleségem súlyos lelki beteg, az orvosok szerint az egyetlen gyógyszer a szülőföld lenne a számára. Jelenlegi jogállásomban (így mondta) azonban nem mehetek haza. De kevés időnk van, térjünk a tárgyra, hadd halljam a kérdéseidet.

Elővettem a magnetofont, de a beszélgetés fonalát nem akartam végleg elejteni. Gondoltam, erre lesznek jók a szünetek. Azonban rövidesen kiderült, bármennyire is remélte Nagy Ferenc, hogy maga mögött hagyta az „emigrációs csetepatét”, a telefonja tízpercenként megszólalt. Ekkor töztek a korona visszaadásával kapcsolatos viták, s Nagy Ferenc is azok közé tartozott, akik támogatták a Carter-adminisztráció ilyen irányú tervét. Szavának a State Departmentben változatlanul súlya volt. Gyalázkodók és egyetértők egyaránt voltak a telefonálók között; Carter döntése az egyébként is pártoskodó, széthúzó emigrációt még jobban megosztotta. Kiss Sándoréknál láttam néhány magyar nyelvű újságot. Az írások hangvétele valóban szélsőséges volt, s Nagy Ferenc az egyik célpontja a támadásoknak. Úgy határoztam, megszegem az eddig mindig betartott, magam számára szabott szabályt, s a megmaradt kevés időt Nagy Ferenc mai helyzetének szentelem. Megkönnyítette a dolgomat, hogy Nagy megkérdezte: nem kívánok-e valamit uzsonnázni.

– Csak kávét kérnék, ha nem okoz gondot – válaszoltam. Minden elő volt készítve, bekapcsolta a kis presszógépet. A finom olasz presszókávét szűrőszőlve megkérdeztem:

– Ha nem tekinted tolakodásnak, mit kell az alatt érteni, hogy a jelenlegi jogállásod akadályozza a hazatérésedet?

– Nézd, engem 1947-ben megfosztottak a magyar állampolgárságomtól – válaszolta. – Mégsem lettem amerikai állampolgár. Más állampolgárság felvételével ugyanis azt adtam volna fel, amit politikai ellenfeleim eredendően akartak, a hazámmal szembeni lojalitást. Úgyhogy gyakorlatilag hontalan vagyok. Amikor Bognár Jóska levélben megkeresett, s mint a Magyarok Világszövetségének elnöke régi kapcsolatunkra hivatkozva meghívott, hogy látogassak haza, azt válaszoltam neki, hogy elégtételt nem kérek, de újabb minisztertanácsi határozattal helyezték hatályon kívül az 1947. október 16-i határozatot.

– S Bognár mit válaszolt? – kérdeztem.

– Hát hogy kijelölnek egy washingtoni magyar diplomatát, aki majd a részletekről tárgyal velem. Buta történet, amit elmondok, de az itteni barátaim, Szegedi Maszák, Bay Zoltán, akiknek adok a véleményére, azt mondták: helyesen cselekedtél. Szóval ez a „nevenincs ember”, mert bemutatkozni is elfelejtett, azt mondja nekem, hogy „Nagy úr”. Mondom neki: „Konzul úr, én önnek is miniszterelnök úr vagyok, mert ehhez a címemhez ragaszkodom.” Erre ő: „Azok az idők, Nagy úr, már elmúltak. Én csak a beutazókkal kapcsolatos általános követelményeket közölhetem önnel”. Erre én: „Konzul úr, akkor nincs miről tárgyalnunk.” Azóta állnak a dolgok, Bognár sem jelentkezett újra.

A történethez semmit nem tudtam hozzáfűzni; megalapozatlan ígéreteket sem akartam tenni. A diplomata méltánytalan magatartását nem minősíthettem, de azt ellensúlyozandó, a korona ügyére tereltem a szót:

– Tudom, mennyire megosztja az emigrációt a korona hazaadása. Az USA lépésében van legitimációs elem, a magyar kormány szempontjából is kedvező – és te mégis a visszaadás mellett vagy, még nyilvános televíziós szereplést is vállaltál az ügyben.

– A Szent Korona, vagy ahogy itt mondják: the crown of St. Stephen, egyetemesebb kérdés, privát sérelmek nem befolyásolhatják az ezzel kapcsolatos állásfoglalásomat – válaszolta. – Mert nem a címemhez ragaszkodom. Én ma is felelős államférfiként gondolkodom e kérdésről. Nézd, tudomásul veszem a status quót, s azt is, hogy Kádár helyzete geopolitikailag determinált. De olyan lépést nem teszek, amely a denunciálásomat visszamenőleg igazolja. Igen, haza akarok látogatni, s talán hazatelepülni is, de nem minden áron.

Miután visszatértem Budapestre, a dolgok akkori rendje szerint benyújtottam útijelentésem az egyetem külügyi osztályához, egy-egy példányt pedig Aczél Györgyhez, illetve Pozsgay Imréhez is eljuttattam. Nagy Ferenc és Kovács Imre szavait ez a jelentés is tartalmazta.

Paradox módon ugyanakkor a külpolitikai megfontolások kedveztek az emigrációs beszélgetések megjelentetésének. Pozsgay Imréé az érdem, hogy ezt a lehetőséget felismerte, és az adott mozgástéren belül vállalta a kezdeményező szerepét. Részlet az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság számára készített előterjesztésből: „Huszár Tibor egyetemi tanár 1977-ben a Külügyminisztérium illetékes szerveinek segítségével interjút készített Kovács Imrével, Gombos Gyulával, Cs. Szabó Lászlóval, Fejtő Ferencsel és Nagy Ferencsel a népi írói mozgalomról, a *Szép Szó* és a *Válasz* szerepéről. Az interjút dokumentálták életpályájukat a két világháború közötti időszakban. A beszélgetéseknek nem volt tárgya 1945 utáni szerepvállalásuk a külföldi emigráns mozgalmakban. A megszerkesztett és autorizált interjút értékes forrásanyagot tartalmaznak, s érdemben térnek el azoktól az önéletírásoktól, amelyeket az említett politikusok külföldön közreadtak. Dokumentálódnak ezekben az interjúban az emigráns politika érdekében elhallgatott ellentétek, illetve kötődések, a népi-urbánus vita számos, kevésbé ismert eleme, a hungarofasizmus rejtett 'hagyománya' stb.

Ezen írások széles körű publikálása politikailag nem indokolt. De azon feszültség tartósítása sem, ami annak következtében alakult ki, hogy két-három év alatt egy körülhatárolható értelmiségi rétegben az interjút ténye s archiválása köztudottá vált. Javasoljuk, hogy a Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya gondozásában megjelenő *Szociológiai Füzetek*ben adjuk közre az interjút anyagát... A kiadás másik változata lehetne, ha a Kossuth Kiadó zárt kiadványban, irányított terjesztéssel jelentetné meg ezeket a szövegeket. A beszélgetés egy-egy példányát Aczél György, Pozsgay Imre és Nagy János elvtársak olvasták. Budapest, 1981. május 15. Pozsgay Imre [saját kezű aláírás].”

A Titkárság végül úgy határozott, hogy az előterjesztéssel összhangban „felkéri a Kossuth Kiadót, hogy zárt terjesztésű sorozatában adja ki Huszár Tibor interjút”. A „narancsszínű” könyvecskét talán 300 példányban ki is nyomtatták, de csak a nómenklatúra csúcsain lévők – vagy meghatalmazottak – számára voltak hozzáférhetőek, s nem oldották a Pozsgay Imre által említett feszültséget. A „tiltott (titkolt) gyümölcs” ezúttal is felértékelődött. Ekkor – 1983-ban – született döntés, mint említettem, a könyv nyilvános megjelenítéséről (*Beszélgetések*. Magvető Könyvkiadó, 1983), igaz, az engedély csak a külhonban készült interjúkra vonatkozott. A Corvina Kiadó először 2005-ben adta közre csonkítatlanul az eredetileg tervezett valamennyi interjút.

XII. Oroszország újrafelfedezése. Először a Kaukázuson túli területeken, Örményországban, Grúziában

Oroszország változó és állandó – számomra ismeretlen – arcai

1963 és 1990 között talán ötször jártam a Szovjetunióban – más és más minőségben, egyedül, illetve delegációk tagjaként. Annyi minden történt ezeken az utazásokon, és sok részletre nem is emlékszem, ezért csak egy-egy tipikusnak érzett esetet, emléket, néhány emlékfoszlányt idézek fel.

Először 1964-ben fordultam meg újra Moszkvában. A két egyetem közötti megállapodás értelmében az MGU – a Lomonoszov Egyetem – vendége voltam. Utam megnevezett célja anyaggyűjtés volt a szociológia oroszországi kezdeteiről (Lavrov, Mihajlovszkij). Hét nap állt a rendelkezésemre, de csak az ötödik napon (!) kaptam kézhez – az egyetem ajánlására – belépőmet a Lenin Könyvtár olvasótermébe, újabb három napba telt (volna), amíg az igényelt könyvet is megkapom, úgyhogy megnevezett céloamat tekintve utam eredménytelen volt.

Mivel töltöttem a váratlanul szabadon maradt napokat? Megkíséreltem megkeresni egykori évfolyamtársaimat. A többség – mint sejtettem – visszament szülővárosába, ősmoszkvai csak kettő volt közülük, de az ő címüket sem tudtam. Elmentem a Pedagógiai Intézetbe – ismerőst ott sem találtam, de felvilágosítottak, hogy az intézet pincéjében lévő archívumban megvan az évfolyam dokumentumai, s azok között valószínűleg az akkori címek is fellelhetők. Az egyikük – Tamara Akszenytyeva – címét valóban meg is találtam, s jöllehet régi lakásáról elköltözött, egykori szomszédjai segítségével ráleltem hajdani évfolyamtársamra. Moszkvai dáma lett belőle, a férje diplomata. Éppen akkor tértek vissza kabuli kiküldetésükből. Tamara kedves volt, a férje – bizonyosan profi hírszerző – tartózkodó. Akszenytyevától megtudtam, hogy másik moszkvai társunk, Fatyime N. tragikus körülmények között elhunyt. Ő még egyetemi éve alatt férjhez ment. A varázslatosan szép és igen kedves lányra szemet vetett egy a CK-ban (pártközpontban) dolgozó fiatalember. Fatyime apja CK-tag volt, vagyis a család a nómenklatúra felső

szintjeibe tagolódott bele, s ennek megfelelő kiváltságos körülmények között élt.

Jóllehet külföldi diák – akkor – nem fogadhatott el családlátogatással társuló meghívást, engem albán barátommal, a fekete, kicsit törökös arcú Bedrivel együtt meghívtak. Egyébként Bedri és Fatyime titokban egy pár voltak. Évfolyamtársnőm férje művelt, de jellegtelen arcú, rossz mozgású, seszínű hajú férfi volt, Bedri mellett amolyan anyámasszony katonája. A történet tragikusan végződött. Mi – amint említettem – 1953 nyarán hazautaztunk, Bedri az aspiránsvizsga letétele céljából Moszkvában maradt.

Tamara elbeszélése szerint Fatyime érdemben külön élt a férjétől, nemi kapcsolata csak Bedrivel volt. 1954 nyarán teherbe esett, s egy fekete, göndör hajú „kis albán” kockázatát az adott hatalmi-egzisztenciális viszonyok mellett nem merte vállalni. Az abortusz tiltott volt, orvoshoz nem mehetett, ezért titokban, maga próbálta elvégezni a magzatelhajtást. Belehalt.

A család a valódi okot nem nevezte meg, de Bedri tartózkodási engedélyét azonnal megvonták. Tamarával közösen virágot vittünk Fatyime sírjára a Novogyevicsi sírkertbe.

Miután koncert-, és színházjegyet nem tudtam kapni, az antikváriumok látogatásán kívül ez volt ennek a moszkvai útnak az egyetlen említésre méltó eseménye.

A Kaukázuson túli területeken és a Kaukázus két oldalán. Szovjet–Magyar Társadalomtudományi Vegyesbizottság (SZMTV)

Ez a bizottság a hetvenes évek közepén, szovjet kezdeményezésre alakult – mégpedig a reform légkörében megpezsdülő nyugati orientációt ellensúlyozandó.

Az SZMTV súlyát dokumentálandó, szovjet részről a KB-tag Fedoszejev, a SZU Tudományos Akadémiájának alelnöke, magyar részről az MTA alelnöke, Pach Zsigmond Pál volt a vegyesbizottság alelnöke. A bizottság tagjai – erre még visszatérek – a két akadémia Társadalomtudományi Intézetének az igazgatói és szakbizottságainak elnökei. (Én ilyen minőségben voltam jelen.)

A kétévenként sorra kerülő „ülésszakokra” előre megjelölt témakörökben került sor, a két ország akadémiai testülettel rendelkező városaiban felváltva. Én öt alkalommal voltam jelen, Magyarországon Szegeden, Pécsen, Sopronban ülésztünk; a Szovjetunióban az első alkalommal Dusanbében és Taskentben, a második alkalommal Jerevánban és Tbiliszipben, illetve átutazóban, Moszkvában.

Természetesen e személyes emlékeket idéző életrajzban meg sem kísérem rekonstruálni az előadások pontos tematikáját, menetrendjét. Hangulatokat, képeket idézek azzal a céllal, hogy érzékeltessem, hogyan változott bő három évtized alatt „álmaim” Szovjetuniója.

Elöljáróban a két delegáció tagjai. A szovjet delegációban a humortalan, s a „dogmát” hibátlanul tudó, a saját közegében nagy tekintélynek örvendő Fedoszejeven kívül csak a titkár, a Balkanisztikai Intézet munkatársa, T. Iszlamov volt állandó tag. Jóllehet a protokoll szerint akadémikusokból, intézetigazgatókból kellett volna állnia, a szovjet delegációnak egyetlen nevesebb tagja sem volt: szürke hivatalnokok, még hírszerző feladatok ellátására is alkalmatlan – vélhetően másodosztályú – „néma leventék” voltak kijelölt társaink. Szerencsére a köztársaságokban színesebb, nevesebb egyéniségekkel egészült ki a szovjet delegáció, bár nemzetközileg ismert (és elismert) szociológus itt sem kapcsolódott be az „ülésszakok” munkájába. A magyar delegáció tagjai: Bognár József, Berend T. Iván, Tőkei Ferenc, Pataki Ferenc, Halász József, Tamás Pál.

Az első kép: Moszkvába érkezésünkkel a repülőtérre fogadtak bennünket, s itt tudtuk meg, hogy még aznap indulunk is tovább egy másik – Moszkvától jó negyven kilométernyire lévő (számomra ismeretlen) – repülőtérre.

A Szovjetunióban a kormányváró „szent hely”, és a „kormánytagok” és vendégek beszállása a repülőgépen fenntartott helyekre (korábban) szigorú protokoll szerint történt. A kormányváróban már ott voltak a szovjet delegáció tagjai. Amikor beszálláshoz szólítottak, a batyusok tömege minden gátat átszakítva megrohmozta a repülőgépet, minden helyet elfoglaltak, csomagjaik egy részét a székek közötti – biztonsági célokat is szolgáló – közlekedési folyosón helyezve el. A kísérőnk a repülőtér parancsnokánál annyit tudott elérni, hogy Fedoszejevnek és Pach Zsigmond Pálnak egy ülőhelyet felszabadítottak, mi és a szovjet delegáció tagjai pedig a batyukon ülve, állva tettük meg az egyébként közel tízórás repülőutat.

Dusanbéba való megérkezésünkkel azonban már helyreállt „a diplomáciai érintkezések hivatalos rendje”. Piros szőnyeg gurult a repülőgép mellé állított lépcsőhöz, s ott várt a Tadzsik Akadémia elnöke a kíséretével. Közvetlenül a repülőgép mellé odagurult tíz Volga gépkocsi, a delegáció minden tagját egy kísérelővel külön autóban szállították. A repülőtér öt-hat kilométerre lehetett a fővárostól. A kocsisor elején haladó, s a konvojt felvezető rendőrautó ekkor bekapcsolta a szirénáját, és mi a piros lámpáknál sem megállva, egyenesen hajtottunk a város másik végétől talán három-öt kilométerre lévő, gyönyörű parkkal övezett kormányüdülőbe. Itt szétosztották az útleveleinket, a csomagjainkat pedig – melyeket egy kis, erre a célra átalakított busz hozott – felvitték a szobáinkba.

Néhány szót a szobákról. Delegációnk vezetőjét háromszobás kis külön villába helyezték el; az MTA Elnökség tagjai fényűzően berendezett kétszobás lakosztályt, az akadémikusok apartmant kaptak, s így haladva lefelé a rangsorban, mindenki egyre kisebb szobát kapott.

Az első este – késő lévén – hideg vacsora volt; másnap fogadás a város vélhetően lelegegásabb éttermének különtermében. Vendéglátónk a KB agitációs-propaganda titkára volt, s a „fénypont” – egy Fedoszejev zord személyiségéhez nem éppen illő – keleties hangulatot idéző, vonzó hastancosnő volt.

A tanácskozásról nincs mit mondanom. Szabad óráinkban buszon beutaztunk a fővárosba, és jártuk a lehangolóan szegény utcákat. Az üzletekben csak konzervek, a piacon azonban kisebb és nagyobb méretű kézihurkolású szőnyegek is voltak.

Érdekesebb, sokarcúbb kép fogadott bennünket Kirgizisztánban. A protokoll érdemben nem különbözött, de sokkal szebb volt a város, és néhány érdekes találkozóra is sor került. A város, mint egy nagy virágoskert; az árnyas utcákon hosszú sétákat tehettünk. A legérdekesebb találkozásra egy fogadáson került sor, Csingiz Ajtmatovval beszélgethettem hosszabban. A *versenylo halála* című kiváló könyvét akkortájt olvastam; őt érdemben érdekelte a magyar értelmiség, s különösen az irodalmárok helyzete. Abban a rezervátumban, amelyben megfordultunk, hozzá hasonló eredeti, őszinte s bölcs emberrel nemigen hozott össze a sors.

Kirgíziában egyébként elvittek egy lótenyésztő telepre is, ahol felvonultatták előttünk legszebb lovaikat, megkínáltak kumisszal, s kaptunk emléke egy naptól, hidegtől egyaránt óvó, szép mintázatú fejfedőt, amelyet a többi ajándék között őrzök a mai napig.

S még egy szép – nem tanulság nélküli – emlék erről a köztársaságról. Talán másfél-két órás autóbuszutat követően megérkeztünk egy a Balatonnál többször nagyobb, Iszik-Kul nevű tóhoz. Annak ellenére, hogy ezer méter magasságú hegyek övezik, a belsejéből fakadó hővizeknek köszönhetően a tó vizének hőfoka állandóan 23–26 fok között van. A valószínűtlenül szép, Isten adományának nevezett tóhoz azonban egyetlen egysávos út vezet, s partján egyetlen üdülő található, a kirgiz KB üdülője. Meg is fürödtünk pompázatos, selymes vizében. Tudom is, nem is, mi magyarázza, hogy e kincs a világ és saját népük előtt is rejtett maradt.

Ennek az útnak élményekben leggazdagabb állomása Taskent volt. A városmag zömmel új, modern házakból állt, ami egy tragédiának volt köszönhető: talán egy évtizeddel korábban hatalmas földrengés pusztított itt. A város intézetekben, múzeumokban gazdagabb volt más fővárosoknál, ami a gya-

potnak volt köszönhető. Nemcsak Taskent, hanem a környéke is gazdag volt látványosságokban. Első helyen említendő Buhara. Az épségben fennmaradt, csodálatos perzsa emlékhelyet mindenekelőtt a csoportosan érkező amerikai turisták számára, idegenforgalmi látványossággént működtették, mintegy bizonyítandó, hogy a posztsztálini korban újraélednek, sőt működnek a vallási kegyhelyek, így a Szovjetunió területén akkor vélhetően egyedülként működő medresze (iszlám vallási és jogi tudományok iskolája) is.

Négy évvel később – lényegében azonos összetételű delegációnk – Moszkva érintésével Örményországban és Grúziában töltött hat-hat napot. Moszkvából Jerevánba vezetett az utunk. A várost meghatározza, hogy szinte minden pontjáról látszik az Ararát, amely, miközben látványnak csodálatos, a vesztett török-örmény háborúságra is emlékeztető jelkép, amelyet török részről példátlan vérengzés követett. A népi emlékezetben megőrződött, hogy az oroszok oldalán harcolták végig a háborút, az Orosz Birodalom azonban nem biztosított védelmet a számukra.

Két emlékezetes képet őrzök. Az örmény keresztények, jóllehet az i. sz. 3. században már felvették a Krisztus-hitet, nem a Vatikán, s nem is Bizánc fennhatósága alá tartoztak. A világban szétszóródott nagyszámú örmény katolikus főpapja egy Jereván melletti szép, bazilikával rendelkező ligetes-kertes városban él. Amikor ott jártunk, akkor is hívők, turisták keresték fel az örmény keresztények szent helyét.

A másik emlékfoszlány az örmény „konyakgyár” meglátogatásához fűződik. Gazos, kiszáradtnak tetsző szőlőtáblák között vitt bennünket buszunk, majd egy ponton megálltunk. A látvány annyiban különbözött a buszból látottaktól, hogy közletről már a mazsolává zsugorodott szőlőszemek is láthatóak voltak. Szinte hihetetlennek tűnt, hogy ezekből a szemekből állítják elő a világhírű ötcsillagos örmény konyakot.

Innen vezetett utunk tovább a konyakgyárhoz. A technológiai folyamatot nem idézném fel, csak a végpontot: egy építészetiileg is szépen kiképzett teraszt, ahol kistányér, pogácsához hasonlító száraztészta és többfajta méretű konyakos pohár várt minden vendégre. Középen egy edény, ahová – mint a hazai borpincékben – beönthető, amit egy-egy fajta megköstölése után a vendég meghagy. A konyakfajták kétségtelenül kíváncsian ízletesek voltak, a finom figyelmeztetést a mértéktartó kóstolgatásra nem minden kollégánk vette figyelembe. Ez szóra sem érdemes történet lenne – elvégre ilyen zamatos, észrevétlenül ható ital biztos sokak körül felgyorsította már a Föld forgását. A baj abból származott, hogy delegációnk valóban köztisztületnek örvendő vezetője, Pach Zsigmond is ingatag lábakkal állt fel a kör alakú asztal mellől. Ámde neki este televíziófellépése volt, s miután házhoz jött a jereváni

televízió, estig még volt jó négy órája, s azt reméltük, kialussza. Nem ez történt. Már behozták a villájába a lámpákat, megérkezett a rendező-szerkesztő, az operatőr, s az adást nem lehetett későbbre halasztani; neve, az adásidő és tisztsége is szerepelt a műsorújságban, a következő hangzatos címmel: „Városunkban ülésezik a Szovjet–Magyar Társadalomtudományi Vegyesbizottság.” Hideg vízzel felfrissítette az arcát, új inget, fekete ruhát vett fel, s Tamás Pál karjára támaszkodva – ez a közvetített képen alig volt látható – hibátlanul felolvasta előre megírt szövegét.

Ájándékvásárlással eltelt nap után indultunk Tbiliszibe. Valószínűtlenül kopár, lakatlan fennsíkon át vezetett az utunk. Aztán változott a táj jellege, az éghajlat is enyhébb lett, és kiszélesedett a vidék. Maga Tbiliszi talán az egyik legvarázslatosabb város, amelyben megfordulhattam. A Kura nevű kis hegyi folyó biztosítja az erősen lejtős – lényegében hegyoldalon épült – város és a házakat övező kis szőlők, virágoskertek folyamatos vízellátását. Szinte minden házban a kicsit megemelt teraszos felső szint alatt kővel, fával kibélelt műhely, kiállítóterem, bábszínház van. Minden egyes kis épület gazdag képzeletéről, ötletességről tanúskodik.

A konferencia is életesebb, tartalmasabb volt. A grúz közgazdászokat érdekelték a magyar reform tapasztalatai, s végre szociológus tagja is volt a delegációnak. Bizalmasabb beszélgetések során kiderült, hogy rokonok segítségével gyakran fordulnak meg Franciaországban, mindenekelőtt Párizsban. A művészeknek kiállításai is vannak külföldön, képeket tudnak eladni.

Az egyik szabad délutánon Tőkei Ferenc barátommal elhatároztuk, hogy benyitunk egy-két pincébe. Egy cipész műhelyébe néztünk be először. Kérdezte, milyen nációhoz tartozunk, s most honnét érkezünk: mondtuk, hogy magyarok vagyunk, s Jerevánból jövünk.

– Én is örmény vagyok, de ne nagyon dicsérjék a hazámat: itt erős az örményellenesség. Egyáltalán a nacionalizmus, különösen az oroszellenesség. Ha grúzzal nyílt utcán találkozunk, magyarul beszélgessenek, ha kérdeznek valamit, tört orosszággal kérdezősködjének, mert nem egy orosz megkéselték már az utcán.

S ennek az indulatnak a hőfokát magunk is megtapasztaltuk. A Rusztaveli sugárúton sétáltunk a késő délutáni órákban, ötös-hatos csoportban, magyarul beszélgetve, amikor három grúz fiatalember megállított bennünket.

– Honnan jöttetek?

– Budapestről – hangzott a válasz.

– Magyarai?

– Igen, Vengri.

Ekkor elkezdtek ölelni, csókolni bennünket.

– Derék náció – indokolták fellobbanásukat – 1956-ban ugyanazért az ügyért harcoltunk!

Miközben valamennyien barátságosan viszonzottuk szeretetmegnyilvánulásait, értetlenül álltunk a ténnyel szemben.

Később megtudtuk az okát: 1956 márciusában Hruscsov zárt ülésen elmondott, s Sztálin bűneit leleplező beszédét követően Tbilisziben Hruscsov-ellenes tüntetések kezdődtek, és az események lefolyása rokon volt a budapestivel. A gyűlésező fiatalok először a Rádióhoz vonultak, követelték tiltakozó levelük beolvasását, miután ezt visszautasították, a párházhoz vonultak; ott sem találtak támogatókra, a tömeg egyre nőtt, a grúz rendőrök először passzívan figyelték a tüntetést, majd lövések dördültek. Az állítólag Hruscsov lemondását követelő tüntetők közé lőttek, s a tüntetés általános felkelésbe csapott át. A színen megjelentek a páncélozott autók, tankok, a felkelést levertek.

Az 1956. októberi magyarországi eseményeket a szovjet sajtó lényegileg elhallgatta; a politika iránt érdeklődő grúzok is csak a titokban hallgatott Amerika Hangja adásaiból értesültek, foszlányosan. Így a két Moszkva-ellenes eseményt jogosan azonos értelmüként könyvelték el, vágyak által átszabva azt az „apró” részletet, hogy itt koszorúzták, ott meg ledöntötték Sztálin szobrát.

Élményekben gazdag grúziai utunkat, a város fölé magasodó párt- (vagy kormány-) vendégházban rendezett fogadás zárta. Választékos, többfogásos vacsora, finom borok, pohárköszöntők.

A hosszú asztal végén öt-hat hosszú szakállú férfi ült, akire eddig nem is fordítottunk figyelmet. Vendéglátónk csöndet kért, s akkor a szakállasok csodálatos basszus hangon elkezdtek örmény népi-egyházi dalokat énekelni, varázslatosan szépen. Fedoszejev a gratulációkat hallgatva megjegyezte:

– Magukkal nem jött kórus, így nem tudjuk grúz barátainknak bemutatni, milyenek a magyar népdalok.

– Szívesen eléneklünk egyet-kettőt – mondta egyikünk.

Hitetlenkedve nézett ránk, honnan tudnak ezek a falvakból már régen kiszakadt, jellegzetesen urbánus külsejű akademikusok népdalokat? Nem tudta, hogy a delegáció többsége volt nékoszos, sőt, Györffy-kollégista, s hogy milyen tudatos volt a kollégiumokban a közös éneklés. 1945–47 között a MADISZ szervezeteiben gyűlés előtt–után, kirándulásokon buzgón tanultunk, szívesen énekelünk mozgalmi indulókat, szovjet katonadalokat, magyar népdalokat. Egyszerűen, kérésükre – és legnagyobb meglepetésükre – rákezdünk a magyar népdalokra. Halász József barátom volt a hangadó. Mivel egyre újabb dalokat kértek, azt javasolta, delegációnk minden tagja vagy vezetőkéneve, vagy szülőhelye nevével kezdődő vagy arra utaló dalt énekeljen. Például azt, hogy „Huszár gyerek, huszár gyerek szereti a táncot”, vagy „Hullámzó

Balaton tetején csónakázik a *halászlegény*”... Egy embernél azonban elakadtunk: Lick József (ő a Politikai Főiskolán volt a filozófia tanszék vezetője) nem tudott ilyen dalt megnevezni. Rövid töprengés után – kis „csalással” – Halász Jóska elkezdte énekelni, hogy „*Likas a kalapom teteje*”... Fedoszejev csodálkozva nézte a jókedvű magyar társaságot, de ideológiai fenntartásai a magyar tudománypolitika állítólagos liberalizmusával kapcsolatosan nemigen módosultak.

Kadhafi. Az imám, a nomád lovas, az ezredes

Eörsi Gyula rektorsága idején magához kéretett két kollégám – Egri Péter az angol, Dám Ferenc a könyvtár tanszék vezetője – társaságában. Röviden elmondta, hogy a minisztérium által is támogatott kérés érkezett hozzá: fogadjon egyetemünk húsz-húsz angol, szociológia, illetve könyvtár szakos líbiai hallgatót. A minisztérium egyben továbbított egy három főre szóló, kéthetes meghívást Líbiába, hogy tanulmányozzuk az ottani oktatási rendszert, abból a szempontból, hogy az biztosít-e kellő alapot az itteni követelmények teljesítéséhez. A líbiaiak minden költségünket fedezik, s ő bennünket jelölne, ha vállaljuk. Kötelező ígéretet ne tegyünk, semmilyen szerződést alá ne írjunk. Mondjuk azt, hogy ez a rektor jogköre.

Mindhárman igent mondtunk. Az út adminisztratív vonatkozásait a Külügyi Osztály intézte, ők hozták tudomásunkra, hogy utunk előtt a nagykövet vacsorát ad a tiszteletünkre a Hotel Intercontinentalban.

Írásban is megérkezett a nagykövet meghívója. A megadott időben a szálló halljában a konzul várt bennünket, bekísért a nagykövet asztalához és bemutatott. A beszélgetés protokolláris volt, a programról érdemben új információ nem hangzott el, annál beszédesebb volt, hogy a konzul, mikor kikísért bennünket, mindhármunknak átadott egy zárt borítékot, amelyben – mint utólag kiderült – öt darab százdolláros volt. Közösén úgy döntöttünk, hogy ezt a Külügyi Osztályon keresztül visszajuttatjuk a követségnek, mintegy jelezve, hogy nem vagyunk megvásárolhatóak.

A pontos időpontra nem emlékszem, de Líbia leszálló ágban volt, Kadhafi nem volt már az amerikaiak kedves gyermeke, s az Afrikai Államok Szövetségén belül is elszigetelt helyzetbe került.

A repülőtéren a Kulturális Minisztérium képviselője, a Zöld Könyv Intézet igazgatója (e „szent” könyvről később), s két, az ELTE-n doktorált líbiai kolléga fogadott bennünket. Utunk a városon keresztül a szállónkhoz vezetett, amely hat-nyolc kilométerre volt a fővárostól. Minden igényt kielégítő

luxusszálló a Földközi-tenger partján, saját külső-belső uszodával, mindenki számára külön lakosztály, a személyzet maláj.

Már az első napon kiderült: rajtunk kívül más vendég nem lakik a szállodában. A recepción líbiaiak dolgoztak, velük azonban csak a szolgáltatásokkal kapcsolatos kérdésekről lehetett beszélni, minden érdemi – akár további programunkkal kapcsolatos – kérdésre azt válaszolták, hogy jönnek az önök programfelelősei, majd ők minden szükséges tudnivalóról tájékoztatják önöket. Aznap nem jött senki. A szobában volt hűtőszekrény, telefon, volt televízió, azonban csak egy program volt fogható. Ha bekapcsoltuk, mindig Kadhafi volt látható a képernyőn – vagy imámnak, a próféta utódjának öltözve imádkozott, beduin vándorpásztor jelmezét öltötte magára, vagy arab ménen ülve tábornoki egyenruhában vágatott a sivatagban. Csak ezek a képek változtak, még híradó műsort sem sugároztak. Az apartmanhoz hozzátartozott egy légkondicionálóval felszerelt, kellemes pihenőszoba is.

Másnap, a délelőtti órákban volt diákjaink kíséretében, akiket állandó tolmácsként rendelték mellénk, megérkezett a programfőnökünk. Egy légkondicionált tárgyalóban elmondta programjavaslatát: látogatás a Kulturális Minisztérium Ösztöndíj Osztályán; délután városnézés; második nap délelőtt az egyetemi campus megtekintése, délután találkozás a Zöld Könyv Intézet igazgatójával; harmadik nap délelőtt kirándulás a Szaharába, este fogadás a Kulturális Minisztériumban. Egy borítékban átnyújtotta líbiai dollárban (nem konvertálható valutában) a napidíjunkat. Érdemben vásárolni csak az ún. diplomataáruházban tudunk, de fogyasztásunk a szállodában ételben, italban nem korlátozott – az étteremben maláj pincérek szolgálnak fel. A további programról majd a kulturális miniszter által adott fogadáson kapunk tájékoztatást.

Az út minden részletét ez alkalommal sem kívánom felidézni. Már a Kulturális Minisztérium ún. Ösztöndíj Osztályán kiderült a számunkra, hogy ők – akár jelentős összegért is – egyszerűen magyar diplomákhoz akarnak jutni. Az iránt, hogy mit tanítunk, nem érdeklődtek, csak azt kérdezték, hogyan lehet a minimálisra szorítani azt az időt, ami alatt az ELTE diplomája megszerzhető. A Zöld Könyv – amelynek angol példányát személyes használatra megkaptuk – nem más, mint Kadhafi írásos életműve. A Szent Könyvnek minősített iromány vallási, katonai, higiéniai útmutatásaival – mely közhelyek gyűjteménye volt – világossá tette számunkra, hogy nem a szakemberképzésben számítanak ránk. Az Intézet igazgatójánál tett látogatás pedig egyértelművé tette azt a sejtésünket, hogy az intézmény hírszerző központ, a velünk kötendő egyezmény ezen intézmény funkcionális céljait hivatott szolgálni.

Minden további tárgyalás csak megerősítette bennünk ez irányú feltételezésünket. De megállapodtunk, hogy egyelőre nem nyilatkozunk, megvár-

juk a miniszternél tett látogatást, meghallgatjuk az ajánlat pontos, hivatalos szövegét.

Az orvosi egyetem campusán tett látogatás alkalmával tudtunk beszélni ott tanító társainkkal, akik egyébként igen kényelmesen berendezett szobáikban elmondták, hogy a jövedelmük kiemelkedően magas és átutalható, ezért vállalták a munkát, s ezért maradnak is az év végéig. Miután bekapcsolták a lemezjátszójukat, tánczene hangjai mellett felidéztek a líbiai diktatúra minden napjait. Egy héttel korábban egy diákot, aki állítólag megjegyzést tett a Zöld Könyvre, lovas kocsi után kötöttek, s úgy húzták végig az egyetemi városon, mindenki okulására. Félholt állapotban volt, amikor megállították a szekeret, s elvágták a köteleket. S az ilyen történetek mindennaposak – mondták. Az értelmiségi fizetések viszonylag magasak, de Líbia fokozódó elszigeteltsége következtében sok a hiánycikk. Gondtalanul csak az említett diplomataüzletekben lehet vásárolni. A kulturális fogyasztást behatárolja a Zöld Könyv által teremtettsé ideológiai monopólium.

Egyébként a líbiai helyzet furcsa ellentmondásosságát jól tükrözte a Szaharában tett látogatásunk is. Két amerikai luxuskocsi – Buick, ha jól emlékszem – állt meg a szállodánk előtt. Körülbelül másfél órás utazás után elértük a Szahara szélét. Addig nem volt gond, mert leengedett ablakok mellett, kényelmesen, szellősen utaztunk. A Szaharában azonban az ablakokat fel kellett húzni, mert a finom szemcséjű homok szájba-fülbe utat talál, nem szólva a szemről. Közben egyre melegebb lett, s ekkor derült ki, hogy kocsiinkban nem működik a légkondicionáló. Az ötven fok körüli hőség olyan elviselhetetlen volt, hogy kértük, forduljunk vissza. Kérésünket teljesítették. Ily módon kettős értelemben is felejthetetlen volt a Szaharában tett látogatásunk.

S akkor következett a fogadás a kulturális miniszternél. Joviális úriembernek tűnt a fogadás kezdetén. Ám, miután a felpuhításunkra szánt első félóra után rákérdezett, hogy készek vagyunk-e aláírni a megállapodást a rövidített tanfolyamok beindításáról, s azt követően négyszáz angol–magyar nyelvű diploma átadásáról, én pedig a delegációnk nevében azt válaszoltam, hogy erre nincs felhatalmazásunk, a miniszter stílust váltott, s érdekesebb hangon azt kérdezte: akkor miért utaztak ide? Válaszom rövid volt:

– Mert hívtak! Rektorunk azzal bízott meg, ismertessük, milyen jellegű és tartalmú képzést várhatnak az egyetemünktől, az általunk tanított tárgyakból. Erre vonatkozó kérdések azonban – jóllehet kezdeményeztük – nem fogalmazódtak meg.

– Ha önök okos emberek, akkor megérthették volna, miért akarunk önöktől drága valutáért diplomát vásárolni. Az angol nyelvet az egykori Brit

Birodalom szomszédunkban fekvő országaiban jobban tanítják, mint Magyarországon!

Ez egyértelmű beszéd volt, válaszuk nem lehetett más:

– Köszönjük a vendéglátást, készek vagyunk a legrövidebb időn belül hazaindulni!

Szegény Egri Péter felfehér arccal hallgatta a számára méltatlanul sértő szavakat, különösen azért, mert ő eltűzottnak tartotta a miniszteri találkozás előtt megfogalmazott negatív véleményemet. Amikor hazaértünk a szállodai szobánkba, s magunkra maradtunk, már neki is csak egy kérdése volt:

– Nem fog egy autó elütni bennünket?

Minden luxusszolgáltatást megvontak, és közölték, holnapután a Palermo–Róma–Budapest útvonalon utazunk haza. Hozzáteszem: ezúttal másodosztályon. Ráadásul, miután lekéstük a Róma–Budapest járatot, egy éjszakát a római repülőtér várótermében aludtunk. Mindazonáltal tanulságos utazás volt.

XIII. Keresztül-kasul az Egyesült Államokban (1984. június 3.–1984. július)

Kormányközi egyezmény keretében az MM mellett működő ösztöndíjnács mandátumával, hivatalosan, az amerikai kormány különvendégként (*special guest*) a US Információs Ügynökség (US Information Agency) meghívására érkeztem másodszor az Egyesült Államokba. Programom gyakorlati lebonyolítása az Institute of International Education (a magyar Kultúrkapcsolatok Intézetével rokon funkciójú intézet – továbbiakban Intézet) washingtoni irodájára hárult.

A New York-i repülőtérre érkeztem – a repülőjegy szerint közvetlen átszállással mentem volna tovább Washingtonba. A gépünk késett, de megnyugtattak: a fővárosba negyvenpercenként indulnak gépek. A kiszállás is elvett (volna) egy jó félórányi időt – a kelet-európai utasok beléptetése már a repülőgép lépcsője mellett megkezdődött –, ha már a gépnél nem várt volna hivatalos kísérőm, Tikos László professzor, megfelelő igazolványokkal felszerelve. Így soron kívül továbbbengedtek.

Tikos László 56-os emigránsként érkezett az USA-ba. Tikos professzor, aki – ekkor már amerikai állampolgárként – főállásban egy Boston melletti kisváros orosz tanszékén tanított, egy hónapon keresztül kísérőm, útítársam maradt. Egyébként az angol mellett orosz és német tudása perfekt volt, s jól lehet a magyar bíróság a Keszthelyi Forradalmi Tanácsban játszott szerepe miatt távollétében elítélte, politikai ellenszenvét nem érzékeltette velem.

A transzfer oly gyorsan bonyolódott, hogy én csak a washingtoni The Quality Inn nevű szállodában ocsúdтам fel, miután első célállomásunkra megérkeztünk. Itt Tikos professzor átnyújtotta okmányaimat, tájékoztatott az első két nap programjáról. Tekintettel a fárasztó útra, az első nap pihenőnap. Mosakodjak meg, s „öltözzek át puhára”, mert ebéd után – ha akarom – sétálhatunk a városban. Szállodánk kb. harminc percnyire van a Fehér Háztól. Javasolta továbbá, hogy a szállodai szoba hűtőszekrényéből ne fogyasszak italt, mert azt a bolti ár háromszorosáért mérik. Egyébként a két főétkezést

a szobaszámlával együtt a vendéglátó intézet fizeti. (Gyakorlatias javaslatának az egész út során nagy hasznát vettem.)

A második nap első utunk az Intézetbe vezetett, ahol programfelelősöm, egy Elizabeth K. Daniel nevű hölgy fogadott. Társaságában volt még programasszisztensként bizonyos Angel Padilla. Elizabeth kedves fiatal hölgy volt – s mint kiderült, kulcsfontosságú szerepe volt programom további alakulásában. Közölte, hogy megbeszélésünk alapján állítják össze úttervetem. Az Egyesült Államok egész területére, minden településére kiterjedhet a terv. A megszorítás csak annyi, hogy az általuk szponzorált utazások napja a szerda, illetve vasárnap, tehát a megjelölt helyeken három „tisza” munkanap áll a rendelkezésemre az általam megjelölt szociálpolitikai intézmények meglátogatására. (A hátrányos reszocializációs helyzetű egyéneket segítő intézmények meglátogatását jelöltem meg úti célként.) Megemlítette továbbá, hogy két hétvégét, ha úgy döntök, egy családnál tölthetek, de akkor csökkenteni kell a meglátogatandó városok számát. Közöltem, hogy ezzel a lehetőséggel szívesen élnék. Az útterv a következőképpen alakult: Boston, Hartford, Salt Lake City, San Francisco, Houston, Little Rock (Arkansas), New York. Közölte, hogy a terv reális, s mert nekik az említett városokban mindenhol van képviselőjük, a hétfői programokat a helyszínen fogják megszervezni. Ők Tikos úrral tartják a kapcsolatot. Függetlenül a hétfői egy- vagy kétnapos családlátogatástól, a szállodaszobákat az érintett napokra is ők rezerválják.

Itt Washingtonban még egy további napot töltök. Fogadni kíván Mark Palmer úr, a Külügyminisztérium Európai Osztályának egyik titkára. Ezen a találkozón jelen lesz John Zerolis úr, az osztály magyar ügyekben illetékes referense. Este vacsorán kíván vendégül látni Házi Vendel úr, országuk nagykövete. A pénteki program a kongresszusi Könyvtár megtekintésével kezdődik. Itt Ms. Caroline lesz a vendéglátó. Löncsre hívta meg William D'Antoniót, az Amerikai Szociológiai Társaság ügyvezető titkárát, melyen jelen lesz Norman Birnbaum, a Georgetown Egyetem professzora, valamint Neil Seldman úr, aki a Helyi Önszervezési Rendszerek Intézetének társigazgatója. Az igen tartalmas beszélgetés után, a löncsöt követően Neil Seldman elvitt a helyi Üdvhadsereg által üzemeltetett ingyenkonyhára, majd egy hajléktalanok számára fenntartott szállásra.

Palmer úrnál a Külügyminisztériumban

Washingtoni programomból tömören egy találkozót idézek fel, a Mark Palmer úrnál tett látogatásomat. A Külügyminisztérium egyik megjelölt melébejárójánál John Zerolis úr várt. Idáig kísért Tikos professzor; Palmer úr

négyszemközt kívánt velem beszélni. Zerolis úr megemlítette, a hotelbe szaszállításonról ők gondoskodnak.

Palmer úr szobája igen egyszerűen berendezett irodahelyiség volt. Nála láttam először a minden vendéglátómnak megküldött személyi lapomat – én is kaptam belőle egy példányt –, mely dátum szerint felsorolta a munkahelyeimet, szakmai előmenetelem fontosabb állomásait, illetve külföldi tanulmányútjaimat, továbbá a tudományos társaságok nevét, melyeknek tagja vagy tisztségviselője voltam. Angolul üdvözölt, hellyel kínált, majd megkérdezte, nem könnyebb-e számomra, ha oroszul beszélünk, mert látja, hogy stúdiumaimat Moszkvában végeztem, viszont huzamosabb ideig angol nyelvterületen nem tartózkodtam, míg ő három évig élt aspiránsként Leningrádban. Megköszöntem a figyelmességét, s áttértünk az orosz nyelvre.

A közel kétórás beszélgetésből három jellemző mozzanatot emelnék ki. Az első a bevezető kérdésével kapcsolatos:

– Miért a szegénység témakörét választotta? Mit kíván dokumentálni?

– Nem azt, hogy az USA szegény ország – feleltem –, ezzel csak a saját korlátoztságomat tanúsítanám. Az ok egyszerű: szociológiai tanszékünk most alakul át Szociológiai-szociálpolitikai Intézetté, amelynek keretében önálló tárgy, később tanszék lesz a szociálpolitika. A fejlett szocializmus építésének doktrínája kitörölte a szótárból a „szegénység” szót, holott ez valóságunk része volt és maradt is. Még a negyvenes évek végén megszüntették a szegénység gondozásnak a háború előtt kiépült intézményhálózatát, mondván, hogy a szocializmus építésének folyamatában ez a kérdés automatikusan megoldódik. Nem lesz munkanélküliség, hajléktalanok szállásai helyett munkásszállók százai épülnek stb. Sztálin halála után elkezdődött a kijózanodás, a valósággal való szembenézés. Ennek a folyamatnak a részeként újra polgárjogot kapott a szociológia művelése, s most a kérdésre közvetlenül válaszolva azt mondanám, hogy minél gazdagabb egy társadalom, különösen, ha a ciklikus válságok kezelésében is gazdag tapasztalatokkal rendelkezik, annál fejlettebb a szociálpolitikai intézményrendszere. Természetesen a svéd, az angol tapasztalatokat is igyekszünk most kiépülő rendszerünkben hasznosítani.

A második kérdés:

– Az Andropov-éra alatt befagytak kapcsolataink a szovjet kulturális szervekkel, különösen bizonyos értelmiségi körökkel. Nem a szovjet hivatalosság által „disszidenseknek” nevezettekre gondolok, hanem a társadalomtudományok nemzetközi tekintéllyel rendelkező intézményvezetőire, a társaságok tisztségviselőire is. Úgy tudjuk, e megállapítás vonatkoztatható a szovjet szociológia, filozófia művelőire is. Értesüléseim szerint ön kiterjedt személyes kapcsolatokat ápol e körökkel, többen a barátai. Hasonlóak a tapasztalatai?

– Nem vagyok „kremnológus”, az irodalmi élet jégzajlásairól ugyanúgy nincsenek pontos értesüléseim, mint a történelem vagy más humán tudományok területeiről. Annyit azonban felelősen kijelenthetek, hogy már a Brezsnyev-érában megkezdődött a reformokkal összefüggő eredmények visszavétele. E tudományok számos vezetőjét leváltották, újra előtérbe kerültek diszkreditált dogmatikusok, s az általuk képviselt nacionalista, antiszemita nézetek. Amennyire én tudom, Andropov volt e vonal fő patrónusa. De ezek impressziók, egyes folyóiratok, hetilapok olvasása nyomán alakultak ki bennem. Ami személyes tapasztalatom: Rumjancev akadémikus volt az újtó szándékú törekvések fő támogatója az Akadémia elnökségében. Jelentős szerepe volt a szociológia intézményhálózatának kiépítésében, nemzetközi kapcsolatainak erősítésében. Leváltása negatív következményeit magam is érezkeltem. A szovjet szociológia néhány kutatóját valóban barátomnak tekinthetem. Levada, Subkin, Jadov többször járt meghívásunkra Magyarországon. Ők nemzetközileg ismert, elismert kutatók. Mozgásterületük valóban tovább szűkült, kevesebb pénzt kapnak empirikus kutatásokra, romlottak publikációs lehetőségeik. De – amennyire én tapasztalom – a sztálini évektől eltérően, pozícióvesztésről van szó, mert intézményeiket megőrizték, nézeteiket nem adták fel. Kapcsolataikat is őrzik. Subkin és Jadov feleségükkel együtt egy hónapig a vendégeink voltak, egy hetet balatonfelvidéki nyaralómban töltöttek.

Harmadik kérdése a magyar belpolitikára vonatkozott:

– Mi várható a magyar belpolitikában Kádár – életkorából, egészségi állapotából következtethetően közeli – visszavonulását követően? Ki lesz a befutó: Pozsgay, Berecz, Grósz?

E kérdésre, mert bizonyosságokat valóban nem tudtam, elvi megfontolásból is azt mondtam:

– Kínált programjuk alapossága is arra kötelez, hogy a kérdéseire pontos válaszokat adjak, s ne tettessem a jólétesültet. E jól elfüggönyözött termekben játszódó küzdelem részleteit nem ismerem, szociológus vagyok és nem jós.

Palmer úr megköszönte a válaszaimat, én a szíves fogadtatást. Egy év múlva országba nagyköveteként találkoztam vele Budapesten.

Másnap már Bostonban, a Park Plaza Hotelben ébredtem. Első utam az egyetemre vezetett, ahol Barbara Burn, a University of Massachusetts Nemzetközi Programjának igazgatója tájékoztatott a programomról. Ennek részletezésétől itt, s a többi város, egyetem esetében is eltekintek, s csak utam két, az amerikai társadalom sokarcúságát tanúsító mozzanatát idézem fel részletesen: színhelyük Salt Lake City, illetve Houston. Ezt megelőzően azonban pár szót utazásom általános feltételeiről.

Már Bostonban feltűnt – s e tapasztalatom városról városra csak megerősödött –, hogy milyen előkelő szállókban foglalnak szállást nekem. Valóságos luxusszállásokat biztosítottak számomra. Megnézve az árcédulát, még jobban meghökkenem, jóllehet tudtam, hogy nem nekem kell a számlát kiegyenlítenem. Esti beszélgetésünk alkalmával egyszer megkérdeztem Tikos Lászlót: hogyan működik e vonatkozásban rendszerük.

– A Külügyminisztérium intézetei több mint száz ország számára szerveznek hasonló programokat. Így az érintett szállodákban bizonyos számú lakosztályt az év 365 napjára lefoglalnak. A szállodaláncok abból az elvből kiindulva, hogy a legdrágább az üres szoba, magas kedvezménnyel rezerválják a szobákat. Ami azt a lehetséges kérdést illeti: miért mindig szerdán és vasárnap repülünk, a válasz egyszerű: a légitársaságok számításokat végeztek, amelyek bizonyították, hogy e két napon a legkisebb a gépek telítettsége. Ezért a légitársaságok e napokra biztosítják a legmagasabb kedvezményt. Hasonló szerződésnek köszönhető, hogy a repülőtereken mindig luxuszépkocsit tudnak bérelni.

Ennyit luxuséletem háttéréről, újabb adalékként ahhoz, hogyan társítja az amerikai államgépezet, ez esetben a Külügyminisztérium egyik intézete, a diplomáciai érdekek által motivált nagyvonalúságot a takarékosággal.

Amerikai utazásomról csak néhány történetet kívánok felidézni. Az első történet Salt Lake Cityben, Utah állam fővárosában játszódik. Ez a város volt a Chicago és San Francisco közötti hosszú repülőút felezője, s egyébként a világban élő mormon vallásúak egyházi központja. A szociális gondoskodás rendszerét is egyházuk szervezte, s mert befolyásuk az élet más területén is egyre növekedett, érdekelt az értékrendjük s működésük mikéntje. Maga a város egy magas hegyekkel övezett síkság egyetlen lakott települése, amely egy távolról összefüggő jégtükörrel borított, Fertő tó nagyságú tóra nézett. A valóságban ez a tükör nem jég, hanem só volt. Erről kapta a város a nevét: a sóstó városa.

A csupa fehér, egységes építészeti elvek szerint épült házak, iskolák, egyetem, templom, a mormon vallás gazdagságát, kizárólagosságát hivatottak jelezni. A Hotel Utah, amelyben laktam, szintén a mormon egyház tulajdona volt, szállodai szobám ablaka pedig a hasonló stílusban épült bazilikára nézett. Mrs. Peggy Weiler volt rövidre tervezett programunk szervezője. Első utunk a mormon egyház fejéhez vezetett. Beszélgetésünk tárgya, megfogalmazása szerint, az volt, hogy mi a mormon egyház szerepe a mormon hívő vallási és civil életének formálásában. Átnyújtotta nekem a mormonok bibliájának magyar nyelvű (!) fordítását, hogy módom legyen alaposabban is tanulmányozni életelveiket. Röviden elmondta, hogyan tették a nyugati partról

kelet felé szállást kereső szegény, városalapító családok virágzóvá és gazdaggá Utah államot. Megtanultak dolgozni és kereskedni oly módon, hogy mindenki gazdagodjon, de jövedelme meghatározott részét összeadja az iskolák, templomok működtetésére. Salt Lake City is így lett Amerika legtisztább, legrendezettebb városa, amelyben az egyház saját iskolarendszerrel, kórházakkal rendelkezik. Egyetemüket, könyvtárukat személyesen is megtekinthetem, amint hogy bazilikájuk kórusának próbáját is bemutatják nekünk. Este, ha a meghívást elfogadom, egy mormon család vendége leszek.

Miután a szegénység hagyományos formái náluk nem léteznek, az általam felkeresni kívánt intézmények más formában, más populációt érintenek. Az árvákat a rokon családok befogadják, de vannak elesett, tartósan betegeskedő vagy előzvegyült, önmagukat ellátni nem tudó emberek, akik azonban ragaszkodnak az otthonukhoz. Az ő szociális gondoskodás céljából működtetett rendszerük a lakosságnak ezt a részét támogatja, alapvetően a „tanulj meg magadon segíteni” elve szerint. Működésükhöz egyházuk biztosít anyagi forrásokat. E rendszerben dolgoznak azok, akik főiskola szintű képzésben sajátítják el az önsegélyezésen alapuló rendszer működtetéséhez szükséges készségeket, ismereteket. Egy ilyen intézményt is meglátogatunk.

Az értékrendjüket hűen tükröző program egyetlen pontját nagyítom ki. Az egyetem könyvtárában tett látogatásom során bemutatták könyvtáruk, levéltáruk magyar felelősét. Családja több évtizeddel azelőtt telepedett le Salt Lake Cityben. Ő már itt született, szülei is, ő is hívő mormonok, magyarul szüleitől tanult. Azt kérte, hívjam egyszerűen Erzsikének.

Arra a kérdésemre, hogy:

– Miért kell magyar felelős a könyvtárban, és mi a levéltár célja? – a mormon vallás terjesztésének stratégiáját hűen tükröző választ kaptam.

– Egyházunk, amelyet vándorló telepések alapítottak, s melyet a többnépesség intézményesítése miatt a többi keresztény egyház nem nézett jó szemmel, mélyre akarta eresztetni gyökereit. Teológiai felfogásukat Jézus közeli eljövételének feltétlen hitére alapozva ezért is adták egyházuknak „Az utolsó napok szentjeinek Jézus Krisztusi egyháza” nevet. A gyökéreszterítést szolgálja az a szentencia is, hogy minden egyháztagunknak hat őseitől visszamenően kell dokumentálni a leszármazását. Meggyőződésünk, hogy a mormon vallás világvallás lesz. Ezért egyre több országból gyűjtöttünk adatokat. Jelenleg hatvan nép felmenőiről van hat ősre kiterjedő kimutatásunk, így a magyarokról is. S mert nem a jelenlegi határok az irányadók a számunkra, az egész Kárpát-medencét feltérképeztük.

– Hogyan, milyen apparátussal végezték el ezt a rendkívül munkaigényes adatgyűjtést?

– A hatvanas évek kezdetén, amikor elvégeztem az egyetemet, magyar nyelvtudásomat is hasznosítva, e munkában való részvétel céljából kerültem a levéltárba. Az adatgyűjtést több ország statisztikai hivatalával közösen végeztük. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának engedélyével, a követ-ségek segítségével, szerződést kötöttünk az illető országok statisztikai-demog-ráfiai hivatalával, amelyek a népszámlálások adatait tárolták. Menet közben kiderült, hogy az egyházaik is fontos kiegészítő adatokkal rendelkeznek. Ve-lük is kötöttünk szerződést. Így állt össze a magyar populáció hat generációra visszamenő adathalmaz, amelyet természetesen jelenleg már számítógépün-kön tárolunk. Majd hozzátette:

– Meg kívánja tekinteni, esetleg ki is próbálja a magyar adatbázisunkat?

Természetesen igent mondtam. Miután bemutatta az adatok számító-gépes hozzáférhetőségének formáját és az olvasótermüket, javasolta:

– Nevezzen meg egy ön által ismert magyar polgárt, beütjük adatait, s megkapjuk a felmenői pontos listáját.

Miután Szentantalfa tanácselnöke, korábban jegyzője, jó ismerősünk volt, a falu temetőjében a dédnagyapjáig láttam gondozott családi sírjaikat, meg-adtam az édesapja és az ő nevét – Németh László –, valamint születési he-lyét, vallását. Az adatokat beütöttük a számítógépbe. A válasz az volt, hogy „ismeretlen”. Teljes értetlenséggel, tanácstalanul álltam szemben a megcsodált rendszer teljesítményével, s kezdett meginogni a bizalmam. Erzsike azonban bízott a rendszerben. Közölte, Antalfa körjegyzőség, hozzá tartozik még Bala-toncsicsó, Szentantalfa, Óbudavár. Nem tudom-e, hol keresztelik az antalfaia-kat? Miután a katolikus közösség Csicsón a legerősebb, megkértem, próbáljuk meg Balatoncsicsót beítve lehívni Németh László adatait. Három percen be-lül a kezemben volt a felmenők kinyomtatott listája...

*

San Francisco érintésével, amelynek szépsége, franciás eleganciája már annyi embert lenyűgözött, hogy nem is írok róla, inkább Houstonnal foly-tatom amerikai élményeim felidézését. Houston Texas állam egyik leggazda-gabb városa. A Hyatt Regencyben kaptam lakosztályt, programszervezőm Tom Conry úr volt, a város Nemzetközi Programszervező Irodájának tisztviselője.

Először néhány szót a városról. Már a repülőgépről feltűnt, hogy a vá-rosközpont néhány magas épületből áll, amelyet minden irányban hosszú kilométereken keresztül kertes házak öveznek, s körgyűrűvel is összekötnek többpályás műutak. Ami nem látszott a repülőgépről: a városközpont alatt el-rejtett – tekintettel a nappal szinte elviselhetetlen hőségre – légkondicionált másik városközpont található, amely sok irányból mozgólépcsőn közelíthető

meg. Első esti sétám a város alatti üzlet- és iroda-bankhálózat megtekintése volt. Programomban egyébként szerepelt egy, a helyi rendőrség alá tartozó bűnmegelőző szervezet meglátogatása is, valamint egy szociális ügyekkel fog-lalkozó civil nőszervezet aktivistáival való beszélgetés, és a térség művészeti-kulturális programját összehangoló ügynökség meglátogatása. Záróprogram-ként vacsorával összekötött látogatást terveztek a város egyik prominens csa-ládjának a farmján. Ez utóbbi élményekben gazdag, estébe nyúló délután volt.

Vendéglátóim elvittek a szállótól kb. tizenöt-húsz kilométerre fekvő farmhoz. A család asszonya fogadott. Leültetett a légkondicionált szalonban, s elnézést kért, hogy a férje késik, mert üzleti ügyei intézése céljából Dallasba kellett mennie, de telefonált, hogy saját helikopterével már a levegőben van, és egy-, másfél órán belül itt lesz. Azt kérte, addig mutassák meg a szálláso-mat, ott kedvem szerint töltsen el az időt, s este hatkor a vacsoránál találko-zunk.

A szálláshelyem, ahova a ház asszonya elvezetett, egy kis mesterséges ta-vacska mellett álló árnyas, szellős faház volt. A kis tavat a réten átfutó, hideg vizű patak táplálta; a ház mögött szénakazal és falécekkel körbevett rét, ame-lyen egy szabadon engedett musztáng viháncolt. Elizabeth asszony – kérte, így szólítsam – azt mondta, ha kedvem tartja, fürdöjek meg a tóban, de a kis házban belül tus is van, azt javasolja, fürdés előtt hűtsem le magam.

– Ha kedve van, s tud lovagolni, üljön fel a musztángra, szolid lovacska, csak szeretettel kell hozzá közeledni. Ha megjön a férje, időben szólnak, hogy módomban legyen átöltözni.

A helikopter valóban másfél órán belül leszállt, s fél hatkor átjött egy sza-kácsnő külsejű hölgy, hogy akkor a megbeszélt időben várnak a vacsorára.

Először egy fonott karszékekkel körülvett asztalhoz ültettek, majd bejött és bemutatkozott a ház ura, Mr. Merton. Itallal kínált, én valami keserű italt kértem a nagy választékból. Kezében ott volt az adatlapom, amelyet előzete-sen áttanulmányozott.

– Látom, ön magyar, Budapesten tanít, meg kell azonban önnek monda-nom, hogy én még Európában sem jártam, nem hogy Magyarországon. Csak Budapesten lakik, vagy van vidéki háza, esetleg farmja?

Mondom, farmom nincs, egy házam van vidéken, ahol a nyarat töltjük, de téliesítve van, így egész évben használható.

– Mert nálunk mások az éghajlati viszonyok.

– Mikor épült a háza?

– 1864-ben – hangzott a válaszom.

– Akkor maga nagyon gazdag ember lehet. Az Államokban nagyon ritka, és nagy érték egy a 19. század hatvanas éveiben épült ház.

- Ez egy szerény családi ház. Magyarországon nem megy ritkaságszámba.
- Mondja, tulajdonképpen milyen nagy ez az ország?
- 93 ezer négyzetkilométer.
- Professzor úr, én nem az ön vidéki rezidenciájának a nagyságát kérdezem. Texasban sokszor egy nagyobb farm kiterjedése ekkora.
- Az ország a két világháborút követő békeszerződések során megcsontult, de Kelet-Európában mások az országméretek. Bennünket gazdagít ezeréves történelmünk, kultúránk, és én jól érzem magam magyarként a bőrömben.

Merton úr őszintén elszégyellte magát a tapintatlanságáért, a felesége is rosszalóan nézett rá, végül is a Külügyminisztérium vendége vagyok. Szavaimra válaszként azt mondta:

- Elnézést, professzor úr a modortalanságomért, de Texasban olyanok a méretek, hogy érzéketlenek vagyunk a míveség területgazdagító szerepe iránt.

Témát váltottam. Megköszöntem a szíves fogadtatást, s emeltem poharam vendéglátóink egészségére. A vacsorára feltálatl bifszték, akárcsak a kaliforniai bor, nagyon finom volt.

Little Rockban, Arkansas állam fővárosában még két napot elidőzve, élményekben, új ismeretekben gazdag, USA-képemet árnyaló utam New Yorkban végződött. Másnap, július 1-jén, a repülőtéren elbúcsúztam Tikos Lászlótól, megköszönve segítségét, ez alkalommal a közvetlenül az óceán partján fekvő Kennedy repülőtérrel felszálló gépből még egyszer megtekinthettem New York panorámáját.

A cukornád, a szivar, a rum és az álmok országa. Magyar – kubai hét Havannában

1986 januárjában, Szigligeten, az ebéd utáni órákban kopogtattak a szobám ajtaján:

- Tessék az irodába jönni, mert a miniszter titkárságáról keresik a tanár urat.

Ez ott rendkívüli eseménynek számított, úgyhogy Zsuzsika, a könyvelő – ő volt csak az irodában – azonnal nyújtotta a kagylót. A miniszter titkárnője volt a telefonban, elnézést kért a zavarásért, és azt kérdezte, kapcsolhatja-e Köpeczi elvtársat? Ő rögtön a tárgyra tért:

- Késedelmesen szólok, de már két napja kereslek. Hétfőn indul egy száztagú delegáció Kubába, ahol Magyar hetek lesznek. Szeretném, ha te is kiutaznál velünk. Mennyire vagy a következő napokra elkötelezve?

Régi vágyam volt Kubába eljutni, úgyhogy azt válaszoltam:

- A feleségemmel megbeszélem, s még ma válaszolok. Előzetesen azt mondom: igen.

Feleségem ezúttal is biztatott, éljek a lehetőséggel; igenlő válaszat megerősítettem, mire közölték: kedd délután legyek a kormányváróban; az úti okmányokról, valutáról ők gondoskodnak.

A miniszter, aki az egyetemen is kollégám volt, a kormányváróban régi barátként üdvözölt. Elnézést kért, hogy későn szóltak, de késett a kubaiak válasza, a barátsági program egyeztetése. Száztagú delegáció utazik Magyarországról: a BM táncegyüttese és népi zenekara; Szűcs Judith és tánczenekara; a Weiner Leó kamarazenekar, Csengery Adrienn operaénekesnő. Rajtam kívül, aki a szociológiát képviselem, Ördögh Szilveszter író utazik még velünk.

Okmányainkat útimarsallunktól már a váróban megkaptuk. Ő közölte, hogy miután ez egy tizenkét órás út, Izlandon, ahol a repülőgép üzemanyagot vételez, leszállunk. Izlandi vízumunk nincs, de a repülőtéren büféje az éjszakai órák ellenére nyitva lesz. Kubai idő szerint – ha nem lesz további késés – a délelőtti órákban érkezünk. Csomagjainkról gondoskodnak, a gép első osztályán hárman fogunk utazni, de tekintettel a Moszkvából rendelt külön-gép méreteire, a delegáció minden tagja kényelmesen fog utazni. Az első osztályon az ülések lehajthatóak, párna és takaró kérhető a személyzettől.

A valószínűtlenül hosszú úton egyetlen „esemény” történt. Miniszterünk, aki szorgalmáról volt híres, amikor a gép a szükséges magasságba ért, s bekapcsolták az éjszakai biztonsági lámpákat, elővette a nagyítóját, a magával hozott francia nyelvű levéltári másolatokat, s azokat arcához egész közel emelve olvasni kezdett. Én hátradöntöttem kényelmesnek nem nevezhető ülőhelyemet, a fejem alá tettem a párnát, és betakaróztam, azt remélve, hogy majd elszunyókálok. Talán egy órányi út után arra figyeltem fel, hogy a népi zenekar több tagja halkán Köpeczi Béla felé közelít, s egyszer csak rázendít – mintegy köszöntőként – a Marseillaise-re. Az elmélyülten olvasó miniszter kezéből kiesett a könyv. A zenekar tagjai a nem kívánt ijedelem láttán rémülten bocsánatot kértek, Köpeczi azonban nem róta meg őket, csak finom iróniával azt mondta:

- Nemzeti himnuszt nem játszunk fülbe.

Az út valóban hosszúnak bizonyult, az élményről, amely osztályrészünkül jutott, csak azt mondhatom: megérte. Kubában mindenekelőtt páratlan a természeti környezet: a tengerpart, a pálmák között épült városnegyedek, a narancsfák, az egzotikus madarak, az ezer színben játszó bokrok között cikázó gyíkok, kaméleonok.

Persze vannak sivárabb partszakaszok is, háztömbök, ahol kiszikkadt a növényzet, de én egy olyan kertés házban töltöttem el egy hetet, amely a fentebb leírt természeti élményt kínálta, s ilyen volt az egész városnegyed. Élmény volt számomra az álomnak és a valóságnak az az elegye, amelyben a kubaiak éltek, dolgoztak, kergették ábrándjaikat, átszínezték azt a nem egyszer kiábrándító társadalmi közeget, amelyben élni adatott nekik.

Csak egy csücskét láttam az országnak, egy hét alapján nem lehet szociológiailag hiteles képet alkotni egy társadalomról, de azok a pillanatok, amelyek alatt elleshettem hétköznapi eseményeket, élethelyzeteket, rokonszenvet ébresztettek bennem a havannai emberek iránt.

A kulturális miniszter rezidenciáján kezdődött hivatalos programunk, ahol egyúttal a delegáció tartózkodásának menetrendjét is pontosítottuk. Elképzelésünket ugyanis a Külügyminisztérium csatornáin keresztül előre megküldtük. Mindenekelőtt rögzítették a magyar–kubai nagygyűlés időpontját, amelyet a televízió is közvetíteni fog. A műsor előtt a két miniszter a tervezet szerint 25-25 perces beszédet tart. Kérdezték: kell-e tolmács? Köpeczi, aki – de ezt első pillanattól érzékelhették – szabadon, szép kiejtéssel beszélt spanyolul; a segítséget megköszönte, de nem élt vele. A kubai miniszter jó negyven percet beszélt, míg Köpeczi a nem leírt szöveget pontosan huszonöt perc alatt adta elő.

A kubaiak által javasolt programot részleteiben nem idézném. Nekem felkínálták szociológiai intézetük meglátogatását, s egy találkozót a Dél-Amerikai Országok Társadalmát Kutató Intézetben. A javaslat két szabad félnapot rezervált tengerparti fürdésre. Miniszterünk, aki minden pillanatot politikai-kulturális programoknak kívánt szentelni, kérte, ezt a két alkalmat is fordítsuk hasznosítható célra. Ördögh Szilveszterrel együtt az eredeti program elfogadását kértük, arra hivatkozva, hogy a homokos karib-tengeri part Kuba egyik ékessége. Végül is kompromisszumos megoldásként egy alkalomra csökkent a fürdések száma (erre még visszatérek). Ugyanakkor volt egy kérésünk, melyet miniszterünk is támogatott. A Havanna városközpontjában lévő spanyol barokk épületegyüttest művészettörténész kíséretében szeretnénk volna bejárni. Ez elől elzárkóztak, mondván:

– Az ott folyó munkálatok miatt veszélyes e terület bejárása.

A válasz félrevezető volt, mondhatnánk, blöff.

Szálláshelyünkre visszatérve megemlítettem Köpeczinek, hogy az engem érintő programpontok megalapozottságában kételkedem, mert ismereteim szerint a szociológiát Kubában nem művelik, felsőoktatási programjaikban nem szerepel szociológusképzés.

– Lehet, hogy előreléptek. A találkozóra feltétlenül menj el, nekünk kötelességünk segíteni.

Elmentem. Egy szép emeletes villához vitt a gépkocsi, amelynek bejáratánál egy réztáblán ez volt olvasható: „Tudományok háza”. Egy vélhetően harmincas éveinek végén járó, jó kedélyű fiatalember fogadott, s miután bemutatkoztam, kérte – tolmácsom segítségével – mondjam el, mivel foglalkozom. Tömören összefoglaltam, s arra kértem, ismertesse intézete és saját kutatási programját.

Válasza partnerem képzeletgazdagságáról tanúskodott.

– Intézetük, amely korábban a „tudományos szocializmus” kérdéskörével foglalkozott, most tér át a „konkrét társadalmi jelenségek” tanulmányozására a Szovjetunióból, közelebbről a Szibériai Tudományközponttól kapott anyagok felhasználásával. Én személy szerint pillanatnyilag a commandante személyi tanácsadói köréhez tartozom, s a lakosság kérdéseit összegezem.

– Milyen módszerrel? Kérdőíves vizsgálat, interjúk, vagy a lapokhoz küldött levelek tanulmányozása révén?

– Ezek kombinációjával. De a legjobb forrás a kávézóknak felvett beszélgetések visszahallgatása.

Több kérdésem nem volt.

A másnapi programot lemondták a kubaiak, így Szilveszterrel még egyszer elmentünk a tengerpartra. Egyébként a kertváros, ahol laktunk, kb. tizenöt kilométerre volt a tengerparttól, s onnan újabb tizenöt kilométert kellett utazni, hogy a hullámokat felfogó közátonyok alacsony, de folyamatos betonfalát elhagyva elérjük a homokos partrészt, közelebből annak a nőmenklatúra részére fenntartott sávját. Hétköznapi gyakorlatilag egy lélek sem tartózkodott a tengerparton, jöllehet a víz hőfoka 24° körül volt. Nos, első alkalommal velünk jött Köpeczi Béla is, aki – mint kiderült – fürdőruhát sem hozott magával. Szereztek neki egy kicsit bő, de használható fürdőnadrágot és egy gumisapkát (ehhez ő ragaszkodott). Az apály és dagály azonban parancsra nem szabályozható, s bár jól úszott, a dagály következtében átcsapott a feje fölé a hullám, mely levitte a sapkáját, a szemüvegét, s a nadrágjába is belekapott. Ő szemüveg nélkül még szilárd talajon is elbizonytalanodik, itt megállni szemüveggel sem lett volna egyszerű. Azonnal elindultunk Szilveszterrel, hogy a partra segítsük, s futva jöttek a kíséretünkre kirendelt biztonságiak is, a kezükben mentőövvel. Köpeczit azonban csak a szemüvege nyugtalanította, szerencsénkre a hullám kisodorta a partra, így csak a gumisapka veszett el.

Másodszorra nem jött velünk, de az ok nem ez a kis kudarc volt, hanem az, hogy kérésére kihozták a könyvtárból a *Barokk épületegyüttesek Havannában* című könyvet, s azt tanulmányozta az így felszabadult időben. Én

e kalandos utazás egyik ajándékának tartom, hogy Köpeczivel tölthettem egy hetet – bizonyos, hogy kevés nála műveltebb kultuszminisztere volt ennek az országnak.

Szállodám ablaka a Tienanmen térre nézett.

1989. május–június, Peking

Az MTA elnökének (vagy főtítkárának) a közleményéből értesültem arról, hogy az 1989. év folyamán megpályázható egy harmincnapos tanulmányút Kínába. Arra már pontosan emlékszem, hogy a részletekről Kulcsár Kálmán kollégám – akkor a külügyi kapcsolatokért felelős főtítkárhelyettes – tájékoztatott.

Pályázatot kell benyújtani, amelyben megjelölöm a fogadó partnerintézetet és utam konkrét célját. Kínában akkor napirenden volt a politikai rendszer reformja, a felsőoktatási rendszer korszerűsítése. Kapcsolatépítési törekvéseink eddig nem voltak sikeresek, de 1988 áprilisában Magyarországon találkozhattam Hu-Qiaomuval, aki a Kínai Társadalomtudományi Akadémia vezető titkára volt. Tőle értesültem arról, hogy 1980-tól a Társadalomtudományi Akadémia keretében Szociológiai Intézet létesült, amelyen belül hat tagozat működik: a szociológiaelméleti, a tudás- és tudományszociológiai, a családszociológiai, az agrárszociológiai, a szervezetszociológiai és a szociálpszichológiai tagozat.

Más forrásból, Ming Yan: „A szociológia fejlődése Kínában” című angol nyelvű összefoglalójából volt értesülésünk a pekingi és sanghaji tudományegyetem Szociológiai Intézetének felépítéséről és munkájáról. Ezek az információk azonban túlságosan vázlatosak voltak, s csak egyetlen angol nyelvű tankönyv jutott el hozzánk *Bevezetés a szociológiába* címmel. Ez az 1982-ben kiadott bevezető azonban külföldi egyetemeken használatos, hasonló funkciójú könyvek eklektikus elegyének tűnt. Gondosan ügyeltek arra, hogy a „polgári” és a „marxista” hivatkozások: Franklin H. Gaddis, Max Weber, Marx, Engels egyensúlyban legyenek. Ezenkívül találtunk utalásokat a forradalom előtti kínai akadémiai szociológia képviselőire, főleg módszertani témákban Ching-ho: *Sociological Analysis* (1930) című könyvében.

Ilyen szerény ismeretekre hivatkozhattam pályázatomban, de mert egyetlen jelentkező voltam, jelölt lettem. A külügyesek gyorsan dolgoztak, május 22-én már el is indulhattam. Nem lévén Budapest–Peking járat, Moszkva érintésével jutottam el Kína fővárosába. A repülőút valószínűtlenül hosszú volt; a belső mongóliai hegyláncokat kopár, félsivatagos medencék követték.

A pekingi repülőtéren nyolcan is vártak, köztük tolmácsom, s állandó kísérőm. Bezsúfolódtunk egy kisbuszba, s Peking belvárosába, egy közvetlenül a Tienanmen térre néző, előkelő szállodába vittek. Szobám minden igényt kielégített, a népes fogadócsoporthoz valamennyi tagja felkísért, így kissé összezsúfolódtunk. Mondták, mosakodjam le – ők megvárnak. Nem akartam udvariatlan lenni, s nem szóltam, hogy a szálló előcsarnoka tágasabb. Nem zavartatva magukat az ágyamra is leültek, majd – meglepetésemre – mind a nyolcan megfürdtek, s a számomra kikészített fürdőlepedőben megtörülköztek.

Kísérőm szólt, hogy menjünk le a recepcióra az adminisztratív ügyeket elintézni. Leadtam az útlevelem, s megkaptam az étkezőkártyám, amely a két étterem – egy kontinentális és egy ázsiai – s a szálloda minden szintjén található büfé huszonnégy órán keresztül használatára jogosított. Én a kontinentális konyhát választottam, ahol gazdag étlapból választhattam. Kísérőm elkérte a kártyámat, amellyel nyolc kollégájával együtt ő is megebédelt. Ebéd után kénytelen útitársaim végre elbúcsúztak, s igen kedves – mint kiderült, felkészült, tájékozott – kísérőmmel négyszemközt maradtunk. A társalgóban táskájából elővette a programjavaslatot, hogy azt velem egyeztesse. Javaslat szerint az első napon a Társadalomtudományi Akadémia igazgatója fogadna a Szociológiai Intézet ügyvezető titkárának társaságában. Kérdésemre, hogy e találkozón jelen lesz-e Hu-Qiaomu, azt válaszolta, hogy úgy tudja, Frankfurtban van. További programként javasolta a Pekingi Egyetem Társadalomtudományi Karát, ott módok lesz a Szociológiai Intézet Elméleti Tanszékének professzorával találkozni. Harmadik nap: pihenőnap. Dél előtt a császári palota meglátogatása, délután elvinnének a nagy falhoz. Ők közben kapcsolatba lépnek sanghaji fiiláléjuk vezetőjével, s pontosítják ottani programomat.

A késő délutáni órákban sétálni indultam a szálló környékén. Közvetlenül a főutca mellett, három-négy ház mélységben barakkszerű, földszintes házak tömege húzódott. Közlekedni e kis, girbegurba utcában csak gyalogosan vagy kerékpárral lehetett. Mélyebbre nem merészkedtem, mert féltem, hogy eltévedek. A szépen fásított főutakon – fotókról jól ismert kép – tömegek bicikliztek. A második, harmadik nap estéjén azonban e kép módosult. A kerékpárokat egy-egy oldalsávra szorítva teherautók jöttek-mentek, zsúfolva fiatalokkal, akik jelszavakat skandáltak, transzparenszeket tartottak a kezükben. Mint kísérőm másnap kérdésemre válaszolva elmondta, egyetemi diákok békés felvonulása zajlik. Nem akartam politikai párbeszédbe bonyolódni, ezért a tüntetés okára-céljára nem kérdeztem rá. Kiderült, hogy a programom módosul: a következő napon a Szovjetunió pártfőtítkára, Gorbacsov érkezik Pekingbe, s kérésére programjában szerepel a vezető értelmiségiekkel való találkozás. Ennek szervezésébe a Társadalomtudományi Akadémia vezetőit is bevonták,

így előbbre hozzák a nagy falhoz tervezett kirándulást, amelyre sor is került. Méretei megdöbbentettek, de az idegenvezető részletes történelmi okfejtésére megvallo, nem nagyon figyeltem.

Mire hazaértem, már körben a Tienanmen téren és végig a sugárúton, amíg a szem ellátott, fegyvertelen katonák álltak egymástól 10-15 méternyire, tehát nem zárt egységben. Kísérőm ezt Gorbacsov fogadtatását előkészítő protokoll-lépésnek nevezte.

Bekapcsoltam a szobámban lévő kis televíziókészüléket, kínai dalokat éneklő kórus jelent meg a képernyőn. Lehalkítottam, de nem kapcsoltam ki, reméltem, később híradót is látok. A szállodában vehető műsor az este során sem módosult. Másnap már változott az utca képe; a Tienanmen tér egyharmada megtelt éhségstrájkoló diákokkal. S a számuk folyamatosan nőtt.

A program szerint a szálloda különtermében egy elvtárs, akit a Kínai Népfrent főtitkáráként mutattak be, beszélgetéssel összekötött előadást tartott nekem.

– A többpártrendszer nem időszerű Kínában, de a mi feladatunk az egykori kis pártok utódai, a különböző szakmák, rétegek (nők, fiatalok), hagyományos városi és falusi körök finom hálójának a szövése.

Félórás bevezetőjének ez volt a rövid summája. A „főtitkár” oroszul kitűnően beszélt, így sem bevezetőjét, sem válaszait, illetve a kérdéseimet sem kellett tolmácsolni. Megkérdeztem tőle, hogy van-e a Kínai Népfrentnek választott testülete, országos hálózata? Rendelkeznek-e az említett pártok, szakmák, rétegek önálló szervezettel, pekingi, illetve helyi központokkal? Hogyan oldják meg az ipari munkások képviselését? Mi a szakszervezetek szerepe e „finom háló” szövésében?

A hosszú választ nem idézem; egyetlen mondat is tükrözi annak szellemét, manipulatív jellegét.

– A KKP és a munkásosztály egy: akarata, szükségletei közvetlenül tükröződnek politikájában, és a Népfrentot is a párt szellemisége élteti!

Több kérdésem e válasz után nem volt. E stupid, általam nem kért beszélgetésben való részvételt értelmetlennek, megalázónak éreztem. Mindazonáltal udvariasan megköszöntem, hogy elfáradt szálláshelyemre. Ezzel az napi programom befejeződött.

A tér másnap még jobban megtelt. Az egyre szervezettebben fellépő, emberi jogokat, és az egypártrendszer megszüntetését követelő tüntetők orosz és angol nyelvű transzparenszeket emeltek magasba, valamint Gorbacsov és Csao Ce-jang táblákat.

Ezek a napok eléggé egybefolynak az emlékezetemben. A televízió műsora újra folyamatos, de csak kínaiul sugároz, látom, de nem értem a történe-

seket, bár a látvány egyre nyomasztóbb, drámaibb. Az éhségstrájkot folytató diákok közül többen rosszul lesznek.

Gorbacsov május 15-én érkezett Pekingbe. A dátumra és a történésekre ennyi év távlatából is jól emlékszem. Ennek oka, hogy a tolmácsnőm ez alkalommal előre figyelmeztetett, azt is megemlítve, hogy a parlament előtti téren lesz az ünnepélyes fogadás, amelyen Kína legfőbb vezetői is jelen lesznek, s a televízió is közvetíti.

Nem így történt. A teret egyre inkább megtöltő egyetemisták kockázati tényezővé váltak: ezért az államfő Jan Sang-kun – aki azt hiszem, epizodista volt az egyre éleződő hatalmi harcban – a repülőtéren fogadta Gorbacsovot. Gorbacsov a televízió híradója szerint másnap találkozott Csao Ce-janggal, a KKP főtitkárával és Li Peng miniszterelnökkel. (Az akkor 85 éves, s formálisan visszavonult Teng Hsziao Ping – aki a Hadsereg Katonai Bizottsága elnökeként, de tekintélye miatt is változatlanul a legbefolyásosabb kínai vezető volt – távolmaradt e ceremóniáktól.) E találkozóról nem tudok további részleteket, de láttam, hogy május 17-én milliók tömegtüntetésére került sor a téren és az egyetemről odavezető több kilométeres úton.

A feszültség tovább nőtt. Érdemben beszorultam szállodai szobámba, kísérőm naponta felkeresett, s a televízió adásait tolmácsolta. Az ablakok azonban nyitva maradhattak.

A további stációk: az éhségtüntetést strájk követte; Li Peng fogadta a strájkoló diákokat, akik átnyújtották követeléseiket, amelyek tolmácsnőm szerint teljesíthetetlenek voltak.

Az éhségstrájkolóknak közül néhányan meghaltak; a képernyőn látható volt, hogy több pártvezető felkeresi a kórházban fekvőket, de én csak Csao Ce-jangot és Li Penget ismertem fel. Közben a téren szinte ostromállapot alakul ki, és tolmácsnőm szerint kihirdették a statáriumot. Az ablakból is jól látható volt, hogy a diákok barikádokat kezdtek építeni. Tolmácsnőm este közölte, hogy másnap valószínűleg nem tudja megközelíteni a teret. A szálloda éttermében amerikai tudósítótól hallottam, hogy katonai egységek a város valamennyi fontos stratégiai pontját megszállták. Az ő értesülésük szerint Csao Ce-jang és Li Peng újra kísérletet tett a diákok kibékítésére; később ezt az aktust a televízió is közvetítette. Kísérletük – jöllehet Csao Ce-jangot megtapsolták – érdemben kudarccal végződött.

Megjelent kísérőm is, aki további türelmet kért.

– Ma a múzeumok is zárva vannak, így azt javasolom, töltse a napot itt a szállóban. Van moziparcella, régi kínai filmek, híradók is láthatók, én önnel tartok, s fordítok. Ha nincs ellenére, ebédelni is együtt ebédelünk.

Eltávoztása előtt annyit közölt velem, hogy legyek nyugodt, a diákok megmozdulása békés, nem rendszerellenes, a patrónusuk Csao Ce-jang, a KKP főtitkára, Teng régi bizalmasa. Miután én a belső hatalmi viszonyokat nem ismertem, megkérdeztem, hogy mióta tölti be ezt a tiszteket. Kísérőm alapos választ adott, minden részletére nem emlékszem, lényegére igen.

– A főtitkár régi párttag, 1980-tól hét évig volt a Népköztársaság miniszterelnöke, s 87 óta főtitkára a Központi Bizottságnak.

A Tienanmen téri sátorváros továbbépült, egyre zsúfoltabb lett, a fegyveres katonák rendőrökkel is kiegészültek. A televízió június 3-án is végig szólt a szobámban. A műsort – az órára nem emlékszem, de még világos volt – megszakították, s bejátszották – nyilván felvételtől, mert többször megisméltették – Li Peng miniszterelnök kínai nyelvű beszédét. Ennek angol nyelvű szövegét is felolvasták, de hogy rögtön-e vagy később, az elmosódott az emlékezetemben. A beszéd részleteit sem tudom felidézni, az „üzenet” lényege azonban nem felejtendő, mint ahogy Li Peng fagyos arca, jéghideg tekintete sem:

– Távozzék mindenki a térről, mert aki nem megy önként, eltávolítjuk.

Este természetesen nem feküdtem le, s a június 3-áról 4-ére virradó éjszaka egy addig soha nem látott esemény tanúja lehettem. Több oldalról, egy időben megindultak a hadsereg tankjai, eltaposva a sátrakat és a feltartott kezű diákokat is, mintha rovarok lennének. Fröcskölt a vér, sikolyoktól lett hangos a tér, a két-három hullámban érkező tankok távozását követően nem hogy élőlény, ép testrész sem maradt a téren. Ezt a látványt soha nem lehet elfelejteni. Lehet, hogy ez a szörnyű vérengzés nyitotta meg az utat Kína 21. századi prosperitása előtt, de a „szocializmus kínai modelljével” kapcsolatos illúziókat – legalábbis bennem – végleg hiteltelenítette.

Lehet, hogy döntésem nem volt racionális, de mikor egy nap szünet után – a tér és a hozzá vezető utak addig le voltak zárva, a szállót sem hagyhattam el – kísérőm újra megjelent, közöltem vele, hogy a látottakat követően nem vagyok olyan állapotban, hogy programomat folytassam. A beszélgetés mentes volt minden indulattól, jó szándékú kísérőm vétlen volt, s arról igyekezett meggyőzni, hogy Sanghajban békés a hangulat, szeretettel várnak. Én azonban nem tudtam túltenni magam a történeteken.

Nehéz volt helyet kapni a Moszkvába induló repülőjáratokon, végül a főnökei elintézték, hogy a Gorbacsov kíséretét szállító, lényegében üres gép luxusosztályán elutazhattam. A Moszkva–Budapest járaton volt szabad hely, így az átszállás gond nélkül bonyolódott. Egy kitörölhetetlen emlékekkel „gazdagabban” érkeztem meg Budapestre.

A családommal

Apámmal, anyámmal,
nővéremmel,
Veresegyháza, 1932.

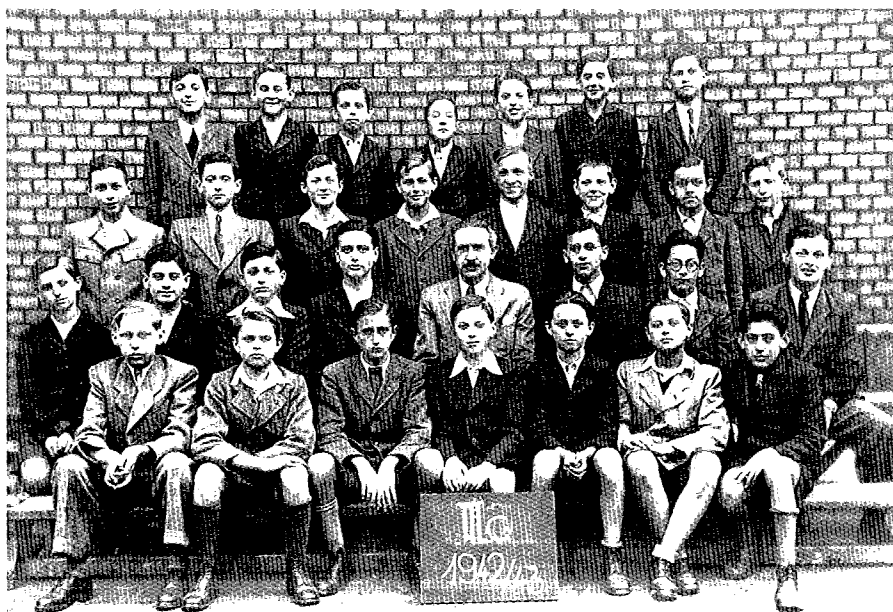

Nővéremmel játék közben

Nagyanyám, özv. Krausz Dávidné

Anyámmal, nővéremmel,
fronton lévő férjének családjával,
Tihany, 1943.

A Kertész utcai polgári tanulója
(az ülő sorban jobbra az első)

Anyám és apám az 50-es években

„Vécser” a Moszkvai Állami Pedagógiai Intézetben (MGPI), 1949.

Az MGPI magyar csoportja. Kiránduláson
1950 tavaszán
(Balról jobbra: Budai Bori, Soós Mária,
Pikler Anna, Berek Ilona, Juhász Éva,
Sós Mária
Fekvő sor: Huszár Tibor,
Pataki Ferenc)

A Moszkvában tanuló magyar diákok
majálisa 1950-ben
(Fekvő sor: Halász József aspiráns, Soltész László
közgazdászhallgató
Balról jobbra: Dunai Ferenc közgazdászhallgató,
Horváth Lajos agronómus aspiráns, Horn Géza
filmrendező-hallgató, Soós Mária, Subik István
karnagy
Álló sor: Pikler Anna, Juhász Éva, Huszár Tibor,
Pataki Ferenc
Háttal: Megyeri Hédi közgazdászhallgató)

Soós Marival és Pikler Annával
Leningrádban, a Rézlovasnál,
1951 telén

A kari labdarúgó-válogatott csapat
tagjai
(Sárdi Lajos, Glozik János, Gyóni Lajos,
Huszár Tibor)

Tavaszi Moszkvában
Marival, 1952.

Az Intézet bejáratánál
(Hajvágás csak Budapesten)

Fiatal házasként,
1953. július

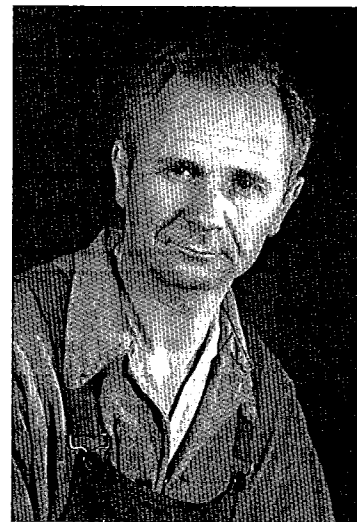
Marika szüleivel és a Cser nagyszülőkkel Újkécskén, 1934.

Cser Dezső és felesége
az Eucharisztikus kongresszusra
készül, 1938.

Apósom cséplőgép-szerelőként alföldi aratáson, 1927-ben (az álló sor bal szélén)

Apósom, a Kalibergyár
idomszerésze, 1951.

Szónoki szerepkörben
a budapesti DISZ titkáráként, 1954.

Karácsonyi látogatás Cser nagymamáéknál, 1954.

A Petőfi Kör 1956. június 27-i sajtóvitája (MTI fotó: Samai Antónia)
Az elnökségben balról jobbra: Komor Imre, Horváth Márton, Hollós Ervin, Huszár Tibor,
Tánczos Gábor, Losonczy Géza, Nógrádi Sándor

A József Attila Gimnázium tanára, 1958.

Kiránduláson a „Jóskás” osztállyal a Sátoros-hegyekben, 1958.

Látogatás osztállyal Dutka Ákos költő Mátyás király úti házánál, a Hűvösvölgyben

A „Szót kérünk” című rádióműsor vezetőjeként, 1959.

Marika a tíz hónapos Lacival

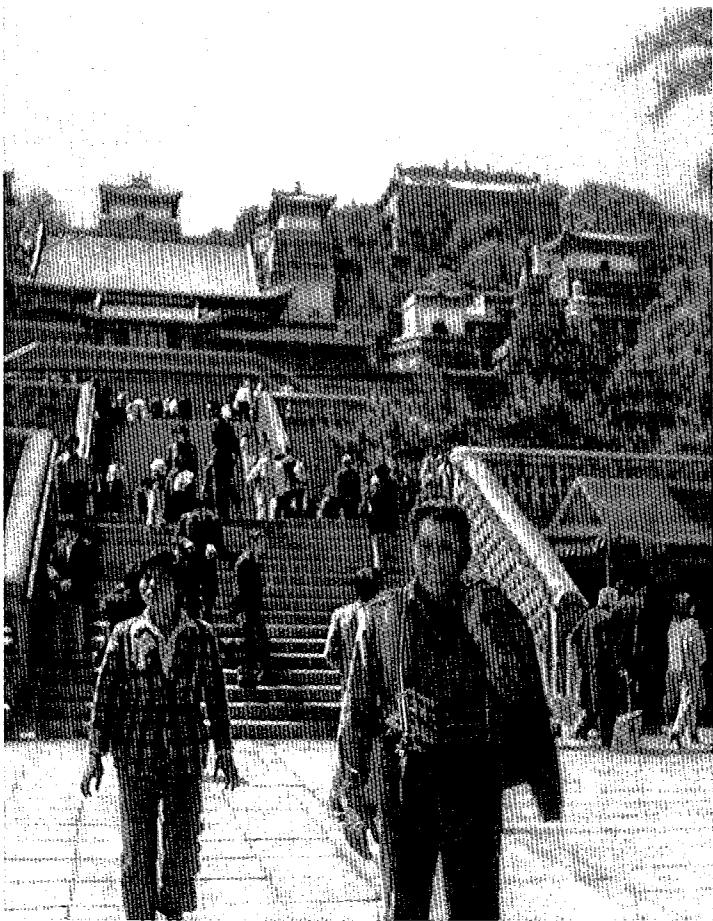
Apa és fia 1967 tavaszán

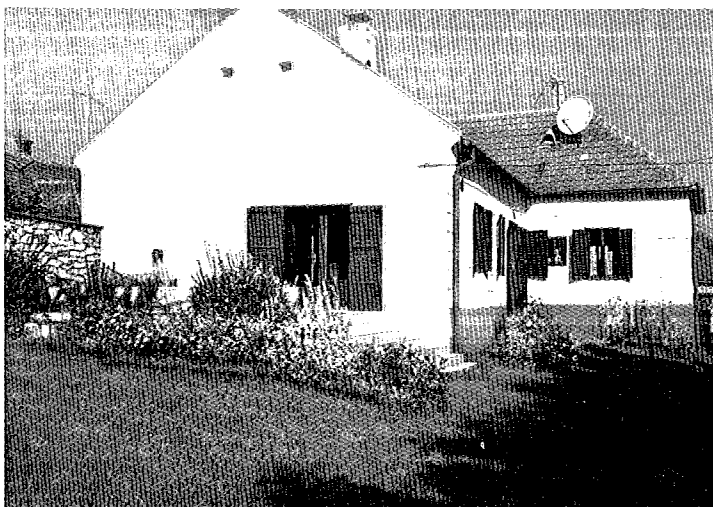
A *Valóság* szerkesztősége és családtagjai kiránduláson Szántódon, 1963.
(Balról jobbra: Gyurkó László, Gyurkó Lászlóné, Sükösd Mihályné, Kőrösi József, Kőrösi Józsefné, ?, Baranyi Antal, Huszár Tibor (takarva), H. Mari, Sükösd Mihály)

Egri Péter kollégámmal az ELTE delegátusaként Tripoliban, Líbiában

A császári palota bejárata előtt, amikor még „mennyei béke” honolt a Tienanmen téren

Szentantalfa, Fő u. 2. A „Huszár-porta” felújítva, 1981.

Marikával és unokabátyámmal, Fritzcel a szentantalfai ház konyhájában

Ledniczki Ildikó és Huszár László esküvője, 1988. szeptember 17.

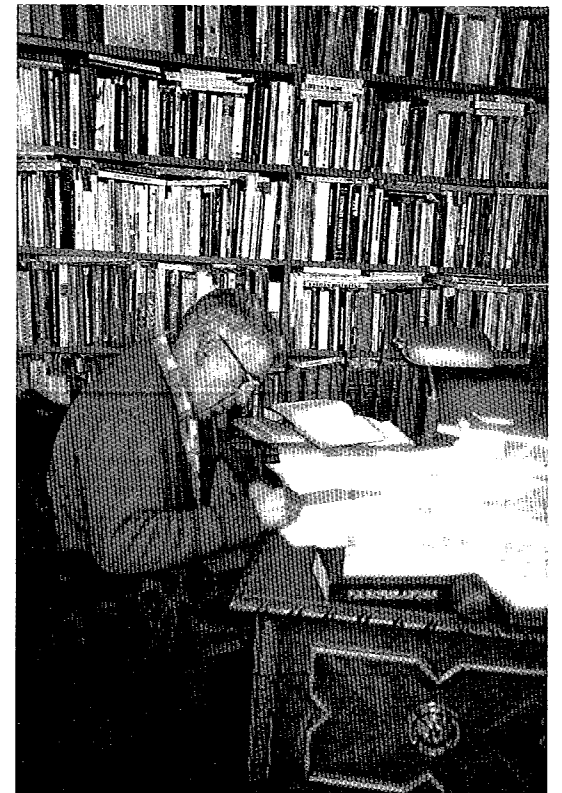
Andris, az első unoka az antalfai kertben, 1998 nyara

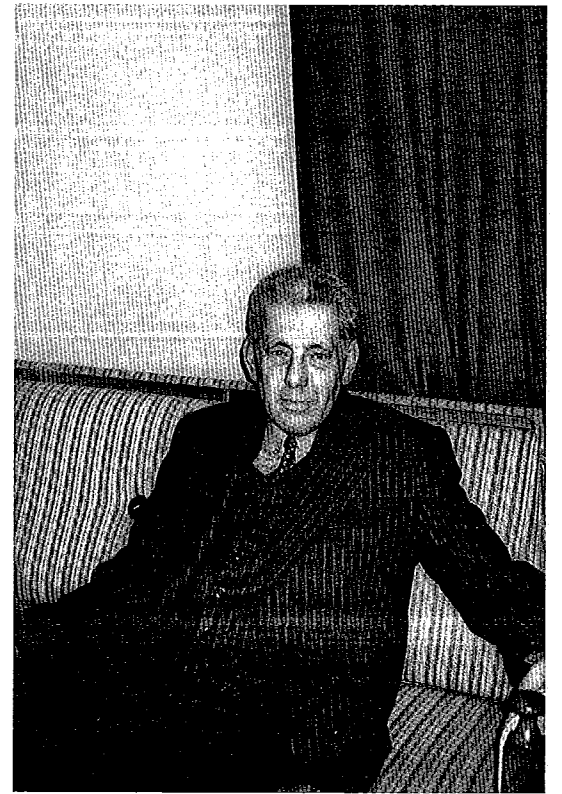
Az antalfai kert bástyájánál, 90-es évek

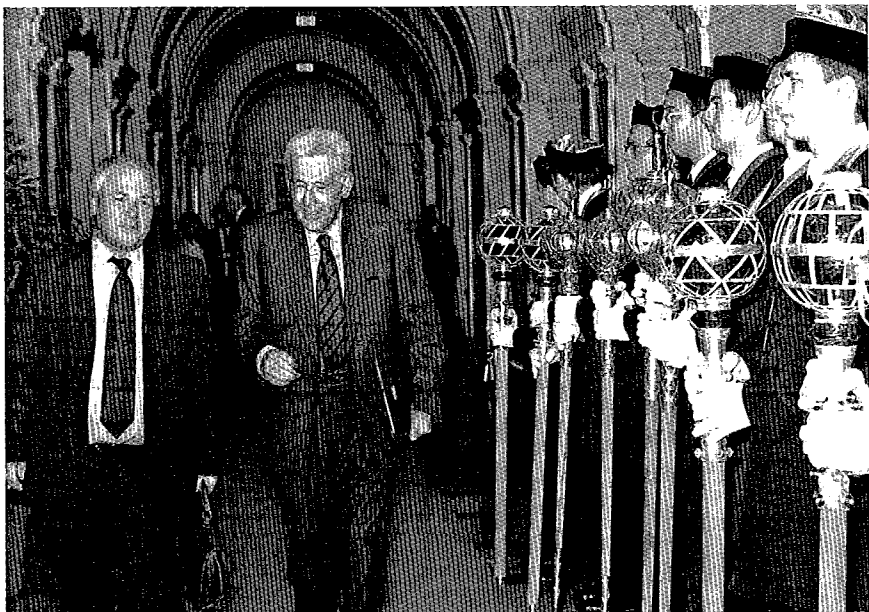
Marikával 1987-ben Athén mellett, hajóra várva

A Csaba utcában,
íróasztalomnál

Akadémiai közgyűlés szünetében

ELTE Pázmáneum napok. Rudas Tamás dékánunkkal, 2007.

Huszár Péter, Tibor, András, László, Galyatető, 2010. húsvét

XIV. A rendszerváltás után

„A dolgok régi rendje szerint élni nem lehet”.

Moszkva, 1997

Azért e moszkvai úttal zárom a külföldi útjaimmal foglalkozó részt, mert bizonyos értelemben záróakkordja annak a folyamatnak, ami 1949-ben, Sztálin 70. születésnapjának több hónapig tartó ünneplése, majd 1953. márciusi halála között kezdődött el. Ez a folyamat, melynek során mindinkább felfestettek a Szovjetunióval és a szovjet szocializmussal kapcsolatos illúzióim, ezen az úton zárul le, szinte tragikomikusan.

Természetesen – amint erről e könyvben többször is írok – a XX. kongresszus, 1956, a kádári konszolidáció hanyatlása, Nagy Imre újratemetése voltak a kiábrándulás mérföldkövei, Moszkvához azonban – egyetemista éveim színteréhez – nagyon erős érzelmi szálakkal kötődtem. Ez a moszkvai út sem írta felül ezeket az emlékeket, de azokat a színhelyeket, ahol a feleségem, akkori diáktársam kezét megfogtam, s ahol barátságunk szerelemmé ért, a modernizáció eltörölte.

Fájdalmas, de törvényszerű folyamat ez. 1997-ben azonban nemcsak ezt tapasztalhattam meg, de annak a társadalomnak a megroppanását is, amely ennek a folyamatnak a keretét szolgált. Vakhitem már első moszkvai éveim alatt erősen megkarcolódott, de a diáktársaimban még töretlen volt, számomra pedig ezeket az éveket felékesítették a koncertvilág zsenije, a színházi és operai esték.

Az a „védett” világ, amelyben mi Moszkvában éltünk elfedte a totalitárius társadalom poklait, Sztálin kultuszának pedig valóságfedeztetet adott a németek feletti győzelem. A Gulagról nem tudtunk, a megmagyarázhatatlan hiátusokat pedig akkor még elég erős, ideológiailag jól „megalapozott” vakhitünk paneljeivel foltoztuk ki – ahogyan azt ebben a könyvben is igyekeztem feltárni.

1997-ben azonban már olvastam Buharin özvegyének visszaemlékezését, Mandelstam verseit, özvegye visszaemlékezéseit; Szolzsenyicin Gulag-regényét, ismertem a kivégzett tábornokok történetét, nem voltak, nem lehet-

tek illúzióim. A rothadásnak azokat a tüneteit, amelyekkel ezen az utamon szembesültem, mégis fájdalmasan éltem meg. Utam eredeti célja az volt, hogy kiegészítő anyagot gyűjtssek a készülő Kádár-életrajzhoz, valójában azonban az lett belőle, hogy újra szembesültem ifjúságom minden tévedésével.

Mivel Moszkvában az ügyintézés változatlanul nehézkes volt, a Külügyminisztérium orosz referatúrájának segítségét kértem. A segítség váratlanul gyorsan és nem remélt módon érkezett: a külügyminiszter tegező hangú levélben válaszolt:

– Az orosz követtel beszéltem, a vízumot soron kívül beütik; moszkvai nagykövetünket, Nanovfszky Györgyöt utasítottam, biztosítsanak a számodra szállást.

Egy hét múlva Moszkvában voltam, hotelben már nem tudtak a számomra szállást biztosítani, de a követség területén egy komfortos vendégház állt a rendelkezésemre.

A követségen – nem emlékszem, milyen esemény alkalmából – éppen fogadás volt aznap, amikor befutottam.

– Öltözz át, szívesen látunk – mondta érkezésemkor a nagykövet –, aztán majd nyugodtan elbeszélgethetünk.

A szendvicsek helyettesítették a vacsorát, aminek a megszervezése egyébként, mint később kiderült, Moszkvában nem is volt olyan egyszerű feladat.

A fogadást követően a nagykövet áthívott a rezidenciájára. Mozgékony, gyorsan tájékozódó és döntő embert ismertem meg benne; szerencsére nem is hasonlított a hűvös, tartózkodó diplomaták oly gyakori típusára.

– Az idő – különösen Moszkvában –, ami rendelkezésedre áll, a kitűzött feladat megvalósításához kevés. Ezért megkíséreljük felgyorsítani. Holnapra meghívtam Pichoja urat, a Levéltári Központ igazgatóját. A meghívást elfogadta. Majd meglátjuk, mit lehet csinálni. Addig nézz körül. Nyilván tegnap megtapasztaltad, este milyen kihalt ez a környék. Ennek van hátránya és van előnye. Régi helyünk, a Vorovszkij utca közel volt a városközponthoz, de ott nem volt hely a parkolásra. Az új helyünkön, itt a Veréb-hegyen, a szomszéd német és svéd követséggel együtt száznál több parkolóhelyet bérlünk, az útlevél-ügyüket intéző külföldiek, a fogadásokra érkező vendégek számára van kellő számú. Szemben van egy nagy lakótelep, jó tízpercnyi sétára találsz egy jól ellátott univermagot (csemegeüzletet), nincs azonban a közelben olyan étterem, amelyet ajánlani mernék. Az ebéd munkanapokon a követségen megoldható – ezt előre meg kell rendelni –, ebben segít a titkárnőm, de a vacsoráról, reggeliről magadnak kell gondoskodnod. Gépkocsit a városban való közlekedéshez nem tudunk biztosítani; a repülőtérre természetesen kiviszünk.

S még valami: dollárt csak annyit váltás be, amennyi költőpénzre szükség lesz, a rubelt nem váltják vissza. Egyébként vendéglőkben, szállodákban lehet – sőt ajánlatos – dollárral fizetni.

Másnap találkoztam Pichoja úrral. Megajándékozott megjelenés előtt álló kétkötetes művével – *Szovjetunió. A hatalom története I–II*. Hasznos, összefoglaló igényű mű, amely egy novoszibirszki kiadó gondozásában jelent meg, s tartalmazza 1991-ig az SZKP története legfontosabb eseményeinek a forrásanyagát. Egyben megígérte, hogy itt-tartózkodásom alatt áttekinthetem Az Orosz Föderáció Elnökének Archívumában (APRF) található, általa idézett legfontosabb dokumentumokat, s intézkedik, hogy áttekinthessem A Legújabb Kori Történelem Dokumentumai Örzésének és Kutatásának Központjában (RCHIDNJ) található iratok jegyzékét, amelyet – ha megrendelem – utólagosan meg is küldenek majd. Amikor a levéltárakat felkerestem, kiderült, hogy az időközben leváltott főigazgató ígérete ellenére nem is remélhetem, hogy egy hónapon belül megkapjam a kért forrásokat. Ha kikeresem az iratok levéltári számát, kitöltöm a megrendelőlapot, akkor majd egy hónap múlva értesítést kapok, s akkor jöjjenek újra Moszkvába. Az Orosz Föderáció Elnökének Archívuma (APRF) olvasótermében megtekinthettem a Kreml Archívumának Dokumentum Gyűjteménye és Az SZKP Dokumentumai Gyűjteményének annotációját, valamint az *Isztocsnik* nevet viselő, s az orosz történelem dokumentumait tartalmazó periodika számait. Ezek az APRF olvasótermében dollárért megvásárolhatók voltak. Amikor az ár kétszeresének megfelelő összeget átadtam, s a visszajáró pénzt a levéltárosnál hagytam, neki az arca sem rezdült, ugyanakkor közölte, hogy holnapra a két, későbbre ígért dokumentumot kikészíti a számomra. Amikor az egyik ott kutató amerikai kollégámtól megkérdeztem, hogy ő hogyan kap folyamatosan friss anyagot, csak annyit mondott: dollárért.

S mint kiderült, minden így működött: dollárért lehetett feketén koncertjegyet kapni, az átépített Arbat utca modern éttermeiben helyet rezerválni, az archívumban ritka könyvet vásárolni. Részletezés helyett két esetet idézek fel, amelyek jól mutatják a rothadás mélységét, aminek a dollár ilyenén térnyerése csak az egyik tünete volt.

Egy másik, ehhez hasonló tünetről szól a követség előtti parkolókkal kapcsolatos história. Mint említettem, az esti órákra ezek – elvben – kiürültek. Este azonban azt tapasztaltam, hogy a szomszédban lakók reggel hét óráig minden helyet elfoglalnak. Ez önmagában nem lett volna nagy ügy, ha a követségek előtt posztoló rendőrök nem kérnek „előfizetési díjat”, más szóval nem válik természetessé e helyek kiárúsítása. Ezeket a helyeket azért kellett igénybe venni, mert a lakótelepeken éjszaka nemcsak az ablaktörőket, tükrö-

ket szerelték le, de időnként a gépkocsi kerekét is. A lakótelepen viszont rendőr nem volt látható, miközben az autók feketepiacán a hiánycikkeknek számító alkatrészek dollárért könnyen beszerezhetőek voltak.

A másik história talán még szemléletesebben mutatja e folyamat előrehaladottságát. Ott-tartózkodásom alatt először a Szociológiai Intézetben, majd a lakásán is felkerestem régi barátomat, Alekszandr Jadov professzort. Az Intézet gépkocsiját küldte értem, amelyben azonban kézzel kellett a féket és a kereket összekötő huzalt fogni. Egy lakótelepi bérház negyedik emeletén lakott a lányával, aki a felesége halálát követően költözött be az egyik üresen álló szobába. A barátom lánya ízletes szendvicseket készített, aztán tea mellett, éjszakába nyúlóan beszélgettünk. Az intézeti gépkocsit a sofőrrel együtt hazaküldte, a követség pedig messze volt, azt kértem, hívjunk taxit. Szása – már régóta keresztnéven szólítottuk egymást – azt mondta, ez itt nem így működik. Menjünk le az utcára, s ő majd leállít nekem egy gépkocsit. Valóban, már az arra haladó második – egyébként Volga – gépkocsi üres volt, s ő leintette. Megmondta a követség címét, és megkérdezte a sofőrt, mennyiért visz fel a Veréb-hegyre. Megalkudtak az összegben, de Szása ragaszkodott hozzá, hogy a viteldíjat előre kifizesse. Átöleltük egymást, beszálltam a sofőr mellé. Kedves, jóképű fiatalember volt. Mint kiderült, aspiráns, a disszertációját írja, de megélni csak úgy tud, hogy feketén taxizik, ami bizony a konkurencia miatt nem veszélytelen dolog. De a kényszerű éjszakai munkára ráment a házassága.

Moszkva egyébként dinamikusan fejlődött. A bolygóvárosokat több épülő, illetve befejezett körgyűrű vette körül, a repülőtérén Irish Club működött... Ilyenné vált „álmain Moszkvája”. Machiavelli szavait idézve, úgy állt a helyzet, hogy „... a dolgok régi rendje szerint élni nem lehet, s nincs, aki új törvényt hozzon”.

Család, barátok

Több mint hat évtizedes harmonikus házasságom legnagyobb eseménye fiunk, László születése volt – 1966. december 11-én. Életünk átrendeződött, Csaba utcai lakásunk kicsinek bizonyult. Özvegyen maradt apósom ragaszkodott hozzá, hogy Laci unokája örökölje a házat, s hogy a nyarakat a felújított hűvösvölgyi házában töltsük. A májustól szeptember végéig tartó hűvösvölgyi tartózkodásba még két-három hetes nyaralás is belefért. Egyébként júniusban már innen jártunk be a munkahelyünkre, Laci meg az iskolába. Nagyon szerettük e hűvösvölgyi nyarakat.

Marika 1984 szeptemberében (korengedménnyel) nyugdíjba ment, noha pályája változatlanul kedvezően alakult, s főosztályvezető-helyettesként nagyon sikeres volt. 1953-tól, harmincegy évig volt a Magyar Rádió a munkahelye, de a vezetői munkával járó stressz az egészségét veszélyeztette, ezért elérve a korhatárt, az első adandó alkalommal nyugdíjba ment.

A télen ideális, de hármunknak már kicsi Csaba utcai lakást nem akartuk elcserélni, ellenben hosszabb nyári tartózkodást biztosító házat kerestünk. Először az Alföldön, Marika szülőfaluja környékén. A Bács megyei Tanács akkor árusította ki az üresen maradt tanyai iskolákat, s az ár – 10 000 forint – vonzóan jutányos volt. De a magányos, minden lakott településtől távoli, komfort nélküli tanyák nem nyerték meg a tetszésünket.

Szentantalfa

Tervünket nem adtuk fel. Csoóri Sándor elmondta, hogy akkori élettársa, Kelemen Éva egészségi állapota miatt vidéki házat keres. Sára Sándor a Káli-medencében több eladó házat is megnézett. Célunkról értesülve Sára – szintén régi családi barátunk – üzent, jöjjünk mi is, a kínálat gazdag, a táj varázslatos. Sándorral együtt a hétvégén szívesen vár bennünket.

Akkor Lada gépkocsink volt, négyen is elfértünk benne. Sándor akkor már úgy vélte, hogy főleg Éva számára a Balaton környéke nem megfelelő, mert orvoscözelben kell maradnia, s közös doktoruk, Levendel László tanácsára más megoldást akart keresni. (A Levendel család széles baráti körébe mi is beletartoztunk, s nemcsak Maros utcai, festményekkel zsúfolt lakásukon, de gödi nyaralójukban is gyakran felkerestük őket.) A címeiket azonban velünk együtt Sándor is végignézte. Elöl Sára gépkocsija haladt, vele a felesége, Szegedi Erika. A táj a badacsonyi medencében valóban egyedülálló látványt nyújtott, de az általa kinézett két szentbékállai présház nem felelt meg az igényeinknek. Egy cím volt még hátra, egy háromszobás, eléggé lepusztult ház, már a medencén kívül, Szentantalfán. Először megkerestük az eladó ház gazdáját, a tanácselnök, Németh Miklós feleségét. Magda néni kulcsokkal felszerelve elvitt a község másik végén fekvő házhoz, amelynek kertje és három szobája egyaránt nagyon elhanyagolt volt. Én azonnal vissza akartam ülni a kocsiba, Marika azonban az enyhén megdőlt kőkerítéssel övezett kertben, a természetkövekből épített gazdasági épületek romjaiban és a viszonylag épen maradt kocsiszínből látott fantáziát. Az elhanyagolt kertben bókászó Szegedi Erika pedig egyszer csak felkiáltott: Gyerekek, idelátszik a Balaton! Ez volt a fordulópont. Visszamentünk Németh Miklósékhoz, s akkor már az ár iránt ér-

deklódtunk. Nekem – a keresetünkhöz viszonyítva – irreálisan magasnak tűnt, Sára azonban a harmadát lealkudta, s azt kérte, három hétre függesszék fel a ház árusítását, mert visszajövünk.

A tengerparti nyaralásra előlegként befizetett összegem kívül lényegileg nem volt megtakarított pénzem. Igaz, akkor már akadémiai doktor voltam, de ebből a jövedelemből, jelentős hitelek nélkül, a házat megvenni, s főleg átépíteni, nem tudtuk volna. A hitelektől pedig húzódoztam. Az úton visszafelé Csoóri Sándor Marikát, s a ház megvételét leginkább szorgalmazó Laci érveit támogatva arra biztatott, hogy a Magvető Kiadónál nemsokára megjelenő tanulmánykötetemre kérjem a honorárium kifizetését, s készülő könyvemre vegyek fel előleget – Kardos György ilyen esetekben szeret nagyvonalúan segíteni. Továbbá, hogy kérjek – ez is lehetséges – a Művészeti Alaptól vissza nem térítendő támogatást; és mivel a Magyar Rádiónál is van ilyen célokra kérhető hitel, Marika keresse meg e célból Hárs István elnököt.

Végül megszületett a döntésünk: nekivágunk a hitelakciónak. Lemondtuk bulgáriai nyaralásunkat, végigjártuk a potenciális hitelezőket, és két héten belül felkerestük az előleggel Németh Miklósékat. Következő lépésként Nagyvásonyban iparosokat kerestünk, árajánlatokat kértünk. Egy évig tartott H. úrral, a kőművessel a reménytelen huzavona, amelyet nem részletezek. Elég az hozzá, hogy a részben elivott előleget csak akkor fizette vissza, amikor perrel fenyegettük. A ház átépítésének története ezt követően szerencsés fordulatot vett. A Balatonfüredi Városgazdálkodási Vállalat pápai főmérnöke, aki ismerősünk volt, a ház és a telek alapos felmérése után reális árajánlatot tett, és megígérte, hogy következő év májusában kulcsrakészen átadják a felújított épületet.

A kert parkosítására csak ezt követően kerülhetett sor, de az előmunkálatokat, mindenekelőtt a kert megtisztítását, aminek akkor tizenkét éves Lacink volt az élharcosa – saját kardjával kaszabolta szenvedélyesen az egyméteres füvet, cserjét, gázt – már elvégeztük, úgyhogy a kert már a nyáron használható volt. A füvesítés, az új fák ültetése még előttünk állt – egyetlen árva diófa maradt épen az elhanyagolt kertben. 1981-ben beköltöztünk – mondták, Szentantalfa egyik legszebb portáját vehettük birtokunkba. Huszonkilenc éve nyaraink örömforrásává vált ez a kert, a felújított épület, annak originális népművészeti örökségnek számító konyhája, valamint szobáinak kiegészített és felújított bútorzata. Csak az én munkaszobám tér el stílusban a többitől – viszont íróasztalomtól épp a Balatonra látok. Több könyvemet is itt írtam vagy fejeztem be.

Kitérő

Visszaemlékezésemben többször említettem Csoóri Sándorhoz fűződő, több évtizedes baráti kapcsolatomat. Nem kívánom visszafelé módosítani e képet, de említés nélkül sem hagyhatom a rendszerváltás időszakában megjelent, s 1991-es *Nappali hold* című kötetébe is felvett írását.

Jóllehet viszonyunk nem romlott „látványosan”, Sándor magatartása megváltozott: tartózkodó, kimért lett.

A második lakitelki találkozót követően – én nem voltam meghívva – mindenekelőtt a *Beszélő* körével romlott meg a kapcsolata. Erről akkori törzshelyén, a Béke Szállóban velem is szót váltott (magam nem tartoztam ehhez a körhöz), s az érvei – ha egyetértettem velük, ha nem – annak idején csakugyan tartalmaztak racionális mozzanatokat.

Ezért lepott meg a *Nappali hold* érvrendszere, gondolatvilága. Csoóri a korábban említett Levendél László társaságnak törzstagja volt; még valamikor az ötvenes években Levendél doktor hozta vissza az életbe betegségéből, s azóta is minden betegségében igénybe vette segítő kezét. Csoóri baráti köre már 1958–60-tól a Belvárosi Kávéház urbánus-népi megosztottságot nem ismerő, intranzingensen demokratikus társasága volt: Mészöly Miklós, Hernádi Gyula, Orbán Ottó, hogy csak a legjavát említsem.

No, de mi volt e cikk érvrendszere, központi tézise? Idézem: „a zsidóság és a magyarság szellemi, lelki összeforradásának lehetősége megszűnt”, (mert) a zsidóság „stílusban és gondolatilag asszimilálni akarja a magyarságot”.

Nem tárgya e visszaemlékezésnek e cikk fogadtatása, de torzítanám a képet, ha nem említeném – jóllehet Csoórinak voltak és vannak követői –, Mészöly Miklóssal, Jókai Annával, Göncz Árpáddal az élen a magyar irodalom java elhatárolódott Csoóri ezen írásától, annak szellemiségétől. Én e helyütt csak arról a megdöbbenésről, csalódásról akartam szólni, amit a cikk nekem személy szerint okozott.

Laci házassága, unokák születnek

Ezekben az években veszítettük el az én szüleimet és Marika édesanyját is. Csak amikor eltávoztak, akkor éltük át teljes mélységében a veszteséget. Sosem fogom megbocsátani magamnak, hogy látogatásukra nem jutott elég időm. Az apósom, mikor megvettük a szentantalfai házat, még élt, s meg is látogatott bennünket; sok jól hasznosítható tanácsot adott. Laci a későbbi menyünket, Ildikót még bemutatta neki, de aztán ő is elment.

Laci fiatalon, huszonkét éves korára nősült, 1988. szeptember 17-én; huszonkét év tapasztalatával írhatom le, igen szerencsésen.

Ismeretségük későbbi feleségével, Ledniczky Ildikóval régi keletű: mindketten a Trefort utcai Gimnázium diákjai voltak, s a nyári táborok romantikus keretül szolgáltak születő kapcsolatuknak. Laci fiunk 1985-ben, Ildikó 1986-ban érettségizett. Laci egy évig Nagykanizsán katonáskodott, így a sikeres felvételi után egyidejűleg lettek az ELTE Bölcsészkarának diákjai. Laci kezdetben történelem szakos volt, de a szociológia jobban vonzotta. Mindenesetre én soha nem vizsgáztattam; Ildikó pszichológia szakot végzett.

Laci pályája rendhagyóan alakul. Még egyetemi évei alatt a kriminológia szakszemináriumon ismeretségbe került a Büntetés Végrehajtás Nevelési Osztályának munkatársaival, és BV-ösztöndíjas lett. Pályája egyenesen ívelt felfelé. Angol tudásának köszönhetően parancsnokaival beutazta a világot, hosszabb tanulmányúton volt Angliában. Volt a BV Tudományos Osztályának munkatársa, majd vezetője, a Gyűjtőfogház parancsnoka, a BV országos főparancsnok-helyettese, 10 hónapot EU-küldöttként Irakban töltött. Jelenleg dandártábornok. Szociológiai ismereteit is jól hasznosítja, megírta és 1998-ban sikeresen megvédte kandidátusi értekezését: „... és bűnhődés – A magyar börtönlakók szociológia vizsgálata” címmel. Ildikó is folyamatosan képi magát, és a klinikai pszichológiai újabb és újabb stációira lép tovább.

Lakásgondjuk nincs: az apósom által örökölt hagyott hűvösvölgyi házat segítettünk felújítani – a gyümölcsfákkal övezett kerttel átellenben hatalmas hársfaerdő áll. Az életüket, s a mi életünket is bearanyozó unokák, Andris és Peti, 1996-ban, illetve 1999-ben születtek. Nagy örömeinkre a nyarak egy részét és a téli szünetet Szentantalfán töltik, mondhatom, a szomszédok szeretetét is élvezve.

Mint általában a nagyszülők, unokáinkat elfogultan szeretjük. De hozzá kell szoknunk, hogy felcseperednek. Andrisnak kezd férfias lenni a hangja, történelmi sorozatokat olvas; Peti baráti társaságot szervez, és nagyon mozgékony gyerek. Nyáron Burgenlandban jártunk velük, a térképet, a műholdas navigátort ők kezelték.

Nyugdíj: új esély a pihenésre, kutatásra

1990-ben lettem hatvanéves: az Intézet munkatársai azt kérték, a nyugdíjjal várjak még két évet, nehogy az legyen a látszat, hogy a rendszerváltás miatt, kényszerűségből távoztam. Annál inkább fontoljam meg ezt a lépést, mert elvállaltam, hogy a Magyar Szocialista Párt parlamenti képviselője le-

gyek. Nyers Rezső kérésére cselekedtem így, amikor sokan elhagyták a súlylyedő hajót. Én – jelezvén, hogy nem kívánok pályát módosítani – azt kértem, hogy a listán olyan helyen jelöljenek, amely már nem számít befutónak. Mivel azonban kevés egyéni körzetben győzött a párt, a listáról többen jutottak be, mint várható lett volna. Tanulságos három hónap következett.

Szeptemberben visszatértem az egyetemre, s a vezetést fokozatosan átadtam helyetteseimnek, majd 1992-ben, miután nyugdíjba mentem, Intézetünk tanácsa egyhangúlag Csáko Mihályt választotta meg igazgatónak. Én semmilyen vezető testületben nem őriztem meg a pozíciómat: úgy véltem, egy alapító igazgató megosztó tényező lehet, s egyébként is, minden energiámat kutatómunkámnak akartam szentelni, több időt szánva a családra is. Marikával és a gyerekekkel akartam eltölteni az időmet.

Munkatársaimmal, s az akkori igazgató – később dékán –, Rudas Tamás jóvoltából Társadalomtudományi Karrá bővülő Intézet tanszékeinek sorával nem szakadt meg a kapcsolatom. Büszke vagyok az ő javaslatukra megkapott professor emeritus címre, de más dolog a vezető testületi tagság, és más a kért vagy szívesen vett baráti segítség. Életkoromnak köszönhetem, hogy e figyelemben s az ezzel társuló segítőkézségben részem van.

Kitüntetetten szép nap volt életemben a hetvenedik születésnapom megünneplése egyetemünkön, amelyre figyelmességből feleségemet és fiam családját is meghívták (Petikét még kiskocsiban hozta az anyukája).

A levéltárakban eltöltött napokról és a könyvek írásával társuló robotról tájékoztassanak csak a könyvcímek: *Bibó István Válogatott Művei* (Bp. 1990) 4. kötet; *Utószó: Bibó István 1911–1979. Életút dokumentumokban* (Bp. 1998); *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi politikai mozgalmakról* (Bp. 2005); *Az elittől a nómenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon – 1945–1989* (Bp. 2007); *A pokol malmai. Szűcs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai. 1946–1955* (Bp. 2009).

Természetesen a nyugdíj előtt is jártam feleségemmel külföldön, de 1990 után gondtalanabban, szabadabban; 1990–97 között jutottunk el olyan távoli helyekre, mint Ciprus, Kréta, Tunisz, Andalúzia. Ezt követően kisebb szünet következett, amikor a nyarak fő színhelye az unokák miatt az Antalfától 10 percnyi autóútra lévő zánkai strand lett. Aztán 2003-tól – már a gyerekekkel együtt – irány a tengerpart. 2003-ban Rosalina Mare (Olaszország), 2004-ben Zaton (Dalmácia); 2007-ben Hercegnovi (Montenegro). A kiválóan megszervezett vállalatnak, a Hunguestnek sokat köszönhetünk: húsvéti utakat Sopronban, Egerben, Tapolcán, s hosszú évek óta minden augusztusban két-három hetes tartózkodást, megfizethető áron, a Hélios Hotelben.

A pihenésnek azonban a számomra a legkedvesebb formája az olvasás, a zenehallgatás és gyógyíthatatlan gyermekkori szenvedélyem, a foci.

Ami az olvasást illeti: óriási a tartozásom, részben ezt törlesztem, s közben igyekszem lépést tartani (az igen gazdag) könyvkiadással. Újraolvasom Gogolt, Tolsztojt, Bulgakovot, Móriczot, Szép Ernőt, Ady Endre publicisztikai írásait, Bánffy Miklóst, szeretem Esterházy Pétert, a svéd, norvég krimiket. Újra járunk koncertekre, hallgatjuk Richter, Ojsztrah, Jasa Hejfec, Yehudi Menuhin lemezeit, CD-it, s nézem minden hétvégén az angol, spanyol labdarúgó-bajnokságot, mindenekelőtt a Barcelonát. Új idolom Lionel Messi. Ha lenne gombfocicsapatom, ő lenne a legfinomabbra csiszolt gombom.

Utószó helyett

Az ilyen, mondhatni eredményekben is gazdag élet alkalmasint okot adhat az embernek a megelégedettségre. De az életutamról számot adó könyv arról is tudósít, hogy az eltelt évtizedek egy ifjúkori eszmény felfeslésének évei voltak – s nem csak az én életemben. A Szovjetunió felbomlott, a kommunista pártok Európában végérvényesen talajt vesztek, a marxizmus fel-támaszthatatlan. Marx tudományos, szaktudományos teljesítményét legalább megőrzi az utókor, de a jövőről szóló próféciai megkérdőjeleződtek, a tőkés világ képes volt válaszolni a kihívásokra, s folyamatosan megújulni.

Beléptünk az atomkorba, az információs társadalomba, az internet a társadalmi tér és idő radikálisan új szemléletét eredményezte. S új kihívásokat is hozott, melyekre a „nagy elméleteknek” nincsenek válaszai.

Mert bizvást kijelenthetjük, hogy ha megszűnt a második világ, akkor harmadik világ sincs. Ez csak szójáték, de a szegénység egész földrészeket érint, s az olaj ugyan a világ illetén felosztását is átszabta, ennek súlyos ára van: elérhetővé válik az atomfegyver olyan országok számára, amelyek külpolitikája biztonsági kockázatot jelent.

S a rendszerváltást követő két évtized hazánkban is tanúsítja, hogy bár a parlamentarizmus, a piaci társadalom megsokszorozta a lehetőségeket, és visszaadta a szabad választás, az utazás örömét, egyúttal azonban új kihívásokat is hozott.

Nem folytatom a sort, mert az egy másik könyv tárgya. Én csak egy sokfelé megfordult és sok fordulatot megélt ember életének nyolc évtizedéről kíséreltem meg számot adni, alanyi nézőpontból.

Függelék

A legfontosabb életrajzi adatok kronológiája, történeti horizontja

1931

Születésem után egy évvel megszűnik apám munkahelye, az Ingtalanbank.

1934

Szüleim jelzáloggal terhelt veresegyházi házát elárverezik. Budapestre, az Erzsébet krt. 38-ba költözünk. Anyám kiváltja női szabó segédlevelét, később iparendélyét.

1936

A Kertész utcai izraelita elemi iskola tanulója leszek.

1938

Május 9: kihirdetik az 1938. XVI. tc.-t, az ún. első zsidótörvényt, amely 20%-ban maximálta egyes pályákon a zsidó vallásúak arányát. Apám elhelyezkedési esélyei tovább romlanak.

Június–augusztus: a párizsi világbajnokságon a magyar labdarúgó-válogatott második lett.

1939

Anyám tudomást szerez csehszlovákiai rokonai (a Drexler család, testvérei Frida, Fritz, Gustav) internálásáról.

Május 5: kihirdetik az 1939. IV. tc.-t, az ún. második zsidótörvényt „a zsidó származású magyar állampolgárok közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról”.

Szeptember 1: Németország megtámadja Lengyelországot.

Kezdetét veszi a II. világháború.

1940

Szeptember 1: szüleim távlatlannak érzik a jövőmet: beíratnak a Kertész utcai polgári fiúiskolába.

1941

Április 26: közzéteszik a 2870/1941. sz. kormányrendeletet, amely munkaszolgálatra kötelezi a katonaköteles korú zsidó férfiakat;
Augusztus 23: kihirdetik az 1941. XIV. tc.-t, az ún. harmadik zsidótörvényt, amely megtiltja „a zsidók és nem zsidók közötti házasságot”.

Június 22: A német hadsereg megtámadja a Szovjetuniót.

Június 26: Magyarország hadban állónak tekinti magát a Szovjetunióval.

1942

Január: bevezetik a liszt- és kenyérjegyet. Kedvenc – addig nem korlátozott – táplálékom a zsíros kenyér volt.

Június: nővérem leérettségizik a Zrínyi Ilona Leánygimnáziumban.

Augusztus: Papp Andor tihanyi pékiparos eljegyzi nővéremet; novemberben az esküvőre is sor kerül.

November: sógoromat behívják munkaszolgálatra; munkaszázadát kivezénylik a frontra.

1943

Január-február: a Második Magyar Hadsereg veresége a Don-kanyarban. Papp Andor százada felbomlik; gyalogmenetben, Kijeven keresztül érkezik haza.

1944

Március 19: a német csapatok megszállják Magyarországot.

Április-május: sárga csillag viselésére kötelezik a zsidó állampolgárokat; családomat az Erzsébet krt. 54. sz. sárgacsillagos házba költöztetik.

Október 15: Horthy Miklós sikertelen kiugrási kísérlete; október 16-án Szálasi Ferencet nevezi ki miniszterelnökké.

Október végén: munkaszolgálatra behívott sógoromat csavargó nyilasok agyonlövik. A család erről csak 1945 februárjában szerez tudomást.

December: családommal az óbudai téglagyárba visznek.

Menetoszlopok szervezése Bécs irányába. Budapest körül bezárul a szovjet hadsereg körgyűrűje. Átszállítanak bennünket a gettóba.

December 10.–január 18: nővéremmel az Akácfa u. 18. sz. ház lesz gettóbeli szállásunk. A szüleimet a Holló utcában helyezték el.

Január 18-án a szovjet csapatok elérik a pesti Duna-partot: a gettó felszabadul.

1945

Február: visszaköltözünk az Erzsébet krt. 38-ba.

Március: Újpest–Kispest meccs a Kispesti Cérnagyár pályáján. A Kispest csapatában feltűnik egy 17 éves játékos: Puskás Ferenc.

Április: apám állást kap a Fővárosi Szekérfuvarozási Vállalatnál. Az Erzsébet krt. utcai frontján lévő 3 szobás összkomfortos lakásba költözünk.

Május 1: százezrek között én is végigvonulok az Andrássy úton a Hősök terére.

Szeptember 1: megkezdem tanulmányaimat az Izabella utcai kereskedelmi iskolában.

November 15: Nemzetgyűlési választások: a Független Kisgazda és Polgári Párt kapja a szavazatok 57%-át.

November 20: korengedménnyel tagja leszek a Magyar Kommunista Pártnak.

December: a VII. ker. MADISZ titkárának választanak.

1946

Február 1: az 1946. I. tc. Magyarországot köztársasággá nyilvánítja.

Március 7: a Baloldali Blokk (MKP, SZDP, Nemzeti Parasztpárt) nagygyűlése a Hősök terén.

Március 9: a Külügyminiszterek Tanácsának döntése Párizsban: visszaállítják a trianoni határokat.

Augusztus 20: átadják a forgalomnak az újraépített Szabadság (volt Ferenc József) hidat.

Július 4–6: könyvnap. Megveszem Lukács György: *Nietzsche és a fasizmus* c. könyvét, Révai József: *Marxizmus és magyarság* c. tanulmánykötetét.

Július 16: megalakul a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége.

Szeptember: magyar–osztrák labdarúgó-mérkőzés.

November: az MKP VII. ker. Bizottságának ifjúsági titkára leszek.

December: mozgalmat kezdeményezünk tanoncotthon létesítésére a Keleti pályaudvar környékén csellengő gyermekek számára.

1947

Február 23: a szovjet hatóságok letartóztatják és külföldre hurcolják Kovács Ferencet, az FKgP főtitkárát.

Április 16: a Népbíróság ítéletet hirdet az ún. Magyar Közösség elleni koncepciók perben. Donáth György halálos ítéletét a NOT július 2-án megerősíti. Az ítéletet végrehajtják.

Május 30: az ún. összeesküvéssel kapcsolatba hozott Nagy Ferenc a berni magyar követségen bejelenti lemondását valamennyi tisztségéről.

Augusztus 31: az országgyűlési választásokon törvénytelen eszközökkel (kék cédula) relatív többséget szerez az MKP.

Szeptember 2: kimaradok az iskolából; függetlenítenek.

Október 2: az Üllői úti FTC-pályán beszakad az egyik fából épült lelátó. Pánik tör ki. A tömeg engem is elsodor, de sértetlenül kerülök ki a tömegszerencsétlenségből.

November 22–27: megalakul az Európai Kommunista Pártok Tájékoztatói Irodája (Kominform); Zsdanov, az SZKP titkára bejelenti: a világ két táborra szakadt; a hidegháború intézményesül.

1948

Március 14: első ízben osztják ki a Kossuth-díjakat. A díjazottak között van Csók István, Déry Tibor, Erdei Ferenc, Ferenczy Noémi, Füst Milán, Illyés Gyula, Kodály Zoltán, Lukács György, Nagy Lajos, Szent-Györgyi Albert.

Március 15: nagyszabású ünnepség az 1848-as forradalom évfordulóján. A 48-as bizottság tagjaként részt vettem az ünnepség előkészítésében.

Március 22: a hatalom egyneműsítésének részeként megalakul a Magyar Ifjúság Népi Szövetsége (MINSZ), az ifjúsági rétegszervezeteket tömörítő egységes szervezet. A MINSZ budapesti bizottságának nevelési titkáráként dolgozom.

Június 12–14: az MKP–SZDP egyesülésével megalakul a Magyar Dolgozók Pártja.

Július 30: veje, Csornoky Viktor provokatív megvádolása miatt lemond Tildy Zoltán köztársasági elnök; Csornokyt november 15-én a Népbíróság halálra ítéli, és kivégzik.

December 10: a köztársasági elnök Dobi Istvánt (FKgP) kinevezi miniszterelnökké. Miniszterelnök-helyettes Rákosi Mátyás (MDP) államminiszter.

1949

Január 16: Rákosi Mátyás „A népi demokrácia néhány problémája” c., a *Szabad Nép*ben megjelent cikkében kinyilvánítja, hogy a népi demokrácia betölti a proletárdiktatúra funkcióit.

Február 8: a Budapesti Népbíróság különtanácsa ítéletet hirdet a december 23-án (!) letartóztatott Mindszenty József esztergomi érsek elleni perben, és életfogytig tartó fegyházbüntetésre ítéli.

Március: a párt KB hatáskörébe tartozó tagfelülvizsgálat során a Lakatos Éva vezette bizottság határozatot hoz, hogy szeptember 1-től folytassam a tanulmányaimat. Szovjet ösztöndíjra javasolnak.

Április 4: Washingtonban megalakul az Észak-atlanti Szerződés Szervezete (NATO).

Április 12: a köztársasági elnök feloszlatja az országgyűlést. A Népfrontba tömörült pártok egységes listával indulnak az új országgyűlési választásokon.

Április 26–28: a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) első ülése.

Május 15: országgyűlési választások: a választásra jogosultak 96,4%-a szavaz a Népfront jelöltjeire. Az egypártrendszer kiépítése befejeződött.

Június 19: a BM sajtóosztálya közli, hogy az Államvédelmi Hatóság idegen hatalmak javára elkövetett kémkedés miatt június 1–16. között őrizetbe vette Rajk Lászlót, Szőnyi Tibort és 18 társát.

Július 1-jén „bevonulok” a szovjet ösztöndíjasok visegrádi előkészítő táborába.

Július 30: az ösztöndíjas tábort erős szelekció után Kecskemétre költöztetik.

Augusztus 14–18: Világifjúsági Találkozó Budapesten.

Szeptember 14: a Népbíróság népellenes büntetért, kémkedésért, hűtlenségért, az imperialista hatalmak háborús terveinek elősegítéséért és a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésért Rajk Lászlót és Szalai Andrást halálra, Brankov Lázárt és Justus Pált életfogytiglani fegyházra, Ognyenovics Milánt 9 évi fegyházra ítéli. Pálffy György és Korondy Béla ügyét katonai bíróság elé utalja. Október 21-én a budapesti katonai főtörvényszék helybenhagyja halálos ítéletüket, amelyet október 24-én végrehajtanak.

Október: elindul a magyar ösztöndíjas diákok második csoportja a Szovjetunióba.

December 21: Sztálin 70. születésnapjára Moszkvában.

1950

Június 16: a Demokratikus Ifjúsági Szövetség (DISZ) alakuló kongresszusa. A szovjet ösztöndíjasok küldöttségként vendégként vettem részt a kongresszuson.

Július 17: az Elnöki Tanács fölmenti Ries István igazságügy-minisztert. Utódja Molnár Erik. Riest más szociáldemokrata vezetőkkel együtt letartóztatják; a vizsgálati fogságban meghal. Megkezdik a „volt kizsákmányolók” kitelepítését Budapestről.

1951

Április 22: Rákosi Mátyás a PB-ülésen árulónak nyilvánítja Kádár Jánost, Zöld Sándort és Kállai Gyulát. Zöld Sándor ezt követően kiirtotta családját és öngyilkosságot követett el. „Hasonló esetek megelőzése végett – jelenti ki Rákosi – őrizetbe vettük Kádár Jánost és Kállai Gyulát”.

November 7: Fővárosi Tanács VB – a dolgozók kívánságára – a Nagykörútnak a Nyugati pályaudvartól a Rákóczi útig terjedő szakaszát Lenin körútnak nevezi el. (Új lakáscímem: Lenin krt. 38.).

December 11: a felvonulási téren – a lebontott Regnum Marianum-templom helyén – felavatják Sztálin szobrát.

1952

Január: magyar diákcsoport látogatása Moszkvában. Kapcsolatunk Soós Máriával elmélyül.

Március 9: Rákosi Mátyás 60. születésnapján a Munkásmozgalmi Intézetben megnyílik a „R. M. harcos élete” című kiállítás. Megjelenik a *Magyar írók Rákosi Mátyásról* c. antológia.

Július 8: az egyetemeken önálló marxista-leninista tanszékek alakulnak.

Július: bemutatkozó látogatásom Húvösvölgyben, a Határ utcában, Marika szüleinél. A Lenin krt.-on Marikát bemutatom a családomnak.

1953

Március 5: Meghal Sztálin. Temetésére március 9-én Rákosi Mátyás vezetésével párt- és kormányküldöttség utazik Moszkvába.

Június 10: a *Pravda* vezércikke az elkerülhetetlen változásokról.

Június 13–14: Magyar–szovjet pártközi tárgyalások Moszkvában. Farkas Mihály és Révai József nincs a meghívottak listáján. Rákosi Mátyást élesen bírálják a szovjet vezetők.

Június 17–18: Kelet-Berlinben és az NDK több városában felkelés robban ki.

Július 4: az Országgyűlés Nagy Imrét választja a Minisztertanács elnökévé.

Július 10.: az SZKP KB L. P. Beriját párt- és államellenes tevékenysége miatt a KB és a párt tagjai sorából kizárja, majd letartóztatják és kivégezik.

Július 17-én a VII. ker. elöljáróságon házasságot kötünk. Este a Lenin körúton, barátaink társaságában ünnepeljük meg esküvőnket. Lakásunk nincs; szüleim lakásukban egy (különbejártatú) szobát bocsátanak rendelkezésünkre.

Augusztus 1–14: két hetet a DISZ balatonfüredi üdülőjében töltünk.

Augusztus 20: jegyet kapunk a Népstadion avatására.

Szeptember 1: Marika a Magyar Rádió, én a DISZ KB munkatársa leszek.

Szeptember 7-én N. Sz. Hruscsovot az SZKP első titkárává választják.

November 25-én a magyar labdarúgó-válogatott 6:3-as győzelmet arat az angol csapat felett.

1954

Május 24–30: az MDP III. kongresszusa. Az újonnan választott titkárság tagjai: Ács Lajos, Farkas Mihály, Matolcsi János, Vég Béla. Nagy Imre a PB tagja.

Május: átkerülök a DISZ budapesti Bizottságába.

Május 23: futballfesztivál a Népstadionban. Magyarország–Anglia 7:1. A mérkőzésre Marikát is kicsaltam.

Július 4: hideg zuhany: a labdarúgó-világ bajnokság abszolút esélyese a döntőben 3:2-es vereséget szenved az NSZK-tól.

Július 22: kiszabadul Kádár János.

1955

Március 25: megalakul a DISZ Petőfi Köre. A DISZ budapesti titkáráként a vezetőség tagja leszek.

Április 18: az Országgyűlés felmenti Nagy Imrét a Minisztertanács elnöke tisztéből, Hegedűs Andrást nevezi ki miniszterelnökké.

Május 11–14: Magyarország képviselőjében Hegedűs András Varsóban aláírja a kelet-európai szocialista országok közötti barátsági együttműködési és kölcsönös segélynyújtási egyezményt. A szerződés megpecsételi Európa kettéosztottságát.

Május 21: átadják az újjáépített újpesti összekötő hidat.

Június 7–8: MDP KV, szovjet kérésre, üdvözli a Jugoszláviával való kapcsolat kiszélesítését, és bejelentik a Rajk-per (következtlen, felemás) felülvizsgálását.

November: megkezdődik a Szociáldemokrata Párt törvénytelenül elítélt vezetői perének felülvizsgálata. Elvi megítélésük nem változik.

December 3: Nagy Imrét kizárják a pártból. Az egymásnak ellentmondó intézkedések megnehezítik a munkámat. A Petőfi Kör légüres térbe kerül.

1956

Február 14–25: az SZKP XX. kongresszusa. Hruscsov zárt ülésen elmondott beszéde Sztálin szerepéről tektonikus hatást vált ki.

Március 12–13: az MDP KV ülésén Rákosi Mátyás kísérlete a XX. kongresszus határozatainak eljelentéktelenítésére.

Március 17: aktivizálódik a Petőfi Kör vezetősége. Tanczos Gábor titkárként a volt Mefesz tagjainak találkozóján mutatkozik be.

Március 27: az MDP Heves megyei pártaktíva-értekezletén Rákosi Mátyás bejelenti, hogy „Rajk László pere provokáción alapult”.

Május 18: az MDP budapesti pártaktíváján Rákosi Mátyás először ismeri el, hogy a törvényteleniségekért ő maga felelős.

Május 9.–június 27: a Petőfi Kör nyilvános vitái: két közgazdászvita; két történészvita; volt népi kollégisták találkozója; partizántalálkozó; filozófusvita; sajtóvita. A sajtóvita elnöksége: Hollós Ervin, Horváth Márton, Huszár Tibor, Losonczy Géza, Nógrádi Sándor, Tanczos Gábor.

Június 7–14: Budapesten tartózkodik M. A. Szuszlov, az SZKP Elnökségének tagja.

Június 21: tüntetés és zavargások a lengyelországi Poznańban.

Június 30: az MDP KV ülése. A határozat elítéli a Petőfi Körön belüli pártellenes megnyilvánulásokat. Kovács István, a budapesti PB első titkára az én személyes felelősségemet hangsúlyozza.

Július 18–21: Mikojan, az SZKP Elnökségének tagja részt vesz az MDP KV ülésén. Rákosi Mátyást felmentik első titkári tiszte és PB-tagsága alól. Első titkár Gerő Ernő. Kádár Jánost és Marosán Györgyöt a PB tagjává, Kádárt egyidejűleg a KV egyik titkárává választják.

Október 6: ünnepélyes külsőségek között a Kerepesi úti temetőben eltemetik Rajk Lászlót, Pálffy Györgyöt, Szőnyi Tibort, Szalai Andrást.

Október 16–22: diákgyűlések Szegeden, Budapesten, Miskolcon. Újra alakul a Mefesz. Pontokba foglalják az egyetemisták követelését.

Október 22: a Petőfi Kör vezetőségi ülése a Múzeum utcában: az események túllépnek a PK platformján.

Október 23: a belügyminiszter gyülekezési tilalmat rendel el, melyet visszavon. Tüntetés a Bem téren. 21 órakor a tömeg ledönti a Sztálin-szobrot.

Október 23–24: az MDP KV újjáválasztja a Politikai Bizottságot. Gerő Ernő marad az első titkár; Nagy Imrét miniszterelnöknek javasolják. A kormány a VSZ értelmében a rend helyreállítása érdekében segítségért fordul az országban állomásozó szovjet csapatokhoz. (Ma már tudjuk: a döntés Moszkvában született.)

Október 28: tekintettel a rendkívüli helyzetre, a párt vezetését 6 tagú elnökségre ruházzák. Elnök Kádár János, tagok: Apró Antal, Kiss Károly, Münnich Ferenc, Nagy Imre, Szántó Zoltán. A *Szabad Nép* vezércikket közöl „Híven az igazsághoz” címmel: „Ami történt, nem ellenforradalom, hanem demokratikus mozgalom”.

Október 30: a Szovjetunió kormánya nyilatkozatot ad ki: kész megvitatni a szocialista országok kormányaival azokat az intézkedéseket, amelyek biztosítják az egyes országok kapcsolatainak fejlesztését a szuverenitás, a kölcsönös előnyök és egyenjogúság alapján.

E napon találkozom utoljára Mező Imrével. A felkelők több-órás tűzharc után elfoglalják és feldőlnek a párt és a DISZ budapesti székházát. A harcban többek között Mező Imre is elesik.

Október 31: átalakul Nagy Imre kormánya. Államminiszterek: Tildy Zoltán, Kádár János, Losonczy Géza, honvédelmi miniszter: Maléter Pál. Újjáalakulnak a volt koalíciós pártok: a Független Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt, és Petőfi Párt néven a Nemzeti Parasztpárt.

November 1: Nagy Imre bejelenti Magyarország semlegességét, kilépését a Varsói Szerződésből. Üzenetet küld az ENSZ főtitkárnak, melyben kéri, hogy a világszervezet tűzze napirendre a „magyar kérdés” megtárgyalását.

Megalakul a Magyar Szocialista Munkáspárt. (Az előkészítő bizottság tagjai: Donáth Ferenc, Kopácsi Sándor, Losonczy Géza, Lukács György, Nagy Imre, Szántó Zoltán. Kádár János rádióbeszédben jelenti be a párt megalakulását. (Mai ismereteink szerint a beszéd elhangzása időpontjában már nem tartózkodik az ország területén.) Tekintettel arra, hogy

a számomra legrokonszenvesebb kommunista vezetők az EB tagjai, és a programmal is egyetértek, a Nádor utcai székházban bejelentem belépési szándékomat.

November 2: N. Sz. Hruscsov Brioni szigetén a magyarországi helyzet megoldásáról tárgyal Titóval. Átalakul a kormány: miniszterelnök, külügyminiszter Nagy Imre, államminiszterek: Tildy Zoltán, Kovács Béla, B. Szabó István (Kisgazdapárt), Kéthly Anna, Kelemen József, Fischer József (SZDP), Bibó István, Farkas Ferenc (Petőfi Párt), Losonczy Géza, Kádár János (MSZMP), honvédelmi miniszter: Maléter Pál.

November 3: Mindszenty József esztergomi érsek rádiószózata.

November 4: a szovjet csapatok megtámadják Budapestet; Nagy Imre és környezete a jugoszláv követségre menekül; Kádár János vezetésével Szolnokon megalakul a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt kormány. Az események következtében eldöntöm, hogy nem kívánom folytatni a politikusi pályát.

November–december: Malenkov, Szuszlov, Arisztov folyamatosan Budapesten tartózkodik; a megyék élén szovjet katonai parancsnokok.

November 12: az Elnöki Tanács felmenti a Nagy Imre-kormányt és megválasztja Kádár János kormányát.

November 27: Nagy Imre és társainak elrablása.

December 2–5: az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága ellenforradalomnak bélyegzi az októberi felkelést.

December 11: a rögtönbíráskodás bevezetése.

1957

Január 26: a BM közleménye Háy Gyula, Lengyel Balázs, Tardos Tibor, Zelk Zoltán írók, Novobáczky Sándor és Lőcsei Pál újságírók letartóztatásáról.

Február 19: a Munkásőrség megalakítása. Az első zászlóalj február 28-án alakul meg Kőbányán.

Március 20–28.: Kádár János vezetésével párt- és kormányküldöttség tárgyal Moszkvában.

Március 21: a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) alakuló gyűlése az Erkel Színházban.

Március–május: nevelői állást kapok a Szőlő utcai átmeneti otthonban. Megkezdem az anyaggyűjtést a *Fiatalkorú bűnözés Magyarországon* című könyvhöz. Később más büntető intézmények látogatására is kiterjesztik engedélyemet.

Április: javaslatot készítünk barátaimmal a főtí kastélyban gyerekotthon létesítésére.

Május 1: nagygyűlés a Hősök terén. A gyűlésre a Magyar Rádió munkatársaival, feleségem társaságában vonulok fel.

Május 9: a Budapesti Pártbizottság Intéző Bizottsága felfüggeszti párttagságomat.

Június 27–28: az MSZMP Országos Értekezlete, a KB első titkára Kádár János.

Szeptember 1: Órakedvezményes tanárként a József Attila Gimnázium tanára leszek.

Október 4: fellövik a világ első műholdját a Szovjetunióban.

November 3: a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa Déry Tibort 9 év, Háy Gyulát 6 év, Zelk Zoltánt 3 év, Tardos Tibort 1 év 6 hónap időtartamú börtönbüntetésre ítéli.

1958

Március 1: a Magyar Televízió megkezd a rendszeres műsorsugárzást.

Április 2–10: N. Sz. Hruscsov látogatása Budapesten.

Június 15: megérkezik a Hanságba a mocsár lecsapolására jelentkezett fiatalok első csoportja.

Június 16: a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsának ítélete alapján kivégzik Nagy Imrét, Maléter Pált és Gimes Miklóst.

December 19: megindul a *Valóság*, a TIT társadalomtudományi folyóirata. Felelős szerkesztő Lukács József, szerkesztő Kőrösi József.

1959

Január 1: a Fidel Castro vezette forradalom győzelme – Castro bevonul Havannába; február 16: megalakul kormánya.

Augusztus 28: a Népbíróság Vida Ferenc vezette tanácsa 13170. l. p. alapján Haraszi Sándort 6, Tanczos Gábort 15, Fazekas Sándort 10 évi börtönre ítélték.

Szeptember: az ELTE Történelmi Materializmus tanszékének tanára leszek.

November 30.–december 5: az MSZMP VII. kongresszusa. Az ülésen felszólal N. Sz. Hruscsov. A KB első titkára Kádár János. A KB titkárai Fock Jenő, Fehér Lajos, Kiss Károly, Marosán György és Szirmai István.

1960

Február: OTP öröklakást veszünk a XII. ker., Csaba utcában.

Március: Kandidátusi disszertációm megvédése.

Április 1: 1960. 10. sz. tvr. a politikai közkegyelemről. Egyéni amnesztiában részesül többek között Déry Tibor, Farkas Mihály, Péter Gábor.

November 8: az USA új elnöke J. F. Kennedy.

1961

Április 12: a Vosztok 1 űrhajó Jurij Gagarinnal a fedélzetén felrepül a világűrbe.

Szeptember 13: az ET újra Kádár Jánost választja meg miniszterelnöknek.

Október 17–21: az SZKP XXII. kongresszusa. Hruscsov élesen elítéli a személyi kultusz éveit; bírálja a KKP vezetőt egységbontó tevékenységükért.

1962

Augusztus 14–16: az MSZMP KB kibővített ülése. Határozatot fogadnak el a személyi kultusz éveiben (csak) a munkásmozgalom résztvevői ellen indított törvénytörések lezárására.

Október 11–12: az MSZMP KB kibővített ülésén Marosán Györgyöt „pártserűtlen viselkedése miatt” valamennyi pártfunkciójából felmentik.

Október 22.–november 21: az USA haditengerészeti blokádot léptet életbe Kuba ellen.

Október 31: a budapesti pártértekezleten Gáspár Sándort a VB első titkárává választják. A lefokozott Kelen Béla – régi pártfogóm – az *Esti Hírlap* szerkesztője lesz.

November 20–24: az MSZMP VIII. kongresszusa. Bejelentik, hogy befejeződött a „szocializmus alapjainak lerakása”. Az első titkárnak újjáválasztott Kádár János „konszolidációs” programot hirdet.

1963

Március 22: az ET 1963. 4. sz. trv. az általános közkegyelemről.

Március 26: az Interparlamentáris Unió magyar csoportjának alakuló ülése. Elnök Molnár Erik.

Szeptember: A *Valóság* szerkesztőségének munkatársa leszek.

1964

Március 31.–április 10: N. Sz. Hruscsov vezetésével párt- és kormányküldöttség látogat Budapestre. Hruscsov április 3-án átadja Kádár Jánosnak a Lenin-rendet.

Október 14: az SZKP KB plénuma felmenti N. Sz. Hruscsovot valamennyi párt- és állami funkciójából. Az első titkári poszton

L. I. Brezsnyev. A lengyelországi útjáról hazatérő Kádár János a Nyugati pályaudvar melletti téren méltatja Hruscsov érdemeit.

1965

Január 20.–február 1: L. Brezsnyev látogatása Budapesten.

Május 10: megjelenik *Erkölc és társadalom* című könyvem, mely *Moral et societa* címen 1967-ben románul, majd a római Gramsci Intézet gondozásában olaszul is megjelenik.

1966

Május 25–29: az MSZMP KB ülése. Napirend: „A gazdasági reform és a harmadik ötéves terv irányelvei.”

Augusztus 8: meghal Molnár Erik.

December 11: megszületik fiunk, László.

1967

Március 10: megkezdődik az MSZMP Társadalomtudományi Intézetének szervezése.

1968

Január 1: életbe lép az új gazdaságirányítási rendszer.

Május 3: kitör a párizsi diáklázadás.

Augusztus 21: a bolgár, a lengyel, a magyar, az NDK és a szovjet hadsereg egységei bevonulnak Prágába. A CsKP vezetése nem mond le.

Augusztus 22: a jugoszláviai Korčulán tanácskozó marxista értelmiségiek tiltakozása.

1969

Május: megalakul az ELTE BTK Szociológiai Tanszéke, melynek 1983-ig a vezetője vagyok.

Július 16: az Apolló-11 amerikai űrhajó fellövése. N. Armstrong űrhajós az első ember, aki a Hold felszínére lép.

1970

December 14–20: zavargások a lengyelországi Gdańskban az áremelés miatt. Lemond W. Gomulka a párt első titkári tisztségéről. Utódja F. Gierk.

1971

Május 11: meghal Erdei Ferenc.

Június 4: meghal Lukács György.

1972

Április 19: az Országgyűlés módosítja az 1949-es alkotmányt, 2. § (1): „a Magyar Népköztársaság szocialista állam”.

Május 26: Moszkvában aláírják a hadászati fegyverek korlátozásáról szóló szerződést.

Június 1: megalakul az ELTE BTK Filozófia Tanszékcsoportján belül a Szociológiai Csoport, amely szeptember 1-jén megkezd a tanítást.

November 14–15: az MSZMP plénuma intézkedéseket fogad el „a párt munkás jellegének erősítéséről”, a gazdasági reform visszafogásáról.

1973

Március 15: diáktüntetés Budapesten és Szegeden; a rendőrség több fiatalt előállít.

Május 8: kizárják a pártból Hegedűs Andrást, Kis Jánost, Vajda Mihályt, és később Heller Ágnes, Márkus Györgyöt, az MTA Szociológiai, illetve Filozófiai Intézetének vezető kutatóit.

1974

Március 28: Kádár János Nyíregyházán beszédet mond. Hangsúlyozza, hogy a gazdasági, társadalmi, politikai élet minden területén erősíteni kell a munkásosztály vezető szerepét.

1975

Július 29.–augusztus 2: Helsinkiben ülésezik az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet. Kádár János aláírja az öt részből álló záróokmányt.

Szeptember 15: Az MTA Szociológiai Bizottságának elnöke leszek.

Október 15: kineveznek a *The New Hungarian Quarterly* szerkesztőbizottsági tagjának.

1976

A tudományok doktora leszek.

Szeptember 9: meghal Mao Ce-tung, a KKP elnöke.

1977

Szeptember: megvédem akadémiai doktori értekezésemet.

1978

Április 19–20: MSZMP KB. Személyi változások: Biszku Bélát felmentik KB-titkári funkciójából.

Május 15: megalakul a Szociológiai Társaság (elnöke Szalai Sándor).

Szeptember: ellenzéki csoportok repülő egyetemeket szerveznek. Előadók többek között Dalos György, Hanák Péter, Kis János, Vajda Mihály, Szabó Miklós.

1979

Május 10: meghal Bibó István.

Június 22: élelmiszerek, szolgáltatások árainak 20–50%-os emelése (kenyér 50% [!])

December 5: megalakul a Szegényeket Támogató Alap (SZETA).

1980

Szeptember 18: a lengyelországi Gdańskban megalakítják a Független Szakszervezetek Országos Szövetségét.

1981

December 13: Lengyelországban bevezetik a szükségállapotot.

1982

Május 7: Az MTA levelező tagjává fogad.

Augusztus 9: élelmiszerár-emelések; 20%-kal nő a kenyérfélék, liszt, rizs, 25%-kal a déligyümölcsök, fűszerek, kakaó, narancs ára.

November 10: meghal L. I. Brezsnyev. Az SZKP új főtitkára J. Andropov.

November: megkezd a működését a Műegyetem Rakpart Klubja.

1983

Július 25–30: európai faluszociológus kongresszus Budapesten.

1984

Február 9: meghal J. Andropov.

December 6: Grósz Károly az MSZMP Budapesti Bizottságának első titkára.

1985

Január 21: fogyasztói árak és szolgáltatások díjának emelése.

Március 10–11: meghal K. Csernyenko, az SZKP főtitkára; M. Gorbacsovot választják az SZKP új főtitkárává.

Július 15: megalakul az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete, melynek igazgatójává neveznek ki.

Június 14–18: ellenzéki csoportosulások tanácskozása Monoron. Előadók: Csurka István, Csoóri Sándor, Bauer Tamás, Kis János.

1986

Március 15: többezres tüntetés a Petőfi-szobornál és a Lánchídnál. Szigorú rendőri intézkedések: gumibothasználat, előállítások.

Június 8–11: M. Gorbacsov látogatása Budapesten.

Július 15: meghal Donáth Ferenc.

Október 11–12: M. Gorbacsov és R. Reagan csúcstalálkozója Reykjavikban.

Október 20: a demokratikus ellenzék megemlékezése magánlakásokon az 1956-os forradalom 30. évfordulóján.

November 10: McDonald's éttermi hálózat nyílik Budapesten.

November 27: a világútlevél bevezetése.

1987

Február–április: román vezetők támadása Magyarország Erdély-politikája ellen. Bírálják a Köpeczi Béla főszerkesztésével megjelent *Erdély történetét*.

Május 10: az MTA rendes tagjává választanak.

Szeptember 27: Lakitelken megalakul a Magyar Demokrata Fórum.

December 7–10: Reagan amerikai elnök és M. Gorbacsov Washingtonban aláírja a középtávolságú és hadműveleti harcászati rakéták felszámolásáról szóló szerződést.

December 19: Erdei Ferenc Társaság alakul Makón.

1988

Február 1: Tüntetés a budapesti román nagykövetség előtt Ceaușescu politikája ellen.

Február 8: M. Gorbacsov bejelenti, hogy kivonják a szovjet csapatokat Afganisztánból.

Március 15: több ezer fős tüntetés Budapesten a demokráciáért, a szabadságjogokért.

Április 8.: kizárják az MSZMP-ből a reform négy emblemikus képviselőjét: Bihari Mihályt, Bíró Zoltánt, Király Zoltánt, Lengyel Lászlót.

Május 20–22: az MSZMP Országos Értekezlete. Földcsuszamlásszerű változások a vezetésben. Kádár János az MSZMP KB elnöke, főtítkárrá Grósz Károly, a Politikai Bizottságból kimarad Aczél György, Gáspár Sándor, Havasi Ferenc, Kádár János, Lázár György, Maróthy László, Németh Károly. Gáspárt, Havasit, Lázárt, Némethet, Óvárit a 106 tagú KB-ba sem választják meg.

Június 16: ellenzéki megemlékezés a rákoskeresztúri köztemető 301-es parcellájában és a Batthyány–Nagy Imre örökmécsesnél. A rendőrség brutálisan szétveri a tömeget.

Június 25: megalakul a Tudományos Dolgozók Szakszervezete.

Szeptember 14: Megházasodik fiunk, Huszár László. Felesége Ledniczky Ildikó.

Október 2: a Fiatal Demokraták Szövetsége (FIDESZ) elfogadja szervezeti és működési szabályzatát.

Október 10: hatályba lép a privatizáció alapjául szolgáló társasági törvény.

November 13: megalakul a Szabad Demokraták Szövetsége.

1989

Február 10–11: az MSZMP KB állást foglal a többpártrendszer bevezetése mellett, 1956-ot népfelkelésnek értékeli.

Április 25: megkezdődik a szovjet csapatok kivonulása.

Május 8–9: az MSZMP KB Kádár Jánost felmenti KB-tagsága és elnöki tisztsége alól.

Június 13.: megkezdődnek a politikai egyeztető tárgyalások az Ellenzéki Kerekasztal, valamint a társadalmi szervezetek és mozgalmak között.

Július 6: meghal Kádár János.

Július 14: a Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsa Nagy Imrét és társait felmenti az ellenük emelt vádak alól.

Október 6: az MSZMP XIV. kongresszusa jogutód nélkül feloszlatja önmagát.

Október 7: megalakul a Magyar Szocialista Párt. Elnöke Nyers Rezső.

December 2: Bush és Gorbacsov csúcstalálkozója Máltán.

1990

Április 8: az országgyűlési választások második fordulója.

A parlamentbe jutott pártok és mandátumaik száma: Magyar Demokrata Fórum 165, Szabad Demokraták Szövetsége 91, Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt 44, Magyar Szocialista Párt 33, Fiatal Demokraták Szövetsége 21, Keresztény Demokrata Néppárt 21, Agrárszövetség 1, független 6; több párt támogatásával 4.

Az MSZMP listáján Nyers Rezső kérésére vállaltam a jelöltlistán való szereplést. Az volt a kérésem, hogy ne bejutó helyen szerepeljek. Az eredmények úgy alakultak, hogy a vártnál több listás hely jutott az MSZP-nek, s így képviselő lettem. Hogy a frakcióból való kilépésemnek ne legyen politikai látszata, szeptember 1-jén Ormos Máriával azonos (s valós) indok alapján mondtam le: folytatni kívántam egyetemi munkámat. Két év múlva igazgatói funkciómról is lemondtam, hatvankét évesen időmet a családnak és a kutatásnak akartam szentelni.

Korábban megjelent munkáimat ma is vállalva elmondhatom, hogy a nagyobb belső szabadságnak és a felszabaduló időnek köszönhetően munkásságom java – remélem nem csak mennyiségi-
leg – ezen két évtizedben született.

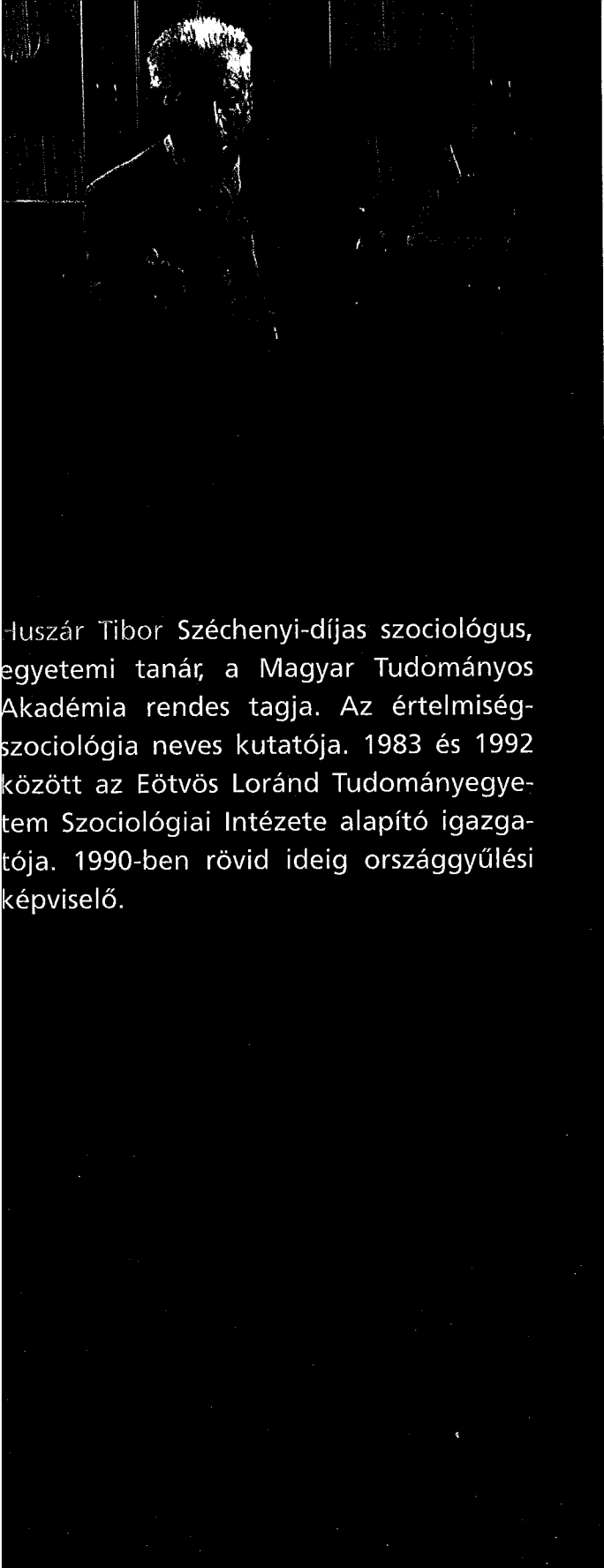
Köszönetnyilvánítás

E visszaemlékezés nem készülhetett volna el feleségem, Mari és fiam, László bátorítása, segítsége nélkül.
Köszönöm továbbá Poszler György, Pataki Ferenc, Gombár Csaba, Vámos Tibor, Almási Miklós, Bart István, Kúnos László, Somlai Péter, Vurai Ágnes, Kozák Gyula tanácsait, sokirányú segítségét.

Huszár Tibor

X 120757

Huszár Tibor Széchenyi-díjas szociológus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. Az értelmiség-szociológia neves kutatója. 1983 és 1992 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai Intézete alapító igazgatója. 1990-ben rövid ideig országgyűlési képviselő.

Huszár Tibor Metszetek

nyolc évtized magántörténelméből

2061

W. L. S.

YB 104252

Huszár Tibor főbb művei:

- Fiatalkori bűnözés (1963)
Moral et Societa (1967)
Morală și Societatea (1968)
Cselekvő ember (1973)
Erkölc és társadalom (1975)
Fejezetek az értelmiség történetéből (1977)
Történelem és szociológia (1979)
Erkölc és társadalom (2. bővített kiadás, 1983)
Beszélgetések (1983)
Nemzetlét, nemzettudat, értelmiség (1984)
Bibó István: Válogatott tanulmányok 1971–79 (szerk., 1986)
Abriss der Geschichte der Intelligenz (1988)
Selected Writings of Ferenc Erdei (szerk., 1990)
Mit ér a szellem, ha... (1990)
Tagválasztás az Akadémián és a tudáselit 1920–43 (1993)
Bibó István. Beszélgetések. Politikai, életrajzi dokumentációk (1995)
Bibó István: Életrajz helyett (szerk., 1995)
A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–49 (1995)
The History of Modern Sociology in Hungary (1996)
Politikai rendszer és civil társadalom (1997)
Elite-research in Hungary 1985–1994 (1997)
A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Sántha Kálmán ügye (1998)
1968, Prága, Budapest, Moszkva: Kádár János és a csehszlovákiai intervenció (1998)
Restauráció vagy kiigazítás (Szabó Jánossal) (1999)
Kádár János. Politikai életrajz I–II. (2001–2003)
Kedves, jó Kádár elvtárs. Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989 (szerk., 2002)
Beszélgetések Nyers Rezsővel (2004)
Találkozások (2005)
Kádár – A hatalom évei 1956–1989 (2006)
Az elittől a nómenklatúráig (2007)
Bibó estéje (2008)
A pokol malmai (2009)

Huszár Tibor 1930-ban született – éppen jókor, mondhatni, hogy belenőjön a világháborúba, Budapest ostromába, s aztán a Rákosi-korszakba, a moszkvai diákévekbe, a funkcionárius életbe, majd – még mindig fiatalemberként s egyre tanácstalanabbul – szemtanúja legyen a zaklatott 1956-os esztendőnek és a forradalomnak. Felnőtt ember már, amikor új életet kezd, és elhatározza, hogy a tudománynak szenteli az életét, mely azonban a békésebb korokban sem volt éppenséggel eseménytelen.

A 20. század második fele magyar történelmének csapdait kerülgetve telt az élete – és ehhez nyitott szemmel kellett járnia. Ezért olyan érdekes, sok meglepetést is rejtő olvasmány az önéletrajza. Huszár Tibort, aki a véletlen folytán sok fontos esemény hol közelebbi, hol távolabbi szemtanúja volt, számos neves emberrel – politikusokkal, tudósokkal – hozta össze a sors. „Magántörténelemnek” nevezi könyvét – a történelemhez írott személyes hangvételű lábjegyzeteknek, melyek azonban nemegyszer más megvilágításba helyezik az eseményeket, amelyeknek gazdag életpályája során a tanúja volt – hiszen csak ilyenekről ír. Nem a Nagy Történelemről, hanem mindig csak arról, amit megélt. Önéletrajzában még nagy ívű tudományos munkássága is háttérbe szorul az átéltekhez képest. Huszár Tibor nemcsak éles szemű, pontos megfigyelő, de roppant élvezetes elbeszélő is, írását személyesség hatja át, az oldott emlékezés hitele.

ized magántörténelméből

XB 124853

Huszár Tibor

Huszár Tibor Metszetek nyolc évtized magántörténelméből

Corvina

Corvina Kiadó

corvina@lira.hu
www.corvinakiado.hu

3500 Ft